

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2024 № 4 (178)

Головний редактор

С. М. Шуміло

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Заступники головного редактора

В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар, науковий редактор

В. В. Шуміло

Випускові редактори

К. Г. Борисенко,
С. Р. Молочко, С. А. Токарев

Редакційна рада

Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, А. Католик, С. Л. Ласевський,
Р. В. Маньковська, Ю. А. Мищик, О. П. Моця, Г. В. Папакін, Н. Б. Реброва,
О. П. Реєнт, Т. Розен, О. Г. Самойленко, В. А. Смолій,
О. С. Шеремет, С. В. Шумило

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, П. Кролл, Т. Льоннгрен,
Є. М. Луняк, С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Є. Остапчук, А. М. Острянка, В. М. Пекарчук,
С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Пригарін, О. Я. Рахно, Г. Хаусман, В. Г. Ченцова,
О. Є. Черненко, Д. Чишмеджисев, Н. В. Шліхта, К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**
Переліку наукових фахових видань України,
публікацій яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної
та видавничої сфер Чернігівщини на 2023–2024 роки

Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення.
Ідентифікатор медіа R30-02988 у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: проспект Миру, 13, кабінет 106, м. Чернігів, 14021, Україна

Телефони для довідок: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua

Новий сайт журналу: sl-journal.com.ua

© Редакція «Сіверянського літопису», 2024

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

SCIENTIFIC JOURNAL

2024 № 4 (178)

Editor-in-Chief

S. Shumilo

Managing Editor

S. Pavlenko

Deputies of the Editor-in-Chief

V. Diatlov,
O. Kovalenko

Executive Secretary, Scientific Editor

V. Shumilo

Technical Editors

K. Borysenko,
S. Molochko, S. Tokariev

Editorial Council

H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, A. Katolyk, S. Laievskyi, R. Mankovska, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, N. Rebrova, O. Reient, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii,
O. Sheremet, S. Shumylo

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeiev, O. Veremeichyk, H. Vertienko, O. Halenko, V. Diatlov,
Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiiev, P. Kroll, T. Lönnngren, E. Lunyak, S. Liashko,
O. Mavrin, J. Ostapczuk, A. Ostriancko, V. Pekarchuk, S. Ploky, V. Polovets, O. Prigarin,
O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko, D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta,
K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
of the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 “History and Archaeology”** and **035 “Philology”**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The journal is published with the regional budget support of Chernihiv region
within the Program
of information and publishing industry development in Chernihiv region for 2023–2024

National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine.
Media identifier R30-02988 in the Register of media subjects

ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine
Phone for reference: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821
E-mail: siverian.chronicle@gmail.com
Old journal site: siver-litopis.cn.ua
New journal site: sl-journal.com.ua

© Editorship of the «Siverian chronicle», 2024

ЗМІСТ

У глиб віків

Нікітенко Н. Ктитор Софії Київської Іван Мазепа та його склеп у некрополі собору	5
---	---

Історія міст і сіл

Герасимчук О. Організаційно-правові основи переселення жителів Чернігівської й Полтавської губерній на землі Чорноморського війська у 1820–1825 рр.	22
Рига Д. Пансіон Чернігівської класичної чоловічої гімназії: заснування, функціонування, ремонтні роботи (40–80-ті рр. XIX ст.)	33
Зубер С. Хлібні вироби українців Середньої Наддніпрянщини: традиції приготування та споживання (за матеріалами етнографічних експедицій)	41
Капралюк О. Сільськогосподарські виставки як інструмент науково-інформаційного забезпечення аграрної науки і виробництва УРСР впродовж перш. пол. 50-х рр. XX ст.	47
Вовкодав В. Дослідження збірки господарських та виробничих споруд Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини НПЕЗ «Переяслав» (1954–2023 рр.): історіографія	54

Церковна старовина

Андреев Т. Глобальні події в християнському світі в 60-ті роки XX ст. (за матеріалами емігрантської релігійної преси)	61
---	----

Мовою документів

Мицик Ю., Тарасенко І. Із нових документів до історії Сіверщини XVII–XVIII ст. (частина 26)	73
Май-Борода М. Румунський Часослов 1833 р. в колекції Чернігівського історичного музею та щоденник солдата Першої світової війни	91
Оксін Т. До питання дослідження могили гетьмана Кирила Розумовського в Батурині: уведення в науковий обіг витягу з листа М. Вайнштейна від 30. 06. 1927 р.	100

Розвідки

Рожкова Л., Кузьменко Н. «Великодній привіт з Німеччини!» – промовляння та умовчання в листах оstarбайтерів із Сумщини	104
--	-----

Філологічні студії

Нікітенко М. Числова інформація «Життя преподобного Феодосія Печерського» як ключ до розуміння його глибоких символічних змістів	115
Іваннікова Л. Вихід на війну та військова магія українців: історичні та церковні джерела	127
Новик О. Марсове поле, христове воїнство: повсякденність образу війни в бароковій поезії	138
Шевельов Ю. Чернігівщина в формуванні нової української літературної мови (Публікація та коментар Світлани Шуміло, Віталія Шуміла)	148

Дослідницькі нотатки

Павленко С. Лист французького дипломата Жана Балюза про його перебування в Батурині в 1704 р. та зустріч з Іваном Мазепою – фальсифікат історика Ілька Борщака чи його переклад тексту джерела?	156
---	-----

Літопис Широкої війни

Дорохіна Т., Коваленко О. Село Черниш в умовах тимчасової російської окупації 2022 р. (за даними усноісторичних досліджень)	173
---	-----

Рецензії. Огляди. Анотації

Гуменюк Т. Поклик до праці тяжкої й часто невдячної: замітки на берегах нової книги М. Тимошика «Материн заповіт у рушнику 1933-го»	179
---	-----

Ювілеї

Віктор Степанович Прокопчук – знаний історик, дослідник питань пам'яткоохоронної діяльності та краєзнавчого руху	182
---	-----

Пам'ятаємо

Пам'яті Миколи Миколайовича Гриня (1954–2024)	185
--	-----

CONTENT

Into the depths of centuries

Nikitenko N. The ktytor of the St Sofia of Kyiv Ivan Mazepa and his crypt in the cathedral necropolis	5
--	---

The history of cities and villages

Herasymchuk O. Organizational and legal basis of the resettlement of residents of Chernihiv and Poltava provinces to the Black Sea army lands in 1820–1825	22
Ryga D. Boarding house of Chernihiv classical male gymnasium: foundation, functioning, repair works (40s–80s of the 19 th c.)	33
Zuber S. Bread products of Ukrainians of the Central Naddniprianshchyna: traditions of preparation and consumption (based on materials of ethnographic expeditions)	41
Kapralyuk O. Agricultural exhibitions as a tool for scientific and information support of agricultural science and production USSR during the first half of the 50s of the 20th c.	47
Vovkodav V. Research of the collection of farm and industrial buildings of the Museum of folk architecture and life of the Cenral Naddniprianshchyna of the NHER «Pereiaslav» (1954–2023): historiography	54

Church antiquities

Andreiev T. Global events in the Christian world in the 60s of the 20th c. (based on the materials of the emigrant religious press)	61
--	----

The language of documents

Mytsyk Yu., Tarasenko I. From new documents on the history of the Sivershchyna (17th–18th c.) (part 26)	73
Mai-Boroda M. The Romanian Book of hours (1833) in the collection of the Chernihiv historical museum and the diary of a soldier of the First World War	91
Oksin T. On the issue of researching the grave of Hetman Kyrylo Rozumovsky in Baturyn: introduction into scientific circulation of an extract from M. Vainshtein’s letter dated 30.06.1927	100

Explorations

Rozhkova L., Kuzmenko N. “Easter greetings from Germany!” – utterances and omissions in the letters of ostarbaiters from Sumshchyna	104
--	-----

Philological studies

Nikitenko M. Numerical information of «The life of saint Theodosius Pechersky» as a key to understanding its deep symbolic meanings	115
Ivannikova L. Going to war and military magic of Ukrainians: historical and church sources	127
Novyk O. Field of Mars, host of Christ: the image of war in everyday life of baroque poetry	137
Shevelov Yu. Chernihivshchina in formation of new Ukrainian literary language (Publication and commentary by Svitlana Shumilo, Vitaliy Shumilo)	148

Research notes

Pavlenko S. The letter of French diplomat Jean Baluz about his stay in Baturyn in 1704 and meeting with Ivan Mazepa – a falsification by historian Ilko Borshchak or his translation of the source text?	156
---	-----

The Chronicles of the Wide War

Dorokhina T., Kovalenko O. Chernysh village in temporary conditions of Russian occupation of 2022 (according to the data of oral historical research)	173
--	-----

Reviews. Overview. Annotations

Humeniuk T. A call to work that is hard and often ungrateful: notes on the shores of M. Tymoshyk’s new book “A mother’s will in a towel from 1933”	179
---	-----

Anniversaries

Viktor Stepanovych Prokopchuk – a well-known historian, researcher of issues of monument protection activity and local history movement	182
--	-----

We remember

In memory of Mykola Mykolayovych Gryn (1954–2024)	185
--	-----

УДК 94(477-25):281.93

Надія Нікітенко

КТИТОР СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ ІВАН МАЗЕПА ТА ЙОГО СКЛЕП У НЕКРОПОЛІ СОБОРУ

DOI: 10.58407/litopis.240401

© Н. Нікітенко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8524-3313>

Метою публікації є ідентифікація підземного склепу в Софії Київській як місця поховання її ктитора Івана Мазепи, створеного на замовлення гетьмана ще за його життя. **Методологічною основою** є принцип історизму та каузальний підхід, який потребує комплексного знання писемних джерел і Софійського собору, чіткого усвідомлення подієвого чинника, розуміння ідейно-політичної, релігійної та світоглядної складових цієї теми. **Висновки та їх наукова новизна.** Гетьман Іван Мазепа був ктитором Софії Київської, яку багато обдарував і відродив до життя після лихоліття Руїни. Він утілював у монументальному комплексі Софії цілісну програму розбудови Гетьманщини як закономірної наступниці княжої Русі-України. На підставі комплексного аналізу історії софійського некрополя в статті вперше зроблено та обґрунтовано висновок, що важливим пунктом програми формування некрополя за часів Гетьманщини було влаштування гетьманом на межі XVII–XVIII ст. власної усипальні-склепу в Софії. У статті доводиться, що усипальня Мазепи збереглася донині, але нищівними діями імперської влади Росії після смерті Рафаїла Заборовського в 1747 р. вона була перетворена на митрополичий склеп, а ім'я Мазепи – ктитора Софії та замовника склепу – викреслено з історії собору.

Ключові слова: Русь-Україна, Софія Київська, некрополь собору, Ярослав Мудрий, Кирило II, Сильвестр Косов, Гетьманщина, Гедеон Четвертинський, Іван Мазепа, ктитор, капела Мазепи, склеп Мазепи, Рафаїл Заборовський.

Бернігерот Мартін.
Іван Мазепа. 1706 р.

Гетьман України Іван Степанович Мазепа (1687–1709) належить до найвизначніших діячів національної та світової історії. Його ім'я приваблює незмінний інтерес до себе й донині викликає острах і люте прокляття у ворогів України. Імперська Росія створила цілу низку паплюжних міфів про Мазепу, які крок за кроком викрив та спростував відомий український дослідник Гетьманщини, історик-мазепознавець Сергій Павленко. Дослідник показав усю велич справжнього Мазепи¹. Ми переконалися в цьому, вивчаючи грандіозну Софію Київську, яка зберігає в собі живий образ гетьмана. Цей образ постає вже в софійській дзвіниці, яку називають Мазепиною, своєрідній «візитці» Києва, зведеної у 1699–1706 рр. Бачимо в другому ярусі дзвін «Мазепа» (1705 р.), голос якого звучав і звучить у пам'ятні й тривожні для України дні. Дзвіниця вабить зір своєю величиною й суто українським колоритом. Чому так радісно й приємно її споглядати? Вона дивовижно втілила в собі неповторний дух святого Києва. Це відрадний для нас дух Русі-України, дух Володимира Святого, дух гетьмана Івана Мазепи! Дух національної величі та водночас притаманного Києву якогось домашнього тепла й затишки, без чужого українській людині холодного імпер-

¹ Павленко С. Міф про Мазепу. Чернівці: Сіверянська думка, 1998. 248 с.

ського офіціозу. Знаменно, що така велика історична особистість, як Мазепа, відкриває в архітектурно-стінописному ансамблі Софії все нові й непізнані сторінки свого життя. Ось одна з них, дуже значима для нашої національної історії.

Донині однією з нерозкритих таємниць є місце поховання Мазепи та збереження його останків. Так склалася лиха доля, що Мазепа помер не в Україні, а поза її межами, проте точне місце його поховання залишається дискусійним у науці. У цій статті вперше здійснено спробу довести, що Мазепа як ктитор Софії Київської мав намір знайти в ній свій вічний спочинок, для чого в соборі на його замовлення була створена розкішна підземна усыпальня. Вона збереглася донині й традиційно визначається як створений майже на півстоліття пізніше, – за митрополита Рафаїла Заборовського, – митрополичий склеп. Ця багатогранна проблема розглядається у цій статті комплексно та неупереджено й містить у собі ключові питання: де сам гетьман волів спочити після смерті, де був похований своїми сподвижниками, у чому полягає специфіка багатовікового софійського некрополя та яку роль відігравав у ньому склеп Мазепи?

Як відомо, упродовж сторіч Софія Київська була місцем поховання київських князів і вищого духовенства, тож її некрополь складають святі гроби будівничих Української держави та її Церкви. Це справжній київський Пантеон, однак його поховання не були чисельними, тут упокоїлися лише найбільш визначні діячі Русі-України. Пантеон Софії Премудрості Божої правив їм місцем заповіданої Христом слави і тріумфу над смертю. Софія Київська, як і Константинопольська, не була задумана Володимиром (похованим у княжій Десятинній церкві) як усыпальня князів і митрополитів, бо служила урочистим центром державного і церковного життя, де відбувалися всі їх головні події.

Початок некрополю Софії Київської поклав мармуровий шестиступінчастий саркофаг Ярослава Мудрого, який став знаменитою реліквією собору. Він віддавна стоїть у Володимирському вівтарі, створеному за митрополита Петра Могили у східній частині північної внутрішньої відкритої галереї. За нашими дослідженнями, Ярослав створив у Софії свою усыпальню, як і всі давні володарі, на самому початку свого правління. У 1019 р. він прийшов з Новгороду й заволодів Києвом після перемоги над братами в міжусобиці, яка спалахнула в 1015 р. після смерті їхнього батька Володимира. Собор, закладений Володимиром у 1011 р., уже стояв у майже завершеному стані, на долю ж Ярослава випало лише закінчення цієї великої справи батька в 1018/19 р. Вбудова Ярославом у відкриту галерею усыпальні вельми виразно простежується в архітектурі й стінописі Софії. Відтак усыпальня Ярослава, за універсальною традицією, стала головним атрибутом його влади в Києві як нового правителя. Усю славу творця і власника Софії літописці та будівничі Ярослава приписали лише йому одному. Звісно, на його замовлення. Адже побудова ним усыпальні означала вічність влади його династії в Київській державі та претензію Ярослава на посмертну канонізацію, для чого необхідно була наявність мощів князя. Так бувало у світовій історії².

Дзвіниця з боку Софійського майдану. 1699–1706 рр.

Дзвін «Мазепа». 1705 р.

² Нікітенко Н. Усыпальня Ярослава Мудрого в Софії Київській: новий ракурс бачення. *Ucrainica Medievalia*. Ки-

Після Ярослава майже 40 років князів у Софії не ховали. Лише улюблений син Ярослава – Всеволод – порушив це сакральне 40-річне табу в 1093 р. Тут також упокоїлися сини Всеволода – Ростислав (1093) і Володимир Мономах (1125), а також син останнього В'ячеслав Володимирович. Склеп Всеволодовичів, який не зберігся, розташовувався під підлогою північної внутрішньої галереї, на захід від саркофага їх великого предка Ярослава Мудрого. Зберігся також менший за висотою мармуровий саркофаг Володимира Мономаха, який княжив у Києві в 1113–1125 рр. Зараз його саркофаг стоїть у південній внутрішній галереї собору, перебудованій за часів Мазепи, на зламі XVII–XVIII ст., на приділ святих Антонія і Феодосія.

Окрім могил світських володарів, у Софії були й поховання Київських митрополитів, проте значно пізніші за княжі. Раніше дослідники Софії вважали, що перших митрополитів нібито ховали під Апостольським вівтарем, бо й у Константинополі патріархів ховали в церкві Святих Апостолів. Проте Апостольський вівтар Софії створений лише на зламі XVII–XVIII ст. у західній половині зовнішньої південної відкритої галереї, тобто він виник у добу Мазепи. Крім того, із джерел невідомо, де ховали перших Київських митрополитів, а в Софії їхніх поховань при розкопках не знайдено.

Як зазначено вище, Софія як головний храм держави спочатку не була призначена для поховань. На нашу думку, перших митрополитів ховали в багатому, прикрашеному мозаїками та фресками храмі першої пол. XI ст., що знаходився на північному заході від Софії, біля в'їзду на її садибу. Рештки цього одночасного Софії храму вперше археологічно виявлені ще на поч. XX ст. архітектором Д. Мілєєвим. Тому в науці цей храм умовно називають Мілєєвським. Дехто з дослідників називає цей храм церквою Св. Ірини, присвяченої небесній патронесі дружини Ярослава Мудрого Інгігерді-Ірині. Насправді церква Святої Ірини стояла там, де згодом виникла Ірининська вулиця, що існує донині.

Якщо храми Георгія та Ірини виникли за часів Ярослава, то розкішний храм при північно-західному в'їзді на садибу Софії цілком можливо ототожнювати зі згаданою в Никонівському літописі під 1008 р. побудованою митрополитом Іоанном I церквою Святих Апостолів Петра і Павла, зведеною разом із Софією «майстрами від грек» за часів Володимира. Хоча Никонівський літопис XVI ст. є порівняно пізнім, але відомо, що він увібрав у себе чимало достовірних звісток із джерел, які не дійшли до нас. Зокрема, названий у ньому митрополит Іоанн I, згадуваний у давніх джерелах Борисоглібського циклу, є цілком реальною особистістю, він посідав київську кафедру в першій третині XI ст.³ Його підвісну печатку-молівдовул з грамоти митрополичого архіву в соборі знайдено в 2020 р. археологами заповідника навпроти головного входу в Софію⁴.

Так само і в Константинополі патріархів ховали не в Софійському соборі, а в другому за значенням храмі Св. Апостолів Петра і Павла, наступниками яких завжди вважали вищих церковних ієрархів. Тобто і Київські митрополити спершу мали власну усипальню у храмі Св. Апостолів, а в Софії першим поховали великого князя Ярослава, бо усипальня засновника собору Володимира була влаштована ним при побудові Десятинної церкви. А потім 40 років князів у Софії не ховали, адже на це вочевидь була заборона.

*Саркофаг Ярослава Мудрого
в Софійському соборі.*

ів, 2023. Вип. 5. С. 334–363.

³ Дет. про це див.: Нікітенко Н. Датування Софії Київської і «міста Ярослава» за результатами натурних досліджень. *Софійський часопис*. Мат. Х міжнар. наук.-практ. конф. «Софійські читання», присвяченої 85-річчю Національного заповідника «Софія Київська» (1934–2019) і 90-річчю музею «Кирилівська церква» (1929–2019) (м. Київ, 19–20 вересня 2019 р.). Київ, 2020. Вип. 4. С. 58–76.

⁴ Нікітенко Н. Софія Київська Володимира Великого: наукова монографія. Київ, 2022. С. 63.

Не ховали тут і перших Київських митрополитів. Фактично першим відомим нам з літописів Київським митрополитом, що упокоївся в Софії наприкінці XIII ст., був можливо-

*Свт. Микола.
Фреска XI ст. над похованням Кирила II.*

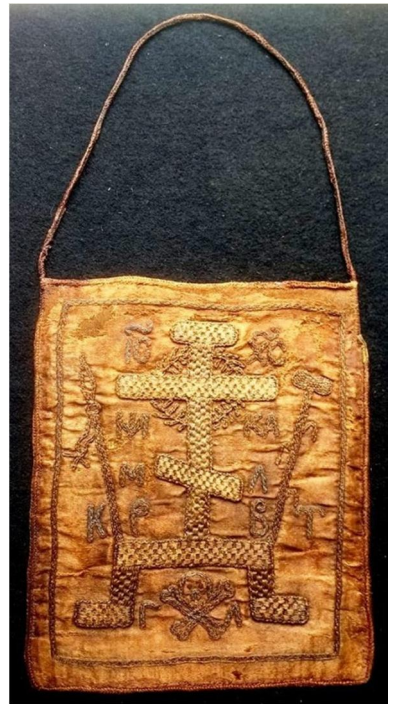
Цей вицищений з історії України за імперських часів факт поховання в Софії Сильвестра Косова багато про що говорить. Обидва митрополити були знаменитими в Україні церковними і культурними діячами, високоосвіченими людьми, тому названі гетьмани покладали на них особливі надії щодо розбудови Гетьманщини. Косов походив із білоруської православної шляхти гербу «Корчак» на Вітебщині, отримав хорошу західну освіту і був «західником». А Гедеон, князь Святополк Четвертинський, був «східняком» з українсько-білоруської родини, вів свій рід з X ст. від князя Святослава Ігоровича й поріднився з попередником Мазепи гетьманом Іваном Самойловичем, був його сватом. У липні 1685 р. Гедеон був поставлений Москвою Київським митрополитом, вийшов із підпорядкування Константинопольському патріархату та визнав верховенство патріарха Московського. Косов мав проукраїнську, а Гедеон – промосковську орієнтацію.

владний Кирило II, який 40 років успішно окормлював Руську Церкву за важких часів монгольського поневолення (бл. 1242–1280). Він помер 7 грудня 1280 р. у далекій Суздальській землі, у Заліссі, яке належало Києву. Кирило II вельми опікувався паствою і чимало подорожував по єпархіях, намагаючись зберегти єдність Руської Церкви. Він незмінно вважав Софію митрополичою резиденцією, тому померлого митрополита везли до Києва близько 1000 км санями і поховали в Софії за його власним заповітом. Це й зрозуміло, оскільки після Батисевої навали церква Св. Апостолів, що стояла поруч із Софією та була митрополичою усипальною, не вціліла. Поховання Кирила II виявлено археологічною групою Т. Мовчанівського ще в 1936 р. під підлогою південної внутрішньої галереї. У похованні дослідники знайшли рештки літургійного вбрання митрополита – фрагменти шовкової тканини із золотим і срібним шиттям, на яких зображено Богоматір Оранту, ангелів і святих. Ці унікальні тканини, що є найдавнішими з усіх знайдених на східнослов'янських теренах, зберігаються у фондах заповідника і є їх справжньою перлиною. Поховання Кирила II здійснили під давнім фресковим зображенням св. Миколая Чудотворця. Цей образ і справді був чудотворним, бо на ньому залишилися маленькі цвяшки, якими до фрески за часів Кирила II прикріпили цінний оклад, що не зберігся. Мабуть, Кирило II заповів поховати себе саме під цим образом.

Після поховання Кирила II Софія стає місцем поховання митрополитів лише в XVII ст., але здійснені тут два їх поховання були епізодичними та історично обумовленими. Вони чітко фіксують часові межі Руїни, яка тривала три десятиліття. Ідеться про поховання Сильвестра Косова (1647–1657) наприкінці гетьманування Богдана Хмельницького та поховання Гедеона Четвертинського (1686–1690 р.) на початку гетьманування Івана Мазепи.

Слід також зважати на те, що вони були людьми своєї доби, православними ієрархами, які чітко слідували візантійській засадничій ідеї симфонії державної та церковної влад. Для Косова верховним правителем був польський король, за часів Хмельниччини – гетьман Богдан Хмельницький, а для Гедеона – московський самодержець. Про поховання Косова в Софії тривалий час узагалі не знали. І лише в 1936 р. біля вівтаря архангела Михаїла, під південною стіною, археологи виявили склеп з його похованням, в якому знайшли речі, які точно вказували, що тут поховано митрополита Сильвестра Косова. Хоча поховання оглянули відомі фахівці, серед яких був московський професор-мистецтвознавець Ігор Грабарь, які, звісно, дізналися, чий це склеп, розголосу ця знахідка не дістала. Поховання було навмисно «забуте» не без сприяння царської, а згодом радянської влади, яких не влаштовувала «пропольська» (насправді – проукраїнська) позиція митрополита Сильвестра. Про виявлення його поховання ми дізналися лише зі щоденника розкопок відомого українського археолога Т. Мовчанівського, репресованого й розстріляного в Биківні 1938 р. «за «підривному шкідницьку діяльність в області науки». 12 травня 1971 р. він був посмертно реабілітований. Але виявлене ним у Софії поховання митрополита Сильвестра так і залишалося забутим... У 2018 р. знайдені Т. Мовчанівським у похованні Косова речі, що зберігаються в фондах Софійського заповідника, ретельно дослідив його науковець, к.і.н. І. Нетудихаткін, який атрибутував ці речі й переконливо підтвердив висновки Т. Мовчанівського про належність поховання митрополитові Сильвестру Косову. Серед речей – кришка труни, на якій срібними цвяшками вибито титул та ім'я похованого: «Архиепископ Митрополит Сильвестр Косов ... и Всея Руси Екзарх Константинопольский». Він був останнім в Україні екзархом Константинопольського патріархату. Зберігся також його шовковий чернечий параман золотого кольору, чотирикутна хустка, яку ієрархи підвішують на мотузці до свого облачення. На парамані зображені символи Жертовної Смерті Спасителя: Голгофський Хрест та знаряддя Страстей Христових⁵. Символічно, що речі із поховання Косова були атрибутовані саме в 2019 р., коли Православна Церква України знову увійшла до юрисдикції Вселенського Константинопольського патріархату. Вона перебувала під його юрисдикцією близько 700 років, а в 1686 р. її поглинув Московський патріархат.

А відтак доля поховання владики Гедеона Четвертинського (1686–1690), який уже перебував під омофором Москви, склалася інакше, ніж у поховання Косова. Згідно з офіційними джерелами, владику був посвячений у сан Київського митрополита 8 листопада 1685 р. в Успенському соборі Москви патріархом Якимом з волі царів Івана та Петра і царівни Софії. І вже з 1686 р. Київська митрополія мала підлягати тільки Московському патріарху. На це підкупом, обманом, лестощами, а також насильницьким шляхом і залякуваннями змусили згодитися Константинопольського патріарха Діонісія. Насправді, як правдиво говорить Константинопольський патріарх Варфоломій I, «Київська митрополія ніколи не була канонічно переданою Московському патріархату. Немає жодного офіційного документа, що підтверджує таке підпорядкування»⁶. Тож Київська митрополія та її святині ніколи не були власністю Москви. Гетьман Іван Самойлович, з оточення якого походив його наступник Іван Мазепа, згодом запевняв, що втрата церковної автономії України «обреталася аки в розтерзанії ума». Хоча гетьман Самойлович, змушений усіляко лавірувати в задушливих тенетах стосунків з Москвою, сам висунув Гедеона на митрополита. Приводом для цього стало те, що Гедеона шанували і за його древній княжий родовід, і як православного подвижника, ледь не святого, який відмовився перейти в латинство, як найбільш визначного представника української знаті, та ще й угодну Москві «людину добру та тиху, що ніякої влади не ба-

Параман Сильвестра Косова з його поховання. XVII ст.

⁵ Нетудихаткін І. Життя та смерть Київського митрополита Сильвестра Косова: особливості резиденції архієпископа та загадка його поховання у Святий Софії. *Софія Київська у новітніх дослідженнях*. Київ: ПрАТ «Вінницька обласна друкарня», 2018. С. 199–211.

⁶ Цит. за: Вселенський патріарх: Присутність Московського патріархату шкодить інтересам української нації. *Главлком*. 2019. 28 травня. URL: <https://glavcom.ua/interviews/vselenskiy-patriarh-varfolomiy-prisutnist-moskovskogo-patriarhatu-zavdaje-shkodit-interesam-ukrajinskoji-naciji-i-jednosti-ukrajinskogo-narodu-597377.html>.

жає». Москва дивилася на цю справу крізь власну призму, цілком прагматично, граючи на особливостях його вдачі. Митрополита Гедеона вона всіляко задобрювала, улещувала як найбільш знатного за родоводом, яким він дуже пишався, а також надала йому різні церковні привілеї: право носити митру і сакос, носити дві панагії, білий клобук тощо. Київська митрополія була визнана першонаочною, і Московський патріарх не міг втручатися в її внутрішні справи. Але, звісно, тільки на словах, бо фактично митрополія підлягала Москві, яка цим досить вправно маніпулювала. Ось чому узгоджене з нею поховання Гедеона як нащадка Рюриковичів було влаштоване поряд із саркофагом Ярослава, під північною стіною Володимирського вівтаря. То була санкціонована Москвою нечувана честь, що розглядала собор як власний, бо Гедеон був лише сумирним підлеглим Московського патріарха. Для того, щоб звільнити місце для поховання митрополита в затісному вівтарі, саркофаг Ярослава відсунули до південної стіни, бо під північною поховали Гедеона, де його останки лежать донині. Відтак Гедеон упокоївся у невеликому цегляному склепінчастому склепі під підлогою вівтаря, куди була опущена дерев'яна домовина з його останками. Невелика ніша-жертвник у північній стіні прибудованої за митрополита Петра Могили апсиди, який влаштував тут вівтар Св. Володимира, свідчить про його богослужбове призначення. Тут за церковним Уставом відбувалися вселенські і ктиторські панахиди, під час яких поминали і князя Ярослава Мудрого, і його нащадка митрополита Гедеона Четвертинського. А на початку соборної служби, під час ектенії, поминали московського царя і патріарха, бо так вимагав канон і так повелося з часів Гедеона. Слід пам'ятати й те, що оцінка особистості Гедеона, як і кожної людини, не може бути однозначно білою чи чорною, адже він був не зрадником національних інтересів, а жертвою тогочасних політичних обставин. Про свою Церкву він, як міг, дбав. Адже вкупі з гетьманом Мазепою Гедеон за короткий час своєї каденції чимало зробив для відродження занепадної після Рвуні Софії та Софійського монастиря, пожертвував на цю справу більшу частину власних коштів. Він згадає свої щедрі пожертви в заповіті, в якому молить, аби тіло його грішне було негайно віддане землі й поховане в Софії без усяких церковних почестей, світської помпи і без жодної проволоки. А за канонами тіло спочилого митрополита мало до його поховання 39 днів відспівуватися в Софії. Так було після кончини Петра Могили, труна з тілом якого стояла в суміжній з Володимирським вівтарем Могилянській каплиці з 1 січня до 9 березня 1647 р.

Так само й тіло митрополита Рафаїла Заборовського, померлого 22 жовтня 1747 р., довго залишалося непохованим. 39 днів воно нетлінно лежало в незакритому гробі, що стояв посеред Софії, де правилися щоденні літургії та панахиди за Рафаїлом у присутності великої кількості вірян. На 40-й день, 30 листопада, тіло митрополита було перенесено в склеп «по правую сторону обретающемся ... где и доселе нетленно пребывает». Це свідчення кінця XVIII ст. належить вельми обізнаному з історією собору його кафедральному писарю Іакову Воронковському, який в 1754 р. прийняв чернечий постриг у Софійському монастирі при кафедрі митрополита. Причому в чернетці 2-ї редакції (арк. 26) додано в дужках: **«О сем указ 1744 года ноября 5 дня»**. Ці цінні свідчення опублікував відомий київський історик, професор Василь Ульяновський. Дослідник, справедливо називаючи Іакова «невтомним служителем Клію», зазначає, що в руках останнього опинилися всі документи митрополії, які писар уважно вивчав⁷.

В. Ульяновському належить новітнє дослідження софійського склепу, яке історик здійснив на підставі вивчення документів про результати розкопок 1935–1936 рр. Дослідник не сумнівається в спеціальному призначенні цього склепу для поховання митрополитів, починаючи з Рафаїла Заборовського, хоча й зазначає, що останній «письмово не вказував бажане місце свого поховання, в його короткому заповіті наявне лише розпорядження щодо залишених у власній скарбниці 100 червінців»⁸. По-перше, цих грошей було надто обмаль для такої грандіозної справи, по-друге, коли Рафаїл помер, склеп уже існував, хоча гроші на його побудову могли бути видані зі скарбниці лише після смерті її власника-митрополита. Парадокс зумовлений тим, що цей склеп виник раніше за каденцію владики Рафаїла й належав іншій можновладній людині.

Ось чому для можливості поховання митрополита Рафаїла в софійському склепі, який уже існував до того часу, але не належав небіжчику, було видано згаданий вище царський указ від 5 листопада 1744 р. Царський дозвіл був закріплений розпорядженням, що прийшло від Св. Синоду після смерті митрополита. Саме тому в розлогій панегіричній опові-

⁷ Див.: Іаков Воронковський (1726–1744). Історія Софійської кафедри, монастирів, Київської Академії та біографії Київських митрополитів / Упор. та автор передмови В.І. Ульяновський. Київ: Вид. дім «Арт.Ек», 2021. С. 8–11, 29, 36–37, 87.

⁸ Ульяновський В. Митрополіч склепи Софійського Собору: відоме й невідоме про результати розкопок 1935–1936 рр. *Софія Київська у новітніх дослідженнях*. Вінниця: ПрАТ «Вінницька обласна друкарня», 2018. С. 177.

ді писаря Іакова про смерть і погребіння митрополита Рафаїла жодним словом не говориться про те, що цей розкішний склеп створений на його замовлення! І це при тому, що Іаков детально перелічив усі благодіяння цього митрополита в Софійському соборі й монастирі. Про що це свідчить? Виявляється, за три роки до того, 29 серпня – 12 вересня 1744 р. в Києві перебувала цариця Єлизавета Петрівна, яка 10 вересня відвідала Софійський монастир, побувала на вечері в митрополичих покоях вельми шанобливого й велеречивого щодо неї Рафаїла та багато обдарувала Свято-Софійський собор і самого митрополита. На моє припущення, саме тоді «розторопний» (як називає його Іаков) митрополит Рафаїл, який, звісно, вже думав про місце свого вічного упокоєння, бо був вельми недужим, виклопотав дозвіл цариці Єлизавети на поховання в Мазепиному склепі себе та своїх наступників на кафедрі.

Митрополичий склеп у Софійському соборі. Кінець XVII – початок XVIII ст.

Це було в інтересах царату, який усіляко намагався стерти пам'ять про ненависного йому гетьмана України, а також підняти статус підлеглої Московському патріарху митрополії. Тим паче, що за рік до того, 1743 р., стараннями владики Рафаїла Єлизавета відновила відібраний у 1721 р. її батьком Петром I у Київської Церкви сан митрополита, яким знову був пожалуваний Рафаїл. А відтак на 40-й день по кончині митрополита Рафаїла його тіло перенесли до підземного склепу, створеного, як ще донині вважають, на замовлення саме цього владики. Однак у збережених до часів першого історика Софії Київської митрополита Євгенія Болховітінова документах XVII–XVIII ст., який зібрав усе, що зберігалося до його часів у митрополичому архіві й бібліотеці, про це нічого не говориться⁹. Упевнено можемо зазначити, що про належність склепу Мазепі знав як кафедральний писар Софії Іаков Воронковський, так і Київський митрополит Євгеній Болховітінов, проте вони ані словом про це не проголошуються, адже ім'я підданого анафемі гетьмана було під суворою забороною. Годі й говорити, що в тих умовах неможливо було згадувати гетьмана Мазепу як людину, державного діяча і ктитора Софії та справжнього будівничого й законного власника так званого «митрополичого» склепу.

Отже, історія склепу дуже непроста. Нагадаємо, що цей глибокий просторий склеп знаходиться під підлогою східної частини давньої південної відкритої галереї (згодом –

⁹ Див.: Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва / Упор., вст. ст. та додатки Т. Ананьєвої. Київ: Либідь–ІСА, 1995. С. 195–198.

Успенського вівтаря). Вхід до склепу з часів перебудови собору на межі XVII–XVIII ст. було влаштовано із суміжної південної внутрішньої галереї, перетвореної тоді ж на приділ свв. Антонія і Феодосія. За тоталітарних часів, у 1934 р., Успенський приділ було переобладнано на службове приміщення. Оскільки мощі митрополита Рафаїла, що лежали під цим приділом, залишалися нетлінними й відбувалися чуда зцілення, до них аж до сер. XIX ст. стікалися численні паломники, мощам незмінно віддавали шану поважні гості Києва. Митрополита киїни вважали чудотворцем, і в суспільстві склалося глибоке переконання про необхідність його канонізації. Проте для Російської Церкви канонізація українського святого, визначної історичної особистості, була вкрай небажаною. Як і небажаним залишалося вшанування інших Київських митрополитів XVIII – поч. XIX ст. Адже таку традицію мала право формувати лише Російська Церква. Тому в 1824 р. відкриті для огляду й шанування митрополичі домовини були обмуровані цегляними надгробками. У сер. XIX ст., у ході капітальних реставраційних робіт, що проходили під егідою Миколи I та під керівництвом наближеного до царя російського академіка Ф. Солнцева, доступ до склепу взагалі перекрили чавунними плитами нової підлоги. Фактично склеп наглухо запечатали. Із того часу панахиди за блаженним митрополитом Рафаїлом стали звершуватися над склепом, але паломницький бум поступово згасав і взагалі зник за радянських часів. Як кажуть в Україні, «зникне з очей, зійде з гадки». Тоталітарне лихоліття змусило людей забути про Бога та святих. Про собор, який перетворили на об'єкт атеїстичної пропаганди, можна було говорити лише як про обездушену, хоча й чудову пам'ятку архітектури і мистецтва. Щоправда, і тоді були винятки з правил. Під час розкопок 1936 р. під керівництвом Т. Мовчанівського і вочевидь з його ініціативи склеп знову відкрили й дослідили. Але й після того волею безбожної влади вхід туди було закрито дерев'яними дверима із замком і зверху перекрито лядою. Туди зрідка допускали лише музейників і науковців, а про пошанування історичних поховань знаменитих київських ієрархів навіть не йшлося. У ХХІ ст., з приходом у заповідник нової адміністрації, у склепі здійснили ремонтно-реставраційні та експозиційні роботи, зараз туди музейники заводять екскурсії та всіх охочих відвідати склеп.

Він справді дуже цікавий і, як вже знаємо, вельми загадковий щодо часу свого створення, що спричинено стараннями царської й тоталітарної влад. Це прямокутне приміщення з досить високим як для склепу склепінням. Його площа – 6х4,5 м, висота – 2,65 м, глибина входу – 2 м від рівня давньої підлоги. Вхід було зроблено біля південної стіни галереї. Вниз ведуть круті кам'яні сходи. Зі склепу на південний фасад собору виходять дві продушини. Зазвичай вважають (як, до речі, раніше вважали і ми), що склеп виник за часів Рафаїла Заборовського (1731–1747), бо його поховання тут є першим. Проте це хиткий поверховий висновок. Безсумнівно є те, що після нього тут упокоїлися ще 5 митрополитів: Арсеній Могилянський (1770), Гавриїл Кременецький (1783), Самуїл Миславський (1796), Ієрофей Малицький (1799) та Серапіон Александровський (1824)¹⁰. Оскільки капітально влаштоване поховання Заборовського знаходиться крайнім праворуч під вікном, ясна річ, що він справді думав зробити його усипальнею своїх наступників на митрополичій кафедрі, які послідовно почили тут услід за ним і поховані в хронологічній послідовності. Тут питань немає.

Натомість свідчення про факт влаштування Рафаїлом Заборовським такого розкішного склепу для свого поховання у джерелах відсутні. Більше того, сьогодні, спираючись на нові наукові дані, я певна: з огляду на будівельно-конструктивні чинники, не лише сумнівно, але й неможливо, щоб склеп виник за часів митрополита Рафаїла, майже через півстоліття після капітальної перебудови відкритих аркових галерей на закриті приділи з глухими стінами й новими вівтарями. У такому разі великий і глибокий склеп став би таким собі небезпечним «підкопом» під собор (що мав неглибокі давні фундаменти), бо міг порушити стійкість його конструкцій, надійно укріплених у ході перебудови кінця XVII – поч. XVIII ст. Саме тоді, ще до закладення відкритих арок галерей важким муруванням і перетворення їх на закриті приміщення й виник цей склеп, бо будівничі мали точно розрахувати значно зросло навантаження на нього (тобто на великий полий простір) нових конструкцій, а відтак, їх стійкість. Інакше б ця частина собору рухнула. Звісно, то не секрет для фахівців, проте на цей чинник не зважали, адже про час створення склепу воліли забути, бо він виник у часи й на замовлення проклятого царатом і затаврованого радянською владою Мазепи...

Факт належності цього склепу Мазепі вперше встановили й опублікували археологи заповідника разом із авторкою цієї статті, адже ми ретельно вивчили історію собору та

¹⁰ Нікітенко Н. Під покровом Святої Софії. Некрополь Софійського собору в Києві // Українське товариство охорони пам'яток історії та культури; Український центр біографічної некрополістики. Київ: Інтерафік, 2000. С. 28–29.

його архітектуру й стінопис часів Мазепи. Уже тоді нами було висловлено здогад, що склеп із митрополичими похованнями був створений на зламі XVII – поч. XVIII ст. як усипальня гетьмана І. Мазепи¹¹. Справа в тім, що мурування склепу повністю аналогічне муруванню перебудов собору кінця XVII – поч. XVIII ст., здійснених під егідою гетьмана. У сер. XVIII ст. таких значних перебудов у Софії не здійснювали. Так само квадратні керамічні плитки підлоги склепу, які мають розміри 22х24х4–5 см, або ж 23х23х5 см, укладені на піщаній підсипці, аналогічні плиткам цього ж періоду у вівтарях Миколи Мокрого та Андрія Первозваного на хорах собору. Уже давно встановлено, що ця підлога названих вівтарів, яка лежить на підлозі XI ст., була створена за часів Мазепи, коли Софія отримала своє друге народження після її запусінь і Руїни. Важливо, що повністю аналогічна підлога була відкрита у склепі під надгробком Рафаїла Заборовського у травні 2023 р., коли було здійснено дослідження його поховання. Але ж давно відомо, що за митрополита Рафаїла підлога в соборі була влаштована не з квадратних, а з шестиграних керамічних плиток¹². Отже, не залишається жодних сумнівів, що склеп був створений раніше, саме за Мазепи. Та чи мав Мазепа право влаштувати власний склеп у Св. Софії? Виявляється, мав! Причому це право було легітимним, що зазвичай ретельно доводили. Звісно, необхідні доводи були й у Мазепи, але їх московська влада змусила забути. Вочевидь гетьман, так само, як до нього митрополит Гедеон Четвертинський, посилався на своє походження з Рюриковичів. Це, так би мовити, «аргумент крові», неспростовний для тогочасних людей.

Відомий український історик Сергій Павленко слушно зазначає, що Іван Мазепа виводив свій рід від Рюриковичів з полоцької гілки князів Бабичів Друцьких¹³. Ця вельми розгалужена княжа лінія походила від Ізяслава Володимировича (пом. 1001 р.), старшого сина Володимира Святого¹⁴. На нашу думку, як нащадок Володимира, гетьман, якого сучасники називали «новим Володимиром», звісно, не просто для «красного слівця», на початку свого правління отримав від Петра I, який покладався на підтримку Мазепи, спеціальний дозвіл на влаштування в Софії власної усипальні. Бо здавна правителі влаштовували свої усипальні при зайнятті престолу – це світова універсальна традиція. Так само вчинив до Мазепи його сучасник митрополит Гедеон Четвертинський, який також був з Рюриковичів, тому й заповів своє поховання біля гробниці Ярослава, що вочевидь теж було санкціоновано вищою світською та духовною владою Московії. Звісно, для перехоплення владної естафети у власні руки, бо, на задум Петра, над гетьманом мав стояти цар, а над Київським митрополитом – патріарх. Проте Мазепа мав інші розрахунки. Не випадковим є те, що на замовлення гетьмана в західну половину південної зовнішньої галереї була вбудована «капела Мазепи», де гетьман, а ніяк не московський цар, велично постає «новим Володимиром Київським», який був царем, що беззаперечно засвідчують його монети й печатки, на яких він фігурує в короні та мантиї.

Софійська дзвіниця, вигляд з подвір'я, 1-й ярус.
1706 р.

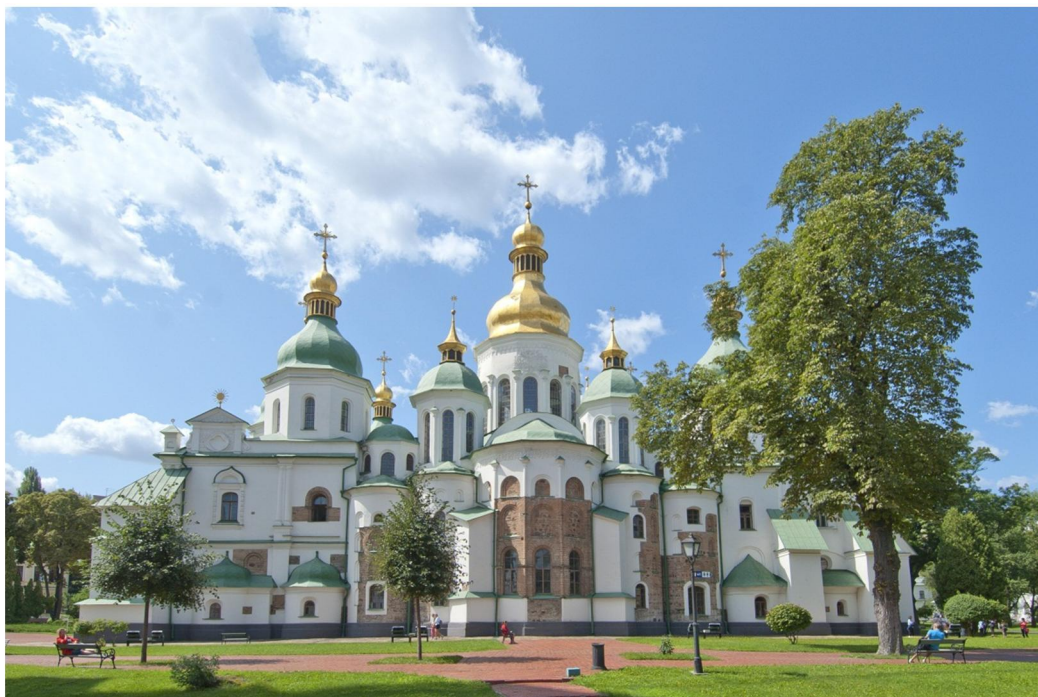
димиром Київським», який був царем, що беззаперечно засвідчують його монети й печатки, на яких він фігурує в короні та мантиї.

¹¹ Див.: Нікітенко М., Корнієнко В. Новітні дослідження підлог у Софії Київській у 2010 р. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*. Київ, 2011. Вип. I. С. 120–126; Никитенко М. Итоги археологических исследований Софии Киевской и ее подворья в 2002–2011 гг. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*. Київ: Ін-т української археології та джерелознавства НАН України ім. М. Грушевського, 2012. Вип. II. С. 282–283.

¹² Див.: Каргер М. Древний Киев. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1961. Т. 2. С. 194, 198, 200.

¹³ Павленко С. Міф про Мазепу. С. 20; Павленко С. Родовід гетьмана І. Мазепи. *Сіверянський літопис*. 2007. № 5. С. 63.

¹⁴ Див.: Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 280–304.

Софійський собор, східний фасад. Сучасний вигляд.

Прикметне, що склеп гетьмана був органічно вписаний в оновлений ним грандіозний ансамбль Софії як «тріумфальної церкви Премудрості Божої на святих київських горах», в якій акцентовано шляхетний родовід Мазепи і харизматичний характер його влади. Так впливає з «Тези на честь Івана Мазепи»¹⁵. До Софії вела Мазепина тріумфальна дзвіниця, яка донині формує давній образ Святого Києва. Вона багато оздоблена рослинним орнаментом, у мереживо якого вплетені фігури ширяючих ангелів у вигляді українських парубків у жупанах. Над ними – двоголові орли як візантійські символи митрополичої влади у злагоді із владою гетьмана. Це – архітектурний образ квітучої суверенної Гетьманщини, значимості її духовних і світських очільників та всього українського народу в історії.

Сучасники називали софійську дзвіницю прижиттєвим пам'ятником Івану Мазепі, а самого мецената – «новим Володимиром». Він був глибоко віруючою людиною й багаторічним ктитorem Церкви – у перекладі з грецької це слово означає особливо щедрого жертводавця, людину, яка заснувала, побудувала, відремонтувала чи обдарувала храм, є його світським настоятелем. У цьому гетьман Мазепа наслідував своїх державних попередників – великих київських князів. У 1690–1707 рр. за ктиторства Мазепи було здійснено капітальний ремонт собору – надбудовано другі поверхи галерей, над якими встановлено шість нових грушоподібних куполів, оновлено верхи старих веж. Собор засяяв золотом куполів і білизною стін. У перебудові

*Вхідні врата Софійського собору.
Початок XVIII ст.*

¹⁵ Нікітенко Н. Софія – тріумфальна Церква Івана Мазепи. *Наукові записки НаУКМА*. Київ, 2000. Т. 18: Історичні науки. С. 61–64; Її ж. Бароко Софії Київської. Київ: Либідь, 2015. С. 73–141.

ваному в стилі козацького бароко Софійському соборі вже за Мазепи розпочався новий розпис, який так само ніс оптимістичну ідею. За гетьманування Мазепи на місці зруйнованої західної зовнішньої відкритої галереї створено розкішно оформлений головний вхід. Від нього збереглися мідні позолочені рельєфні двері, прикрашені іконами в овальних медальйонах із зображеннями архангелів. Цей сяючий золотим блиском і яскравими фарбами чудовий витвір ювелірного мистецтва було виконано київськими майстрами.

Капела Івана Мазепи в Софійському соборі. Початок XVIII ст.

Тоді ж у Софії на давніх рештках західної частини південної відкритої зовнішньої галереї була створена унікальна капела Мазепи, яку вперше нами так визначено в ансамблі Софії в статті 2000 р.¹⁶ і підкріплено цю атрибуцію в монографії 2003 р.¹⁷ Мазепою було створено цілісний «храм у храмі» – ошатну каплицю в західній частині поділеної навпіл на зламі XVII–XVIII ст. поперечною стіною, зведеною в південній зовнішній галереї. Уже за Мазепи тут виник олійний живопис, який пізніше поновлювався, проте зберіг свій початковий зміст. У новоствореному вівтарі цієї каплиці зображений у центрі Спас на престолі з пристоячими Йому рівноапостольними Володимиром і Ольгою як основоположниками християнства в Русі-Україні. Вони стоять на святих київських горах, куди принесли хрест. Ці унікальні княжі зображення – не суто канонічні сухі іконні образи московського типу, бо в них досить чітко проступають індивідуальні риси Володимира й Ольги, притаманні київському іконопису. Св. Володимир, зображений у короні та царських шатах, тримає меч і підносить хрест як хреститель і небесний заступник Русі-України. Він тут – не інертний безликий «дідусь», як на московських іконах св. Володимира, зовсім не схожий він і на сучасних йому пихатих надмірною владою й багатствами царів Московії. У Софії царствений образ Великого Київського князя Володимира Рівноапостольного дивовижно уособлює та інтегрує в собі незламну воїнську силу, непорушну стійкість, рішучість і водночас безсумнівну святість даної йому Богом влади. Іконографія Ольги є київською реплікою західноєвропейського образу рівноапостольної Марії Магдалини – покровительки матері гетьмана, що носила ім'я цієї святої, яка першою провістила людям Воскресіння Христа й стала Його найбільш вірною послідовницею. Ольга вбрана як шляхетна

¹⁶ Нікітенко Н. Іван Мазепа і Свята Софія Київська. *Просемінарії: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури*. Київ, 2000. Вип. 4. С. 101–118.

¹⁷ Нікітенко Н. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. Наукова монографія. Київ: Академперіодика, 2003. С. 255–284.

Князь Володимир Святий, олійний живопис, капела Івана Мазепи.
XVIII ст.

Свята княгиня Ольга, олійний живопис, капела Івана Мазепи.
XVIII ст.

українка Мазепиних часів, по-жіночому чепурна й витончена, навіть кокетна. Вона струнка, гарна й духовно велична, з маленькою голівкою на довгій шиї. Княгиня наче тягнеться до небес, а її пасок нагадує Богородичний. Це – символіка Богородиці Світопріймної Св'яті, притаманна акафістному образу Цариці Небесної, покровительки цариці (княгині) земної. Замість традиційного хреста або храму Ольга, як і св. Марія Магдалина, граціозно здійсмає золотий дзбанок з миром, що символізує духовне зцілення, дароване святою княгинею від Бога людям. Але водночас княгиня владна, в її погляді бачимо силу правительки та глибину внутрішнього переконання в правоті віри. Це – позначений рисами західно-європейського мистецтва, створений добою Мазепи суто київський тип святої Ольги, зовсім не характерний московському. А відтак в образах Володимира та Ольги відбилася як життєва, так і символічна паралель з гетьманом Мазепою та його матір'ю Марією Магдалиною Мазепиною, яка була впливовою релігійною діячкою, ігуменею дівочого аристократичного Вознесенського монастиря на Печерську.

С. Павленко, посилаючись на цікаві студії О. Ковалевської образу Мазепи в контексті візуальної історії, суголосно цій дослідниці слушно ставить наголос на необхідності «розмежування понять “автентичний та достовірний портрет зображення”», даючи перевагу визначенню «“прижиттєве зображення”, тобто те, яке створене в роки буття того чи іншого діяча безпосередніми свідками-сучасниками чи копіїстами ... Під поняттям “достовірне зображення” ми розуміємо таке, яке не викликає сумніву, тобто... найбільш точне відображення оригіналу. Малярські, графічні твори, виконані за життя гетьмана, були найбільш достовірними. До того ж стінопис упродовж тривалого часу неодноразово поновлювали, що впливало на стиль, манеру письма і кінцевий результат». Іноді художник трактував портрети гетьмана «як біблійні персонажі», а тому й не ставив за мету підмалювати якнайточніше образ правителя України. «І тому маємо різні образи, своєрідне бачення головної політичної фігури Гетьманщини». Це – цілком коректне розуміння С. Павленком особливостей портретної образності Мазепи в українському живописі. Дослідник звернув особливу увагу на визначені О. Ковалевською образи Мазепи та його наближених, виведені у вхідній композиції «Перший Вселенський собор», яку намальовано над давнім порогом у західній частині центральної нави Софії¹⁸.

Мазепа до самого скону бажав бути «законним князем України», як його величали сучасники. Але не лише він, а й навіть його брєнні останки пережили поневіряння. Після

¹⁸ Павленко С. Іван Мазепа. Прижиттєві зображення гетьмана та його наближених. Київ: Мистецтво, 2018. С. 6–21, 56–58. Про цей сюжет та його вивчення див.: Нікітенко Н. Бароко Софії Київської... С. 114–139.

поразки під Полтавою у 1709 р. Мазепа та його оточення разом зі шведським королем Карлом XII відступили до міста Бендери в Молдовському князівстві, що належало Османській імперії. Зараз це територія Молдови. Тут, у таборі шведів, гетьман помер того ж року в ніч на 22 вересня й був похований. Військовий табір шведського короля називали Другим Стокгольмом, він був розташований північніше Бендер – у селі Варниця. За місцевою легендою, поховали гетьмана на території невеличкої православної церкви, яка простояла до 1932 р. Через триста років після смерті Мазепи місцеві українці поставили на високому березі Дністра в с. Варниця пам'ятний знак із написом: «На цьому місці 22 вересня 1709 р. помер гетьман України Іван Мазепа». Та Мазепа покоївся там недовго і згодом був перепохований у Галаці на лівому березі Дунаю (нині Румунія).

Що стало причиною перепоховання й де воно було влаштовано в Галаці? Наведемо думку відомого дослідника життя й творчості Мазепи, посла України в Румунії за часів президенства В. Ющенка, професора Теофіла Рендюка. Він вважає, що в Галаці Мазепа був похований у склепі, що стояв праворуч від входу до церкви Святого Георгія, який згодом спустошили. Вчений наводить цікаву легенду, яка оповідає, що перед смертю Мазепа заповів, аби його поховали в Єрусалимській церкві Гробу Господнього, якій за життя надсилали щедрі пожертви. Порадившись, запорожці вирішили виконати заповіт свого гетьмана. Дослідник розповідає: «Викопали домовину, поклали на підводу й рушили у бік Ясс – тодішньої молдовської столиці. На шляху до Єрусалима зупинилися в Галаці, що на лівому березі Дунаю. Але турки категорично відмовилися перевозити через ріку тіло православного, хоча Андрій Войнаровський пропонував їм величезні гроші, а на руках у козаків був фірман – дозвіл турецького султана на поховання в Єрусалимі. Дізналися від місцевого населення, що в Галаці є церква Святого Георгія, яка називалася ще й Єрусалимською, бо канонічно підпорядковувалася Церкві Святого Гробу в Єрусалимі. Козаки сприйняли цю звістку як знак долі. Якщо не вдається дістатися до Святих Місць, то чому не поховати свого ватажка в Єрусалимі символічно? На тому й порішили. Домовину поставили в церкві Пречистої Діви Марії, тим часом у церкві Святого Георгія, яка була майже поруч, за кількасот метрів, викопали гробницю прямо перед олтарем. Від церкви до церкви за гробом – людська ріка. У церкві – старшина, навколо – у три кола козаки на чолі з Орликом і Войнаровським, утворюючи живий символічний захист для гетьмана, у руках у кожного – запалені свічки, з опущених голів звисають оселедці, наче шаблі. Берег навколо церкви був усіяний людом, що зійшовся з усієї округи. Прощайвай, гетьмане, тепер уже назавжди!»¹⁹ Ця легенда правдоподібна, бо життєво реальна. Річ у тім, що вона перегукується з особливостями капели Мазепи в Софії Київській, яка є образом Небесного Єрусалима. Цю капелу Мазепа присвятив Дванадцяти Апостолам, а увінчує її зображення Марії Оранти, яка є зменшеною копією мозаїчної Оранти. Богородиця й апостоли є першими жителями Небесного Єрусалима, який було зображено на великій іконі в центрі Мазепиною іконостаса цієї капели. Його демонтували і спалили за тоталітарних часів. А іконостас втілює у собі саму душу гетьмана, який мріяв після смерті потрапити в Небесний Єрусалим... Ось чому за іконостасом, обабіч вівтаря з образом Христа Царя Небесного, що сидить на троні, зображені Володимир і Ольга як прообрази Івана Мазепи та його матері Марії Магдалини Мазепиної.

Трагічно, що Мазепа так і не знайшов вічного притулку не лише в Софії, а й у Галаці. 1962 р. церква Святого Георгія, де було поховано Мазепу, була знищена режимом Чаушеску. Церкву трохи стягнули в Дунай, а на її місці викопали котлован під житловий будинок. Невідомо, чи поховання були перенесені в інше місце, чи екскаваторники зняли лише верхній шар ґрунту, не зачепивши місце притвору. 2017 р. група українських і румунських науковців обстежила місце ймовірного поховання Мазепи, де стояла церква Святого Георгія. Вони припускають, що могила гетьмана могла вціліти. Тож це місце має бути обстежене за допомогою георадару та потрібно здійснити розкопки. Якщо останки Івана Мазепи будуть знайдені та ідентифіковані, їх неодмінно повернуть в Україну й поховують у національному пантеоні державотворців, створення якого в Києві чи поблизу нього обговорюється вже кілька років. Але ніхто зі згаданих науковців не пов'язував можливість перепоховання праху Мазепи із Софією Київською, яка і є національним пантеоном України. Тут слід нагадати, що в 1918 р. Всенародне українське віче ухвалило рішення про перенесення праху Мазепи з чужини й поховання його в Софії. На жаль, про це чомусь забули. Хоча місце його поховання, попри великі й ретельні пошуки, залишається

¹⁹ Рендюк Т. Гетьман Іван Мазепа – відомий і невідомий (українською, англійською, французькою, польською та румунською) з іл. Київ: АДЕФ-Україна, 2010. 480 с.; Карпенко О. Сім смертей і вічне життя гетьмана Мазепи. *Дзеркало тижня*. 2018. 2 березня. URL: https://zn.ua/ukr/HISTORY/sim-smertey-i-vicehne-zhittya-getmana-mazepi-270979_.html.

невідомим, вважають, що шанс віднайти їх і гідно перепоховати в рідній землі не втрачений.

Його розкішний склеп у Софії пустував майже пів століття, бо подальша доля Мазепи склалася трагічно. Позаяк після Гедеона та Мазепи ніхто зі світських чи церковних лідерів України не міг претендувати на належність до Рюриковичів, отже, не мав права бути похованим у княжій Софії. А цей чинник мав неабияке значення для людей середньовічної і модерної доби. Згадаймо, що ця традиція була порушена лише двічі – митрополитами Кирилом II у XIII ст. і митрополитом Сильвестром Косовим у XVII ст., але їхні поховання були влаштовані на периферії храму, під його підлогою, і не були розрахованими на загальне шанування. Ми дізналися про їх місцезнаходження в соборі лише завдяки археологічним дослідженням.

Царської милості бути похованим у софійському склепі був удостоєний лише Рафаїл Заборовський, котрому мовби «проукраїнська» Єлизавета Петрівна, таємно одружена з українцем Олексієм Розумовським, повернула митрополичий титул. Його відібрав у Київських митрополитів її батько Петро I, коли переміг Мазепу й розпочав шалений наступ на Україну. Тож попередник Рафаїла Варлаам Ванатович (1722–1730) уже титулувався нижчим рангом – архієпископом. Цариця ж позиціонувала себе шанувальницею давніх київських святинь, які услід за своїм батьком – її кумиром – вважала власними, московськими. Так само і Українську Церкву Єлизавета сприймала невід’ємною та підлеглою частиною московської. А якісь місцеві поховальні традиції чи церковні правила або священні заповіді старовини, не обтяжена ними владна й легковажна цариця, яка вельми полюбляла блиск і розваги світського життя, звісно, ігнорувала. Судячи з усього, саме вона дозволила Рафаїлу використати порожній склеп Мазепи для власного поховання митрополита. Та й сама волила, щоб про Мазепу, підданого анафемі з волі її батька, навіть не згадували. Це могло статися 1744 р., коли цариця побувала на богомиллі в Києві, де заклала Андріївську церкву, відвідала Софію, яку щедро обдарувала, а також відзначила царськими нагородами митрополита Рафаїла, який її вельми пишно зустрічав. Для старого владики, який уже думав про смерть, це було дуже важливо, бо значно підносило в очах сучасників і нащадків престиж митрополії та його власний як очільника Української Церкви. Але найбільшою нагородою для нього вочевидь був Мазепин склеп, який відтоді став митрополичим мавзолеєм. Та про те, хто створив і кому належав цей склеп, було велено забути, тому про це немає жодної згадки в документах і книжках.

Рафаїл задумав, що склеп стане місцем вічного спочинку для нього та його наступників по кафедрі. Після похованого у склепі в 1747 р. Рафаїла Заборовського тут упродовж др. пол. XVIII – поч. XIX ст. поховали ще п’ятьох митрополитів: Арсенія Могилянського (1770), Гавриїла Кременецького (1783), Самуїла Миславського (1796), Ієрофея Малицького (1799) і Серапіона Александровського (1824). Поховання митрополитів у склепі розташовані під його східною і західною стінами, причому спочатку їх, як і запланував своїм похованням Заборовський, ховали під східною стіною, на якій над гробницями висить ікона Богоматері з Немовлям. Започатковує східний ряд поховань гробниця Рафаїла (перша праворуч), який наче очолює посмертне шестя владик до Софії Премудрості Божої, адже Святе Письмо вчить: Софія-Премудрість – це Христос, а Його дім – Богородиця, через Яку Він втілювався.

У травні 2023 р. створений Мазепою склеп розкрив ще одну свою таємницю, яка вразила суспільство. Тоді в гробниці Рафаїла Заборовського зробили зондаж і за допомогою ендоскопа зазирали всередину. Навіщо? Донедавна не було відомо, чи зберігаються мощі митрополита Рафаїла Заборовського в його обкладений цеглою та зацементованій гробниці, або ж вони зникли звідти? Такі сумніви мали свої підстави, адже склеп археологи вперше відкрили в сумнозвісному 1936 р. Відомо, що за тих тоталітарних часів святі мощі нещадно знищували. Цей злочин проти нашої духовної спадщини чинили майже до кінця атеїстичної радянської влади. У фондах Софійського заповідника зберігся злочинний акт 1976 р., підписаний його тодішньою дирекцією, відповідальними співробітниками заповідника й археологом Петром Толочком як авторитетним представником академічної науки. Актом, від якого волосся встає дибки, завірено знищення 36 ящиків кісток з поховань на теренах Софії, які зберігалися у фондах з часів їх виявлення археологами, починаючи з 30-х рр. XX ст. Підписанти акту констатували, що ці кістки начебто не мають жодної наукової цінності і псують санітарний стан приміщень, тому їх належить утилізувати. Відтак мощі тихцем винесли подалі від сторонніх очей у софійський сад, облили бензином і спалили прямо перед брамою Заборовського²⁰. Ще наприкінці 1970-х рр., коли про схований

²⁰ Акт, віднайдений нами в архівних фондах Національного заповідника «Софія Київська», був вперше оприлюднений на його сайті в 2009 р., але за лихоліття влади Януковича, призначена нею нова дирекція заповідника негайно прибрала акт із сайту. Тодішня влада вчинила цілу атаку на науковий колектив заповідника, було звільне-

у фондах акт у заповіднику ніхто, крім підписантів, не знав, нам вдалося «по секрету» дізнатися з розповіді про це ганебне аутодафе від старожила заповідника ст. наглядча О. Гончарова, який був ображений, що його зробили «стрілочником» однопартійці, підписанти акту: умивши руки, вони звеліли йому наодинці, цілком таємно, вчинити цей злочин. Бо був він членом КПРС і заступником парторга заповідника, хоч і «гвардії рядовим». Мовляв, що з нього спитати?

А відтак виникло вкрай дражливе питання: що сталося з мощами митрополита Рафаїла Заборовського? Чи вціліли вони від знищення? Навколо них склалася ціла драматична інтрига. Дослідник склепу митрополитів професор Василь Ульяновський розповідає: «Справа в тому, що групу археологів, що працювали тут у 36 році, очолював Теодосій Мовчанівський. Вчений, який закінчив семінарію та, за деякими свідченнями, планував стати священником. Він розумів, що відкриває останки людини, яка знаходилася за крок до канонізації. Чи міг Мовчанівський знищити мощі святого?»²¹ Виявляється, ні, бо у фондах заповідника зберігаються речі з його поховання, зокрема богослужбова митра. У фондових документах щодо збереження речей з поховання митрополита Рафаїла сказано, що череп з поховання вилучено, бо митру не могли зняти з голови. Вийняли також його кістки. Зараз митра експонується в музеї «Будинок митрополита», а у фондах зберігаються кришка його труни, речі з поховання та фрагменти одягу. На збереження кісток навіть не сподівалися. Коли ж у травні 2022 р. за допомогою ендоскопа зазирнули всередину гробниці Заборовського, виявилось, що в ній збереглися і його череп, і його кістки. Звідси логічний висновок: Мовчанівський таємно поклав мощі назад у гробницю й замурував її. Хоча це погрожувало йому розправою влади, він цим знехтував і невдовзі був розстріляний у Биківні «за антирадянську діяльність». Чи не через чийсь донос про цей його вчинок, а насправді – науковий подвиг?

Відкриття дивовижного факту збереження мощів митрополита Рафаїла Заборовського, славетного київського чудотворця, важко переоцінити. Сталося чудо явлення святих останків людини, яка стільки зробила для Православної Церкви України та Києва, подарувавши нам його архітектурне обличчя. У 2022 р. була створена комісія з канонізації митрополита. 28 березня 2023 р. рішенням Священного Синоду Православної Церкви України Рафаїл Заборовський піднесений до лику святих. Наразі мощі митрополита Рафаїла відкрито шануються в Трапезній церкві Софійського монастиря, освяченій ПЦУ на честь святого князя Ярослава Мудрого.

Проте історія софійського склепу цим не вичерпана, тож буде вивчатися й надалі. Але, вважаємо, установлено головне – софійський склеп був створений як усипальня Івана Мазепи. Це дуже важливо, позаяк ще й сьогодні суспільство не знає, що склеп, який уже майже три століття з усім переконанням атрибутовують митрополиту Рафаїлу Заборовському, насправді був створений Мазепою для самого себе як гетьмана України та ктитора Св. Софії. Звісно, гетьман не знав того, що станеться з ним наприкінці життя. Він був певним у непохитності своєї влади, про що свідчать його діяння й величні київські пам'ятки кінця XVII – поч. XVIII ст. І передусім – Софія. Та доля розпорядилася інакше. Попри веління лихої долі та злочинні вчинки несправедливої влади, Софія

Митра Рафаїла Заборовського з його поховання. XVIII ст.

но або примушено до звільнення всіх його провідних науковців, у тому числі й авторку цієї статті. Див.: Зварич О. Атака на музеї. *Україна молода*. 2012. 31 січня. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/2020/164/71950/>. У 2018 р. акт, що зберігається у фондах заповідника, опублікував В. Ульяновський. Див.: Ульяновський В. Митрополітські склепи... С. 194–195.

²¹ Таємниця потаємної кімнати: вчені відкрили гробницю київського святого, якого знищували в СРСР, і були шоковані. *ТСН*. 2022. 29 травня.

збереглася й містить у собі не лише вагомі наслідки діянь Мазепи, а й посмертну пам'ять про нього. Цю пам'ять зберігає в собі софійський склеп, який по праву можна назвати іменем його будівничого гетьмана Івана Мазепи. Не зайве висловити надію на перенесення праху Мазепи (якщо його прах буде знайдений) у створений на його замовлення склеп відродженої, багато обдарованої й усіляко звеличеної ним тріумфальної церкви Св. Софії Премудрості Божої, яка непорушно стоїть на київських горах. Стоїть уже 1000 років, тішачи наші душі й серця, завдяки подвижницькій діяльності Мазепи як славного сина і гетьмана України та благовірного покровителя її Церкви.

References

- Bolkhovitinov, Ye. (1995). *Vybrani pratsi z istorii Kyieva* [Selected works on the history of Kyiv]. Kyiv, Ukraine.
- Netudykhatkin, I. (2018). *Zhyttia ta smert Kyivskoho mytropolyta Sylvestra Kosova: osoblyvosti rezidentsii arkipastyrta ta zahadka yoho pokhovannia u Sviatii Sofii. Sofiia Kyivska u novitnikh doslidzhenniakh* [The life and death of Metropolitan Sylvester Kosov of Kyiv: peculiarities of the residence and the mystery of his burial in St Sophia. St Sophia of Kyiv in the latest research]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, M., Korniienko, V. (2011). *Novitni doslidzhennia pidloh u Sofii Kyivskii u 2010 r.* [The latest research on the floors of St Sophia of Kyiv in 2010]. *Sofiia Kyivska: Vizantiia. Rus. Ukraina – St Sophia of Kyiv: Byzantium. Rus. Ukraine*, I, P. 120 – 126. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2000). *Ivan Mazepa i Sviata Sofiia Kyivska* [Ivan Mazepa and St Sophia of Kyiv]. *Proseminarii: Mediievistyka. Istoriia Tserkvy, nauky i kultury – Proseminarium: Medieval studies. History of the Church, science and culture*, 4, P. 101–118.
- Nikitenko, N. (2000). *Pid pokrovom Sviatoi Sofii. Nekropol Sofiiskoho soboru v Kyievi. Ukrainske tovarystvo okhorony pamiatok istorii ta kultury; Ukrainskyi tsentr biohrafichnoi nekropolistyky* [Under the shadow of St Sophia. The necropolis of St Sophia cathedral in Kyiv. Ukrainian society for the protection of historical and cultural monuments; Ukrainian centre for biographical necropolistics]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2000). *Sofiia – triumfalna Tserkva Ivana Mazepy* [Sophia – the triumphant Church of Ivan Mazepa]. *Naukovi zapysky NaUKMA – Scientific notes of NUKMA*, 18, P. 61–65. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2003). *Sviata Sofiia Kyivska: istoriia v mystetstvi* [St Sophia of Kyiv: history in art]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2015). *Baroko Sofii Kyivskoi* [Baroque of St Sophia of Kyiv]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2020). *Datuvannia Sofii Kyivskoi i «mista Yaroslava» za rezultatamy naturnykh doslidzhen* [Dating of Sophia of Kyiv and the «city of Yaroslav» on the basis of field research]. *Sofiiskyy chasopys – Sophia bulletin*, 4, P. 58–76. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2022). *Sofiia Kyivska Volodymyra Velykoho* [St Sophia of Kyiv by Volodymyr the Great]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2024). *Usypalnia Yaroslava Mudroho v Sofii Kyivskii: Novyi rakurs bachennia* [Yaroslav the Wise's tomb in St Sophia of Kyiv: A new perspective]. *Slavistychna zbirka – Slavonic collection*, 7. (In print). Kyiv, Ukraine.
- Nykytenko, M. (2012). *Ytohy arkhеологическыkh yssledovanyi Sofyy Kyevskei y ee podvorია v 2002–2011 hh.* [Results of archaeological research of St Sophia of Kyiv and its suburbs in 2002–2011]. *Sofiia Kyivska: Vizantiia. Rus. Ukraina – St Sophia of Kyiv: Byzantium. Rus. Ukraine*, II, P. 276–288. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (1998). *Mif pro Mazepu* [Myth about Mazepa]. Chernihiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (2007). *Rodovid hetmana I. Mazepy* [Pedigree of hetman I. Mazepa]. *Siverianskyi lityopys – Siverian chronicle*, 5, P. 57–70.
- Pavlenko, S. (2018). *Ivan Mazepa. Pryzhyttievi zobrazhennia hetmana ta yoho nablyzhenykh* [Ivan Mazepa. Lifetime images of the hetman and his associates]. Kyiv, Ukraine.
- Ulianovskiy, V. (2018). *Mytropolychi sklepy Sofiiskoho soboru: vidome y nevidome pro rezultaty rozkopok 1935–1936 rr.* *Sofiia Kyivska u novitnikh doslidzhenniakh* [Metropolitan crypts of St Sophia cathedral: known and unknown about the results of excavations in 1935–1936 St Sophia of Kyiv in the latest research]. Kyiv, Ukraine.
- Ulianovskiy, V. (Ed.). (2021). *Iakov Voronkovskiy (1726–1744). Istoriia Sofiiskoi kafedry, monastyriv, Kyivskoi Akademii ta biohrafii Kyivskykh mytropolytiv* [Iakov Voronkovsky (1726–1744). The history of St Sophia's cathedral, monasteries, the Kyiv Academy, and biographies of Kyiv metropolitans]. Kyiv, Ukraine.
- Voitovych, L. (2006). *Kniazha doba na Rusi: portrety elity* [The princely era in Rus: portraits of elite]. Bila Tserkva, Ukraine.

Нікітенко Надія Миколаївна – докторка історичних наук, професорка, завідувачка науково-дослідного відділу «Інститут «Свята Софія»» Національного заповідника «Софія Київська», заслужений працівник культури України (Київ, Україна).

Nikitenko Nadiya – doctor of historical sciences, professor, head of the research department «Institute “Saint Sophia”» of the National reserve «Sophia Kyivska», honored worker of culture of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

E-mail: nadinik@ukr.net

THE KTYTOR OF THE St SOFIA OF KYIV IVAN MAZEPA AND HIS CRYPT IN THE CATHEDRAL NECROPOLIS

The purpose of the publication is to identify the underground crypt in St Sophia of Kyiv as the burial place of its ktytor Ivan Mazepa, which was commissioned by the hetman during his lifetime. **The methodological basis** is the principle of historicism and the causal approach, which requires a comprehensive knowledge of written sources and the St Sophia, a clear understanding of the event factor, an understanding of the ideological, political, religious and worldview component of this topic. **Conclusions and their scientific novelty.** Hetman Ivan Mazepa was the ktytor of Sophia of Kyiv, which he gifted a lot and revived after the disaster of Ruina. He embodied in the monumental complex of Sofia a comprehensive program for the development of the Hetmanate as the natural successor of princely Russia-Ukraine. On the basis of a complex analysis of the history of the Sofia necropolis, the article first made and substantiated the conclusion that an important point in the program of the formation of the necropolis during the times of the Hetmanate was the arrangement by the hetman on the border of the 17th–18th c. own burial vault in Sofia. The article proves that Mazepa's tomb has been preserved to this day, but due to the devastating actions of the Russian imperial authorities after the death of Raphail Zaborovsky in 1747, it was turned into a metropolitan crypt, and the name of Mazepa – the ktytor of Sofia and the customer of the crypt – was erased from the history of the cathedral.

Key words: Rus-Ukraine, St Sophia of Kyiv, cathedral necropolis, Yaroslav the Wise, Kyril II, Sylvester Kosov, Hetmanship, Gedeon Chetvertynskyi, Ivan Mazepa, ktytor, Mazepa chapel, Mazepa crypt, Raphail Zaborovsky.

Дата подання: 30 березня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 29 липня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Нікітенко, Н. Ктытор Софії Київської Іван Мазепа та його склеп у некрополі собору. *Сіверянський літопис*. 2024. № 4. С. 5–21. DOI: 10.58407/litopis.240401.

Цитування за стандартом APA

Nikitenko, N. (2024). Ktytor Sofii Kyivskoi Ivan Mazepa ta yoho sklep u nekropoli soboru [The ktytor of the St Sofia of Kyiv Ivan Mazepa and his crypt in the cathedral necropolis]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 5–21. DOI: 10.58407/litopis.240401.

УДК 94 (477.51+477.53)«1820–1825»

Олександр Герасимчук

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ЖИТЕЛІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ Й ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ НА ЗЕМЛІ ЧОРНОМОРСЬКОГО ВІЙСЬКА у 1820–1825 рр.

DOI: 10.58407/litopis.240402

© О. Герасимчук, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4176-8417>

Міграційні процеси є важливими чинниками, які впливають не лише на демографічні параметри населення, а й на життєдіяльність країни в цілому. Дослідницька робота в цьому напрямку стає цінним надбанням для більш поглибленого вивчення історії нашої країни. **Метою** статті є дослідження процесу формування організаційно-правових основ переселення жителів Чернігівської й Полтавської губерній на землі Чорноморського війська у 1820–1825 рр. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму, науковості та об'єктивності, що сприяло досягненню неупередженості та достовірності під час з'ясування конкретних фактів та показу логіки розвитку змін в історичному процесі. **Методи дослідження** ґрунтуються на принципах історизму та об'єктивності; вони представлені загальнонауковими методами аналізу, синтезу та спеціально-історичними методами – історико-порівняльними й історико-генетичними. **Наукова новизна.** Вперше на основі архівних матеріалів розглянуто етапи формування правових підстав для міграцій населення Північного Лівобережжя України на Кубань у 1820–1825 рр. **Висновки.** Організаційно-правові основи переселення українських козаків на землі Чорноморського війська у 20-х рр. XIX ст. формувались упродовж майже двох десятиліть до початку цього переселення й остаточно були сформовані у 1820 – на поч. 1821 рр. Сам же масовий переселенський рух розпочався влітку 1821 р. Російський царизм, організовуючи переселення українських козаків, переслідував колонізаторську політику й прагнув до денацифікації українців, витравлюючи в їхній свідомості відчуття, що вони є українцями, зіштовхував їх з корінними народами. По суті, українці, оберігаючи південні рубежі Російської імперії, сприяли колонізаторській політиці російського царизму.

Ключові слова: козаки, міграції, переселенський рух, Чорноморське козацьке військо, Чернігівська губернія, Полтавська губернія, Північне Лівобережжя.

Після завоювання в останній чверті XVIII ст. території Кримського ханства перед владою Російської імперії постало завдання в найстисліші терміни заселити й освоїти новозахоплену територію. Колонізація Північного Причорномор'я, Криму та Північного Кавказу супроводжувалася масовим переміщенням населення, що спричиняло важливі демографічні, господарчі, соціальні й етнокультурні зміни. Основною колонізаційною силою на Півдні України та Північному Кавказі було українське козацтво й численне селянство. Починаючи з останньої чверті XVIII ст., сюди вирушили могутні міграційні потоки з Чернігівщини, Полтавщини, Київщини, Волині, Поділля, Галичини, Закарпаття, Північної Буковини та Наддніпрянщини, а пізніше – з губерній Слобідської України¹. Заселяючи широкі простори чужих для себе земель, українські мігранти сприяли досягненню імперських колонізаторських цілей, при цьому встановлювали зв'язки з іншими народами, переносили на інші землі частину своєї культури, натомість переймаючи щось для себе від інших.

¹ Сазонова С. Переселение украинцев на Северный Кавказ и их социокультурная адаптация (конец XVIII – первая пол. XIX в.) : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». Ставрополь, 2010. С. 3–4.

Під час першої фактично стихійної хвилі переселення (1792–1793) протягом двох років на Кубань прибуває 13283 переселенців (7308 чоловіків і 5975 жінок). Переселенці осіли в 24 поселеннях, які налічували 2727 дворів². Після початкового переселення чорноморських козаків на Кубань одразу ж виявилася малочисельність Чорноморського війська як для заселення території, так і для охорони її кордонів від кавказьких гірських народів, зокрема черкесів (адигів). Після того, як перші переселенці розселилися по території Північного Кавказу, з'ясувалося, що їхньої кількості зовсім недостатньо, щоб, за словами народної пісні, «границю держати» й примножувати населення в новому краю³.

Значна за площею територія й велика протяжність Чорноморської кордонної лінії вимагали більше населення, ніж його тоді прибуло⁴. На поч. XIX ст. демографічні проблеми в Чорноморському козачому війську постали особливо гостро. За даними історика Ф. Щербини, у 1801 р. в Чорномор'ї було 2 міста і 40 курінних поселень з 23474 особами чоловічої статі й 9135 – жіночої. Отже, на кожен населений пункт, включно з містами, припадало лише близько 770 осіб обох статей, причому жіноче населення становило всього 28% (у 1792 р. – 45%)⁵. Чорноморське військове начальство через херсонського військового губернатора Дюка де Рішельє неодноразово повідомляло імперську владу про катастрофічний брак населення в Чорноморському війську. Губернатор пропонував переселяти на Кубань частину тих переселенців, які на поч. XIX ст. масово мігрували до Південної України. У 1808–1811 рр. (а фактично з 1809 р.) було здійснено першу масову організовану спробу заповнити цей недолік за рахунок переселення 25 тис. козацьких сімей з Чернігівської та Полтавської губерній. Усього за 1809–1811 рр. за офіційними даними до Чорноморського козачого війська із цих регіонів тоді переселилося 23088 чоловіків і 18672 жінок, тобто 41660 осіб обох статей⁶. За підрахунками Ф. Щербини, кількість переселенців тоді становила 41534 особи обох статей (22206 чоловіків і 19328 жінок)⁷.

Проте й переселення 1809–1811 рр. козаків з Чернігівської та Полтавської губ. не вирішило остаточно проблеми браку населення в Чорноморському козачому війську. За твердженням дослідника Кавказької війни В. Потто, станом на 1820 р. чоловіче населення Чорномор'я становило близько тридцяти шести тисяч осіб. Історик зазначав: «І ось це тридцятишеститисячне населення зобов'язане було тримати на службі одинадцять кінних і десять піших полків кількістю шістнадцять тисяч стрийових козаків. Очевидно, населення виставити їх не могло і полки були постійно недокомплектовані»⁸. За даними І. Бентковського, у 1821 р. у всіх поселеннях Чорноморського війська налічувалося 64143 особи обох статей, із них 37090 чоловіків і 27053 жінок. Із цієї кількості Чорноморське військо виставляло на службу 11707 осіб, тобто 31,5% чоловічого населення. На 100 чоловіків у війську припадало 73 жінки⁹. Такою була демографічна ситуація на Кубані напередодні нової хвилі переселення.

Міграції українців Північного Лівобережжя в першій пол. XIX ст. на Кубань частково вже досліджували В. Ликова, Є. Петренко, С. Сазонова, С. Самовтор, В. Шкуро¹⁰, котрі показали місце й роль переселенців з України в загальноросійському переселенському русі. Проте спеціальні праці, які б детально розкривали процес формування організаційно-правових основ переселення українців Північного Лівобережжя України на Кубань у 20-і рр. XIX ст. і загалом особливостей динаміки переселення в цей період, відсутні. Тому метою цієї статті є дослідження процесу формування організаційно-правових основ другої хвилі організованого переселення козаків з Чернігівської й Полтавської губ. на землі

² История кубанского казачьего войска: В 2 т. / Сост. Ф. Щербина. Екатеринодар: Тип-я Кубанского Областного Правления, 1913. Т. 2: История войны казаков с закубанскими горцами. С. 54.

³ Герасимчук О. Переселення мешканців Чернігівщини на Кубань у кінці XVIII – першій чверті XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2018. № 3. С. 128–129.

⁴ Самовтор С. Переселенческий комитет Черноморского казачьего войска (1821–1826). *Козацька спадщина*. Дніпропетровськ: Пороги, 2008. Вип. 4. С. 142.

⁵ История кубанского казачьего войска. С. 55.

⁶ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXVII. 1820–1821. Санкт-Петербург: Тип-я II Отд-я Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1830. С. 165–166.

⁷ История кубанского казачьего войска. С. 53.

⁸ Потто В. Кавказская война. Историческое наследие: В 5 т. Ставрополь: Кавказский край, 1994. Т. 2: Ермоловское время. 502 с.

⁹ Бентковский И. Заселение Черномории с 1792 по 1825 г. Памятная книжка Кубанской области изд. 1881 г. / Сост. Е. Фелицин. Екатеринодар: Тип-я Кубанского областного правления, 1881. С. 96.

¹⁰ Ликова В. Дві колонізаційні компанії на землі Південної України в першій пол. XIX ст. *Волинські історичні записки*. 2009. Т. 2. С. 51–59; Її ж. Переселення малоросійських козаків на землі Чорноморського війська на поч. XIX ст. *Чорноморська минушина*. Одеса, 2010. Вип. 5. С. 27–33; Петренко Є. Українське козацтво і Кубань. *Київська старовина*. 1993. № 1. С. 114–119; Сазонова С. Переселення українців на Северный Кавказ... 30 с.; Самовтор С. Переселенческий комитет Черноморского казачьего войска (1821–1826). С. 142–146; Шкуро В. Переселение малороссийских казаков на Кубань в 1821–1825 гг. *Кубань–Украина: Вопросы историко-культурного взаимодействия*. Краснодар: Краснодарская краевая общественная организация «Содружество Кубань–Украина»; Краснодарський осередок Наукового Товариства ім. Шевченка, 2006. Вип. 1. С. 16–27.

Чорноморського війська в 1820–1825 рр., визначення тенденцій у змінах законодавства щодо переселення у вищезазначений період на тлі загальноісторичних процесів, які відбувалися в Україні та світі.

Ініціатором другого організованого масового переселення українських козаків на землі Чорномор'я фактично став начальник головного штабу 2-ї (Південної) армії, штаб-квартира якого розміщувалася під Києвом, генерал-майор П. Кисельов, який у 1820 р. відвідав Чорноморське козацьке військо. Він був вражений тим, як тамтешні козаки, маючи у своєму складі менше 8 тис. осіб чоловічої статі, постійно відряджаючи свої найкращі полки на кордон Царства Польського й Пруссії, на підкріплення Кавказької лінії та в Дунайську армію, ще й примудрялися гідно охороняти 260-верстний кордон із кавказькими горцями аж до берегів Чорного моря біля Анапи. Генерал зробив невтішний висновок, констатуючи поступове зменшення населення в регіоні й розорення козачих господарств Чорноморського війська через відсутність у сім'ях чоловічих рук¹¹.

За підсумками свого відрядження Кисельов склав доповідь про стан справ у Чорноморському козацькому війську й надіслав її в Комітет міністрів. Генерал зазначив, що:

- 1) чорноморські землі мають значну площу, але не мають достатньо населення;
- 2) чорноморські козаки, постійно вступаючи в сутички із сусідніми народами, звикли до воєнного стану, але так і не облаштували нормального господарства;
- 3) головний дохід військо отримує, займаючись скотарством і рибальством, проте окремі його представники не мають і такого заняття;

4) попри значні масиви родючих земель, хліборобство в регіоні розвинуто слабо й командування змушене закуповувати провіант для війська в сусідніх губерніях;

5) якщо стан справ залишити незмінним, то через певний час козаки не зможуть охороняти кордон власними зусиллями й це призведе до додаткових витрат з боку уряду.

Для уникнення вищезазначених негараздів Кисельов пропонував збільшити населення краю шляхом переселення туди ще 25 тис. козаків із двох українських губерній – Чернігівської та Полтавської, як це вже робилося у 1809–1811 рр. за тими ж правилами¹².

Результатом відрядження Кисельова стала найвище затверджена (тобто така, яка набирала силу законодавчого акту) доповідь міністра внутрішніх справ В. Кочубея від 19 квітня 1820 р. «Про примноження Чорноморського війська переселенням на землі, які цьому війську належать, 25000 Малоросійських козаків», в якій міністр обґрунтував необхідність нової хвилі переселення¹³. Зіставивши попередні переселенські кампанії й майбутню, Кочубей дійшов висновків, що:

1) Чорноморське військо від переселення отримає лише користь, бо площа й родючість тамтешніх земель для ефективного господарювання не відповідають кількості населення, яке там проживає;

2) малоросійські губернії мають надлишок населення, якому бракує землі, і тому користь від переселення буде для тих мешканців, які залишаться на батьківщині;

3) досвід минулих переселень підказує, що наслідки й цієї кампанії будуть успішними;

4) цим переселенням уряд досягне мети охорони кордону, без чого доведеться утримувати на Кубані регулярне військо, що потягне за собою немалі фінансові витрати та втрати людських ресурсів через несприятливі кліматичні умови;

5) масштаби втрат, спричинених невнесенням у казну подушного податку переселенцями, будуть значно меншими, ніж майбутні вигоди від переселення.

Новоствореним указом пропонувалося:

1) переселити впродовж 3-х років із двох українських губерній 25 тис. осіб козаків чоловічої статі;

2) переселення здійснити згідно з правилами попереднього переселення від 17 березня 1808 р.;

3) малоросійському військовому губернатору, який буде керувати переселенням, доповідати про перебіг переселення в МВС, а цивільним губернаторам подавати відомості до казенних палат своїх губерній;

4) надавати новоприбулим козакам земельні ділянки нарівні із старожилами¹⁴.

Майбутнє переселення планувалося здійснювати за тими ж правилами, що були розроблені для попередньої хвилі міграцій у 1808–1811 рр. тодішнім міністром внутрішніх справ О. Куракіним¹⁵. Можна стверджувати, що розроблені тоді правила переселення ста-

¹¹ Шкуро В. Переселение малороссийских казаков на Кубань в 1821–1825 гг. С. 17–18.

¹² Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXVII. С. 165–166.

¹³ Там само. С. 165–167.

¹⁴ Там само. С. 167.

¹⁵ По указу императора Александра I о переселении 25 тыс. Малороссийских казаков в Черноморские земли для укрепления Черноморского войска. 16.06.1820–28.09.1826 г. *Державний архів Чернігівської області* (далі – ДАЧО). Ф. 128. Оп. 1. Спр. 2352. Арк. 2 зв.–3 зв.

ли першими організаційно-законодавчими підставами для другої організованої хвилі переселення козаків Чернігівської й Полтавської губ. на землі Чорноморського війська (1820–1825 рр.). Вони були викладені в доповіді Куракіна царю від 17 березня 1808 р. під назвою «Про переселення з Малоросійських Губерній козаків на землі Чорноморського війська». Головна суть цих правил полягала в тому, що переселення мало бути добровільним і тільки для тих родин, які були вільні від державних і приватних боргів. Витрат на переселенців від казни не передбачалося. Перевага при переселенні на Кубань надавалася тим козацьким сім'ям, в яких було більше осіб жіночої статі¹⁶.

Варто зазначити, що правила переселення 1808 р. у своїй основі базувалися на ще раніше розроблених правилах для казенних селян російських губерній, котрі переселялися на південноукраїнські землі, з певними уточненнями. Ці правила були викладені в доповіді тодішнього міністра внутрішніх справ В. Кочубея царю в 1805 р. і затверджені в 1806 р. Тоді переселенців пропонувалося звільнити від податків на 5 років, надати їм кошти для переселення на місце призначення, а також, як і колоністам, харчування до отримання ними першого врожаю; сприяти їх облаштуванню на новому місці. Переселення мало здійснюватися невеликими групами – не більше 30 сімей. Селяни мали виділити кілька уповноважених осіб для обрання місць під поселення. На кожну душу чоловічої статі пропонувалося виділяти по 15 дес. землі. Позику селяни повинні були повернути протягом п'ятнадцяти років, після завершення 5 пільгових років. На будівництво житла селяни мали надати неодружених чоловіків або найняти робітників за кошти держави та ін.¹⁷ Щодо вищезазначених правил Куракін у доповіді 1808 р. зазначав: «И как правила, в 1806 году для переселения из Смоленской губернии крестьян, Высочайше утвержденные, не могли быть во всем применены к сему случаю, то я счел за необходимое, для настоящего предмета изъяснить их с большею, сколько возможно, определительностью» (тут і далі для підтвердження достовірності мова і правопис деяких документів збережена – О.Г.)¹⁸.

Друга хвиля поповнення Чорноморського козачого війська козаками Чернігівської та Полтавської губ. відбувалася набагато складніше, ніж перша (1808–1811 рр.). Значний вплив на нове переселення мав суб'єктивний чинник. Ще до початку масових міграцій, 17 квітня 1820 р. було видано іменний указ, який корінним чином змінював долю Чорномор'я. У ньому зазначалося: «За височайшим повелінням Чорноморське військо й Таманський гарнізонний полк відходять до складу війська Окремого Грузинського корпусу»¹⁹. Чорноморське військо виходило з відання херсонського губернатора й опинялося під керівництвом генерала О. Єрмолова. Очевидно, що таке рішення імперської влади переслідувало мету нівелювати національну ідентичність українського козацтва, яке на той час становило переважну більшість у Чорноморському війську й прагнуло зберегти свою окремішність, права й вольності, особливо після участі у війні 1812 р. Імовірно, таку ж мету переслідували й майбутні переселення. Історик і педагог М. Стороженко у книзі «До історії малоросійських козаків у кінці XVIII й на початку XIX ст.» писав: «Облаштовуючи це переселення, центральний уряд, окрім колонізації далеких окраїн, мав частково на меті, можливо, асиміляцію малоросійських козаків з іншими податними станами» та «заселення пустельних просторів людьми, що змогли б чинити опір у разі потреби будь-яким ворожим нападам»²⁰. Окрім цього, за твердженням М. Стороженка, метою нового переселення було прагнення царського уряду «вислати з Малоросії найвільнолюбніший елемент, що розчарувався в своїх сподіваннях». Українські козаки ще сподівалися на те, що після формування ними полків у війні 1812 р. їм будуть повернуті колишні права й вольності²¹.

Виконання царського указу було покладено на малоросійського військового губернатора М. Рєпніна, який 18 серпня 1820 р. з Полтави розіслав чернігівському (О. Фролов-Багрєєв) і полтавському (П. Тутолмін) цивільним губернаторам розпорядження, в якому зазначалося, що «приступая к исполнению воли Государя Императора и руководствуясь как оным докладом, так и высочайше утвержденным в 1808 г. по сему же предмету правилам, я предлагаю вашему Превосходительству распорядиться, дабы городские и земские полиции посредством волостных правлений объявили всем вообще казакам»²² про те, що:

¹⁶ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXX. 1808–1809. Санкт-Петербург: Тип-я II Отд-я Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1830. С. 132–136.

¹⁷ Ликова В. Дві колонізаційні компанії на землі Південної України... С. 51.

¹⁸ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXX. С. 133.

¹⁹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXVII. С. 161–162.

²⁰ Стороженко Н. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в нач. XIX в. (продолжение). *Киевская старина*. 1897. № 6. С. 466–468.

²¹ Петренко Є. Українське козацтво і Кубань. С. 116.

²² По указу императора Александра I о переселении 25 тыс. Малороссийских казаков... ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 2352. Арк. 35–35 зв., 42–45 зв., 46–46 зв.

1) уряд, беручи до уваги значний брак землі у козаків, дозволив нині переселення осіб їхнього стану на землі Війська чорноморського 25 тис. чоловічої статі душ з обох малоросійських губерній;

2) переселення буде добровільним, як це було в 1808 і 1809 рр.;

3) для виявлення побажань з боку сімей і для повного переселення в чорноморські землі призначається 3-х річний термін;

4) охочі до переселення мають повідомити про це у волосні правління, надаючи тим посвідчення від громади про відсутність приватних і державних боргів;

5) за такими посвідченнями волосні правління зобов'язані скласти іменний список, який негайно подати до повітового нижнього суду (якщо село) чи городничому (якщо місто);

6) перевага буде віддана тим сім'ям, «в коих больше девок и вдов, в брак вступить могущих»²³;

7) тим, хто переселяється, дозволяється продавати свої будинки, майно та землі тому, кому вони забажають; волосні правління в цю справу не мають права втручатися;

8) ті, хто виявив бажання переселитися, мають дочекатися від губернського начальства повідомлення, що їм дозволено переселятися, і тільки тоді вони можуть послати від себе попередньо декількох осіб у Чорноморське військо для огляду місць свого майбутнього поселення;

9) цим посланням будуть надані від губернського начальства належні документи, а Чорноморську військову канцелярію буде оповіщено про надання депутатам усієї інформації щодо їх майбутніх переваг;

10) хто не забажає відправляти посильних в Чорномор'я, того ніхто примушувати не буде, проте губернське керівництво для них увійде в контакт з Чорноморською військовою канцелярією й надасть тій інформацію про всіх, кому дозволено переселення та їхні списки;

11) коли всі дозволи будуть отримані й усе буде готове до переселення, тільки тоді переселенцям можна буде продавати своє майно та землю й готуватися до переїзду, а до того часу їм це робити не потрібно;

12) переселенці будуть вирушати в дорогу партіями, у кожній не більше, ніж 30 сімей, і в кожній будуть вибрані старійшини, яким вручать лист на вільний прохід до місця призначення;

13) для супроводу партій до Чорномор'я, для охорони від утисків і дотримання порядку між самими переселенцями до них будуть приставлені від міста до міста чи від повіту до повіту чиновник або унтер-офіцер;

14) якщо хтось із переселенців захворіє так, що не зможе далі продовжувати путь, то рух партії не припиняється, а хворий із сім'єю віддається під опіку місцевої влади та медпрацівника; після одужання переселенець або із сім'єю, або з іншою партією має бути відправлений в дорогу до місця призначення;

15) для попередження зловживань у перебігу переселення суворо забороняється брати в якості переселенців тих, кому не надано дозвіл на це губернським начальством, «дабы под предлогом дозволенного переселения казакам, не могли воспользоваться сим помещичьи крестьяне или беглые разного рода люди» і «если бы оные люди могли случится, то немедленно будут возвращены в Малороссию чрез пересылку посредством земских полиций для обращения на прежнее жительство»;

16) козакам-переселенцям від казни не призначається ніякої допомоги на місці поселення, оскільки вони, продаючи свою землю, отримують необхідні кошти, а в місці поселення вони отримають значну ділянку землі²⁴.

Згідно з розпорядженнями цивільних губернаторів, влада на місцях, а конкретно – нижні земські суди в повітах і міська поліція в містах, мали за заявами охочих до переселення скласти їхні іменні списки й передати цивільному губернатору. Перед цим односельці мали надати таким особам свідоцтво про те, що вони «никаких в податях неочисненных обязанностей не состоят и нет частных долгов препятствующих к выходу из селения»²⁵ і для «поселения на землях, Черноморскому войску принадлежащих, препятствующих причин не имеется и мы их и все семейства их из числа нашего общества навсегда увольняем и выпускаем»²⁶. Цивільний губернатор мав передати ці списки малоросійському військовому губернатору на остаточне затвердження. Після цього, хто з переселенців

²³ По указу императора Александра I о переселении 25 тыс. Малороссийских казаков... ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 2352. Арк. 24 зв.

²⁴ Там само. Арк. 23–27 зв.

²⁵ Там само. Арк. 28.

²⁶ О переселении в Черноморье казаков Глуховского уезда. 04.10.1820–21.09.1825 г. ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 2356. Арк. 33.

бажав, той міг відіслати від себе в Чорномор'я посланців для огляду й вибору земельних ділянок, а цивільний губернатор мав надати їм відповідний документ для вільного проходу й одночасно повідомити Чорноморську військову канцелярію усіляко сприяти таким посланцям. Списки тих, хто не бажав нікого від себе посилати, теж надавалися Чорноморській військовій канцелярії й вона давала розпорядження, щоб і для цих людей були відведені ділянки й місця для їхнього першого розміщення. Лише після отримання губернатором сповіщення від військової канцелярії про те, що майбутнім переселенцям «предварительно отведены были к поселению места и устроены необходимые на первый раз пристанища», очільник губернії мав оголосити «об оном немедленно чрез кого следует всем тем, кому переход сей дозволен, дабы они распродали собственности свои также грунты-вые владения приизготовились бы к переходу на новые места»²⁷.

Губернатори також закликали місцевих чиновників до точного й обов'язкового виконання вищевикладених правил і наголосили на тому, що:

1) правила мають бути доведені до всіх козаків під розписку; 2) переселення має бути суворо добровільним; 3) як тільки з волосних правлінь надійдуть у нижні повітові суди списки охочих до переселення, то, переконавшись у відсутності перешкоджаючих причин, їх необхідно негайно передати губернатору; 4) потрібно слідкувати, щоб козаки до остаточного затвердження списків переселенців не продавали своє майно та землю.

Списки переселенців цивільний губернатор передавав у Чернігівську казенну палату для виключення переселенців зі списків платників податків. Нагляд за точним виконанням правил мали здійснювати повітові стряпчі, тобто представники губернських прокурорів²⁸.

До місцевих органів влади також було доведено зразок відомості, в яку мали вносити дані переселенців і яку подавали потім на затвердження військовому губернатору. Відомість повинна була мати таку форму, як показано в табл. 1²⁹.

Таблиця 1

Ведомость о казаках Черниговской губернии, изготавившихся к отправлению в путь под команду старшины такого-то / прописав имя и фамилии на земли войска Черноморского. Учинена N месяца ... дня 182... года

Из какого повета население	Число семейств	Имена и фамилии отправляющихся семейств	Число душ и лет		Число повозок в упряжке, лошадей и быков	Число особого скота сверх упряжки
			Муж	Жен		
Такого то повета Селения такового	1	Иван Павлов сын Терещенок Жена его Ульяна У них дети сын Петр дочь девка Мелания дочь вдова Варвара и далее так означать каждое семейство порознь	3 8 — 1 4 — —	— 35 — 10 16	Повозок 2 в упряжке лошадь 1 быков 2	Лошадей у них 3 быков 4 коров 5 овец 10

Із самого початку масових переселень з України на Північний Кавказ у складі мігрантів переважав український елемент. Не було секретом, що українців переселяли на Кубань для того, щоб захищати нові південні рубежі Росії від горців, які були не в захваті від того, що їхню територію прагнуть захопити чужинці з півночі. Окрім того, планувалося, що козаки ще й мали самі себе забезпечувати, тобто заощаджувати імперські кошти. Тут російській владі й згодився досвід запорожців, які здавна захищали південні рубежі України від турецько-татарських наскоків. Тепер цей досвід переносився на Кубань і Ставропілля. Суть його полягала у відсуненні мирного населення якомога подаль від місць зіткнення супротивників і забезпеченні суцільного контролю за лінією розмежування з ворогами³⁰.

19 жовтня 1820 р. генерал Єрмолов наказав отаману Чорноморського козачого війська полковнику Г. Матвєєву звернутися до військової канцелярії з проханням розпочати виділяти новим переселенцям земельні ділянки так, щоб ця земля перебувала не поблизу кордону. Свою думку генерал пояснював тим, що нові переселенці вже відвикли від військо-

²⁷ По указу императора Александра I о переселении 25 тыс. Малороссийских казаков... ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 2352. Арк. 27 зв.–29.

²⁸ Там само. Арк. 32.

²⁹ Там само. Арк. 30–31 зв.

³⁰ Шкуро В. Переселение малороссийских казаков на Кубань в 1821–1825 гг. С. 17–18.

вої служби й не можуть бути надійним захистом у випадку нападу ворога³¹. Із цього можна зробити висновок, що нова хвиля переселення була спрямована переважно на господарське освоєння території й для примноження населення, ніж для військових цілей.

Проте ситуація на землях Чорноморського війська для новоселів другої хвилі міграції виявилася зовсім інакшою. 22 березня 1821 р. малоросійський військовий губернатор Рєпнін доповів керівнику МВС Кочубею, що на цей час із запланованих 25 тис. козаків уже виявили бажання переселитися з Чернігівської та Полтавської губерній на Кубань 12384 ревільських душ чоловічої статі. У листі до Рєпніна від 22 квітня 1821 р. Кочубей повідомив, що за інформацією, яку він отримав від керівника Чорноморського війська генерала Єрмолова, попереднє переселення українських козаків на Кубань було здійснене «весьма неудобо ибо лучшие места заняты чиновниками и казаками и то наиболее внутри дач и сколько можна отдаленных от границы, так что новое поселение вероятно произведено будет у самых границ и поселенцы чрез то могут быть подвержены опасностям от хищников соседних владений»³².

На протигвагу чорноморському, тифліське начальство, яке керувало лінією розмежування з горцями на Верхній Кубані й уздовж Терека і куди переселяли в той час переважно етнічних росіян, знало лише досвід кінних козацьких полків з внутрішньоросійських регіонів, які засновували свої станиці на значній відстані одна від одної на берегах річок ще з часів царювання Івана IV й укріплювали їх як фортеці. Тому загони горців легко заходили на ворожу їм територію й вільно по ній переміщувалися, періодично вступаючи в локальні конфлікти з росіянами³³.

На цьому ґрунті між тифліським і чорноморським начальством часто виникали непорозуміння. Як писав Ф. Щербина, відзначаючи особисту неприязнь генерала до українців, «Єрмолов ... вороже ставився до чорноморських козаків, не бажаючи рахуватися з особливостями їхнього побуту»³⁴. Він не довіряв козачій адміністрації, часто доручав керівництво козаками своїм помічникам і, взагалі, ще задовго до прийняття українських козаків під своє управління, «шукав засоби, щоб позбутися цього війська»³⁵. Це все вплинуло на організацію другої хвилі переселення, у процесі перебігу якої потім виникало багато непорозумінь, яких можна було уникнути за нормальних стосунків між місцевим і кавказьким керівництвом.

Наприкінці грудня 1820 р. Єрмолов, перебуваючи у відрядженні, доручив тимчасово управляти краєм і командувати військами Кавказького корпусу генерал-лейтенанту О. Вельямінову, а генерал-майора Війська донського М. Власова призначив «стежити за кращим управлінням Чорноморським військом, особливо для керівництва кордонною охороною, запровадження суворості і для козаків невідомої дисципліни й більшої пильності під час охорони кордону»³⁶.

До вирішення питання якнайскорішої відправки й поселення на нових землях, були залучені найвищі владні рівні – Комітет міністрів і сам цар, що свідчить про надзвичайну важливість цієї проблеми для влади³⁷. Генералу Єрмолову керівник МВС Кочубей доручив узяти ситуацію під свій контроль і дати розпорядження отаману Чорноморського війська Матвєєву, «дабы он мог принять нужные меры для размещения и призрения тех Малороссийских казаков, кои или отправлены уже к предопределенному им назначению, или должны будут оставить место настоящего их жительства по невозможности обеспечить их тут продовольством, обстоятельством, которое наипаче встретится может в Черниговской губернии по существующему там общему недостатку в продовольствии»³⁸. Ситуацію ускладнювали неврожай та примхи погоди 1820 р., через які вже в кінці зими й навесні 1821 р. населення Чернігівщини голодувало, не мало чим засівати поля, просило допомогу у влади, а частина козаків, очікуючи від'їзду, за словами Кочубея, «обыкновенно спешат продавать все то, что могут, Малороссийские казаки, имеющие свои земли и оные конечно сбывают. Легко быть может и то, что некоторая часть из казаков, назначенных к переселению, уже и отправилась»³⁹.

Перші значні неврожаї в Російській імперії в XIX ст. припали на 1819–1821 рр., потім вони повторювалися в 1823–1824 і в 1829–1833 рр. Неврожаї 20-х рр. торкнулися не лише нечорноземних губерній, де нестача хліба була звичним явищем, а й декількох чорнозем-

³¹ Самовтор С. Переселенческий комитет Черноморского казачьего войска (1821–1826). С. 144.

³² По указу императора Александра I о переселении 25 тыс. Малороссийских казаков... Арк. 69–69 зв.

³³ Шкуро В. Переселение малороссийских казаков на Кубань в 1821–1825 гг. С. 17.

³⁴ История кубанского казачьего войска. С. 59.

³⁵ Записки А.П. Ермолова. 1798–1826 гг. / Сост. В.А. Федоров. Москва: Высшая школа, 1991. С. 370.

³⁶ Там само.

³⁷ По указу императора Александра I о переселении 25 тыс. Малороссийских казаков... Арк. 70.

³⁸ Там само. Арк. 70 зв.–71.

³⁹ Там само. Арк. 70.

них губерній, зокрема Чернігівської, Катеринославської й Таврійської. Історик П. Шафранов з цього приводу писав: «Найпершою губернією, яка потребувала екстрених заходів допомоги, була губернія Чернігівська. Губернія ця і у звичайний час не могла похвалитися хлібним достатком: у північній, нечорноземній і малородючій її частині зібраного врожаю на харчування населення переважно не вистачало. Промислові заробітки селян теж були мізерними. Не кращим було становище селян і в чорноземних повітах. Чернігівська губернія вже тоді страждала від перенаселення й малоземелля; з давніх часів ми отримуємо відомості про переселення чернігівських селян і козаків то на Кавказ, то в Бесарабію, то в Азовське козацьке військо. Кожен значний недорід хліба неминуче викликав продовольчі труднощі для населення губернії. Неврожай, який повторювався декілька років поспіль, робив становище чернігівського селянства критичним. У 1820 р. недорід охопив з особливою силою 7 повітів губернії (у виносці – Чернігівський, Суразький, Мглинський, Стародубський, Новозибківський, Городнянський, Сосницький – О.Г.). Наслідки його позначилися перш за все на зростанні місцевих цін на хліб; потім варто було очікувати, що в другій половині року селянам було б нічим харчуватися»⁴⁰. Вихід із кризового становища влада вбачала в продовольчій допомозі населенню через казенні хлібні магазини й у переселенні, яке б зменшило кількість мешканців у голодуючих регіонах і збільшило земельні ділянки тих, хто залишався. Для переселенців владою було зроблено виняток: відтермінування у поверненні боргу за хліб на три роки, який ті мали повернути вже на новому місці оселення»⁴¹.

Оскільки попередньо було заплановано провести переселення впродовж трьох років, а менш ніж за рік кількість охочих уже перевищила половину від спочатку задуманого, – на поч. 1821 р. чиновникам стало зрозумілим, що з розміщенням такої кількості людей на новому місці вони не впораються. 9 травня 1821 р. військовий губернатор Рєпнін наказав цивільним губернаторам «приостановити до некоторого времени разрешение переселения в Черноморию казаков, кои не получили еще Моего на то согласия по уважению, что число оных до сего времени определено уже очень значительно и что больше того отправит нынешним летом в Черноморию невозможно»⁴².

У червні–липні 1821 р. цивільні губернатори Чернігівської та Полтавської губ. отримали від Чорноморської військової канцелярії повідомлення про те, що для прийому переселенців згідно з поданими губернаторами списками вже все готове, новоприбулих вирішено поселяти в старих курінних поселеннях, яких на той час у Чорноморському війську налічувалося 44, а для прийому переселенців на кордоні з Чорномор'ям уже призначені відповідальні чиновники»⁴³.

27 червня 1821 р. керівником МВС Кочубеєм було доведено до цивільних губернаторів царський указ, згідно з яким «казаков, кои изволили уже желание переселиться и изготовились к отправлению не удерживать, но отправлять на земли Черноморского войска». У липні 1821 р. губернаторами було зроблено відповідні вказівки місцевим чиновникам, щоб ті оголосили козакам, яким уже наданий дозвіл на переселення, готуватися до від'їзду. Від чиновників вимагалось скласти списки партій переселенців, а після цього «приступити в нынешнем же месяце и к самой отправке казаков на земли Черноморского войска». Губернатори наполегливо наголошували на тому, щоб партії переселенців неодмінно вирушили в липні для того, щоб «прежде осени могли прийти в Черноморию»⁴⁴.

Згідно з розпорядженням губернаторів, партії мали відправлятися одна за одною через три дні, «чтобы тем отнрывать затруднения в продовольствии людей и скота», під керівництвом старійшини, «который выбран из благонадежности их и трезвого поведения». Старійшині вручався поіменний список партії та відкритий лист від губернатора для того, щоб у дорозі місцеві власті не чинили партії ніяких перепон, а всіляко сприяли переселенню. До старійшин також було доведено інструкцію, яка включала такі пункти:

а) суворий нагляд за поведінкою козаків; б) попередження суперечок і бійок між козаками; в) піклування про пошук пасовищ і водопоїв; г) спостереження за тим, щоб до партій у дорозі не приєднувалися поміщицькі селяни й утікачі; якщо ж таке трапиться, то таких осіб необхідно було здавати міським або земським поліціям; д) піклування про медичне обслуговування хворих без зупинки всієї партії; е) після прибуття в Чорномор'я старійшина мав передати список партії місцевому керівництву.

⁴⁰ Шафранов П. Неурожаи хлеба в России и продовольствие населения в 20-х гг. настоящего столетия. *Русское богатство*. 1898. № 5. С. 87–88.

⁴¹ По указу императора Александра I о переселении 25 тыс. Малороссийских казаков... Арк. 106, 118–122, 285–286.

⁴² Там само. Арк. 83.

⁴³ Там само. Арк. 92, 111.

⁴⁴ Там само. Арк. 98–98 зв., 102 зв.

Цивільний губернатор мав бути повідомлений про час виходу кожної партії й отримати екземпляр відомості про переселенців. До кордону сусіднього по тракту слідування повіту переселенську партію мав супроводжувати місцевий чиновник, а земський комісар – турбуватися, щоб партію на кордоні з наступним повітом прийняв і супроводжував далі чиновник сусіднього повіту. Губернатори погрозили чиновникам, щоб «поручение сие исполнить во всей точности, с должной поспешностью, в противном случае всякое упущение и медленность подвергнут вас строгому взысканию»⁴⁵.

Із початком масового переселення на Кубані було створено спеціальний владний орган, який мав займатися новоприбулими мігрантами. 6 вересня 1821 р. Вельямінов віддав наказ отаману чорноморського козацтва Матвєєву створити громадський комітет для надання допомоги переселенцям і звільнення військової канцелярії від такого тягара⁴⁶. У грудні 1821 р. в Катеринодарі було створено Переселенський комітет під головуванням наказного отамана. Голова одразу звернувся з особливим посланням до населення Чорномор'я, в якому прохав допомоги для нових переселенців, оскільки ті перебували в жалювотому стані. Усі, у кого були надлишки продуктів, зерна, худоби, грошей, везли все це в комітет. Офіцери з комітету об'їжджали курінні поселення й хутори, збираючи пожертви⁴⁷. В обов'язки чиновників з комітету також було покладено відвідувати козацькі поселення, дізнаватися про їхні потреби, реагувати на прохання й скарги, залучати козаків до праці⁴⁸. Цей комітет діяв до 30 вересня 1826 р., коли Чорноморська військова канцелярія постановила: через те, що «дії Комітету, створеного у Війську Чорноморському для поселення 25 тис. Малоросійських козаків з їх сімействами ..., більше не потрібні», то на підставі наказу Єрмолова від 7 вересня 1826 р. ухвалено рішення, щоб «військова канцелярія прийняла від комітету справи нових козаків, а сам комітет розпустити, сільські лазарети знищити, наявний провіант віддати у військовій магазини, а гроші, що залишилися, віддати в приказ громадської опіки»⁴⁹.

Друга хвиля організованого переселення ще тривала, а вже 18 березня 1824 р. Олександр I затвердив нові правила переселення під назвою «Про переселення казенних селян, і про наділення їх землею на правилах, які до цього додаються»⁵⁰. Потім ці правила були доповнені пропозиціями новоросійського генерал-губернатора й намісника Бесарабії М. Воронцова від 15 лютого 1824 р., і вже за царя Миколи I все це втілювалося в положення Комітету міністрів від 21 вересня 1826 р. під назвою «Про переселення селян з внутрішніх губерній в Бесарабську область», за яким у наступні роки планувалося переселити 20000 державних селян із Чернігівської, Полтавської, Орловської та Курської губ. до Бендерського й Аккерманського повітів⁵¹. У 1825–1826 рр., у зв'язку з великим бажанням селян перейти до Бесарабії, туди також було дозволено переселення селянам Тамбовської, Рязанської, Тульської, Калузької, Харківської й Таврійської губерній. Проте, незважаючи на підтримку уряду та бажання багатьох селян переселитися до південноукраїнського регіону, ця кампанія на відміну від попередньої не мала значних результатів. За урядовими даними, упродовж 1824–1830 рр. до Бесарабії переселилося лише 3600 державних селян⁵².

Згодом ці правила були підтверджені й доповнені положенням Комітету міністрів від 31 січня 1831 р. «Про додаткові правила для переселення казенних селян»⁵³, і ними вже керувалися під час третьої організованої хвилі переселення на Північний Кавказ і в Закубання в 1832–1836 рр.⁵⁴

Отже, з огляду на вищесказане можна дійти висновку, що організаційно-правові основи масового переселення козаків Північного Лівобережжя України на землі Чорноморського війська у 20-х рр. XIX ст. формувалися упродовж майже двох десятиліть до початку цього переселення й остаточно були сформовані у 1820 – на поч. 1821 рр. Сам же масовий переселенський рух розпочався влітку 1821 р. Російський царизм, організовуючи переселення українських козаків, переслідував колонізаторську політику й прагнув до дена-

⁴⁵ По указу императора Александра I о переселении 25 тыс. Малороссийских казаков... ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 2352. Арк. 102 зв.–103.

⁴⁶ Самовтор С. Переселенческий комитет Черноморского казачьего войска (1821–1826). С. 144.

⁴⁷ Шкуро В. Переселение малороссийских казаков на Кубань в 1821–1825 гг. С. 20–21.

⁴⁸ Самовтор С. Переселенческий комитет Черноморского казачьего войска (1821–1826). С. 145.

⁴⁹ Там само. С. 145–146.

⁵⁰ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXIX. 1824. Санкт-Петербург: Тип-я II Отд-я Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1830. С. 227–232.

⁵¹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. I. 12.12.1825–1826. Санкт-Петербург: Тип-я II Отд-я Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1830. С. 998–1000.

⁵² Ликова В. Переселения малороссийских козаків на землі Чорноморського війська... С. 27.

⁵³ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VI. 1831. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип-я II Отд-я Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1830. С. 113–115.

⁵⁴ Зобов Ю. Политика правительства по регулированию крестьянского переселенческого движения в первой пол. XIX в. Вестник Челябинского государственного университета. 1993. № 2. С. 23.

цифікації українців, витравлюючи в їхній свідомості відчуття, що вони є українцями, зіштовхував їх із корінними народами. По суті, українці, оберігаючи південні рубежі Російської імперії, сприяли колонізаторській політиці російського царизму.

References

- Lykova, V. (2009). Dvi kolonizatsiini kompanii na zemli Pivdennoi Ukrainy v pershii pol. XIX st. [Two colonization companies on the land of Southern Ukraine in the first half of the 19th c.]. *Volynski istorichni zapysky – Volyn historical notes*, 2, P. 50–59.
- Lykova, V. (2010). Pereseleennia malorosiiskikh kozakiv na zemli Chornomorskoho viiska na poch. XIX st. [Resettlement of the Little Russian Cossacks on lands of the Black Sea army at the beginning of the 19th c.]. *Chornomorska mynuvshyna – Black Sea past*, 5, P. 27–33. Odesa, Ukraine.
- Petrenko, Y. (1993). Ukrainske kozatstvo i Kuban [Ukrainian Cossacks and Kuban]. *Kyivska starovyna – Kyiv antiquity*, 1, P. 114–119.
- Potto, V. (1994). Kavkazskaya voyna. Istoricheskoye nasledie [Caucasian war. Historical heritage]. Stavropol, Russia.
- Samovtor, S. (2008). Pereselencheskiy komitet Chernomorskogo kazachego voyska (1821–1826) [Resettlement committee of the Black Sea Cossack host (1821–1826)]. *Kozatska spadshchyna – Cossack heritage*, 4, P. 142–146. Dnipropetrovsk, Ukraine.
- Sazonova, S. (2010). Pereselenie ukraintsev na Severnyi Kavkaz i ikh sotsiokulturnaya adaptatsiya (konets XVIII – pervaya pol. XIX v.) [Resettlement of Ukrainians to the North Caucasus and their sociocultural adaptation (the late 18th – the first half of the 19th c.)]. Stavropol, Russia.
- Shkuro, V. (2006). Pereselenie malorossiyskikh kazakov na Kuban v 1821–1825 gg. [Resettlement of Little Russian Cossacks to the Kuban in 1821–1825]. *Kuban-Ukraina: Voprosy istoriko-kulturnogo vzaimodeistviya – Kuban-Ukraine: Issues of historical and cultural interaction*, 1, P. 16–27. Krasnodar, Russia.
- Zobov, Y. (1993). Politika pravitelstva po regulirovaniyu krestyanskogo pereselencheskogo dvizheniya v pervoy pol. XIX v. [Government policy to regulate the peasant migration movement in the first half of the 19th c.]. *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta – Bulletin of Chelyabinsk state university*, 2, P. 22–28.

Герасимчук Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Herasymchuk Oleksandr – candidate of historical sciences (PhD in History), senior lecturer of the department of pedagogy and methods of teaching history and social disciplines, T.H. Shevchenko national university «Chernihiv colehium» (53 Hetmana Polubotka Str., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: gerasim_o@yahoo.com

ORGANIZATIONAL AND LEGAL BASIS OF THE RESETTLEMENT OF RESIDENTS OF CHERNIHIV AND POLTAVA PROVINCES TO THE BLACK SEA ARMY LANDS in 1820–1825

Migration processes are important factors that affect not only the demographic parameters of the population, but also the life of the country as a whole. Research work in this direction becomes a valuable asset for a more in-depth study of the history of our country. **The purpose** of this article is to study the organizational and legal foundations of the resettlement of residents of Chernihiv and Poltava provinces on the land of the Black Sea army in 1820–1825. **The methodological basis** of this study is the principles of historicism, scientific research and objectivity, which contributed to the achievement of impartiality and credibility during the investigation specific facts and showing the logic of the development of changes in the historical process. **Research methods** are based on the principles of historicism and objectivity; they are represented by general scientific methods of analysis, synthesis and special-historical methods – historical-comparative and historical-genetic. **The scientific novelty** of the research lies in the fact that, for the first time, on the basis of archival materials, stages of the formation of legal grounds for the migration of population of the Northern Livoberezhzhia of Ukraine to the Kuban in 1820–1825 were considered. **Conclusions.** Organizational and legal foundations of resettlement of Ukrainian Cossacks on the lands of the Black Sea army in the 1920s were formed for almost two decades before the start of this resettlement and were finally formed in 1820 – the early 1821. The mass resettlement movement began in the summer of 1821. The Russian tsarism, organizing the resettlement of Ukrainian Cossacks, pursued a colonial policy and sought to de-Nazify Ukrainians, etching in their consciousness, the feeling that they are Ukrainians, confronting them with those peoples who were indigenous there. The Ukrainians, protecting the southern borders of the Russian Empire, contributed to the colonization policy of the Russian tsarism.

Key words: Cossacks, migrations, resettlement movement, Black Sea Cossack army, Chernihiv gubernia, Poltava gubernia, Northern Livoberezhzhia.

Дата подання: 22 березня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 8 серпня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Герасимчук, О. Організаційно-правові основи переселення жителів Чернігівської й Полтавської губерній на землі Чорноморського війська у 1820–1825 рр. *Сіверянський літопис*. 2024. № 4. С. 22–32. DOI: 10.58407/litopis.240402.

Цитування за стандартом APA

Herasymchuk, O. (2024). Orhanizatsiino-pravovi osnovy pereselennia zhyteliv Chernihivskoi y Poltavskoi hubernii na zemli Chornomorskoho viiska u 1820–1825 rr. [Organizational and legal basis of the resettlement of residents of Chernihiv and Poltava provinces to the Black Sea army lands in 1820–1825]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 22–32. DOI: 10.58407/litopis.240402.

Данило Рига

ПАНСІОН ЧЕРНІГІВСЬКОЇ КЛАСИЧНОЇ ЧОЛОВІЧОЇ ГІМНАЗІЇ: ЗАСНУВАННЯ, ФУНКЦІОНУВАННЯ, РЕМОНТНІ РОБОТИ (40–80-ті рр. XIX ст.)

DOI: 10.58407/litopis.240403

© Д. Рига, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9461-5721>

Мета публікації: на основі вивчення джерел та аналізу наукової літератури дослідити історію будівництва й функціонування пансіону при Чернігівській класичній чоловічій гімназії, вивчити різні етапи перебудови споруди пансіону протягом окресленого періоду. **Методологія** дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, аналізу, а також історико-порівняльному **методі**. **Наукова новизна:** уперше здійснено спробу цілісного та комплексного дослідження питання розташування, зведення, перебудов і функціонування пансіону при Чернігівській класичній чоловічій гімназії. Виявлено й охарактеризовано його особливості та доцільність будівництва. **Висновки.** Упродовж усього XIX ст. через зростання кількості населення міста в Чернігові існувала потреба в розширенні закладів освіти, а також постанні нових. Це привело до поступового збільшення обсягів будівництва, відтак при чоловічій гімназії зводять пансіон. Його призначення полягало в розміщенні приїжджих учнів та збільшенні навчальних класів гімназії. Це у свою чергу свідчить про значущість закладу та наявну в ті часи можливість залучити до навчання значно більше охочих здобути ґрунтовну освіту. Вивчення справи будівництва освітніх закладів у цілому в Чернігові протягом окресленого періоду є актуальним, оскільки освіта відігравала важливу роль в історії Сіверщини та загалом України.

Ключові слова: пансіон, Чернігівська класична чоловіча гімназія, навчальний процес.

Серед навчальних закладів Чернігова XIX – початку XX ст. чільне місце посідала класична чоловіча гімназія, яка містилась у двох будинках в самому центрі міста. В одному з них – головному (зводився як Будинок губернатора, зараз це будівля Чернігівського обласного історичного музею ім. В. Тарновського) – розміщувались навчальні класи, у другому – пансіон для приїжджих учнів¹.

Історіографічні студії щодо Чернігівської класичної чоловічої гімназії (далі – ЧКЧГ) наразі небагаті. Так, історію створення гімназії, питання навчально-виховного процесу в цьому закладі упродовж 1805–1905 рр. ґрунтовно досліджував лише М. Тутолмин. У монографії, присвяченій 100-літтю ЧКЧГ², дослідник детально описав виховний процес і подав інформацію про навчально-виховний склад закладу, а також розглянув низку питань із повсякденного життя чернігівських гімназистів.

Із радянського періоду маємо дві стислі статті в енциклопедичному довіднику «Чернігівщина»: «Гімназії»³, у якій перелічено гімназії Чернігівської губернії від початку XIX ст. (серед них і ЧКЧГ) і подано загальну інформацію про навчальний процес у них, та «Чернігівська класична чоловіча гімназія» – тут міститься коротка історія виникнення ЧКЧГ із прізвищами видатних діячів – її викладачів та випускників. У довіднику розміщено фото гімназії поч. XX ст., на якому зафіксовані обидва гімназичні будинки. Ця світлина важлива тому, що другий будинок, про який ітиметься в цій статті, до наших часів не зберігся⁴.

Підкреслимо, що в радянський час окремого видання щодо діяльності ЧКЧГ не існувало взагалі. Виховання в дореволюційних гімназіях та навчальний процес у них, зокрема і в Чернігівській гімназії, не були предметом дослідження за радянської доби, оскільки

¹ Спиридонов Ф. Гіркий запах лози: із історії Чернігівської чоловічої гімназії та методів виховання. *Чернігівські відомості*. 1997. 10 жовтня. С. 4.

² Тутолмин М. Столетие Черниговской гимназии. 1805–1905. Чернигов, 1906.

³ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А. Кудрицького. Київ: Українська Радянська Енциклопедія ім. М. Бажана, 1990. С. 162–163.

⁴ Там само. С. 876–877.

освіта XIX ст. виступала опонентом радянської середньої школи у розрізі навчання та принципів виховання учнів.

Зі здобуттям Україною незалежності виникає зацікавленість історією цього важливого для Чернігова дореволюційного учбового закладу. Так, Є. Шпилевський⁵ опублікував невелике дослідження, у якому вперше після розпаду СРСР зроблено спробу проаналізувати життя учнів Чернігівської класичної гімназії та благородного пансіону при ній, щоправда, лише частково. Він висвітлив історію спорудження благородного пансіону та його використання в XIX–XX ст. Згодом Ф. Спиридонов⁶ зробив загальний аналіз процесу виховання гімназистів у Російській імперії, описав побут і розпорядок дня учнів Чернігівської гімназії. В. Сапон⁷ основну увагу приділив розташуванню благородного пансіону при ЧКЧГ.

Згідно з енциклопедичним довідником «Чернігівщина», Чернігівська класична чоловіча гімназія була заснована у 1805 р. «шляхом реорганізації Головного народного училища, відкритого 1789 р.»⁸, – яке було першим суто світським навчальним закладом у Чернігові. Містилося воно в будівлі колишнього П'ятницького монастиря, ліквідованого за указом Катерини II⁹.

Вочевидь, приміщення училища були або замалі для новоствореної гімназії, або перебували в незадовільному стані. Відтак ЧКЧГ (до переїзду в Будинок губернатора на Валу) розміщувалася в будинку, будівництво якого спочатку призначалося для інших цілей – для резиденції князя О. Куракіна, генерал-губернатора новоствореного у 1802 р. Малоросійського генерал-губернаторства, до складу якого входили Чернігівська та Полтавська губернії¹⁰. О. Куракін віддав під гімназію власний будинок, що розташовувався на лівому березі р. Стрижень, на розі нинішніх вулиць Т. Шевченка та О. Молодчого (до нашого часу не зберігся). Директором гімназії став Микола Маркаров, під керівництвом якого у 1805 р. навчальний заклад прийняв перших учнів. Згодом до будинку Куракіна прибудували додаткові приміщення, завдяки чому гімназія отримала два зали, декілька класних кімнат і бібліотеку. У губернаторському будинку навчальний заклад перебував до 1821 р., після чого переїхав до нового кам'яного будинку на Валу¹¹.

Новий кам'яний Будинок губернатора в Чернігові – головна споруда ЧКЧГ у майбутньому – зводився поруч зі старим дерев'яним¹² на території стародавнього Дитинця, у той час – адміністративній площі міста. Будівля створена в стилі російського класицизму за зразковим проєктом відомого архітектора Андріяна Захарова¹³. Будинок триповерховий, прямокутний у плані, з виступами-ризалітами з боку двору. На невисокому рустованому стилобаті першого поверху розміщено розкішний шестиколонний портик тосканського ордеру висотою в два верхні поверхи, який завершується горизонтальною лінією аттика. Вікна парадного фасаду звернуті до кафедрального Спасо-Преображенського собору. У північному напрямку від будівлі – площа XIX ст. На сьогодні Будинок губернатора в Чернігові є пам'яткою цивільної архітектури, зразком класицизму.

М. Онищенко зазначає, що спорудження Будинку губернатора на Валу (починаючи від ухвалення проєкту, виділення коштів на будівництво тощо) тривало впродовж 14 років – із 1803 по 1817 рр.¹⁴ Проте віднайдені нами архівні джерела свідчать про інше: будівництво завершилося лише восени 1821 р. – тобто на 4 роки пізніше¹⁵ – і тривало загалом 18 років.

Губернську будівлю споруджували на кошти державної казни: у 1803 р. на будівництво було асигновано суму розміром 43 731 руб. Але через зміну цін на будівельні матеріали та робочу силу, через три роки – у 1806 р. – був складений новий кошторис, згідно з яким на спорудження будинку вже знадобилось 48 435 руб. 5 коп., тобто більше майже на

⁵ Шпилевский Е. Как учились наши прадеды. *Черниговский полдень*. 1995. 16 ноября. С. 4.

⁶ Спиридонов Ф. Гіркий запах лози: із історії Чернігівської чоловічої гімназії та методів виховання. *Чернігівські відомості*. 1997. 10 жовтня. С. 4.

⁷ Сапон В. Вулиці старого Чернігова. Чернігів: Деснянська правда. 2007. С. 18.

⁸ Чернігівська класична чоловіча гімназія. *Чернігівщина*. С. 876. Див. також: Головні народні училища. *Чернігівщина*. С. 178.

⁹ Подобрій І. Перші гімназії та училища: як починалася народна освіта в Чернігові. URL: <https://chernigiv.one/uk/pershi-gimnaziyi-ta-uchilyshha-yak-pochynalasya-narodna-osvita-v-chernigovi>.

¹⁰ Шандра В.С. Малоросійське генерал-губернаторство. *Енциклопедія історії України*: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2009. 790 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Malorosiyske_general_gubernatorstvo.

¹¹ Подобрій І. Перші гімназії та училища: як починалася народна освіта в Чернігові.

¹² На Валу знаходилась адміністративна дерев'яна будівля губернатора, а біля Стрижня – його житло.

¹³ Сапон В. Вулиці старого Чернігова. С. 18.

¹⁴ Онищенко М. Будівництво казенних будівель у Росії і на Україні на поч. XIX ст. за типовими проєктами А. Захарова. *Питання історії архітектури та будівельної техніки України*. Київ, 1959. С. 190.

¹⁵ Російський державний історичний архів (далі – РДІА). Ф. 1285. Оп. 8. Спр. 495. Арк. 45.

5000 руб.¹⁶ Врешті 4 червня 1807 р. Малоросійський генерал-губернатор запропонував почати зведення будинку Чернігівського губернатора, і на це було використано 43 413 руб.¹⁷

Через п'ять років, 18 лютого 1812 р. був складений ще один кошторис із такою назвою: «Какое число потребно разных материалов и сколько онных на покупку и в уплату мастеровым людям на окончание выстроенного каменного дома для гражданского губернатора, и на выстроение вновь при онном доме казенных флигелей для служб и ограды с воротами»¹⁸. Тож для завершення будівництва треба було ще 43 344 руб.¹⁹ (тобто у підсумку будівництво цієї споруди коштувало більш ніж 90 тис. загалом). Про це Чернігівський губернатор доповів Малоросійському генерал-губернатору й просив на завершення будівництва необхідні кошти. Кошториси, плани, проєктні документи Будинку губернатора були направлені в департамент Державного казначейства, а звітди – у Будівельний комітет, який прийняв рішення щодо завершення будівництва лише 27 лютого 1814 р. На початку 1820 р. постає питання щодо зміни призначення недобудованого будинку – замість резиденції губернатора розмістити в цій споруді навчальний заклад – Чернігівську класичну чоловічу гімназію. Наприкінці 1820 р. дозвіл було отримано. Будинок офіційно прийняли та ввели в експлуатацію 13 листопада 1821 р., і з цього часу в ньому розмістився Чернігівська чоловіча гімназія²⁰.

За проєктом А. Захарова садиба генерал-губернатора була прямокутником, обнесеним кам'яною огорожею. На північній стороні ділянки розташовувалася головна споруда, так що в одній площині зі стіною парадного фасаду, з обох боків будинку, була огорожа з воротами для в'їзду та двома хвіртками. У глибині садибної ділянки по його периметру планувалося збудувати три прямокутні споруди, розташовані П-образно так, щоб перед ними був двір, у А. Захарова названий «конюшеним». Від великого двору він відокремлювався кам'яною огорожею зі сторожою посередині й двома воротами з боків. Знайдені документи дозволяють порівняти зведений будинок губернатора з проєктом А. Захарова.

Порівнюючи креслення проєкту А. Захарова з кресленнями чернігівського Будинку губернатора 1810-х рр., бачимо, що головні фасади зображених будівель однакові, за винятком того, що в збудованій у Чернігові споруді нижче рівня цоколя портика розташовуються прямокутні декоративні ніші, яких не було в проєкті А. Захарова. Планування всіх трьох поверхів в основному ідентичні. За проєктом А. Захарова, з північно-східного крила будівлі в другому зі сходів приміщенні передбачалися додаткові сходи з першого до третього поверху, а також в обох крилах споруди – сходи на горища, не втілені в життя.

На першому етапі нова споруда задовольняла потреби гімназії. Перший поверх був зайнятий канцелярією, квартирою листоноші, книгарнею, кімнатою для сторожів, кухнями та коморою для вчителів, які мали квартири на третьому поверсі. Квартири вчителів математичних, історичних наук і словесності займали весь третій поверх, тут само містилася бібліотека. Класи були розташовані на другому поверсі. Плани та експлікація поверхів гімназії 1836 р.²¹ надають нам таку картину: учителі, які проживали на третьому поверсі, у 1829 р. були виселені, на другому та третьому поверхах розташовані класи, їхня кількість досягала восьми. Сім приміщень другого та третього поверхів були позначені як кімнати директора та «зал для испытаний»²².

Що за планом 1836 р. розташовувалося на першому поверсі, невідомо (немає експлікації). Але планування будівлі не було змінено, за винятком невеликої нової перегородки в колишній кімнаті для сторожів. Приміщення для них було зменшено. М. Тутолмин писав, що гімназія мала дерев'яний флігель невідомого призначення. Імовірно, ідеться про приміщення, у якому були розташовані стайні та комори.

На кресленнях садиби 1836 р. є зображення планів і фасадів (головного та бокового), також стайні та комори, що були одноповерховою спорудою з резалітом у центрі. За планом це три прямокутні приміщення, розташовані на північний схід і південний захід, які мали по центру вхід від головного фасаду. Центральний резаліт був більшим за бокові приміщення й перекритий покрівлею, що мала трикутний фронтон.

Споруди стайні та комори розташовувалися в південно-східній частині садиби, тильним своїм фасадом примикали до середньої частини огорожі, мали двір, який відділявся від двору Дому губернатора кам'яною огорожею з трьома входами. Огорожа гімназійної садиби була цегляною, 3,5 м висоти, і складалася із цегельних стовпчиків. Північно-захід-

¹⁶ РДІА. Ф. 1285. Оп. 8. Спр. 495. Арк. 5 зв.–6.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. Арк. 20.

¹⁹ Там само. Арк. 20 зв.

²⁰ Тутолмин М. Столетие Черниговской гимназии... С. 103.

²¹ РДІА. Ф. 1488. Оп. 4. Спр. 908.

²² Тутолмин М. Столетие Черниговской гимназии... С. 161.

на частина примикала до стін будинку й знаходилась на одній площині з головним фасадом.

Від 1843 р. при Чернігівській чоловічій гімназії почав діяти пансіон із лікарнею, аптекою та бібліотекою, де жили вихованці гімназії. Спочатку він знаходився в дерев'яній будівлі (колишньому адміністративному будинку губернатора) праворуч від головного корпусу. Згодом дерев'яний будинок було розібрано, а на його місці збудовано цегляний дво-поверховий корпус.

Пансіони в дореволюційній Росії створювали при навчальних закладах. Фактично це були гуртожитки з повним утриманням учнів²³. Під пансіонами розуміли установи двох видів: 1) закриті приватні навчальні заклади, найбільш поширені в період до 1870-х рр.; надалі (у зв'язку з розвитком мережі відкритих навчальних закладів) багато пансіонів, особливо жіночих, перепрофілювались у навчальні заклади з підготовки дітей до навчання у середній школі, даючи освіту на рівні підготовчого та 1–2 класів навчальних закладів Міністерства народної освіти; 2) пансіони – так називалися заклади, подібні до сучасних гуртожитків (як приватні, так і державні) при відкритих школах, куди можна було помістити дитину, батьки якої проживали поза місцем навчання.

Зауважимо, що збудований у сер. XIX ст. пансіон при Чернігівській гімназії ніколи не був предметом окремого наукового дослідження, тож віднайдені в Державному архіві Чернігівської області документи вводимо в науковий обіг вперше.

У документі «Постановления собрания по разным вопросам» за 1829 р. ідеться про бажання дворянства заснувати благородний пансіон при Чернігівській чоловічій гімназії із наведенням прикладів заснування таких пансіонів при інших навчальних закладах: «В высочайшем указе, данном Правительствующему Сенату в 8 день декабря 1828 г., в котором приложен Высочайше утвержденный устав учебных заведений, подведомственных университетов: С. Петербургскому, Московскому, Казанскому, Харьковскому, между прочим в п. 5. изображено: При гимназиях учреждать постепенно пансионы. Порядок их открытия и образ содержания подробно отображать в уставе. Как главная цель их пансион есть доставления дворянам и чиновникам удобнейших средств к воспитанию детей их ... Главный надзор за пансионом, поручается почетному попечителю гимназии»²⁴.

Через збільшення кількості охочих навчатися гімназістам не вистачало приміщень, тому й постала необхідність у зведенні нової будівлі для пансіону.²⁵

Будівництво стало можливим завдяки благодійництву. Одним із відомих меценатів був Йосип Степанович Судієнко, який бажав надати батьківство своєму сину від кріпачки, а для цього потрібно було отримати дозвіл Державної Ради. У разі позитивної відповіді він пообіцяв щедre пожертвування (40 тис. руб.) на користь навчальних закладів.

21 липня 1804 р. сину Судієнка Михайлу Йосиповичу відповідним указом дозволено було взяти родове прізвище та герб. Тим часом гроші були покладені в Державний банк, і в 1834 р. пожертвувана сума за рахунок відсотків виросла до значної цифри – 180 тис. руб., а на 1840 р. вона вже складала 200 тис. руб.²⁶ Гроші знаходились на рахунку Міністерства народної освіти й на підставі розпорядження Комітету міністрів Росії від 16 квітня 1840 р. поділені на дві рівні частини. Одна була направлена на будівництво благородного пансіону при чоловічій гімназії в Чернігові, інша – на спорудження благородного пансіону при Полтавській гімназії.

Окрім Й.С. Судієнка, у 1838 р. пожертвування (30 тис. руб.) на будівництво та функціонування пансіону при Чернігівській гімназії надав також його син Михайло.

Проте коштів на будівництво пансіонів не вистачало, відтак чернігівське та полтавське дворянство в 1844 р. приймає рішення про збір на ці цілі із власних доходів поміщиків по одній із четвертиною копійки сріблом за кожного кріпосного селянина. Наскільки великою була зібрана з поміщиків сума, наразі невідомо, однак припускаємо, що, порівняно з пожертвуваною Судієнками, вона була незначною, оскільки кріпосних селян на той час в Чернігівській та Полтавській губерніях проживало небагато, а розмір збору був незначним.

На середину XIX ст. (точний рік, на жаль, встановити поки не вдалося) був складений «Проект на постройку здания для благородного пансиона при губернской гимназии в г. Чернигове»²⁷. Але оскільки коштів на втілення цього проекту не було, склали «Проект на исправление дома губернской гимназии»²⁸. Згідно з ним, другий та третій поверхи гімназії були відведені під класи, кількість яких досягала десяти. На другому поверсі був роз-

²³ Пансіони. *Чернігівщина*. С. 593.

²⁴ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 133. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 230–230 зв.

²⁵ Шпилевский Е. Как учились наши прадеды. С. 4.

²⁶ Там само.

²⁷ РДА. Ф. 733. Оп. 96. Спр. 804.

²⁸ Там само. Спр. 803.

ташований зал для «собраний», бібліотека, книгарня. На третьому поверсі, крім класів, планували розмістити чергову кімнату та «сборную» кімнату для вчителів. Великі кімнати цього поверху хотіли розділити перегородками. В архітектурі цієї будівлі передбачали суттєві конструктивні зміни: з першого на другий поверх із центральної південно-східної частини планували зробити сходи, для чого поставили ще одну капітальну стіну. Коли саме втілили цю ідею, невідомо, але на 1841 р. такі сходи вже були.

Після зібрання необхідних коштів, 25 червня 1850 р. відбулось урочисте закладення фундаменту майбутнього приміщення пансіону при Чернігівській гімназії, яке розпочалось о 9-й годині ранку зі служіння літургії в Спасо-Преображенському соборі, урочистої ходи від собору до місця майбутньої будівлі та закладанням у підвалинах пансіону мідної дошки, присланої з Києва. Через чотири роки – у 1854 р. – приміщення пансіону було збудовано й заселено гімназистами. Упродовж др. пол. XIX – поч. XX ст. пансіон фактично виконував роль «гуртожитку» для гімназистів.

Будівля пансіону являла собою двоповерхову споруду, яка була розташована праворуч від головного корпусу. Мала дерев'яні прибудови: з квартирами для вихователів, лікарнею та лазнею. Із головним гімназійним корпусом це був єдиний комплекс – свого роду «академістечко». Для занять 50-ти вихованців обладнали великі спортивні майданчики. На жаль, на сьогодні двоповерхова споруда пансіону та її дерев'яні прибудови не збереглися. Залишилися головний та спортивний корпуси ЧКЧГ. У останньому за часів СРСР містилась обласна рада спортивного товариства «Спартак» на Валу. Ця споруда була окремо збудована поруч із пансіоном на початку XX ст. під фізкультурні потреби гімназистів. Зараз у ній розміщується спортивна школа²⁹.

У жовтні 1857 р. імператор Олександр II разом із дружиною їхав до Москви через Київ. Під час перебування в Чернігові він відвідав Чернігівську класичну гімназію й «гімназией і пансіоном остался отлично доволен, как чистотой и порядком во всем, так и видом воспитанников»³⁰.

У більшості випадків життя учнів у пансіонах помітно відрізнялося від закритих елітних шкіл, де діяла суворя «англійська система» із залізною дисципліною, ранніми підйомами та «спартанськими» умовами побуту. Звичайно, багато залежало від позиції господаря (господини) / начальника (начальниці) конкретного пансіону, деякі з них прагнули дублювати правила казенної закритої школи, але переважно умови життя в пансіонах (зокрема й щодо правил гігієни та санітарії) були простішими й менш регламентованими³¹.

Оскільки вік набору учнів не був чітко позначеним, вікові межі навчання в гімназії можна визначити приблизно: переважна більшість хлопців навчалася там із 11–12 років. Для більш повної характеристики життя гімназистів звернімо увагу також на їх соціальне походження.

У Російській імперії XIX ст. соціальний статус людини часто був вирішальним для кар'єрного становлення. Більшість сфер суспільного життя мали становий характер. Освіта також потерпала від цього, адже для навчання в гімназії треба було позбутися статусу кріпака через отримання «вільної». Утім, ця процедура була цілком реальною, тому серед гімназистів середини XIX ст. траплялися колишні кріпаки. Варто наголосити, що соціальне походження впливало на характер стосунків у навчальному закладі. Адже початкове навчання вихідців із заможних і дворянських родин часто здійснювалось із залученням найкращих приватних педагогів, тоді як незаможні учні переважно були випускниками повітових училищ. Тому часто заможні батьки намагалися підібрати для своїх дітей гімназії із «достойним» учнівським оточенням. Це призводило до того, що для здобуття середньої освіти учні вимушені були їхати до сусідніх губерній, тоді як пристойні навчальні заклади були поряд. Прагнучи обмежити різностанове спілкування, батьки відмовлялися від загальних умов поселення учнів при гімназіях і винаймали окремі квартири. На час гімназійного навчання разом із дітьми там селилися близькі родичі: матері, бабусі та ін. Такі явища лише погіршували становище учнів, які почувалися відірваними від товаришів.

Зі збільшенням кількості гімназистів виникла проблема з їх розселенням. Не всі гімназії мали можливість вирішити проблему учнівського проживання, тому поширеною була практика розселення в приватних квартирах. Гімназистів заохочували проживати в домівках місцевих педагогів. Але якість такого проживання була різною залежно від учителя. В окремих випадках в учнівському побуті панувала строга дисципліна без будь-яких дозво-

²⁹ Спиридонов Ф. Гіркий запах лози... С. 4.

³⁰ Цит. за: Спиридонов Ф. Гіркий запах лози... С. 4.

³¹ Веремченко В. Пансионы в России во вт. пол. XIX – нач. XX в. *Вестник ЛГУ им. А. Пушкина*. 2015. Т. 4. № 3. С. 33–35.

лів на розваги, в інших – атмосфера всебічного розвитку та гармонії. Господарі приватних квартир регулярно брали участь у педагогічних радах, де звітувалися про дисципліну та чемність гімназистів. Обговорювали найважливіші проблеми виховання молоді та можливості покращення самонавчання в позаурочний час. Отже, незалежно від місця проживання побут учнів постійно контролювався адміністрацією закладу. У деяких гімназіях призначалися чергові вчителі, які вечорами робили обхід квартир, оглядаючи умови проживання вихованців.

Система покарань гімназистів була надзвичайно розгалуженою та різнилася відповідно до тяжкості порушень. Зокрема поширеними були покарання, в основі яких лежав моральний осуд учня. Серед них слід виокремити догани, занесення імені учня до «чорної дошки», переміщення винуватця на кілька годин до карцеру. Ці покарання вважалися повсякденними та не мали спеціальної процедури введення їх у дію. Про їх застосування необхідно було лише повідомити директору чи інспектору.

Найвищим дисциплінарним покаранням було висічення різками. Воно застосовувалося до найтяжчих порушень дисципліни та лише після дозволу й за безпосередньої присутності інспектора. Цей вид покарання застосовували винятково до учнів I–III класів гімназії. У разі скоєння грубого порушення дисципліни старшокласниками їх виключали з гімназії. Застосування фізичних покарань було досить поширеним явищем. Хоча варто зазначити, що наприкінці 1840-х рр. помітними були тенденції до обмеження таких покарань. З'являлись педагоги, які кардинально виступали проти побиття учнів. Вони розпочинали протидію цим негативним тенденціям власним прикладом. Намагались знайти шляхи вирішення ситуацій через взаємодію з класним колективом. Директори гімназій, підтримуючи загальні тенденції, видавали укази про обмеження фізичних засобів впливу на учнів. Попри ініціативи окремих педагогів, фізичні покарання учнів у гімназійній практиці залишались. Деякі вчителі вдавались до ударів лінійкою під час уроків із метою налагодження дисципліни в класі. Однак наголосимо, що не всі учні страждали від таких методів взаємодії на уроці. Гімназисти, які мали зразкову поведінку та високий рівень успішності протягом усього навчання, уникали покарань. Але в класах таких була меншість. До малої кількості таких учнів спричиняв складний процес навчання, що обтяжував підлітків та обмежував їхні природні бажання рухатись. Зазначимо, що в позаурочний час учні багато працювали над своїм інтелектуальним розвитком. Це часто призводило до розумових перевантажень і погіршення загального стану здоров'я³².

Під час вступу до гімназії обов'язковим був медичний огляд, відповідно до якого відбувалось зарахування до навчального закладу. Обстеження проводилось, як правило, за місцем проживання, а рішення щодо стану здоров'я виносилося повітовим лікарем. Відтоді стан здоров'я зарахованого гімназиста був підконтрольним навчальному закладу. У гімназійні роки стан здоров'я юнаків погіршувався. Це явище пов'язувалося з надмірними розумовими навантаженнями та складними умовами проживання. Збільшувалась кількість хронічних хвороб, найпоширенішими з яких були викривлення хребта, погіршення зору (катаракта та ін.), анемія тощо. Така тенденція вимагала зміни розпорядку дня гімназистів. У деяких навчальних закладах вводилися обов'язкові гімнастичні вправи. Стан учнівського здоров'я безпосередньо залежав і від характерних для сер. XIX ст. епідеміологічних спалахів. Гімназисти весь час перебували в межах одного колективу, оскільки навчалися і проживали разом. За таких обставин вони першими опинялися в зоні ризику поширення інфекційних хвороб. Періодично траплялися летальні випадки. Цікаво, що самі гімназисти майже не скаржилися на поганий стан здоров'я³³.

У 1860-ті рр. будинок пансіону при Чернігівській класичній гімназії було перебудовано. Так, у 1865 р. затвердили кошторис на ремонт будівель Чернігівської гімназії, оскільки виникла необхідність проведення ремонтних робіт у її пошкоджених будинках (чому виникли ці пошкодження, наразі з'ясувати не вдалося)³⁴. 1 січня 1866 р. пансіон було закрито. Був складений акт про ознайомлення з пошкодженнями та плани самих будівель. Кошторис на виправлення камінної будівлі пансіону передбачав витрати в межах 431 руб. 80 коп.³⁵

Роботи на другому поверсі будівлі були спрямовані на встановлення двох дерев'яних перегородок, оскільки саме тут планували розмістити класи гімназії. У 1866 р. на другому поверсі закритого пансіону було розташовано I та IV класи гімназії³⁶. Того ж року губернський архітектор Д. Савицький ознайомився зі станом пансіону. Він констатував, що на-

³² Пилипенко В. Повсякденне життя українських гімназистів у 30–50-х рр. XIX ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова*. 2019. Вип. 71. С. 183–185.

³³ Там само.

³⁴ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 1.

³⁵ Там само. Оп. 16. Спр. 39. Арк. 1–2.

³⁶ Там само. Спр. 131. Арк. 1.

вантаження перегородок не призвело до руйнування балок, а самі балки були доволі міцні й безпечні³⁷. Директор училищ у Чернігівській губернії отримав від Чернігівського губернатора дозвіл на встановлення на другому поверсі будинку пансіону двох дерев'яних перегородок. Однак зауважував, що перегородки вже зроблені, а за міцність підлоги, на якій вони влаштовані, не можна поручитись. Він просив оглянути перегородки чиновника будівельного відділення³⁸.

31 жовтня 1866 р. директор училищ Чернігівської губернії звертався до губернського інженера Д. Савицького й констатував, що вага перегородок не призвела до осадки будинку, розташовані посередині балки на цьому поверсі були міцні³⁹. Того само року директор училищ Чернігівської губернії просив зробити розпорядження на ремонт даху, кам'яної огорожі та парканів при будинку Чернігівської гімназії⁴⁰. Молодшим архітектором будівельного відділення Чернігівського губернського правління І. Куцевичем складено кошторис на ремонт Чернігівської гімназії та благородного пансіону, який колись діяв при ній⁴¹. Загалом, у 1866 р. сума на ці роботи склала 636 руб. 65 коп. сріблом⁴².

За два роки знову потрібно було проводити ремонт, відтак підрядник Френкель виконав його в будівлях гімназії та колишнього благородного пансіону на загальну суму 917 р. 50 коп.⁴³ У цьому ж році відремонтовано дах, кам'яну огорожу та паркани при будівлі Чернігівської гімназії на суму 285 руб.⁴⁴ Затверджений 1868 р. кошторис на ремонт будівлі гімназії складав: на матеріали – 862 р. 51/4 коп., на роботу – 433 руб. 94 коп., усього – 1295 руб. 99 ¼ коп.⁴⁵

Необхідність у проведенні ремонтних робіт знову виникає через певний час, тепер уже в 1880-х рр. 19 березня 1881 р. виконувач посадових обов'язків директора Чернігівської гімназії П. Ланц звертався у листі під № 219 «в строительное отделение Черниговского Губернского правления» із таким проханням: «Препроводящая при сем смету на ремонтные исправления в зданиях Черниговской мужской гимназии, предложенных к производству в настоящем 1881 г. Акт об освидетельствовании поврежденных и чертежи названных зданий на шести листах имею честь покорнейше просить Строительное отделение Черниговского Губернского правления о рассмотрении и утверждении означенной выше сметы, возвратит ко мне таковую обратно, с применениями, в возможно скорейшее время»⁴⁶.

20 квітня 1881 р. молодший архітектор Маркелов у рапорті повідомляв: «Имею честь представить смету на исправление зданий бывшего благородного пансиона Черниговской мужской гимназии вместе с четырьмя чертежами»⁴⁷. Архітектор подав креслення та кошторис на 3133 руб. 30 коп.⁴⁸ Можемо констатувати: у 1881 р. необхідний ремонт був проведений. Щоправда, сказати більш точно, які саме були «исправления зданий бывшего благородного пансиона черниговской мужской гимназии», не можемо, оскільки про це в документі не йдеться.

До кінця XIX ст. переважна більшість пансіонів у країні була розрахована лише на кілька десятків осіб. Дуже часто для них виділявся окремий поверх, а то й просто дві чи три кімнати в будівлі навчального закладу, у якому, окрім пансіонерів, навчались учні та напівпансіонери (тобто ті, хто отримував у школі харчування, але ночувати йшли додому). Так, у др. пол. XIX – на поч. XX ст. школярі, які навчались (проживали) в пансіонах, опинялись у різних за характером та організацією закладах, а під цією назвою могло приховуватись й місце, де дитина отримувала лише дах, і елітний навчальний заклад зі складною програмою та повною регламентацією життя⁴⁹.

Отже, це дослідження лише частково торкнулось важливих питань щодо заснування та діяльності пансіону при Чернігівській чоловічій гімназії. Призначення пансіону, як бачимо, полягало в розміщенні приїжджих учнів та збільшенні навчальних класів гімназії. Це свідчить про значущість закладу та наявну в ті часи можливість залучити до навчання значно більше охочих здобути ґрунтовну освіту.

³⁷ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 10. Спр. 131. Арк. 1.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само. Арк. 2.

⁴⁰ Там само. Оп. 26. Спр. 169. Арк. 4. Арк. 4 об.

⁴¹ Там само. Оп. 36. Спр. 46. Арк. 1.

⁴² Там само. Оп. 16. Спр. 180. Арк. 1.

⁴³ Там само. Оп. 46. Спр. 212. Арк. 1–1 об.

⁴⁴ Там само. Оп. 26. Спр. 259. Арк. 1.

⁴⁵ Там само. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 2–3.

⁴⁶ Там само. Спр. 450. Арк. 3.

⁴⁷ Там само. Арк. 4.

⁴⁸ Там само. Арк. 5–5 зв.

⁴⁹ Веремко В. Пансионы в России... С. 33–35.

References

Bilousov, S., Pronikov, O. (2010). Systema nyzhnoi ta serednoi profesiinoi osvity v Chernihivskii gubernii v XIX – na pochatku XX st. [The system of lower and secondary professional education in the Chernihiv gubernia in the 19th – the beginning of the 20th c.]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. T. Shevchenka – Bulletin of T. Shevchenko Chernihiv national pedagogical university*, 80, P. 144–148.

Pylypenko, V. (2019). Povsiakdenne zhyttia ukrainskykh himnazystiv u 30–50-kh rr. XIX st. [Everyday life of Ukrainian high school students in the 30s–50s of the 19th c.]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Drahomanova – Scientific journal of the M. Dragomanov National pedagogical university*, 71, P. 183–188.

Sapon, V. (2007). Vulytsi staroho Chernihova: Istoryko-kraiezn. etyudy [Streets of an old Chernihiv: Historical and regional history sketches]. Chernihiv, Ukraine.

Veremenko, V. (2015). Pansyony v Rossyy vo vt. pol. XIX – nach. XX v. [Boarding houses in Russia in the second half of the 19th – the early 20th c.]. *Vestnyk LNU im. A. Pushkina – Herald of A. Pushkin LSU*, Vol. 4, 3, P. 33–38.

Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів Стародавній» (вул. Преображенська, 1, Чернігів, 14000, Україна).

Ryga Danylo – the junior researcher of the department of museum and scientific-fund activity of the National architectural and historical reserve «Ancient Chernihiv» (1 Preobrazhenska Str., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: 27drig@ukr.net

BOARDING HOUSE OF CHERNIHIV CLASSICAL MALE GYMNASIUM: FOUNDATION, FUNCTIONING, REPAIR WORKS (40s–80s of the 19th c.)

The purpose of the publication: based on the study of various sources and the analysis of scientific literature, to investigate the history of the construction and operation of the boarding house at the Chernihiv classical male gymnasium. The reconstruction of the boarding house at this time is researched. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, analysis, as well as the historical-comparative method. **Scientific novelty**: for the first time, an attempt was made to conduct a holistic and comprehensive study of the location, construction, reconstruction and operation of the boarding house at the Chernihiv classical male gymnasium. Its features and feasibility of construction have been identified and characterized. **Conclusions**. Throughout the 19th c., taking into account the growth of the city's population, there was a need to expand educational institutions, the appearance of new educational institutions in Chernihiv, and the expansion of new secular institutions. This led to a gradual increase in the amount of construction, hence the construction of a building at the men's gymnasium – a boarding house. The purpose of the boarding house was to accommodate visiting students and increase the number of classes in the gymnasium. This, in turn, emphasized the importance of the institution, which consisted in the possibility of involving the majority of those wishing to obtain a good and thorough education in the educational process. The study of the construction of educational institutions in general in Chernihiv at this historical time is relevant, since for centuries education has been of great importance in the history of Sivershchyna and Ukraine in general.

Key words: boarding house, Chernihiv classical male gymnasium, educational process.

Дата подання: 17 листопада 2023 р.

Дата затвердження до друку: 20 серпня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Рига, Д. Пансіон Чернігівської класичної чоловічої гімназії: заснування, функціонування, ремонтні роботи (40–80-ті рр. XIX ст.). *Сіверянський літопис*. 2024. № 4. С. 33–40. DOI: 10.58407/litopis.240403.

Цитування за стандартом APA

Ryga, D. (2024). Pansion Chernihivskoi klasychnoi cholovichoï himnazii: zasnuvannia, funktsiiuvannia, remontni roboty (40–80-ti rr. XIX st.). [Boarding house of Chernihiv classical male gymnasium: foundation, functioning, repair works (40s–80s of the 19th c.)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 33–40. DOI: 10.58407/litopis.240403.

Світлана Зубер

ХЛІБНІ ВИРОБИ УКРАЇНЦІВ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНИЩИНИ: ТРАДИЦІЇ ПРИГОТУВАННЯ ТА СПОЖИВАННЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕТНОГРАФІЧНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ)

DOI: 10.58407/litopis.240404

© С. Зубер, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2496-634X>

Метою роботи є характеристика та аналіз питань, пов'язаних із випіканням та споживанням хлібних виробів населенням Середньої Наддніпрянищини, з'ясування специфіки традиційної хлібної випічки досліджуваного регіону. Висвітлюються особливості приготування виробів з борошна та круп'яних культур. Особлива увага приділяється населеним пунктам Переяславщини.

Під час роботи над дослідженням застосовано принципи достовірності, науковості, історизму. Найбільш інформативними, вагомими, змістовними є польові етнографічні матеріали. Відтак, особливе місце посідають **методи** польового етнографічного дослідження з метою збору фактичного матеріалу. Насамперед це інтерв'ю за програмою-запитальником, також спостереження, фотофіксація, опитування.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що в науковий обіг введено нові польові етнографічні матеріали з території Середньої Наддніпрянищини, здійснено наукове дослідження народних традицій хлібопечення, побутування та споживання окремих різновидів хлібних виробів в українців досліджуваного регіону.

З'ясовано різницю між лексемами «хліб» та «паяниця». Проаналізовано особливості варистої печі як основного хлібопекарського пристосування, її роль у житті українців. Зроблено акцент на процесі приготування кваші, давньої української страви, яку традиційно готували напоровесні, у Великий піст. Проаналізовано підбірку етнографічних матеріалів, зібраних науковцем Д. Косариком у затопленому водами Канівського водосховища селі Андруші на Переяславщині. Дослідник змалював картину харчування селян, узявши за основу річний календарний цикл. Установлено, що обряди, пов'язані із закінченням життєвого шляху людини, також багаті на приклади використання хліба та інших виробів із борошна. Наголошено на особливій ролі такої випічки, як книші, коржики.

Підсумовуючи, варто зазначити, що хліб та вироби зі злакових культур посідають особливе місце в народній культурі українців Середньої Наддніпрянищини, зокрема Переяславщини, та корелюють із загальноукраїнським контекстом. Непоодинокі факти свідчать про сакралізацію хліба.

Ключові слова: хлібні вироби, Переяславщина, випікання, обряд, споживання.

Хліб – важливий та найбільш значущий продукт харчування, джерело життя, основа існування людини. Хлібні вироби та страви із зернових культур були життєво важливими для населення України загалом та мешканців Середньої Наддніпрянищини зокрема. Історія хліба глибока та далека, як і історія нашого народу. Не випадково між словами «життя» і «жито» такий близький зв'язок. Проте хліб цінний не лише як джерело енергії, а й як частина багатьох звичаєвих актів, у деяких випадках може виступати навіть головним атрибутом того чи іншого обрядового дійства. Проте деякі питання, пов'язані із повсякденним, обрядовим хлібом досліджуваного регіону, до сьогодні вивчені недостатньо. У роботі висвітлено народні традиції хлібопечення, особливості споживання виробів із додаванням борошна. Сам термін «хліб» має декілька значень: 1 – харчовий продукт, що випікається з борошна; 2 – зернова культура на пні¹. Процес приготування та випікання хліба в народній свідомості постає як священнодійство. До нього певним чином готувалися, уникали поганих думок.

Література, що торкається теми хліба, представлена в значній кількості етнографічних праць та розвідок. Перші зацікавлення цією темою постають у контексті дослідження народного харчування, зокрема, в праці М. Маркевича «Звичаї, повір'я, кухня і напої малоросіян». Першим ґрунтовним дослідженням, в якому охарактеризовано комплекс пов'язаних із хлібом явищ, є праця М. Сумцова «Хліб в обрядах і піснях». Вагомим здобутком після Другої світової війни стала праця Л. Артюх «Українська народна кулінарія», в якій тема хліба розглядається також у контексті традиційного харчування. Багато важливого

¹ Жайворонок В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. С. 618.

етнографічного матеріалу для розуміння теми хліба містить періодичне видання «Київська старовина». Також важливим джерелом для необхідної інформації є лінгвістичні джерела. Проте основу склали власні польові матеріали авторки, особливе значення для розв'язання проблеми має польова пошукова робота. На сьогодні тема є актуальною.

Нерідко замість лексеми «хліб» уживали слово «паляниця». У словнику-довіднику значиться: «Паляниця – хлібина, переважно з пшеничного борошна, певним чином замішаного»². То як же її замішували? В експедиціях від респондентів дізналися про таке.

«З житньої муки пекли і хліб, і паляниці. Хліб викачується “до себе”, при цьому вмочаючи руки у воду. Садять у піч лопатою, на яку підсипають висівки. Викачаний хліб не сходить у виробі, а лише в діжі. Хлібина більша за розміром, ніж паляниця, біля чотирьох кілограм, та й замішують її крутіше, випікається довше. Як спіся, витягують з печі, тулять до носа. Якщо пече – ще не готовий. Як готовий, то витягують бігом, обмивають хліб водою і накривають чимось товстим, щоб пара не пройшла, тоді він м'який і довго не черствіє.

А паляниці викачують “від себе”. Замишують вони мукою, не вмочаючи рук у воду. Тісто роблять молодшим, рідшим, вироблені паляниці висходжуються у виробі. Є такі люди, що кидають калини. Ми цього не робили, бо не любили. Пекли й пшеничні паляниці з Тройці. Пшеничне борошно вчиняється кисляком або сироваткою з додаванням дріжджів. У житнє борошно для бродіння клали шматочок тіста з діжі, що залишали з попередньої випічки.

Як спішать, то кажуть: “Посажу сьогодні хлібом, бо спішу”. Пекли раз у тиждень, переважно в суботу. У п'ятницю не можна пекти, особливо хліба, казали, що будуть являться Святі. Якщо вже край – то паляницею.

Коли учиняють житнє борошно, а замішують пшеничним, то виходить сірого кольору хліб. І називався він разовим. Випікали хліб на капустяному листі припареному. Я цього не приміняла. З черені добріший хліб, як з капусти»³.

«Хліб і паляниця – це різне. Хліб разовий печеться. А паляницю викачують, і вона ще сходить на столі. Паляниця може й житня бути. А хліб викачують із води. Так викачують да водою, і сажають на капустяні листки, і в піч. Не ждуть, щоб сховався. Мати наша пекла багато у лавку, дак пекла вона тіки разовим хлібом. У магазин забирали й продавали. І була тут друга жінка, та пекла хліб паляницями. І було, прибігають, і в матирі забирають хліб, і в лавку понисуть. Мати тіки піде, та там поважать при матері. Чим голова кооперативу ім. Шевченка розщитувався з нею, ни знаю. А знаю, що хліба багато пикла. Прип'юк був, ну, оставалось борошно. Оце щоб скіки ти хліба здала, до, дивись, ше й останиться там із кіло чи двоє й борошна. Пикла із темного борошна у своїй пичі, за раз садила чи вісім чи сім хлібин»⁴.

«Для паляниці замішується молоде тісто, випікають на капустяному листку. А хліб крутіший. Поряд ставлять миску з водою, руки в воду вмочають, далі на лопату і в піч. Вийнявши, водою обдають його, хліб блищав. Паляниці як намісять калинами – яка пахуща, смак який»⁵.

«Печуть у нас калиновники. Розкачується тісто. На один корж кладуть калини, яблука, мак, другим коржем накривають і в піч»⁶.

Своєрідним є ставлення й до предметів та речей, що з ними пов'язується приготування та випікання хліба. Особлива увага надається діжі, в якій замішується та сходить тісто. Найперше звертають увагу, щоб було парне число клепок. «Вчиняли хліб у дерев'яних діжах. Було ж, що як купують, дак щоб парна діжа була, щоб клепок було парне. У кого семні великі, до здорові діжи були, а в кого семні малі, до менші діжи були. Діжу шанують, тісто як вибрали, гарненько обшкребти, щоб вона чиста була, і тістечко так у купку ізгорнуть і хай воно»⁷.

Піч, в якій випікали хліб, посідала особливе місце в інтер'єрі житла, забезпечувала обігрів приміщення та приготування їжі. Під час випікання хліба «брали навіть двері на заціпку, щоб не носили знадвору стужі, різним грюком не лякали гарячої утроби печі, в якій випікався хліб»⁸.

² Жайворонок В. Знаки української етнокультури... С. 431.

³ Матеріали польових досліджень авторки. Записано 12.01.2009 р. від М.К. Дерій, 1925 р.н., переселенки із с. Трахтемирів Канівського р-ну Черкаської обл.

⁴ Матеріали польових досліджень авторки. Записано 26.06.2012 р. від О.П. Щоки, 1916 р.н., переселенки із с. Підсінне Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.

⁵ Матеріали польових досліджень авторки. Записано 27.10.2006 р. від М.П. Бурчик, 1918 р.н., мешканки с. Андруші Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.

⁶ Матеріали польових досліджень авторки. Записано від Г.І. Ковалівської, мешканки с. Козлів Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.

⁷ Матеріали польових досліджень авторки. Записано 30.07.2013 р. від О.П. Щоки.

⁸ Данилюк А. Українська хата. Київ: Наукова думка, 1991. С. 54.

Наддніпрянським селам, особливо лівобережним, час від часу дошкуляли повені. Тому печі влаштовували на камінні, щоб повінь не розмила. «Оце так прямо як увойти, і оце сюди була й піч, груби не було в хаті. У Пидсінному ни було лежанок. Тут вода, до вона ж у хату як увійде, до лежанку ту завалить. Піч на каміннях, вона ж не на кабані, а на камені була. У нас й у печі вода була, да видержала піч, не завалилася»⁹.

Кваша – давня українська страва, яку традиційно готували напровесні, у Великий піст, напередодні Благовіщення, що в календарному циклі пов'язується з весняним рівноденням. За повір'ям, це час народження Землі як символу матеріального буття світу. В одній із легенд про створення світу говориться, що спочатку «була тільки темрява і вода, змішана з землею так, ніби кваша»¹⁰. На Переяславщині цю страву готували так: «У макітру вкидали борошно, розводили його кип'ячою водою, вимішували. Виходило круте тісто, як на лемішку. Потрібно доливати воду, щоб довести до рідшого стану. У воді, якою розводять, попередньо запарюють вишневі гілочки. Довівши до стану “шліхти”, ставлять на теплу піч. Мукою зверху притрушують, хай грає. Так стоїть воно, вкутане у теплому місці, це воно кисне. Можна вкинуть сушених яблук, слив. Завтра в піч і вари, вари і вари. Коли зробилося гущіше, тоді жаром обгорнула, приставила, накрила. Воно аж червоне зробиться. Споживають із свіжоспеченим хлібом. На смак кисло-солодке»¹¹.

«Як настає піст, готують квашу. Це постова страва, з хлібом її їли. Мати міряє пригорщею житнє борошно або пшеничне, але гречане обов'язково. Запарювали її у полив'яній відерній макітрі. Заливають кип'ятком і розколочують, щоб було ріденьке, бо добавлять не можна. Також додають трохи тіста з діжі, розміром як куряче яйце. Ставлять на піч, щоб кисло. Коли грало, могло й днів три-чотири, дивились і стерегли, щоб не побігло. Тоді треба відсовувати з теплового місця і розкривати, щоб схололо. Стоїть, поки трохи вкисне, стає винна, у хаті пахне. Добавляють сухі вишні і в піч. Вариться довго, щоб гарно вкипіла, стає кисло-солодка, колір, як узвар, аж до коричневого»¹².

«І квашу, мати моя багато робила кваші. Якось же запарюють ту квашу, а тоді ж як запарка та вичахне, тоді в її кістечко кидають і учиняють, що вона стоїть поки вкисне, чи два дні там, щоб була добра. Тоді ото її варять. Туди клали гречану і пшеничну муку, ще чи вишеньки чи яблука, чи ожини. Це ж було ожини в нас, до ожин, кладуть туди ото таке. Її у піст робили, їли гарячою і холодною. У макітрах великих робили, на печі кваша була»¹³.

Отже, щоб кваша вдалася, потрібно мати неабиякий хист. Тут важливо до тонкощів витримати весь технологічний процес: усолодження, раніше це робили з допомогою солоду – пророслого зерна або борошна з нього – бродіння, варіння.

У відділі рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України зберігається підбірка етнографічних матеріалів, зібраних у с. Андруші на Переяславщині науковцем, письменником Дмитром Косариком. Дослідник був прихильником методики суцільної фіксації явищ традиційної культури в широкому контексті народного життя. Він розумів, що максимально автентичний матеріал якнайкраще може забезпечити лише методика стаціонарного дослідження. Науковець періодично приїздив в Андруші; результати збирацької роботи виявилися плідними. Серед іншого, там містяться матеріали, які стосуються нашої теми. В основу структури автор поклав річний календарний цикл. Це дало змогу йому змалювати повну картину харчування селян не лише восени, але й у піст, навесні, коли продуктів не було вдосталь.

Дослідник у своїй роботі прагнув підкреслити соціальну нерівність в українському селі, згідно з тогочасною панівною комуністичною парадигмою, наголошував на класовій диференціації селянства й на цьому тлі висвітлював проблему. Робив це, порівнюючи стіл купця-лабазника, сніданок у чернечих покаях та в родині бідного селянина-хурщика. Перелічував постові страви, характерні для бідноти: чорні аж сизі гречаники, пісні горох'яники, житні жилиники, часто вживані яшники, гречану лемішку, кандьор, плескачі, грінки, потапці.

Значно оптимістичніше звучала розповідь Д. Косарика про обрядове споживання першого хліба з нового врожаю в Андрушах у бідній родині: «Радісною подією в харчуванні незаможних був той перший день в кінці липня, коли, обмолотивши ціпом кілька снопів жита чи озимої пшениці на пробу і вмоловши борошна на жорнах-камінцях, пекли з нього першу хлібину, сівши трудовою сімейкою навколо низенького столика прямо на долівці. Батько розламував на шматки ще теплий перший хліб і, даючи кожному своєму “ротіві”,

⁹ Матеріали польових досліджень авторки. Записано 14.07.2012 р. від О.П. Щоки.

¹⁰ Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Київ: Довіра, 1992. С. 79.

¹¹ Матеріали польових досліджень автора. Записано 25.01.2008 р. від О.І. Тертичної, 1921 р.н.

¹² Матеріали польових досліджень авторки. Записано 12.01.2009 р. від М.К. Дерій.

¹³ Матеріали польових досліджень авторки. Записано 26.06.2012 р. від О.П. Щоки.

легенько бив кожного по лобі, примовляючи: «Куском ситим! Їжте, діти, на здоров'я новий хліб у цім году!»¹⁴.

Вважалося, що місце, за яким традиційно споживали їжу, – стіл. Проте, зваживши на свідчення Д. Косарика («навколо низенького столика прямо на долівці») та зацікавившись цим питанням, виявили, що на Переяславщині такий спосіб приймання їжі непоодиноким. «Столик, їли кругом цього столика. Він був прямокутний з заокругленими кутами. Сідали по-татарськи на долівці біля печі або на полу. Ставили одну миску глиняну, ложка була в кожного своя»¹⁵.

«Використовували столик сантиметрів п'ятнадцять висотою, прямокутний, з заокругленими кінцями. Якщо було холодно на долівці, то ставили його на піл та сідали навколо нього»¹⁶.

Борис Познанський, згадуючи своє минуле, у цьому контексті говорить: «Там сейчас же около дверей, какая то взрослая дивчина промела место, на котором поставила низенький столик, просто столыню, снятую со стола, и, заслав настольником, вынесла несколько ложек ... Крестились и усаживались прямо на земле, но мне, по приказанию хозяина, принесли какую-то свитку и, скомкав ее, предложили на ней усесться»¹⁷.

Осінь Д. Косарик справедливо характеризував як благодатну пору, коли навіть у бідних селянських родинах щедрий стіл: «Майже в кожній хаті свій хліб. Пекли і чорний, і білий – паляниці. Виробляли книші, особливо в жовтні, коли підряд чотири поминальні суботи. Саме готуючись до них, готували книші на олії. З борошна пекли і «невчиняні» коржі, плескачі, перепічки, балабухи, пироги, пиріжки, коржики, вергуни. Все це випікалось вдосвіта, а ввечері на сковороді – оладки, розливаючи вчиняне рідке тісто по гарячій сковороді. Оладки пекли переважно з гречаного борошна. Ще варили вареники, варениці, галушки, локшину. Бідніші варили затірку, а також лемішку»¹⁸.

Д. Косарик підтверджував думку щодо використання книшів переважно в поминальній обрядовості. На Золотоніщині також «книш пекли, як поминали, його не різали, а ламали. На Проводи мати завжди пекла книш. Старцям роздала – це дарник. Край його широко за-топтувались, перекладали салом з цибулею та багато кропу, загортали, і на сковорідці воно держалося. На похорон ранше пекли коржики, готували локшу саморобну»¹⁹.

Описуючи свої дитячі роки, Т. Шевченко говорив: «В следствие такого моего досужества не был в селе похоронен ни один покойник, над которым бы я не прочитал Псалтыря. За прочтение его я получал книш и копу деньгами, которые отдавал учителю, как его доход»²⁰. Отже, у 20-х рр. XIX ст. випікання книшів було традиційним на похоронах у селах Середньої Наддніпрянщини (Правобережжя). Їх випікали та дарували на спомин душі, тобто несли поминальне обрядове навантаження.

Для поховального обряду ще до сер. XX ст. було характерне випікання коржів (коржиків). «На похорон коржики пекли. Вода, сіль – як проскурки. Як поправив батюшка – у хаті роздають гостинці. Шкільний двір здоровий був. Поряд зі школою жила баба, коли вона вмерла, ми бігали, бо нам по коржику давали. Вони різані, прямокутні, без маку. Для колива теж ці коржики. Хліб обов'язково треба дома напекти, щоб із нього пішла пара, бо душа парою живиться»²¹.

«Тіки людина вмерла, зразу печуть коржики. Людина лежить на лаві, а коржики напечуть, маку намнуть і роздають. Оце приходить людина на похорон: коржичок, коржичок, коржичок. Воно в макітрі тій з маком, із мачком мокреньким, із медком. Ото ж кажуть: «Уже оно погляда на коржики» (скором помере – С. 3.)»²².

Такий різновид печива належав до прісного. Прісне хлібне печиво в народному харчуванні не лише українців, а й інших слов'янських народів, вважалося найбільш давнім видом печених хлібних виробів, попередником вчиненого хліба. До прісної випічки можна віднести й перепічку, яку пекли тоді, коли до наступної випічки не вистачало хліба або через брак часу для виготовлення ферментованого хліба. Деякі дослідники відносять перепічку до прісноподібного хліба. Ця думка є слушною у випадку, коли перепічку виготовляли із вчиненого тіста, яке брали із діжі.

¹⁴ Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України. Ф. 14-5. Од. зб. 200. Арк. 183.

¹⁵ Матеріали польових досліджень автора. Записано 17.03.2010 р. від К.Г. Чичикало, 1929 р.н., мешканки с. Мазінки Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.

¹⁶ Матеріали польових досліджень авторки. Записано від Г.І. Ковалівської.

¹⁷ Познанський Б. Картины моего прошлого. *Киевская старина*. 1892. Март. С. 454.

¹⁸ Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Рильського... Арк. 186.

¹⁹ Матеріали польових досліджень авторки. Записано 15.09.2009 р. від М.Н. Лисенко, 1938 р.н., мешканки с. Бубнівська Слобода Золотоніського р-ну Черкаської обл.

²⁰ Шевченко Т. Книгиня. *Киевская старина*. 1884. Март. С. 398.

²¹ Матеріали польових досліджень авторки. Записано від Г.І. Ковалівської.

²² Матеріали польових досліджень авторки. Записано 30.07.2013 р. від О.П. Щоки.

Д. Косарик, описуючи харчування андрушан на «роздані Сятки», зауважував: «Тридцять першого грудня, на Меланки, варили вареники для роздавання щедрівникам. До першого січня – Нового року – готували в Андрушах за однаковим принципом тільки різних розмірів круглі великі пироги, за таким же принципом пекли маленькі книшики, які в Андрушах називались шеляжки. На Голодну кутю, п'ятого січня, пекли й варили знову все пісне, як і двадцять четвертого грудня, але з тою етнографічною особливістю, що носили ці звичасві піріжки в загін до рогатої худоби і кошару до овечат. Кожній тварині по кусочку давали цього пирога, але до коней і свиней з цим пирогом ходити не годилося»²³.

«До Роздв пекли такий піріг, що тоді худобі ламали на Голодну кутю. Піріг як виробляли, з одного боку тісто завертали губою, щоб пирогом звався. Він же той піріг на покуті лежав. На Голодну той хліб ріжуть, скоту роздають. Батько, батько ходив»²⁴.

На правому березі Дніпра, навпроти Андрушів, у с. Трахтемирів був звичай пригощати на Меланки саме млинцями. «Щедрували тільки після школи, Боже впасі рано піти щедрувать – і батька осміють. Ходили не в кождо хату. Діти були поділені, то до хрещених, то до родні. Млинці печуться на сковороді, на соді, такі як оладки, тільки більшенькі. Як дають із салом, то зазивають у хату. На щедрівки почті в кождій хаті млинці давали. Одна жінка була – напече таких пухких гречаних млинців і сала нажарить, запросить у хату. Ми самі в хаті не щедрували, тільки по запрошенню. Зазивали у хату переважно бездітні, родня. У нас і привички такої не було в хату заходить»²⁵.

«На Щедрівку пикли млинці. Мати моя млинці пикла, тіки млинцями. Гарячи іще й вишварочку положить. Млинці гречани учиняли, без дрожжів, на запарі, запарку запарують. Оце запарка зробиться, прочахла та запарка, укинуть туди кістечка. А тоді підчиняють, щоб вони ісходили і тоді їх ото пичуть. У печі триножечки стоять, мати на їх поставила сковороду. А в єї така чаплія була, що зачепить, витягне, пириконе. У нас є та й макітра, що вчиняють. Мати, було, пече, мати багато млинців, було, пече, оце ціх на запарі, добрі млинці. Мати моя іще таким пригощала. Як ковбаса останеться да мати пшоном начинить да ізпече. Да тоді як ото щедрівники, дак мати ото по млинцю і по куску туєї ковбаси. Вони ж осьо під хатою, мати й винесе»²⁶.

Звичай пригощання на Меланки млинцями зафіксовано і в с. Мазінки. Вони повинні бути гарячими, щойно спеченими. Старші люди села й дотепер пригадують, як Євдокія Іванівна Слюсар обдаровувала щедрувальниць гарячими гречаними млинцями зі шваркама. Тут «на Багату кутю випікали спеціальний піріг, який всі Святки лежав на покуті в сіні поруч з кутею та узваром. Спосіб його вироблення чимось нагадує приготування книша. У викачаній круглій хлібині притискали і розплескували один бік і закручували його вгору. По завершенні трапези, миску з вечерею для “прийшлих душ”, в яку клали ложки кожного члена родини, на ніч накривали цим пирогом. І лише на Голодну кутю ним господар благословляв тварин та роздавав по шматочку кожній худобині. Самі господарі виріб не споживали»²⁷.

Отже, у Середній Наддніпрянщині, як і в більшості місцевостей України, хліб та страви з додаванням борошна, круп складали вагомий відсоток у раціоні українців. Вони посідали особливе місце в народній культурі мешканців досліджуваного регіону та були тісно пов'язані із традиційною звичаєвістю та віруваннями. Поряд із ферментованим хлібом, який переважав у меню населення Середньої Наддніпрянщини та був базовою основою щоденного харчування, вагоме місце належало прісній випічці, яку вважали попередником виненого хліба. Важливою давньою стравою була кваша, яку не випадково готували напровесні, у період Великої посту, коли особливо відчувався дефіцит вітамінів. Обряди, пов'язані із закінченням життєвого шляху людини, також багаті на використання хліба, установлений зв'язок повсякденного хлібопечення із поминальною сферою. Непоодинокі факти свідчать також про сакралізацію хліба, а процес його випікання є акцією високої семіотичної ваги.

References

- Bulashev, H. (1992). *Ukrainskyi narod u svoikh lehendakh, relihiinykh pohliadakh ta viruvanniakh* [The Ukrainian people in their legends, religious views and beliefs]. Kyiv, Ukraine.
- Danyliuk, A. (1991). *Ukrainska khata* [Ukrainian house]. Kyiv, Ukraine.
- Zhaivoronok, V. (2006). *Znaky ukrainskoi etnokultury: slovnyk-dovidnyk* [Signs of Ukrainian ethnoculture: dictionary-reference]. Kyiv, Ukraine.

²³ Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Рильського... Арк. 191.

²⁴ Матеріали польових досліджень авторки. Записано 14.07.2012 р. від О.П. Щоки.

²⁵ Матеріали польових досліджень авторки. Записано 12.01.2009 р. від М.К. Дерій.

²⁶ Матеріали польових досліджень авторки. Записано 12.04.2012 р. від О.П. Щоки.

²⁷ Матеріали польових досліджень автора. Записано 17.03.2010 р. від К.Г. Чичикало.

Зубер Світлана Миколаївна – старший науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (вул. Шевченка, 8, м. Переяслав, 08400, Україна).

Zuber Svitlana – senior researcher of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav» (8 Shevchenka Str., Pereiaslav, 08400, Ukraine).

E-mail: zuberlana08@gmail.com

BREAD PRODUCTS OF UKRAINIANS OF THE CENTRAL NADDNIPRIANSHCHYNA: TRADITIONS OF PREPARATION AND CONSUMPTION (BASED ON MATERIALS OF ETHNOGRAPHIC EXPEDITIONS)

The purpose of the work is to characterize and analyze issues related to baking and consumption of bread products by the population of the Central Naddniprianshchyna, to find out specifics of traditional bread baking in the studied region. Features of preparation of products from flour and cereals are highlighted. Special attention is paid to the settlements of Pereiaslavshchyna.

*During the work on the research, the principles of reliability, scientificity, and historicism were applied. Field ethnographic materials are the most informative, significant, meaningful. Therefore, a special place is occupied by **methods** of field ethnographic research for the purpose of collecting actual material. First of all, it is an interview according to the questionnaire program, as well as observation, photo-fixation, surveys.*

*The **scientific novelty** of the obtained results lies in the fact that new ethnographic field materials from the territory of the Central Naddniprianshchyna have been introduced into scientific circulation, a scientific study of the folk traditions of bread-making, use and consumption of certain types of bread products among Ukrainians of the studied region has been carried out.*

The difference between lexemes «bread» and «palyanytsia» has been clarified. Peculiarities of the oven as the main bread-making device, its role in the housing of Ukrainians are analyzed. Emphasis is placed on the process of preparing kvasha, an ancient Ukrainian dish that was traditionally prepared before spring, during Great Lent. The article analyses a selection of ethnographic materials collected in the village of Andrushy in Pereiaslavshchyna, flooded by the waters of the Kaniv reservoir, by scholar D. Kosaryk. The researcher presented a picture of peasants diet, taking the annual calendar cycle as a basis. It has been established that the rites associated with the end of a persons life path are also rich in examples of the use of bread and other flour products. Emphasis is placed on the special role of such pastries as knyshi and korzhky.

***Summarizing**, it is worth noting that bread and products from cereal crops occupy a special place in the folk culture of Ukrainians of the Central Naddniprianshchyna, in particular Pereiaslavshchyna, and correlate with the all-Ukrainian context. Several facts testify to the sacralization of bread.*

Key words: bread products, Pereiaslavshchyna, baking, ceremony, consumption.

Дата подання: 27 лютого 2024 р.

Дата затвердження до друку: 10 липня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Зубер, С. Хлібні вироби українців Середньої Наддніпряни: традиції приготування та споживання (за матеріалами етнографічних експедицій). *Сіверянський літопис*. 2024. № 4. С. 41–46. DOI: 10.58407/litopis.240404.

Цитування за стандартом APA

Zuber, S. (2024). Khlіbni vyroby ukrainsiv Serednoi Naddnyprianshchyny: tradytsii pryhotuvannia ta spozhyvannia (za materialamy etnografichnykh ekspedytsii) [Bread products of Ukrainians of the Central Naddniprianshchyna: traditions of preparation and consumption (based on materials of ethnographic expeditions)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 41–46. DOI: 10.58407/litopis.240404.

Оксана Капралюк

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ВИСТАВКИ ЯК ІНСТРУМЕНТ НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АГРАРНОЇ НАУКИ І ВИРОБНИЦТВА УРСР впродовж перш. пол. 50-х рр. ХХ ст.

DOI: 10.58407/litopis.240405

© О. Капралюк, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2034-8958>

Мета статті – дослідити роботу виставок сільського господарства як інструмента науково-інформаційного забезпечення аграрної науки і виробництва впродовж першої половини 50-х рр. ХХ ст. **Наукова новизна** – доповнено відомості щодо діяльності галузевих виставок УРСР крізь призму їх науково-інформаційного забезпечення аграрного сектору (досягнення, недоліки, відвідуваність, асигнування та ін.). **Методи дослідження**. У процесі дослідження застосовували як загальнонаукові методи (історичний, логічний, системно-структурний), так і спеціальні (історико-порівняльний, предметно-хронологічний, ретроспективний). **Висновки**. Установлено, що виставки сільського господарства були одним із дієвих механізмів науково-інформаційного забезпечення аграрної науки і виробництва, обміну досвідом, майданчиком для діалогу з галузевих актуальних питань тощо. Керівництво держави приділяло значну увагу організації виставок, відкриттю нових, відновленню зруйнованих, оптимізації їх діяльності. Щороку вивчаючи досвід проведених заходів, організатори в подальшому докладали зусиль для виправлення недоліків. Уряд намагався проводити покази досягнень аграрної науки і виробництва в кожній області та районі УРСР. До участі в них запрошувалися переважно передові колгоспи, радгоспи, МТС, передовики виробництва. Відвідували виставки науковці, спеціалісти та всі охочі, а також іноземні делегації, де, окрім наочного огляду натуральних експонатів (високопродуктивні породи тварин, високоврожайні сорти сільськогосподарських культур, тваринницька продукція, виробниче обладнання, машинно-тракторний парк та ін.), вони мали можливість прослухати лекції з актуальних тем, переглянути галузеві кінофільми, отримати друковані інформаційні видання (буклети, листівки, брошури), на сторінках яких висвітлювалися питання з різних галузей сільського господарства, та обмінятися практичним досвідом і знаннями.

Ключові слова: сільське господарство, науково-інформаційне забезпечення, експонати, виставки, відвідувачі.

В умовах інтеграції України до світового економічного простору аграрний сектор є однією зі стратегічних галузей національної економіки, оскільки забезпечує державну та світову продовольчу безпеку, а також має високий експортний потенціал¹. Країна входить до п'ятірки країн-лідерів за експортом сільськогосподарської продукції². Одним із чинників подальшого інтенсивного розвитку галузі є її науково-інформаційне забезпечення, яке здійснюють аграрні науково-дослідні установи, заклади вищої освіти, приватні компанії тощо. Важливою платформою для презентації своїх здобутків, обміну вітчизняним та іноземним досвідом, знаннями є сільськогосподарські виставки, які є невід'ємною складовою розвитку аграрного сектору.

Історіографічний аналіз дослідження засвідчує, що окремі аспекти діяльності сільськогосподарських виставок, зокрема історію започаткування аграрних виставок у др. пол. XIX – поч. XX ст. для потреб тваринництва, участь українських кустарів у народногосподарських виставках Російської імперії та за кордоном упродовж XIX – поч. XX ст., соціально-економічне значення та еволюцію виставкової діяльності відобразили у наукових працях М. Присяжнюк³, М. Маслов⁴, Т. Ткаченко і Т. Дупляк⁵. Проте, до

¹ Добрунік Т., Кузнецова О. Проблеми і напрямки розвитку аграрного сектору України в умовах економічної нестабільності. *Економіка та суспільство*. 2022. Вип. 42. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1619/1556>.

² Русан В. Особливості функціонування аграрного сектора економіки України в умовах війни. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/osoblyvosti-funktsionuvannya-agrarnoho-sektora-ekonomiky-ukrayiny-v-umovakh>.

³ Присяжнюк М. Сільськогосподарські виставки для потреб тваринництва: історичний аспект (др. пол. XIX –

цього часу залишається не достатньо вивченим питання роботи сільськогосподарських виставок, а саме обласних та районних в УРСР упродовж першої пол. 50-х рр. XX ст., зокрема учасників та відвідувачів заходів, демонстрації експозицій, асигнування тощо.

Тому **метою статті** було дослідити діяльність виставок сільського господарства як інструмента науково-інформаційного забезпечення аграрної науки і виробництва впродовж першої пол. 50-х рр. XX ст.

На поч. 1950-х рр. в УРСР продовжувалося відновлення матеріально-технічної бази сільськогосподарських науково-дослідних установ (НДУ), зруйнованих або пошкоджених упродовж Другої світової війни, та вивчення спеціалістами розпочатих у попередні роки досліджень з актуальних питань, з яких уже було накопичено значний матеріал і цінні рекомендації для аграрного виробництва, що являли собою резерв для подальшого збільшення урожайності сільськогосподарських культур, підвищення продуктивності тварин, раціонального використання машинно-тракторного парку (МТП) тощо. Широке впровадження у виробництво досягнень аграрної науки було одним із головних завдань НДУ.

Сільськогосподарськими НДУ багато уваги приділялося питанням системи травопільних сівозмін, введення у виробництво нових сортів плодкових, ягідних, овочевих культур, посилення репродукції високоврожайних сортів зернових і розроблення агротехніки, отримання високих урожаїв технічних рослин, а також виведення високопродуктивних порід сільськогосподарських тварин та багато ін.

На поч. 1950-х рр. НДУ Міністерства сільського господарства (МСГ) УРСР мали у своєму розпорядженні 56 експериментальних господарств, 49,6 тис. га землі, 2,4 тис. гол. коней, 4 тис. гол. великої рогатої худоби (ВРХ), 7,2 тис. гол. свиней, 3,5 тис. гол. овець та ін. Розмір площ у експериментальних господарствах різнився. Так, 15 із них мали до 200 га землі, 35 – від 200 до 1000 га, 16 – понад 1000 га⁶.

Розповсюдження знань із сільськогосподарського виробництва та науки, накопиченого НДУ, колгоспами, радгоспами та іншими установами і організаціями, відбувалося через радіо, Центральне лекційне бюро, республіканське Товариство з розповсюдження політичних і наукових знань, Раду технічної пропаганди Академії наук УРСР, республіканські та обласні видання, виставки тощо.

Так, лише з кінця серпня по початок листопада 1950 р. в УРСР було проведено 633 районних та 24 обласних аграрних виставки, у яких узяли участь 69920 колгоспів, 305 радгоспів, 362 МТС, 1312 тваринницьких ферм, 7780 рілничих бригад, 23807 передовиків сільського господарства і 153 НДУ.

Обласні сільськогосподарські виставки відвідало близько 4 млн осіб, яким було прочитано 716 лекцій та доповідей, показано 166 кінофільмів на аграрну тематику, організовано 143 виступи передовиків по радіо. За видатні досягнення учасникам було присуджено 20815 дипломів і почесних грамот. Відмітимо, що Житомирську обласну сільськогосподарську виставку відвідала делегація колгоспників Рівненської області в кількості 5000 осіб, а також з Вінницької, Чернівецької областей; Чернігівську обласну виставку – 900 осіб з Білоруської РСР, Полтавську – з Ярославської, Московської, Ростовської, Сталінградської, Воронежської, Ворошиловградської, Кіровоградської, Сталінської, Чернівецької та Харківської областей.

Виставки слугували «школою» для узагальнення та впровадження наукових досягнень і передового досвіду у виробництво, які Головне управління сільськогосподарської пропаганди намагалося висвітлити на сторінках видання «Сільськогосподарські виставки в Україні»⁷.

Відповідно до Постанов: РМ СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 червня 1950 р. № 1666, РМ УРСР і ЦК КП(б)У від 19 червня 1950 р., Виконкому Облради депутатів трудящих і бюро Обкому КП(б)У від 14 вересня 1950 р. «Щодо проведення обласних і районних сільськогосподарських виставок у 1950 р.» № 1870 у Дніпропетровській обл. – було проведено щорічну галузеву виставку. Для керівництва організацією і проведенням виставки було затверджено Обласний Виставковий комітет, у складі 11 осіб, під керівництвом заступника голови Виконкому Облради депутатів трудящих Н. Бельмаса.

Обласна сільськогосподарська виставка була відкрита в м. Дніпропетровськ на території парку ім. Чкалова з 29 жовтня по 9 листопада 1950 р. Метою заходу було підбиття під-

поч. XX ст.). *Історія науки і техніки*. 2018. Т. 8. Вип. 1 (12). С. 210–217.

⁴ Маслов М. Участь українських кустарів у сільськогосподарських та промислових виставках XIX – поч. XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. 2012. Вип. 1. С. 36–44.

⁵ Ткаченко Т., Дупляк Т. Виставковий бізнес: монографія. Київ, 2016. 244 с.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6973. Арк. 244–248.

⁷ Там само. Арк. 1–14.

сумків у сільському господарстві за рік, пропагування досягнень агробіологічної науки й передового досвіду колгоспів, МТС, радгоспів. У заході взяв участь 481 колгосп, 25 МТС, 60 тваринницьких ферм, 16 радгоспів, 869 рільничих та 220 садово-городніх бригад, 2131 передовик сільського господарства та ін. Загальна кількість експонатів становила 16000. У Головному павільйоні було представлено 28 районів області та виставлено зразки насіння зернових, масляних, технічних і кормових культур, усього 1435 експонатів, городніх – 419, садівництва та виноградарства – 59, діаграм і таблиць – 150, фотографій – 320.

У павільйоні тваринництва було представлено високопродуктивні породи тварин, зокрема великої рогатої худоби – 30 гол., коней – 40, свиней – 40, овець – 60, птиці (качки, кури, гуси, індики) – 1300, кролів – 30 гол. Із рибицтва був представлений дзеркальний карп у акваріумі. Крім того, відвідувачі могли ознайомитися з продукцією тваринництва, отримати консультації щодо кормової бази – структури посівних площ кормових культур, зеленого конвеєру, табірної утримання худоби, кормових сівозмін тощо; ознайомитися з машинами для переробки молока, механізацією процесів у тваринництві – приготування кормів, доїння, автонапування, електрична стрижка та ін. Охочі могли відвідати також такі павільйони, як ползахисне лісорозведення та водогосподарське будівництво; радгоспи; колгоспне будівництво та допоміжні колгоспні підприємства; механізація та електрифікація сільського господарства; науково-дослідні установи; квітникарство та ін. На виставці було прочитано 28 лекцій, у т. ч. передовиками сільськогосподарського виробництва – 9. Відвідувачам продемонстрували 8 науково-популярних фільмів із аграрної тематики.

Ознайомившись із роботою учасників, експертна комісія з рільництва і тваринництва визначила кращих, їм були вручені дипломи, зокрема першим – 223, другим – 323⁸.

У наступному році відповідно до Постанови Ради Міністрів (РМ) УРСР і ЦК КП(б)У від 14 червня 1951 р. № 1765 «Про проведення районних і обласних сільськогосподарських виставок у 1951 р.» у період з вересня до жовтня було проведено виставки у 768 р-нах і 24 областях республіки. Їх проведенню передувала значна організаційна робота серед колгоспників, робітників радгоспів і МТС, націлена на дострокове завершення сільськогосподарських робіт для отримання права участі в заходах.

Головним управлінням сільськогосподарської пропаганди МСГ УРСР у період підготовки виставок було проведено певну роботу. Так, на основі досвіду кращих розроблено методичні вказівки з організації та проведення галузевих виставок у 1951 р.; виготовлено та розіслано всім районам і областям бланки дипломів для учасників. У 1951 р. районні виставки відвідало близько 9 млн осіб, обласні – 4 млн. Так, лише на Мар'їнську районну виставку Сталінської обл. завітало понад 25 тис. чоловік. Її було відкрито 9 вересня 1951 р. у парку площею 20 га. Участь узяли 16 колгоспів, 2 МТС, 4 радгоспи, сільськогосподарський технікум, 13 тваринницьких ферм. Для показу досягнень галузі були зведені 25 павільйонів, обладнано територію для натурального показу (механізації сільського господарства, тваринництва тощо). Усього на Мар'їнській виставці було продемонстровано 500 експонатів з рільництва, 350 – овочевих культур, 60 – садівництва, 10 – виноградарства, 15 – бджільництва, 10 – шовківництва, 15 – корів, 15 – телят, 17 – свиней на відгодівлі, 10 – овець та ін.

У тому ж році районні виставки Тернопільської обл. відвідало 353 тис. осіб, Харківської – 400 тис., до Полтавської обласної виставки за 7 днів завітало 328 тис. осіб, Чернігівської – 186 тис. До заходів підготували та видали листівки і брошури, на сторінках яких було представлено кращі методи роботи та технології виробництва продукції. Їх авторами стали 486 передовиків. Наклад видань дорівнював 1458 тис. примірників.

На обласних виставках було прочитано 789 лекцій. Так, на Миколаївській обласній виставці виступили 22 передовики з такими темами: «По 115 пудів ячменю з гектару», «По 38 ц озимої пшениці з гектару» та ін. У павільйонах колгоспів поряд зі стендами знаходилися передовики виробництва та консультанти, які за потреби надавали роз'яснення відвідувачам.

У Харківській обласній галузевій виставці взяли участь 33 р-ни з кращими колгоспами, 19 НДУ, 1644 передовиків з рослинництва, 165 – тваринництва, 134 – механізаторів, 50 учених і спеціалістів та ін. Загальна кількість учасників становила 2652, прочитаних лекцій – 24, виступів по радіо – 32. За 7 днів роботи (30.09–7.10) захід відвідало 400 тис. осіб. Огляд виставки колгоспниками відбувався за затвердженим графіком, зокрема його відвідали й спеціалісти з Полтавської, Київської, Ворошиловградської областей, а також із Румунії та Німеччини.

Кращими виставками щодо архітектурно-художнього оформлення та пропагування передового виробничого досвіду були Полтавська, Харківська, Дніпропетровська, Жито-

⁸ ЦДАВО. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6813. Арк. 1–14.

мирська, Кіровоградська і Сталінська обласні сільськогосподарські виставки. Порівняно з 1950 р. значно покращилася організація виставок у західних областях – Львівській, Рівненській, Чернівецькій та Закарпатській. В Ізмаїлі, Львові, Рівному для показу досягнень аграрної науки відвели постійні території. Частина павільйонів на виставках була побудована як капітальні будівлі з метою використання їх у зимовий період.

У 1951 р. кількість районів, які взяли участь в обласних виставках, становила 775, колгоспів – 9744, радгоспів усіх систем – 564, НДУ – 108, МТС – 564, передовиків сільського господарства – 33144, тваринницьких ферм – 1128. Чисельність високопродуктивних тварин, які експонували на заходах, дорівнювала 8976 гол., прочитаних лекцій та доповідей – 789, виданих листівок та брошур – 468 загальним накладом – 1456 тис. примірників, придружено дипломів – 10000.

Загальними недоліками в проведених обласних і районних галузевих виставках було те, що на них не повністю розкривався досвід передовиків виробництва, нагромаджувалися експонати, при цьому не було їх належного обліку. Не було потреби в демонстрації великої кількості сільськогосподарської техніки, тракторів, комбайнів, тому в подальшому планували зменшити їх чисельність на заходах, роблячи акцент на показі передових прийомів роботи механізаторів⁹.

Питання щодо роботи обласних і районних виставок обговорювалося й на республіканській нараді із сільськогосподарської пропаганди впродовж 24–25 червня 1954 р., на якій було відмічено, що участь у галузевих виставках також повинні брати відсталі колгоспи і радгоспи у незначній кількості, щоб вони бачили свої недоліки в роботі й уживали відповідних заходів з їх виправлення. Зазначалося, що на високому рівні проводять виставки в Харківській, Кіровоградській, Дніпропетровській та Херсонській областях, у яких відведено значні території під них, здійснено роботи з благоустрою, озеленення тощо. Проте, у багатьох районах виставки організовували без заздалегідь продуманого плану. Колгоспи часто виставляли експозиції без опису, на низькому рівні відбувалося пропагування передових механізаторів у тваринництві. Акцентувалося на тому, що в окремих областях виставки проводилися не систематично, а саме в Житомирській та Чернігівській областях. Узагалі не організовували виставок у Київській обл.¹⁰

У 1954 р. відбулася чергова Всесоюзна сільськогосподарська виставка (ВСГВ), після відвідування якої низка спеціалістів висловила пропозиції щодо покращення показу досягнень аграрної науки республіки в павільйоні УРСР. Із цією метою МСГ УРСР вивчило матеріали щодо поліпшення архітектурно-художнього оформлення й тематичного змісту надбань сільськогосподарської науки і виробництва УРСР на ВСГВ, розглянуло їх на колегії Міністерства і 17 листопада представило РМ УРСР, яка їх затвердила 5 квітня 1955 р. У подальшому пропозиції направили до Головиниставкому ВСГВ з проханням урахувати їх під час оформлення павільйону до відкриття виставки у 1955 р.

Дирекція ВСГВ 30 квітня 1955 р. повідомила МСГ УРСР про те, що рекомендації враховано, за винятком переміщення стендів плідництва, виноградарства, картоплярства та овочівництва із залу тваринництва до залу культури і народної творчості, мотивуючи це невинуватими затратами (понад 200 тис. крб.).

Унаслідок ужитих заходів у 1955 р. було поліпшено тематичний зміст і пропагування аграрної науки й виробництва в павільйоні УРСР. Значно розширено показ експонатів кукурудзи, пшениці озимої, буряків цукрових, а також тваринництва; поліпшено освітлення приміщення та його прикрашання. Із кращих спеціалістів сільського господарства було відібрано 12 екскурсоводів для обслуговування павільйону. Підготовлено до видання 12 брошур і 30 буклетів про досвід роботи кращих учасників виставки.

До відкриття павільйону всі експонати були заздалегідь надіслані й за потреби їх систематично поновлювали. У 1955 р. за пропозицією МСГ УРСР до ВСГВ було відряджено колгоспників спеціалізованими групами (тваринники, механізатори, рослинники та ін.), що покращило ознайомлення з експонатами та інформацією, представленою на виставці, а також організацію впровадження передового досвіду в себе на виробництві.

Поряд з недоліками в організації ВСГВ відмічалось, що дирекція не обладнала холодину установку, що обмежило показ продуктів тваринництва. Для подальшого поліпшення діяльності павільйону УРСР на ВСГВ у 1956 р. Міністерством вивчалися пропозиції, внесені спеціалістами та керівними фахівцями, які відвідали захід у 1955 р. Було також заплановано відрядити групу працівників МСГ, яка разом із дирекцією ВСГВ мала розробити конкретні пропозиції з покращення показу досягнень науки і досвіду передовиків сільського господарства в павільйоні та внести їх на розгляд РМ УРСР¹¹.

⁹ ЦДАВО. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6976. Арк. 75–110.

¹⁰ Там само. Спр. 8327. Арк. 86–87.

¹¹ Там само. Спр. 9171. Арк. 86–88.

По завершенню виставки Головний комітет ВСГВ вніс зміни до проекту постанови «Щодо порядку представлення учасників виставки 1955 р. до нагородження і преміювання». Так, унаслідок несприятливих погодних умов (сильна посуха) у 1954 р. значна кількість навіть передових колгоспів УРСР не виконали показників з урожайності сільськогосподарських культур та продуктивності тварин, як було передбачено проектом. З огляду на це, як виняток для колгоспів, радгоспів і МТС УРСР, Головним комітетом ВСГВ було прийнято рішення присуджувати дипломи першого ступеня за умови виконання показників не за 3 основними культурами і 2–3 видами тварин, а відповідно за 2 та 1¹².

У серпні 1955 р. ЦК КП України видав Постанову «Про тематичний зміст, художнє оформлення і показ натуральних експонатів у павільйоні УРСР на ВСГВ». Відповідно до документа, Міністрів сільського господарства; радгоспів; промисловості продовольчих товарів; м'ясо-молочної промисловості; культури УРСР було зобов'язано вжити заходів з усунення недоліків щодо оформлення експонатів у павільйоні УРСР на ВСГВ¹³.

У 1955 р. учасниками ВСГВ від УРСР стали 3167 господарств і 37246 передовиків. Для ознайомлення з передовим досвідом на ВСГВ було командировано від УРСР 65934 екскурсанти. За отримання високих показників урожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тваринництва у 1954 р., 573 учасники ВСГВ було представлено Головвиставком для нагородження, у т. ч. дипломом І ступеня – 178, великою золотою медаллю – 323, автомашиною «Победа» – 72 учасники. Крім того, багато учасників ВСГВ було представлено Головвиставком для нагородження малими золотими, великими і малими срібними медалями й цінними подарунками¹⁴.

Загалом у 1955 р. проведено 19 обласних та 709 районних сільськогосподарських виставок. Перші відвідали понад 2 млн осіб.

Надаючи чимало значення виставкам як одній із масових та ефективних форм галузевої пропаганди на місцях, у низці областей було проведено роботи з будівництва та художнього оформлення виставок. Так, у 12 областях республіки, а саме Харківській, Полтавській, Чернігівській, Сумській, Ворошиловградській, Одеській, Тернопільській, Станіславській, Житомирській, Дрогобицькій, Хмельницькій, Кіровоградській під виставки було відведено постійні території, розміром від 12 до 18 га, на яких провели значні роботи з упорядкування й озеленення.

У Харківській, Чернівецькій, Чернігівській, Дніпропетровській, Кіровоградській, Вінницькій, Полтавській і Запорізькій областях виставки проводили в пристосованих приміщеннях, на ремонт яких щороку витрачалося багато коштів і матеріалів; у Херсонській, Миколаївській, Волинській, Львівській областях – у міських парках культури і відпочинку, пристосованих приміщеннях з використанням розбірних стендів; у Київській і Черкаській областях – упродовж останніх років заходи не організовували.

На оформлення лише обласних виставок з місцевого бюджету у 1953 р. було витрачено 3502 тис. крб, 1954 р. – 2675, 1955 р. – 3049, 1956 р. – 3480 тис. крб. Проте, цих коштів було недостатньо, тому частину асигнувань надавали колгоспи, радгоспи й різні організації. У Житомирській обл. для проведення виставки було виділено 212 тис. крб. Фактично тут було розпочато будівництво обласної виставки на суму 6,7 млн крб, із яких у 1954 р. було витрачено 3372 тис. крб.

Значні суми на будівництво обласних виставок витрачалися і в інших регіонах. Так, в Одеській обл. було розпочато будівництво виставки з обсягом робіт на суму 9,4 млн крб. У Станіславській області продовжували будівництво Головного павільйону, загальною сумою 150 тис. крб.

Головним недоліком в організації та проведенні обласних сільськогосподарських виставок було те, що вони як засіб пропаганди використовувалися не більше 10–12 днів на рік. Решту часу споруди не експлуатували, будівлі знаходилися без належного догляду, псувалися, і на їхню підготовку до наступної виставки щороку витрачалася значна частина коштів і матеріалів.

Відсутність розроблених кваліфікованих проєктів будівництва виставок, з урахуванням завдань пропаганди передового досвіду, призводило до кустарщини, нерационального будівництва, зайвих перевитрат коштів і матеріалів, а також нагромадження архітектури й художнього оформлення.

Ураховуючи досвід організації та проведення обласних сільськогосподарських виставок як однієї з масових і ефективних форм пропаганди досягнень науки і передової практики, постало питання щодо доцільності організації в усіх регіонах постійних виставок, які б проводили роботу не лише в осінній період, а й упродовж року.

¹² ЦДАВО. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 9170. Арк. 89, 246–247.

¹³ Там само. Арк. 89.

¹⁴ Там само. Арк. 44.

Обласні сільськогосподарські виставки планувалося використовувати для організації показу досягнень у промисловості, перетворивши їх у виставки народного господарства. Із цією метою вони повинні були мати спеціально впорядковану територію розміром 15–20 га. Для проведення обласної аграрної виставки необхідно було мати такі споруди: Головний павільйон – капітальне спорудження, де відбувалося пропагування досягнень науки і передового досвіду в промисловості й сільському господарстві. Крім того, там повинна була зосередитися масова робота: читання лекцій, демонстрація науково-технічних фільмів, організація пересувних і тематичних виставок, проведення нарад, семінарів. Для організації комплексних осінніх виставок із сільського господарства на території виставки необхідно було збудувати криті дерев'яні навіси, станки для демонстрації тварин, майданчик для ознайомлення з їх технікою, розбірні стенди для показу досягнень районів, МТС, передових колгоспів, радгоспів, бригад, ланок і передовиків. Для показу водоплавної птиці й рибного господарства необхідно було обладнати показові ставки.

Після закриття осінньої виставки кращі експонати, що представляли найбільш прогресивні методи роботи в агротехніці, зоотехнії, організації та економіці виробництва, досягнення науки, кращі раціоналізаторські пропозиції і винахідництва пропонувалося експонувати в Головному павільйоні впродовж року. Вважалося, що за такої організації обласної виставки, витрати на їх будівництво були б мінімальними, капітальні райони, МТС, передових колгоспів, радгоспів, бригад, ланок і передовиків. Для показу водоплавної птиці й рибного господарства необхідно було обладнати показові ставки. Тому будівництво обласних виставок планувалося завершити впродовж двох років. Так, у 1956 р. доцільним було закінчити будівництво обласних виставок у тих областях, де воно було розпочато й виділено із цією метою постійні території, на яких проведена значна робота з їх упорядкування, озеленення й збудовано допоміжні приміщення, проведено водопостачання, електроенергію та ін. Зокрема, це були 13 областей, а саме Житомирська, Хмельницька, Одеська, Харківська, Чернігівська, Кіровоградська, Запорізька та ін. У решті 11 регіонів, зокрема Волинській, Рівненській, Закарпатській, Херсонській, Миколаївській, Чернівецькій та ін., планувалося у 1956 р. розпочати проєктні роботи та впорядкувати території, а будівництво головних павільйонів – у 1957 р.¹⁵

Розглянувши пропозиції щодо покращання діяльності обласних сільськогосподарських виставок РМ УРСР і ЦК КП України, постановили: 1) вважати доцільним організовувати в усіх обласних центрах галузеві виставки з максимальним використанням їх впродовж року для пропагування досягнень науки й передового досвіду; 2) дозволити МСГ УРСР і обласним виконавчим комітетам Рад депутатів трудящих: а) виділити для обласних аграрних виставок постійну територію в розмірі 15–20 га, з урахуванням наявних інженерно-транспортних комунікацій міста; б) розробити типовий проєкт обласної сільськогосподарської виставки, яким передбачити будівництво капітальної споруди для Головного павільйону, з перспективою використання його впродовж року для показу досягнень окремих районів і колгоспів, нової техніки, сільськогосподарських тварин, птиці та інших галузей сільського господарства; передбачити будівництво збірно-розбірних павільйонів, споруд напівзакритого типу, а також огороження й майданчики; 3) доручити МСГ УРСР розробити положення про обласні сільськогосподарські виставки.¹⁶

Отже, виставки сільського господарства в першій пол. 50-х рр. ХХ ст. були на кшталт «шкіл» передового досвіду, центрами з вивчення передових досягнень галузевого виробництва і науки, засобом наочного показу досягнень НДУ, колгоспів, радгоспів, МТС. НДУ розповсюджували результати наукових досліджень через листівки, брошури, експонати, консультації тощо. Виставки відвідували й спеціалісти із-за кордону, що сприяло встановленню контактів, обміну знаннями. Усе це справляло позитивний вплив на науково-інформаційне забезпечення сільського господарства. Існували й недоліки в організації виставок, зокрема нераціональне використання будівель, недостатнє представлення передовиків з окремих галузей сільського господарства, нагромадження експонатів, несистематичне проведення виставок в окремих регіонах УРСР тощо. Проте, уряд країни вживав заходів для їх усунення.

References

Dobrunik, T., Kuznietsova, O. (2022). Problemy i napriamky rozvytku ahrarnoho sektoru Ukrainy v umovakh ekonomichnoi nestabilnosti [Problems and directions of development of the agricultural sector in conditions of economic instability]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and society*, 42.

Maslov, M. (2012). Uchast ukrainskykh kustariv u silskohospodarskykh ta promyslovykh vystavkakh XIX – poch. XX st. [Participation of Ukrainian artisans in agricultural and industrial exhibitions of the 19th – the early 20th c.]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka – Scientific notes of Ternopil V. Hnatiuk national pedagogical university*, 1, P. 36–44.

¹⁵ ЦДАВО. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 9170. Арк. 150–157.

¹⁶ Там само. Арк. 158–160.

Prysiashniuk, M. (2018). Silskohospodarski vystavky dlia potreby tvarynnytstva: istorychnyi aspekt (dr. pol. XIX – poch. XX st.) [Agricultural exhibitions for the needs of livestock breeding: historical aspect (the second half of the 19th – the beginning of the 20th c.)]. *Istoriia nauky i tekhniki – History of science and technology*, 8, 1 (2), P. 210–217.

Tkachenko, T., Dupliak, T. (2016). Vystavkovyi biznes: monohrafiia [Exhibition business: monograph]. Kyiv, Ukraine.

Капралюк Оксана Вікторівна – кандидат сільськогосподарських наук, завідувачка відділу науково-методичної роботи та реферування, Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН (вул. Героїв Оборони, 10, м. Київ, 03127, Україна).

Kaprallyuk Oksana – Ph.D. in agricultural sciences, head of department science-methodics work and abstracting at National scientific agricultural library of NAAS (10 Geroyiv Oborony Str., Kyiv, 03127, Ukraine).

E-mail: Oksanakapr@ukr.net

AGRICULTURAL EXHIBITIONS AS A TOOL FOR SCIENTIFIC AND INFORMATION SUPPORT OF AGRICULTURAL SCIENCE AND PRODUCTION USSR during the first half of the 50s of the 20th c.

The purpose of the research – to study the work of agricultural exhibitions as a tool for scientific and information support of agricultural science and production during the first half of the 50s of the 20th c. **Scientific novelty** – information on the activities of industry exhibitions of the Ukrainian SSR has been supplemented through the prism of their scientific and information support for the agricultural sector (achievements, shortcomings, attendance, appropriations). **Research methods.** During the research, both general scientific methods (historical, logical, system-structural) and special ones (historical-comparative, subject-chronological, retrospective) were used. **Conclusions.** It was established that agricultural exhibitions were one of the effective mechanisms for scientific and information support of agricultural science and production, exchange of experience, and a platform for dialogue on topical actual issues, etc. The state leadership paid considerable attention to organizing exhibitions, opening new ones, restoring destroyed ones, and optimizing their activities. Each year, studying the experience of the events held, organizers subsequently tried to correct the shortcomings. The government tried to hold demonstrations of achievements of agricultural science and production in every oblast and region of the Ukrainian SSR. Mostly leading collective farms, state farms, MTS and leading production workers were invited to participate in them. The exhibitions were visited by scientists, specialists and everyone, as well as foreign delegations, where, in addition to a visual inspection of natural exhibits (highly productive breeds of animals, highyielding varieties of agricultural crops, livestock products, production equipment, machine and tractor fleet etc.) they had the opportunity to listen to lectures on current topics, watch industry films, receive printed information publications (booklets, leaflets, brochures) on the pages of which issues of various branches of agriculture are covered and exchange practical experience and knowledge.

Key words: agriculture, scientific and information support, exhibits, exhibitions, visitors.

Дата подання: 28 березня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 30 липня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Капралюк, О. Сільськогосподарські виставки як інструмент науково-інформаційного забезпечення аграрної науки і виробництва УРСР впродовж перш. пол. 50-х рр. XX ст. *Сіверянський літопис*. 2024. № 4. С. 47–53. DOI: 10.58407/litopis.240405.

Цитування за стандартом APA

Kaprallyuk, O. (2024). Silskohospodarski vystavky yak instrument naukovoinformatsiinoho zabezpechennia ahrarynoi nauky i vyrobnytstva URSR vprodovzh persh. polov. 50-kh rr. XX st. [Agricultural exhibitions as a tool for scientific and information support of agricultural science and production USSR during the first half of the 50s of the 20th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 47–53. DOI: 10.58407/litopis.240405.

Вікторія Вовкодав

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗБІРКИ ГОСПОДАРСЬКИХ ТА ВИРОБНИЧИХ СПОРУД МУЗЕЮ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНИЩИНИ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ» (1954–2023 рр.): ІСТОРІОГРАФІЯ

DOI: 10.58407/litopis.240406

© В. Вовкодав, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2065-3001>

У статті проведено історіографічний огляд наукових праць, присвячених спорудам господарського та виробничого призначення, розташованих на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Зокрема увагу зосереджено на об'єктах, що не є складовими експозиційних комплексів дворів та садиб музею просто неба та внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. **Мета дослідження** полягає в аналізі та систематизації публікацій, у межах яких розроблено окреслену проблематику.

Методологічна основа. Розвідка ґрунтується на загальнонаукових та історичних методах, принципах об'єктивності, комплексності, системності та історизму. Їх використання посприяло формуванню певної системи дослідження та уявлення про наукове вивчення споруд господарського та виробничого призначення впродовж 1954–2023 рр. **Наукова новизна** дослідження полягає в оцінці рівня студіювання згаданих об'єктів на основі аналізу наукової літератури, створеної за вказаний період.

Висновки. У результаті історіографічного аналізу наукової літератури зафіксовано відсутність праць, присвячених визначеній нами групі пам'яток, радянського періоду (1954–1991). Для сучасного періоду (1991–2023) характерна поява невеликої кількості публікацій, у яких головну дослідницьку увагу зосереджено саме на них, що свідчить про відсутність спеціального наукового інтересу до останніх. Водночас ці споруди неодноразово згадуються у значному масиві наукової літератури різного тематичного спрямування. Це пояснюється спрямованістю більшості таких праць на висвітлення історії формування колекції пам'яток Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини чи окремих тематичних музеїв, де вони відіграють важливу роль як експозиційні одиниці.

Ключові слова: колекція, пам'ятка архітектури, пам'ятка науки і техніки, споруди господарського та виробничого призначення, НІЕЗ «Переяслав».

Останнім часом історія становлення та розвитку музейної справи на Переяславщині викликає неабиякий інтерес у дослідників. У контексті висвітлення цієї проблематики вони неодноразово звертали увагу на процес виникнення та функціонування Національного історико-етнографічного заповідника (далі – НІЕЗ «Переяслав»). Від 2012 р. 120 споруд Заповідника включено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, серед них об'єкти, що первинно використовувалися для господарських та виробничих потреб населення Середньої Наддніпрянщини. У запропонованій розвідці нами зосереджено увагу лише на групі споруд такого типу, які не входять до експозиційних комплексів дворів та садиб переяславського скансену:

- повітка кінця XIX ст. із с. Мирча Бородянського р-ну Київської обл.;
- комора кінця XIX ст. із с. Дениси Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.;
- шишкосущарка Капера-Гоголіцина кінця XIX ст. із с. Розважів Іванківського р-ну Київської обл.;
- гамазей 1887 р. із с. Пристроми Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.;
- гамазей поч. XIX ст. із с. Нечипорівка Яготинського р-ну Київської обл.;
- комора 1902 р. із с. Чайківщина Оржицького р-ну Полтавської обл.;
- комора кінця XIX ст. із с. Гайшин Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.;
- комора сер. XIX ст. із с. Яхники Лохвицького р-ну Полтавської обл.;
- комора сер. XIX ст. із с. Вишневе Лохвицького р-ну Полтавської обл.;
- комора поч. XX ст. із Подолу м. Києва.

Стаття є логічним продовженням комплексної історіографічної студії автора, у межах якої розглянуто історію дослідження об'єктів НІЕЗ «Переяслав», занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. У ній охоплено публікації, що вийшли друком із часу створення Переяслав-Хмельницького державного історичного музею (далі – ПХДІМ) у 1954 р. і до 2023 р.

У попередніх публікаціях, підготовлених у контексті розробки зазначеної проблематики, нами здійснено поділ літератури відповідно до часу її походження та виокремлено два умовні періоди: радянський (1954–1991 рр.) та сучасний (1991–2020 рр.). У межах кожного з них сформовано дві групи праць відповідно до їх тематичного наповнення: першу складають ті, у яких пам'ятки НІЕЗ «Переяслав» є основним об'єктом досліджень, іншу – де вони згадані опосередковано. Здебільшого йдеться про публікації узагальнюючого характеру, пов'язані з вивченням історії, мистецтва, архітектури, пам'яткоохоронної, музейної справи тощо. Наразі аналіз наукової літератури свідчить про відсутність студій радянського періоду, присвячених вивченню зазначених вище споруд господарського та виробничого призначення. Натомість існує низка праць сучасного періоду.

До першої тематичної групи слід віднести три публікації. У одній із них йдеться про шишкосущарку Капера-Гоголіцина із с. Розважів. Її автор, М. Погорілий, зауважив на практичності та функціональності подібних виробничих споруд, описав їх значення для розвитку лісового господарства. Крім конструктивних особливостей пам'ятки, він розглянув історію її виявлення, перевезення та встановлення на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. На думку М. Погорілого, розважівська шишкосущарка Капера-Гоголіцина є вдалим прикладом розвитку інженерної думки ХІХ ст. і тому стала суттєвим доповненням комплексу споруд Музею історії лісового господарства Середньої Наддніпрянщини¹.

О. Жам дослідила історію пошуку, обстеження, встановлення, конструктивні особливості та функціональне призначення першого об'єкту музею просто неба в Переяславі – гамазею із с. Пристроми. Автор зробила акцент на типовості та архаїчності споруди, що призначалася для зберігання резервного посівного зерна сільської громади на випадок неврожаю або стихійного лиха².

У іншій праці О. Жам розглядала історію музеєфікації трьох комор, що розташовані в межах експозиційного комплексу Музею хліба: із Київського Подолу та сіл Вишневе та Яхники Лохвицького р-ну. Вона не лише подала історію їх пошуку, обстеження, перевезення та встановлення, але й детально охарактеризувала їх конструктивні особливості, функціональне призначення та потенціал використання³.

Іншу тематичну групу праць, де об'єкти нашого інтересу розглянуто опосередковано, складають сорок дві публікації. О. Калінович у двох статтях розглядає проблему використання комор для домашнього господарства та гамазеїв у суспільному житті громади наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. на прикладі споруд Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Серед них згадано комори із сіл Добраничівка, Чайківщина, Вишневе та гамазеї із сіл Нечипорівка і Пристроми. На думку автора, вони дозволяють частково відтворити певні архаїчні риси українського житла через їх краще збереження від пожеж та меншу зношеність із часом⁴.

У низці праць О. Жам та Л. Шкіри, присвячених створенню та діяльності Музею хліба, розглянуто історію виявлення, перевезення, збереження та експонування пам'яток, що увійшли до цього музейного комплексу: комори із сіл Вишневе та Яхники Лохвицького р-ну та м. Києва (з Подолу)⁵.

¹ Погорілий М. Шишкосущарка Капера-Гоголіцина в НІЕЗ «Переяслав». *Український технічний музей: історія, досвід, перспективи*: мат. 11-ої Всеукр. наук.-практ. конф. Київ, 2015. С. 103–106.

² Жам О. Гамазеї із с. Пристроми Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. – перша пам'ятка Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини: історія музеєфікації. *Переяславівка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 14 (16). С. 338–343.

³ Жам О. Комори в експозиції Музею хліба НІЕЗ «Переяслав»: історія музеєфікації. *Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-культурної спадщини України*. Переяслав, 2020. С. 179–188.

⁴ Калінович О. Комори в українській садибі ХІХ – поч. ХХ ст. за матеріалами НІЕЗ «Переяслав». *Український технічний музей: історія, досвід, перспективи*: мат. VI Всеукр. наук.-практ. конф. Коростень, 2007. С. 5–6; Калінович О. Комори та гамазеї в Україні кін. ХІХ – поч. ХХ ст.: особливості побудови та призначення (за мат. НІЕЗ «Переяслав»). *Переяславівка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. 2008. Вип. 2 (4). С. 174–176.

⁵ Жам О. Музей хліба – двадцять років (з історії створення та діяльності музею). *Український технічний музей: історія, досвід, перспективи*: мат. III Всеукр. наук.-практ. конф. Коростень, 2004. С. 26–28; Шкіра Л. Про історію «Музею хліба» НІЕЗ «Переяслав» (з досвіду створення експозиції та її популяризації). *Український технічний музей: історія, досвід, перспективи*: мат. VI Всеукр. наук.-практ. конф. Коростень, 2007. С. 17–23; Жам О. Музей Хліба Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: до 25-річчя створення та діяльності. *Краєзнавство*. 2009. № 1–2. С. 135–143; Її ж. Досвід збереження, вивчення та експонування комплексу

Повітку із с. Мирча, комору із с. Дениси та шишкосушарку Капера-Гоголіцина із с. Розважів згадано в серії публікацій М. Погорілого, у яких ідеться про історію створення та перспективи розвитку Музею історії лісового господарства Середньої Наддніпрянщини. Автор наголошує, що ці споруди разом із хатою лісного кордону є унікальним зібранням будівель для ведення лісогосподарської галузі та формують основу цього музейного комплексу. М. Погорілий подав історію їх музеєфікації та подальшого експонування, але не вдавсь до опису архітектурних і конструктивних особливостей⁶.

Фуражна комора із с. Чайківщина неодноразово згадана в студіях Ю. Каліновича, присвячених історії розвитку поштового зв'язку України кінця XIX – поч. XX ст. та становлення Музею «Поштова станція», до експозиційного комплексу якого вона входить⁷.

Проблематику формування архітектурної композиції споруд Музею історії лісового господарства Середньої Наддніпрянщини розглянула І. Бова. Головну увагу дослідниця зосередила на історії переміщення та встановлення об'єктів цього житлово-господарського комплексу, а також подала перелік пам'яткоохоронних заходів щодо них. Як господарську частину ансамблю І. Бова згадала повітку із с. Мирча, комору із с. Дениси та шишкосушарку Капера-Гоголіцина із с. Розважів. На думку авторки, перенесення подібних споруд до експозиції українських скансенів сприяє їх збереженню (з мінімальним втручанням в існуючий вигляд) та проведеною необхідних консерваційних заходів⁸. На ці об'єкти також звернула увагу Н. Шкіра, вивчаючи напрямки організаційної роботи з відвідувачами тематичного Музею історії лісового господарства Середньої Наддніпрянщини⁹.

Експедиційній діяльності співробітників Державного історико-культурного заповідника «Переяслав» на Полтавщині та Українському Поліссі у 60–80-х рр. XX ст. присвячені статті О. Жам, Т. Грудевич та В. Шакули. У них автори проаналізували тематику, склад і результати цих етнографічних розвідок. Вони зауважили, що одним із основних завдань такої пошукової роботи було виявлення пам'яток народної архітектури для подальшого експонування на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Серед вісімнадцяти знайдених під час цих експедицій об'єктів згадано дві комори із сіл Вишневе та Яхники, повітка із с. Мирча та шишкосушарка Капера-Гоголіцина із с. Розважів¹⁰.

Конструктивні особливості господарських будівель для зберігання зерна досліджував М. Шкіра. Науковець доводить, що функціональна різноманітність таких споруд та їх розміри залежали не лише від розташування, характеру занять господаря та його соціального й майнового стану, а й від впливу регіональних будівельних традицій. Облаштування Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини як типового етнокультурного простору зумовило встановлення в ньому значної кількості об'єктів господарського призначення. Поряд із будівлями дворів та садиб ремісників автор звернув увагу на архітектурні риси споруд, що не входять до жодного такого комплексу. Зокрема, комор із сіл Яхники, Вишневе та Подолу м. Києва¹¹.

Окремо слід виокремити дослідження О. Жам, Г. Козій, С. Захарченко, С. Зубер, І. Бови та М. Шкіри про життя і діяльність М. Сікорського та його внесок у створення музеїв

пам'яток Музею хліба Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *Жовківські читання* 2011. Львів: Растр-7, 2011. С. 93–98.

⁶ Погорілий М. Тематичний Музей історії лісового господарства в комплексі Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. *Народна культура України: традиції і сучасність*: мат. Міжнар. наук. конф., присв. 40-річчю заснування Національного музею народної архітектури та побуту України. Київ: Задруга, 2010. С. 128–131; Його ж. Музей історії лісового господарства: створення та перспективи. *Дослідження, зберігання, відтворення та популяризація культурної спадщини*. Ужгород, 2015. С. 84–90.

⁷ Калінович Ю. Музей «Поштова станція» у Переяславі-Хмельницькому. *Краєзнавство*. 2009. № 3–4. С. 334–335; Його ж. До питання створення Музею «Поштова станція». Черкаси, 2014. С. 108–110.

⁸ Бова І. Архітектурний комплекс споруд Музею історії лісового господарства Середньої Наддніпрянщини. *Переяслав-Хмельницький*, 2017. С. 19–22; Бова І. Проблеми збереження пам'яток дерев'яної архітектури Музею історії лісового господарства у Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав». *Сіверщина в історії України*. Київ–Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2019. Вип. 12. С. 54–57; Її ж. Музей історії лісового господарства Середньої Наддніпрянщини. *Переяслав-Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”»*, 2023. С. 484–493.

⁹ Шкіра Н. Музей історії лісового господарства Середньої Наддніпрянщини: організація роботи з відвідувачами. *Український технічний музей: історія, досвід, перспективи*: мат. 17-ї Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 1–2 червня 2023 р.). Київ: Толком, 2023. С. 207–210.

¹⁰ Жам О. Полтавщина у польових етнографічних дослідженнях Переяслав-Хмельницького державного історичного музею (60–80-ті рр. XX ст.). *Українознавство*. 2021. № 3 (80). С. 142–150; Жам О., Шакула В. До історії музеєфікації пам'яток з Українського Полісся в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. *Історія науки та біографістика*. 2022. Вип. 1. С. 106–119; Жам О., Грудевич Т. Українське Правобережне Полісся в експедиційній діяльності Переяслав-Хмельницького державного історичного музею (60–80-ті рр. XX ст.). *Українознавство*. 2022. № 1 (82). С. 122–159.

¹¹ Шкіра М. Конструктивні особливості господарських будівель для зберігання продуктів хліборобства в Музеї Народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. *Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Переяслав-Хмельницький, 2009. Вип. 3 (5). С. 284–288.

НІЕЗ «Переяслав», а також охорону, збереження та популяризацію пам'яток культурної спадщини України. У цих працях автори не оминають увагою гамазей із с. Пристроми – перший об'єкт, з якого фактично розпочалося освоєння території для майбутнього музею просто неба, а також декілька споруд господарського призначення: комору із с. Дениси, шишкосушарку Капера-Гоголіцина із с. Розважів¹².

Специфіку використання рослинних матеріалів для реставрації та консервації музейних предметів і пам'яток Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини описала І. Бова. Як приклад вона наводить відновлювальні роботи, проведені на трьох пам'ятках народної дерев'яної архітектури, серед яких – гамазей із с. Пристроми. Тоді в ньому було замінено нові перегородки, засіки та ганки із дуба та акації¹³.

Інформація про об'єкти господарського та виробничого призначення міститься в працях, присвячених окремим особистостям, діяльність яких пов'язана з історією створення та становлення НІЕЗ «Переяслав». Так, О. Жам у статті про життя та діяльність одного з фундаторів музею просто неба М. Жама, серед великої кількості пам'яток народної архітектури згадує комору із с. Яхники та гамазеї із сіл Пристроми та Нечипоріка¹⁴. Цікаві факти про перевезення шестигранної комори із с. Вишневе подано в публікації Н. Костенко про В. Скрягу¹⁵.

Також варто розглянути публікації О. Жам про відображення історії створення та функціонування Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини на шпальтах місцевої газети «Вісник Переяславщини». Серед статей рубрики «Люби і знай свій рідний край» авторка виокремила групу матеріалів, що безпосередньо стосуються історії перевезення та встановлення музейних пам'яток. Зокрема у них ідеться про комору з Подолу та гамазей із с. Пристроми¹⁶.

Аналіз створення та поетапного розвитку Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини НІЕЗ «Переяслав» здійснив М. Шкіра. Дослідник показав по черговість перевезення та встановлення будівель на території музею просто неба. Серед численних споруд господарського та виробничого призначення автор згадує гамазеї із сіл Пристроми та Нечипоріка, повітку із с. Мирча, комори із сіл Гайшин, Дениси, Чайківщина та шишкосушарку Капера-Гоголіцина із с. Розважів¹⁷.

Поодинокі згадки про господарсько-виробничі будівлі також містять праці: М. Сікорського¹⁸, О. Попельницького¹⁹, І. Більченко²⁰, О. Жам²¹, В. Шакули²², Є. Єгорова²³, О. Степанової²⁴, Г. Козій та В. Ткаченка²⁵.

¹² Жам О. Життя, присвячене збереженню та популяризації історико-культурної спадщини. *Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень*. Київ: Фенікс, 2012. Вип. 7. С. 115–149; Бова І. Роль М.І. Сікорського в благоустрої та озелененні Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. *Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу*. 2013. С. 220–237; Шкіра М. М.І. Сікорський і будівничі Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. *Там само*. 2013. С. 238–248; Жам О., Ткаченко Н. Сікорський – творець скансену на Татарській горі. *Там само*. 2013. С. 73–138; Козій Г., Захарченко С., Зубер С. «Мій заповіт – мої музеї». Роль особистості М.І. Сікорського у створенні музею просто неба в Переяславі-Хмельницькому. *Ужгород*, 2015. С. 74–83; Зубер С., Захарченко С. Михайло Іванович Сікорський і скансен: внесок у створення. *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 9 (11). С. 162–167.

¹³ Бова І. Особливості застосування рослинних матеріалів у реставраційній справі Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. *Краєзнавство Переяславщини: дослідження, проблеми, постаті*. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 3. С. 17–24.

¹⁴ Жам О. Невтомний мандрівник у минувшину: до 90-річчя Михайла Івановича Жама. *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Переяслав, 2021. Вип. 20 (22). С. 12–42.

¹⁵ Костенко Н. Ветерани музейної справи: Віктор Миколайович Скряга. До історії створення експозиції Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Переяслав, 2022. Вип. 22 (24). С. 138–145.

¹⁶ Жам О. Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини в публікаціях газети «Вісник Переяславщини»: до питання створення та функціонування. *Краєзнавство Переяславщини*. Переяслав-Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута»», 2019. Вип. 1. С. 33–37; Ї ж. Історія створення та діяльності Музею Народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини на шпальтах газети «Вісник Переяславщини». *Українознавство*. Київ, 2020. № 4 (77). С. 102–110.

¹⁷ Шкіра М. Музей просто неба у Переяславі: становлення та етапи формування колекції пам'яток народної дерев'яної архітектури. *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Переяслав, 2022. Вип. 21 (23). С. 110–121.

¹⁸ Сікорський М. Музей хліба і завдання пропаганди продовольчої програми СРСР. *Моє життя – мої музеї...* Переяслав-Хмельницький, 2012. С. 15–30; Його ж. Музей хліба і завдання пропаганди продовольчої програми СРСР. *Моє життя – мої музеї...* : 2-ге вид., перероб. і доп. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 34–49; Його ж. На перехресті українських шляхів. *Моє життя – мої музеї...* Переяслав-Хмельницький, 2012. С. 39–44; Його ж. На перехресті українських шляхів. *Моє життя – мої музеї...* : 2-ге вид., перероб. і доп. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 58–63.

¹⁹ Попельницький О. Досвід паспортизації об'єктів народної архітектури Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. *Праці науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень*. Київ: Фенікс, 2012. Вип. 7. С. 317–321.

Під час аналізу джерельної бази із зазначеної проблематики виявлено, що лише п'ять із окреслених у вступній частині статті пам'яток були безпосередньо вивчені: шишкоусхарка Капера-Гоголіцина із с. Розважів, гамазей із с. Пристроми й три комори з Подолу, сіл Вишневе та Яхники. Це свідчить про незначний інтерес до господарсько-виробничих споруд як окремих об'єктів дослідження. На нашу думку, така ситуація пов'язана з тим, що розглянуті будівлі є типовими для сільської місцевості Середньої Наддніпрянщини XIX – поч. XX ст. Тому дослідники звертали увагу на найбільш цікаві серед них.

Натомість існує велика кількість публікацій різної тематики, де згадуються означені об'єкти. Переважно це література історичного, мистецького, краєзнавчого, пам'яткоохоронного та музеєзнавчого спрямування. Особливо багато праць, пов'язаних з історією виникнення та розвитку музейної справи на Переяславщині, зокрема, із створенням та функціонуванням Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини і низки тематичних музеїв, розташованих на його території. Серед них варто відзначити монографічне видання з історії становлення та діяльності музеїв НІЕЗ «Переяслав». Авторський колектив зібрав усю наявну на цей час інформацію не лише про музейні експозиції, а й про пам'ятки архітектури, історії, науки та техніки, у яких вони розташовані або входять до різних архітектурних комплексів Заповідника²⁶.

Отже, можна стверджувати, що не всі згадані споруди були предметом окремого спеціалізованого вивчення. Деякі з них розглядалися лише у рамках загальних історичних та архітектурно-мистецьких досліджень про об'єкти культурної спадщини НІЕЗ «Переяслав». Це свідчить про існування певного наукового інтересу до цих об'єктів та спонукає до їх подальшого дослідження.

References

- Bilchenko, I. (2014). Stanovlennia muzeinoi spravy u m. Pereiaslavi-Khmelnytskomu: 40–60-i rr. XX st. [Development of the museum business in the city of Pereiaslav-Khmelnytskyi: 40–60s of the 20th c.]. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv – Bulletin of the National academy of culture and arts managers*, 4, P. 186–192.
- Bova, I. (2019). Problemy zberezhennia pamiatok derevianoj arkhitektury Muzeiu istorii lisovoho hospodarstva u Natsionalnomu istoriko-etnografichnomu zapovidnyku «Pereiaslav» [Problems of preservation of monuments of wooden architecture of the Museum of the history of forestry in the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*, 12, P. 54–57. Kyiv–Glukhiv, Ukraine.
- Kalinovych, O. (2008). Komory ta hamazei v Ukraini kin. XIX – poch. XX st.: osoblyvosti pobudovy ta pryznachennia [Pannies and gamases in Ukraine, the end of the 19th – the beginning of the 20th c.: peculiarities of construction and purpose]. *Pereiaslavika – Pereiaslavica*, 2 (4), P. 174–176. Pereiaslav, Ukraine.
- Kalynovych, Yu. (2009). Muzei «Poshtova stantsiia» u Pereiaslavi-Khmelnytskomu [Museum «Postal station» in Pereiaslav-Khmelnytskyi]. *Kraieznavstvo – Local history*, 3–4, P. 334–335.
- Kostenko, N. (2022). Veterany muzeinoi spravy: Viktor Mykolaiovych Skriaha. Do istorii stvorennia ekspozytsii Muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddnyprianshchyn [To the history of the creation of the exposition of the Museum of folk architecture and life of the Central Naddnyprianshchyna]. *Pereiaslavika – Pereiaslavica*, 22 (24), P. 138–145. Pereiaslav, Ukraine.

²⁰ Більченко І. Становлення музейної справи у м. Переяслав-Хмельницькому: 40–60-і рр. XX ст. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2014. № 4. С. 186–192.

²¹ Жам О., Ткаченко Н. До історії створення Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини: напрацювання Вченої ради Переяслав-Хмельницького державного історичного музею по створенню переяславського скансену (1960-ті рр. XX ст.). *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту*: мат. Міжнар. наук.-практ. конф. «Дослідження, збереження, відтворення та популяризація культурної спадщини» (26–27 черв. 2015 р., м. Ужгород). Ужгоро, 2016. С. 42–52.

²² Шакула В. Хата з с. Кунцєве Новосанжарського р-ну Полтавської обл. в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини: перевезення, експонування, дослідження. *Минуле і сучасне Волині й Полісся. Етнографічне музейництво в Україні і на Волині*: мат. V Волинської наук.-етнографічної конф. (м. Луцьк, 27–28 квітня 2017 р.). Луцьк, 2017. Вип. 61. С. 56–58.

²³ Єгоров Є. Сучасне кіновиробництво на базі Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Переяслав, 2020. Вип. 18 (20). С. 168–176; Його ж. Відображення пам'яток НІЕЗ «Переяслав» у фільмографії 1970–2020 рр. *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Переяслав, 2021. Вип. 19 (21). С. 209–228.

²⁴ Степанова О. Музей декоративно-ужиткового мистецтва Київщини. *Нариси з історії музеїв Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Переяслав–Кам'янець–Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2023. С. 232–247.

²⁵ Козій Г., Ткаченко В. Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. *Нариси з історії музеїв Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Переяслав–Кам'янець–Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута»», 2023. С. 114–191.

²⁶ Нариси з історії музеїв Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Переяслав–Кам'янець–Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута»», 2023. 540 с.: іл.

Kozii, H., Zakharchenko, S., Zuber, S. (2015). «Mii zapovit – moi muzei». Rol osobystosti M.I. Sikorskoho u stvorenni muzeiu prosto neba v Pereiaslavi-Khmelnitskomu [«My testament – my museums». The role of M.I. Sikorsky's personality in the creation of an open-air museum in Pereiaslav-Khmelnitskyi]. Uzhhorod, Ukraine.

Kozii, H., Tkachenko, V. (2023). Muzei narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddnyprianshchyny [Museum of folk architecture and life of the Central Naddnyprianshchyna]. Pereiaslav–Kamyanets-Podilskyi, Ukraine.

Pohoriliy, M. (2010). Tematychnyi Muzei istorii lisovoho hospodarstva v kompleksi Muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddnyprianshchyny [Thematic Museum of the history of forestry in the complex of the Museum of folk architecture and life of the Central Naddnyprianshchyna]. Kyiv, Ukraine.

Popelnytskyi, O. (2012). Dosvid pasportyzatsii ob'ektiv narodnoi arkhitektury Muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddnyprianshchyny [The experience of passporting objects of folk architecture of the Museum of folk architecture and life of the Central Naddnyprianshchyna]. *Pratsi naukovo-doslidnoho instytutu pamiatkookhoronnykh doslidzhen – Proceedings of the research institute of monument protection studies*, 7, P. 317–321. Kyiv, Ukraine.

Shakula, V. (2017). Khata z s. Kuntseve Novosanzharskoho r-nu Poltavskoi obl. v Muzei narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddnyprianshchyny: perevezennia, eksponuvannia, doslidzhennia [House from the village Kuntseve, Novosanzharsky region, Poltava oblast in the Museum of folk architecture and life of the Central Naddnyprianshchyna: transportation, exhibition, research]. *Mynule i suchasne Volyni y Polissia – The past and present of Volhyn and Polissia*, 61, P. 56–58. Lutsk, Ukraine.

Shkira, L. (2007). Pro istoriiu «Muzeiu khliba» NIEZ «Pereiaslav» (z dosvidu stvorennia ekspozitsii ta yii populyaryzatsii) [About the history of the «Bread Museum» of the NHER «Pereiaslav» (from the experience of creating the exposition and its popularization)]. Korosten, Ukraine.

Shkira, M. (2009). Konstruktyvni osoblyvosti hospodarskykh budivel dlia zberihannia produktiv khliborobstva v Muzei Narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddnyprianshchyny [Structural features of farm buildings for the storage of agricultural products in the Museum of folk architecture and life of the Central Naddnyprianshchyna]. *Pereiaslavika – Pereiaslavica*, 3 (5), P. 284–288. Pereiaslav, Ukraine.

Sikorskyi, M. (2013). Muzei khliba i zavdannia propahandy prodovolchoho prohramy SRSR [Museum of bread and the task of propaganda of the food program of the USSR]. Pereiaslav-Khmelnitskyi, Ukraine.

Stepanova, O. (2023). Muzei dekoratyvno-uzhytkovoho mystetstva Kyivshchyny [Museum of decorative and applied art of Kyivshchyna]. Pereiaslav–Kamyanets-Podilskyi, Ukraine.

Yehorov, Ye. (2020). Suchasne kinovyrobnytstvo na bazi Natsionalnoho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» [Modern film production on the basis of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav»]. *Pereiaslavika – Pereiaslavica*, 18, P. 168–176. Pereiaslav, Ukraine.

Yehorov, Ye. (2021). Vidobrazhennia pamiatok NIEZ «Pereiaslav» u filmografii 1970–2020 rr. [Representation of monuments of the NHER «Pereiaslav» in the filmography of 1970–2020]. *Pereiaslavika – Pereiaslavica*, 19 (21), P. 209–228. Pereiaslav, Ukraine.

Zham, O. (2009). Muzei Khliba Natsionalnoho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav»: do 25-richchia stvorennia ta diialnosti [Bread museum of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»: to the 25th anniversary of its creation and activity]. *Kraieznavstvo – Local history*, 1–2, P. 135–143.

Zham, O. (2012). Zhyttia, prysviachene zberezhenniu ta populyaryzatsii istoryko-kulturnoi spadshchyny [A life devoted to the preservation and popularization of historical and cultural heritage]. *Pratsi Naukovo-doslidnoho instytutu pamiatkookhoronnykh doslidzhen – Proceedings of the research institute of monument protection studies*, 7, P. 115–149. Kyiv, Ukraine.

Zham, O. (2018). Hamazei iz s. Prystromy Pereiaslav-Khmelnitskoho r-nu Kyivskoi obl. – persha pamiatka Muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddnyprianshchyny: istoriia muzeifikatsii [Gamazei from the village of Prystromy Pereiaslav-Khmelnitsky region, Kyiv oblast – the first attraction of the Museum of folk architecture and life of the Central Naddnyprianshchyna: the history of museification]. *Pereiaslavika – Pereiaslavica*, 14 (16), P. 338–343. Pereiaslav, Ukraine.

Zham, O. (2019). Muzei narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddnyprianshchyny v publikatsiakh hazety «Visnyk Pereiaslavshchyny»: do pytannia stvorennia ta funktsionuvannia [The Museum of folk architecture and life of the Central Naddnyprianshchyna in the publications of the newspaper «Visnyk of Pereiaslavshchyna»: to the issue of creation and functioning]. *Kraieznavstvo Pereiaslavshchyny – Local history of Pereiaslavshchyna*, 1, P. 33–37. Pereiaslav; Kamianets-Podilskyi, Ukraine.

Zham, O. (2020). Istoriia stvorennia ta diialnosti Muzeiu Narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddnyprianshchyny na shpaltakh hazety «Visnyk Pereiaslavshchyny» [The history of the creation and activity of the Museum of folk architecture and life of the Central Naddnyprianshchyna in the columns of the newspaper «Visnyk Pereiaslavshchyny»]. *Ukrainoznavstvo – Ukrainian studies*, 4 (77), P. 102–110. Kyiv, Ukraine.

Zham, O. (2021). Nevtomnyi mandrivnyk u mynulyshynu: do 90-richchia Mykhaila Ivanovycha Zhama [Tireless traveler in the past: to the 90th birthday of Mykhailo Ivanovich Zham]. *Pereiaslavika – Pereiaslavica*, 20 (22), P. 12–42. Pereiaslav, Ukraine.

Zham, O. (2021). Poltavshchyna u polovykh etnografichnykh doslidzhenniakh Pereiaslav-Khmelnitskoho derzhavnogo istorychnoho muzeiu (60–80-ti rr. XX st.) [Poltavshchyna in ethnographic field research of the Pereiaslav-Khmelnitsky state historical museum (60s–80s of the 20th c.)]. *Ukrainoznavstvo – Ukrainian studies*, 3 (80), P. 142–150.

Zham, O., Hrudevych, T. (2022). Ukrainske Pravoberezhne Polissia v ekspeditsiini diialnosti Pereiaslav-Khmelnitskoho derzhavnogo istorychnoho muzeiu (60–80-ti rr. XX st.) [Ukrainian Right-Bank Polissia in the expeditionary activity of the Pereiaslav-Khmelnitsky state historical museum (60–80s of the 20th c.)].

sia in the expedition activities of the Pereiaslav-Khmelnytskyi state historical museum (60s–80s of the 20th c.)). *Ukrainoznavstvo – Ukrainian studies*, 1 (82), P. 122–159.

Zham, O., Shakula, V. (2022). Do istorii muzeifikatsii pamiatok z Ukrainskoho Polissia v Muzei narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddniprianshchyny [To the history of museumization of monuments from Ukrainian Polissia in the Museum of folk architecture and life of the Central Naddniprianshchyna]. *Istoriia nauky ta biohrafistyka – History of science and biography*, 1, P. 106–119.

Zham, O., Tkachenko, N. (2013). M.I. Sikorskyi – tvorets skansenu na Tatarskii hori [M.I. Sikorskyi is the creator of the scansen on Tatarska mountain]. Pereiaslav-Khmelnytskyi, Ukraine.

Zuber, S., Zakharchenko, S. (2015). Mykhailo Ivanovych Sikorskyi i skansen: vnesok u stvorennia [Mykhailo Sikorskyi and the scansen: contribution to creation]. *Pereiaslavika – Pereiaslavica*, 9 (11), P. 162–167. Pereiaslav, Ukraine.

Вовкодав Вікторія Олександрівна – молодший науковий співробітник науково-методичного відділу охорони культурної спадщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (вул. Т. Шевченка, 8, м. Переяслав, 08400, Україна).

Vovkodav Viktoriia – junior researcher of the scientific and methodical department of cultural heritage protection of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav» (8 T. Shevchenka Str., Pereiaslav, 08400, Ukraine).

E-mail: viktoryvovkodav@gmail.com

RESEARCH OF THE COLLECTION OF FARM AND INDUSTRIAL BUILDINGS OF THE MUSEUM OF FOLK ARCHITECTURE AND LIFE OF THE CENTRAL NADDNIPRIANSHCHYNA OF THE NHER «PEREIASLAV» (1954–2023): HISTORIOGRAPHY

The article provides a historiographical review devoted to monuments of farm and industrial use of the Museum of folk architecture and life of the Central Naddniprianshchyna of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav». In particular, our attention is focused on objects that are not part of the exposition complexes of courtyards and manors of the open-air museum and are included in the State register of immovable monuments of Ukraine. The purpose of the study is to analyse and systematise the publications that address the outlined issues.

The methodological basis. This research is based on general scientific and historical methods, principles of objectivity, complexity, systematicity and historicism. These methods and principles contributed to the formation of a certain system of research and ideas about the scientific study of farm and production buildings during 1954–2023.

The scientific novelty of the study is to assess the level of study of these objects based on an analysis of the scientific literature created during this period.

Conclusions. As a result of the historiographical analysis of the scientific literature, the absence of works dedicated to the group of monuments identified by us from the Soviet period (1954–1991) was recorded. The modern period (1991–2023) is characterized by the presence of a small number of publications, in which the main research attention is focused on them which indicates the lack of special scientific interest in the latter. At the same time, these structures are repeatedly mentioned in a significant body of scientific literature on various topics. This is explained by the focus of such works on highlighting the history of the formation of the collection of monuments of the Museum of folk architecture and life of the Central Naddniprianshchyna.

Key words: collection, monument of architecture, monument of science and technology, buildings of farm and production purpose, NHER «Pereiaslav».

Дата подання: 12 березня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 31 липня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Вовкодав, В. Дослідження збірки господарських та виробничих споруд Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини НІЕЗ «Переяслав» (1954–2023 рр.): історіографія. *Сіверянський літопис*. 2024. № 4. С. 54–60. DOI: 10.58407/litopis.240406.

Цитування за стандартом APA

Vovkodav, V. (2024). Doslidzhennia zbirkky hospodarskykh ta vyrobnychkykh sporud Muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddniprianshchyny NIEZ «Pereiaslav» (1954–2023 rr.): istoriografiiia [Research of the collection of farm and industrial buildings of the Museum of folk architecture and life of the Cenral Naddniprianshchyna of the NHER «Pereiaslav» (1954–2023): historiography]. *Siverianskyi lito-psy – Siverian chronicle*, 4, P. 54–60. DOI: 10.58407/litopis.240406.

УДК 2-611.67:94(6)

Тимур Андреев

ГЛОБАЛЬНІ ПОДІЇ В ХРИСТІЯНСЬКОМУ СВІТІ В 60-ті рр. ХХ ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕМІГРАНТСЬКОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ПРЕСИ)

DOI: 10.58407/litopis.240407

© Т. Андреев, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9955-4780>

Мета статті – проаналізувати глобальні події християнського світу 60-х рр. ХХ ст., що були описані на сторінках емігрантської преси, а саме «Вісника Російського студентського християнського руху», крізь призму місця в них Російської православної церкви Московського патріархату (РПЦ МП) та Всесвітньої ради церков (ВРЦ); розкрити проблему використання міжнародних релігійних організацій як платформи протистояння епохи «холодної війни».

Методологія дослідження. Автор вивчав проблему крізь призму традиційних історичних підходів (історико-тематичного та історико-хронологічного), використовувалися загальноісторичні (історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний) та загальнонаукові (аналіз, синтез) методи.

Наукова новизна. У статті автор уперше в українській історіографії пропонує подивитися на актуальні глобальні події християнського світу 60-х рр. ХХ ст. з погляду світових тенденцій та наративів епохи «холодної війни», а саме: III Генеральну асамблею Всесвітньої ради церков, підготовчі заходи до II Ватиканського собору, Архієрейський собор 1961 р., III Родоську загальноправославну нараду та процеси, пов'язані з ліквідацією Екзархату Вселенського Престолу.

Висновки. У 1960-ті рр. РПЦ МП вдалося стати повноправним членом ВРЦ, радянське керівництво отримало вплив на організацію завдяки використанню прийомів грамотного лобювання власних політично вигідних інтересів. За результатами III Родоської загальноправославної наради було визначено стратегії міжконфесійного діалогу з католицькою церквою. Під управління РПЦ МП перейшли, хоч і частково, православні парафії в країнах Західної Європи. У контексті протистояння з емігрантськими колами Московська патріархія у цей хронологічний період вийшла явним переможцем, показала свою перевагу в багатьох напрямках діяльності.

Ключові слова: Всесвітня рада церков, екуменізм, РПЦ, холодна війна, міжнародні відносини, релігія, політичні дискусії.

З давніх-давен лідери провідних країн світу активно використовували релігію як інструмент для реалізації власних політичних амбіцій.

60-ті рр. ХХ ст. ознаменували собою період ескалації протистояння на фронтах «холодної війни». Керівництво СРСР переглянуло методи реалізації зовнішньополітичної стратегії. Так, церква, зокрема Російська православна церква Московського патріархату¹ (далі – РПЦ МП), починає активно використовуватися владою та її спецслужбами як інструмент для трансляції прорадянських наративів з метою протистояння антикомуністичній риториці країн «західного світу», формування на міжнародній арені іміджу «вільної країни» та «щасливої, достатньої радянської людини». У цей період РПЦ МП починає брати особливо активну участь у різних глобальних християнських, особливо екуменічних заходах.

Незважаючи на те, що атеїстично налаштований політичний апарат на поч. 1960-х рр. керував Радянським Союзом уже тривалий час, у соціумі Західного світу авторитет Російської православної церкви залишався досить високим. До того ж, релігійна свідомість населення в країнах Європи була на достатньо високому рівні, загалом відсоток людей, які не сповідували жодне з вірувань, був мінімальним, більшість уналежнювала себе саме до прихильників християнства. Так, католицизм був домінуючою конфесією, наприклад, у

¹ Російська православна церква Московського патріархату – термін використовується з метою акцентування уваги на підпорядкованості церкви саме Московській патріархії та її залежності від радянської влади.

Португалії, Італії, Австрії, Іспанії, Бельгії та Франції, протестантизм – у Фінляндії, Данії та Швеції, у свою чергу, православ'я – у Греції, Румунії, Болгарії та Кіпрі.

Різнобарвний релігійний світ, складні питання толерантності, терпимості та взаємоповаги заради підтримки зовнішньополітичного балансу сил холодноювою дієвості – усе це підґрунтя для жвавих дискусій, джерело для наукових досліджень.

Зважаючи на тоталітарність радянського політичного режиму, однією з платформ для популяризації альтернативних офіційній риториці ідей були закордонні видавництва, серед них і емігрантська преса, що тиражувалася представниками старої інтелігенції ще імперських часів, яка не підтримувала радянську владу.

Одним із таких провідних емігрантських видань був «Вісник російського студентського християнського руху»². Початковою метою його створення було прагнення в такий спосіб згуртувати студентів, які емігрували з території колишньої імперії до різних країн Європи, дати їм можливість черпати інформацію про життя та діяльність гуртків і безпосередньо напрямів роботи студентського християнського руху. Отже, це видання було таким собі науковим та культурним кластером³.

Особливе місце серед проблем, що розглядалися на сторінках «Вісника», посідали питання, пов'язані з екуменічним рухом, висвітлювалися позиції щодо глобальних подій християнського світу, особливий акцент був зроблений на місці РПЦ МП та ВРЦ⁴ у цих процесах, публікувалися аналітичні статті, інтерв'ю учасників, відгуки та коментарі фахівців тощо.

III Генеральна асамблея Всесвітньої ради церков, яка проходила в період з 18 листопада по 6 грудня 1961 р. в Нью-Делі, стала однією з центральних подій життя християнського світу початку 1960-х рр.

Її засідання проходило в період глобальних внутрішньоконфесійних змін у християнському світі. Так, незадовго до цих подій, у вересні 1961 р. відбулася Родоська загальноправославна нарада, тривала підготовка до загальнокатолицького II Ватиканського собору, який був запланований на 1962 р.

Рішення про проведення Генеральної асамблеї саме в Нью-Делі було прийнято секретарем ВРЦ, доктором Віллемом Віссерт Хуфтом у світлі того, що в тогочасному наративі Індія вважалася символом інтенсивних перманентних регіональних релігійних протиріч та конфліктів⁵. У якості аргументу використовувалася теза про контраст між бідними районами Делі та заможним Нью-Делі як уособлення напруженості між християнським та нехристиянським (індуїстським, ісламським і язичницьким) світами. Розмаїття теологічних вчень на відносно невеликій території було однією з причин постійних конфліктів, ураховуючи те, що Індія в 60-ті рр. XX ст. посідала друге місце в світі за чисельністю населення; це давало право говорити про регіональну нестабільність як про одну з глобальних проблем людства⁶.

Так, гасло III Генеральної асамблеї ВРЦ: «Ісус Христос – Світло миру» – на думку тогочасних лідерів екуменізму, гармонійно висвітлювало стратегічні цілі глобального християнства, повноцінно вписувалося у світові політичні та соціокультурні тенденції епохи.

Підготовка до Асамблеї тривала протягом двох років (з 1959 по 1961 рр.), основна робота здійснювалася в цільових комісіях: женеvській та ньуделійській.

Показовим моментом було те, що РПЦ МП до 1961 р. не брала участі в засіданнях жодної з Генеральних асамблей ВРЦ – ані в 1948 р. в Амстердамі (Нідерланди), ані 1954 р. в Еванстоні (США). Переоцінка пріоритетів радянською владою стосовно ВРЦ стала однією з причин того, що в Нью-Делі російська делегація була присутня вперше⁷.

² Російський студентський християнський рух (РСХР) – об'єднання християнської молоді, засноване в 1889 р. в Росії, після революції з 1923 р. продовжило свою діяльність в еміграції. Організація мала переважно релігійно-просвітницький характер і ставила за мету консолідувати віруючу молодь, виробити в неї цілісний християнський світогляд, а також займалася підготовкою популяризаторів віри на противагу атеїстичній пропаганді та богоборчим тенденціям у СРСР. За конфесійним складом на етапі еміграції рух позиціонував себе як православний. Його головним друкованим органом був «Вісник російського студентського християнського руху».

³ Богословський А. Вестник русского христианского движения. Литературная энциклопедия русского зарубежья, 1918–1940: Периодика и литературные центры. Москва, 2000. С. 515–522.

⁴ Всесвітня рада церков – це найбільша міжнародна екуменічна співдружність церков різних християнських конфесій. Метою є досягнення християнської єдності. Займається обговоренням богословських питань, шляхів вирішення глобальних проблем, просвітницькою діяльністю тощо. Заснована з ініціативи протестантських громад за результатами Амстердамської асамблеї 1948 р. Станом на четвертий квартал 2022 р. включає 352 організації з більш ніж 100 країн світу. Російська православна церква Московського патріархату набула членства у ВРЦ в 1961 р.

⁵ The new Delhi report. The third assembly of the World council of churches. London: SCM Press LTD, 1962. P. 1–2.

⁶ Бобринський Б. Христос – світ мира. Вестник русского студенческого христианского движения (далі – Вестник РСХД). 1962. № 1 (64). С. 5–6.

⁷ Там само. С. 7–8.

11 квітня 1961 р. патріарх Алексій I направив звернення до Голови ВРЦ з проханням включити до порядку денного Асамблеї в Нью-Делі питання про прийняття РПЦ МП до складу організації, у тексті листа зазначалося: «Російська православна Церква [мається на увазі РПЦ МП] відповідає всім критеріям автокефалії, стабільності, розміру та вимогам взаємин з іншими Церквами, які необхідні відповідно до Статуту Всесвітньої Ради Церков ... [РПЦ МП] завжди надавала першочергового значення питанням загальнохристиянської єдності, зростанню взаєморозуміння в середовищі роз'єднаних досі християн і зміцненню на євангельській основі загального братерства, любові та миру між народами»⁸.

Слід зазначити, що до «історичного повороту на курс членства у Всесвітній раді церков» Московська патріархія не приховувала свого негативного ставлення до російських емігрантів, які на той час уже брали активну участь у діяльності ВРЦ.

Так, наприклад, дуже показовим у цьому сенсі був лист голови Відділу зовнішніх церковних зносин РПЦ МП митрополита Ніколая (Ярушевича) до генерального секретаря ВРЦ Віллема Віссерт Хуфта напередодні Генеральної асамблеї в Амстердамі: «Православна Російська Церква [мається на увазі РПЦ МП] сподівається, що Всесвітня рада церков не дасть звання представника Російської православної церкви якомусь учаснику Асамблеї, навіть якщо він і виявиться російським за національністю та “православним” за віросповіданням. Це нещасне непорозуміння, як ви знаєте, виникло в минулому щодо російських емігрантів, які тоді перебували й тепер перебувають у юрисдикції Православної константинопольської церкви. Рівною мірою це стосується також і “розкольників”, об'єднаних у групах митрополита Феофіла в Америці, і митрополита Анастасія в Мюнхені, які не мають нічого спільного з Російською православною церквою»⁹.

До складу делегації РПЦ МП на Ньюделійській асамблеї входило п'ятнадцять осіб¹⁰. Відтак православні вперше отримали велике представництво на засіданнях органів ВРЦ, це відкрило перспективи для дискусій та скоротило шанси на «гру в одні ворота» на користь протестантських деномінацій.

На порядку денному Асамблеї стояли ключові питання з життя християнського світу, які багато в чому виходили за межі суто церковних аспектів.

Так, однією із знакових подій стала інтеграція Міжнародної місіонерської ради¹¹ (ММР) до складу Всесвітньої ради церков у форматі структури, що отримала назву «Відділ місій та євангелізації»¹². Ця унія відкрила не лише нові горизонти щодо популяризації християнства, а й мала політичний підтекст у контексті подій «холодної війни»¹³. Основний напрямок роботи ММР охоплював країни Азії та Африки. Цей регіон не тільки активно вивчався СРСР, США та їхніми країнами-сателітами, а й використовувався як перспективний для педалювання ідей про «світле соціалістичне майбутнє» (з боку Радянського Союзу) та «свободу, рівність і братерство» (з боку Сполучених Штатів)¹⁴.

Від самого початку заснування ВРЦ співпрацювала з ММР. Їхнє злиття було наслідком еволюції та емансипації «молодих» африканських та азіатських церков від місіонерських громад¹⁵.

У Раді існувала течія, яка займалася питаннями місіонерства: поширенням і популяризацією Євангелія, позиціонуючи це як головну мету та основоположну місію єкуменічного руху. Ідея об'єднання усіх християнських конфесій заради єдиної мети – донести слово Боже до всіх куточків Землі, зберігаючи свої внутрішні традиційні догматичні підвалини, – користується популярністю серед богословів і в наші дні¹⁶.

При цьому, існує й протилежна думка, згідно з якою домінація ВРЦ як позацерковної організації в місіонерстві, популяризація Євангелія окремо від решти складової віровчен-

⁸ Заявление Патриарха Алексия I о вступлении РПЦ в члены Всемирного Совета Церквей. *Церковная жизнь*. 1961. № 5–7. С. 95–96.

⁹ Бобринский Б. Христос – свет мира. С. 8–9.

¹⁰ Там само. С. 11–12.

¹¹ Міжнародна місіонерська рада (ММР) була заснована в 1921 р. з метою сприяти співпраці та координації серед протестантських місійних товариств по всьому світу. Поступово стала платформою для різних конфесій та груп місіонерів для співпраці, обміну ресурсами, обговорення стратегій та вирішення спільних викликів у поширенні християнства по всьому світу. З 1961 р. ММР входить до складу Всесвітньої ради церков (ВРЦ) у форматі Відділу з місійної роботи та євангелізму.

¹² The new Delhi report... P. 56–60.

¹³ Stanley B. The International missionary council: a centennial retrospect and reflection. Wiley. URL: <https://doi.org/10.1111/rom.12432>.

¹⁴ Бобринский Б. Христос – свет мира. С. 9–10.

¹⁵ Stanley B. The International missionary council...

¹⁶ Бобринский Б. Христос – свет мира. С. 10.

ня – це породження прозелітизму¹⁷, шлях, що, скоріше, веде до євангелічної єресі¹⁸, ніж до конструктивного поширення християнства.

Під час III Генеральної Асамблеї було змінено перший пункт Статуту Всесвітньої ради церков. Так, первісне формулювання: «ВРЦ є союзом церков, які приймають Господа нашого Ісуса Христа як Бога і Спасителя»¹⁹, – було замінено на таке: «ВРЦ є братським союзом церков, які сповідують Господа Ісуса Христа Богом і Спасителем згідно з Писанням і які прагнуть загальними зусиллями відповідати своєму спільному покликанню на славу Єдиного Бога, Отця і Сина та Святого Духа»²⁰. Зміни з погляду богослов'я є суттєвими та значущими: акцент на тринітарній природі Бога задовольнив принципову позицію православних церков у цьому питанні.

Варто зазначити, що в радянській, як і в сучасній українській історіографії та російському наративі, саме внесення змін до Статуту називається головною причиною зміни позиції РПЦ МП стосовно ВРЦ, основним мотиваційним поштовхом для набуття членства в організації²¹. Проте, до цієї тези ми рекомендуємо ставитися критично, оскільки вона тотожна тогочасній офіційній позиції радянської влади та сучасній риториці РПЦ МП. На нашу думку, саме політичні причини були першочерговим поштовхом до риторичного повороту, кінцевим етапом якого став вступ РПЦ МП до ВСЦ.

Незважаючи на те, що за результатами Асамблеї РПЦ МП набула офіційного статусу повноправного члена ВРЦ, аналіз процедурних промов, передбачених у день голосування про включення Московської патріархії до складу організації, показав відсутність єдності духовенства з різних країн із цього питання.

Так, наприклад, архієпископ Сан-Франциский Іоанн (Шаховський) закликав утриматися від голосування з питання щодо прийняття РПЦ МП до ВРЦ, від аргументування своїх слів архієрей утримувався, при цьому натякав на деякі «бар'єрні моменти», які суперечать релігійним постулатам і виходять за межі богослов'я та загальних християнських цінностей²².

У свою чергу єпископ протестантської Угорської церкви в Америці Золтан Бека заявив: «Якщо офіційні представники [РПЦ МП] хочуть використовувати цю платформу для політичних цілей і якщо вони прагнуть представляти погляди свого уряду (засновані на засадах безбожного матеріалізму та антидемократичної системи партій), у такому разі Протестантська Угорська Церква в Америці висловлює опір та утримається від голосування».

Думка більшості учасників Асамблеї була виражена Константинопольським патріархом Афінагором і професором Алівізатосом: «Радіємо тому, що посиляться голос і свідчення православ'я в єкуменічному русі»²³.

У результаті, за підсумками голосування зі 150 делегацій, що брали участь у роботі Асамблеї, з християнських конфесій та організацій лише три висловилися негативно. Так РПЦ МП офіційно набула статусу чинного члена ВРЦ.

Повертаючись до питання про мотивацію сторін у прийнятті доленосного рішення, вважаємо, що слід було б все-таки абстрагуватися від суто політичних складових. Як згадувалося вище, Патріарх Афінагор зауважив, що відсоток православних церков у складі ВРЦ порівняно з протестантськими організаціями був невеликий, а значить, у стратегічному плані РПЦ МП та церкви країн «соціалістичного табору» дозволяли встановити баланс сил, у край необхідний при прийнятті рішень та обговоренні ключових питань, бо дискусія, в якій одна зі сторін має явну чисельну перевагу, не може бути взаємовигідною та конструктивною.

Для розуміння загальної картини політичної складової, слід зауважити, що ситуація виглядає дещо парадоксальною. Радянський уряд направив духовенство РПЦ МП для участі в міжнародних церковних зборах (причому не просто за кордоном, а на «загниваю-

¹⁷ Прозелітизм – активна діяльність із залучення нових прихильників до певної релігійної віри чи переконань. Це може містити місіонерську роботу, пропаганду, а також переконання або залучення людей до прийняття конкретної релігійної доктрини чи деномінації. У наративі 1960-х рр. термін асоціювався з насильницьким чи агресивним поширенням віри.

¹⁸ Євангелічна єресь – під поняттям автор має на увазі течії в християнстві, для яких Біблія та Євангеліє як її частина є єдиним авторитетом у контексті віровчення, проповідь священного письма позиціюється як основна місія вірян, акцент робиться на особистому спасінні через віру в Ісуса Христа, переконання в необхідності «особистого переживання благодаті». До таких течій належать такі гілки протестантизму, як баптизм, харизматичні рухи, п'ятдесятництво та менонітство.

¹⁹ The new Delhi report... P. 152–158.

²⁰ Ibid.

²¹ Ливцов В. Формирование основных принципов взаимодействия Русской Православной церкви со Всемирным Советом церквей от Нью-Дели до Упсалы (1961–1968). *Ученые записки ОГУ*. 2010. № 1. С. 39–44.

²² Бобринский Б. Христос – свет мира. С. 12.

²³ Там само. С. 13.

чому Заході»), однак водночас у радянській пресі на внутрішню аудиторію звучали наративи про необхідність посилення боротьби з церквою до кінцевого викорінення віри – по всьому Радянському Союзу, здебільшого на неофіційному рівні, упроваджується антирелігійна стратегія.

При всьому цьому делегати РПЦ МП не просто замовчували факти гоніння на церкву в СРСР, а навіть ініціювали й усіляко сприяли вилученню з порядку денного питань, що були пов'язані із засудженням та протидією атеїзму.

Богослов Борис Бобринський щодо цього питання висловився досить ёмно: «Ми відчуваємо, наскільки вуста представників Російської Церкви [мається на увазі РПЦ МП] скуті, і нам не належить право судити їх за мовчання, яке нерідко красномовніше і переконливіше відображає істинне становище Церкви, ніж багатослівні промови та оптимістичні прес-конференції»²⁴.

Всесвітня рада церков виконувала не лише декларативні функції, була не тільки місцем для дебатів і дискусій на єкуменічні теми. Організація активно займалася вирішенням широкого спектру практичних питань. Так, наприклад, діяв відділ взаємодопомоги церков та служіння біженцям. Географія діяльності цього структурного підрозділу ВРЦ охоплювала різні країни світу, особливо це стосувалося бідних народів, регіонів перманентних кровопролитних військових конфліктів в Азії та Африці.

Доволі показовим є той факт, що окремий щорічний бюджет благодійних витрат ВРЦ на 1962 р. становив 4750000 швейцарських франків, у той час як основний бюджет організації за цей же період складав 3330000 швейцарських франків²⁵.

За підсумками Асамблеї в Нью-Делі було прийнято низку практичних резолюцій, серед яких політичний контекст мали декларації: про свободу совісті та релігії; з міжнародних питань (про Анголу, Алжир, Східну Німеччину, Південну Африку)²⁶.

Отже, можна зробити висновок про успішність участі РПЦ МП в роботі Ньюделійської асамблеї ВРЦ. Так, показовим є те, що, за підсумками в Центральному комітеті ВРЦ, членство набули п'ять представників від РПЦ МП, що становило 29% від загальної кількості представників православних церков (найбільш численна делегація).

Початок 1960-х рр. ознаменувався низкою доленосних подій в історії різних конфесій християнського світу: для Католицької церкви таким став II Ватиканський собор (XXI Вселенський собор Католицької церкви)²⁷. Ініціатором його скликання виступив папа Іоанн XXIII²⁸. Однією з обговорюваних тем було питання християнської єдності. Слід звернути увагу на те, що Католицька церква утримувалася від членства в міжнародних єкуменічних організаціях²⁹.

Позиція понтифіків із питання християнської єдності залишалася незмінною: самостійна політика єкуменізму, єдина церква може існувати виключно на чолі з Папою. Так, наприкінці 1961 р. Іоанн XXIII своїм указом оголосив про створення Секретаріату у справах об'єднання християн³⁰.

II Ватиканський собор мав статус загальнокатолицького, незважаючи на те, що питання єкуменізму були одними з основних на порядку денному. «Наріжним каменем» міжконфесійного діалогу був різний підхід християнських конфесій до поняття «Вселенський собор»³¹. Так, станом на 1962 р. останнім таким православні вважали II Нікейський собор 787 р., а католики – I Ватиканський собор 1870 р.

Ключова відмінність у трактуванні поняття «вселенський собор» полягає в різниці підходів до питання християнської єдності: так, православні після подій Великої схизми 1054 р. проводили лише помісні собори, вважаючи неможливим скликання соборів вселенської статусності, будучи розрізненими церквами (тобто основна ідея в цьому контексті – «істинність в єдності, єдність – во множності»). На відміну від цього, для католиків поняття «істинність» та «єдність» невід'ємні та неможливі без понтифікату³² (приклад: декрети Тридентського собору³³, примат Папи³⁴ тощо).

²⁴ Бобринский Б. Христос – свет мира. С. 13–14.

²⁵ Там само. С. 27–28.

²⁶ The new Delhi report... 443 р.

²⁷ Сардарян Г. Значение Второго Ватиканского собора в контексте эволюции католической политической доктрины. *Ценности и смыслы*. 2019. № 3 // *Cyberleninka*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/znachenie-vtorogo-vatikanskogo-sobora-v-kontekste-evolyutsii-katolicheskoi-politicheskoi-doktriny>.

²⁸ Калинин Е., Пономарев В., Пучкин Д., Тюшагин В. Второй Ватиканский Собор. *Православная энциклопедия*. Москва, 2004. Т. VII: «Варшавская епархия – Веротерпимость». С. 268–303.

²⁹ Куломзин Н. В преддверии Второго Ватиканского собора. *Вестник РСХД*. 1962. № 1. С. 14–15.

³⁰ The pontifical council for promoting christian unity. *The official website of the Holy See*. URL: https://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/documents/rc_pc_chrstuni_pro_20051996_chrstuni_pro_en.html.

³¹ Вселенские соборы. *Христианство: Энциклопедический словарь*: в 3 т. Москва, 1993. С. 385–386.

³² Куломзин Н. В преддверии Второго Ватиканского собора. С. 16–22.

³³ Тридентский Собор. *Каноны и декреты*. Санкт-Петербург: Католическая высшая духовная семинария «Мария – Царица Апостолов», 2019. 234 с.

Проте, справедливим буде зауважити, що подібні, на наш погляд, еретичні ідеї зустрічаються і в православному світі. Як приклади: РПЦ МП всіляко педалювала тезу «Москва – Третій Рим»³⁵ (на Московській нараді 1948 р. чергова спроба втілити це в реальність шляхом набуття вселенської статусності з тріском провалилася³⁶), спроба Константинопольських патріархів здобути верховенство над православними церквами всього світу (так звана «ересь папізму»³⁷).

В опублікованому в журналі *Informations Catholiques Internationales*³⁸ у 1965 р. зверненні російських віруючих до отців II Ватиканського собору висловлено ідею про те, що за тривалий постсхізмічний період існування християнства кожна з конфесій утвердилася в аргументації істинності власних догматичних вчень, полемічні школи сформували міцну базу – цивілізаційну модель, яка щільно пронизана як духовними, так і політичними суперечностями. При цьому в історичній ретроспективі показано, що за тисячолітню історію заходи, спрямовані на утвердження християнської єдності, мали лише відносний локальний успіх (приклад: Флорентійська, Ассирійська, Брестська, Ужгородська, Ефіопська унії). У всіх них без винятку Католицька церква виступала в ролі домінанти на шляху створення свого роду «спрощених схем» з інтеграції локальних територій у лоно церкви. Тобто рівноцінних діалогів у питанні загальнохристиянського єднання Понтифікат за всю історію фактично не продемонстрував³⁹.

У цьому контексті ми помітили цікаву й показову річ: у християнському світі в кожній конфесії сформувався міцний культ постсхізмічних та постреформаційних святих. Проте він взаємно сторонами не визнається й щороку збільшується, і це є суттєвим бар'єром на шляху до міжцерковного єднання. Для розуміння, у якості наочного прикладу, була змодельована ситуація: католицькі священники стратили православного ченця, при цьому кожен із учасників подій відповідно у своїй церкві офіційно визнаний святим. У разі створення єдиної християнської конфесії кожна зі сторін має визнати святість або еретичність обох згаданих осіб. Умовний парадокс «мучителя» вказує на утопічність та доводить ідею про унеможливлення єднання християн.

Отже, енцикліки й екуменічні заклики Папи можна схарактеризувати як ходіння замкненим колом архаїчних неробочих сценаріїв, кінцевим результатом яких, на думку Понтифікату, залишається лише одне – підпорядкувати та централізувати все під власною єдинначальністю.

У вищезгаданій статті в *Informations Catholiques Internationales* простежується думка про те, що проблема церковної єдності є справою не лише церковно-канонічною, а й духовно-релігійною. Акцент зроблено на такій єднальній стратегії: «...уважне і співчутливе вивчення один одного, розширення зв'язків, доброзичливість, дружнє спілкування і, нарешті, сердечна любов і спільна молитва про церковну єдність – ось ті воістину добрі справи, якими християни західної та східної церкви можуть активно сприяти прийдешньому об'єднанню, творчо готуючи людську сторону церковного буття до сприйняття Божественного натхнення»⁴⁰.

18 липня 1961 р., у розпал активних антирелігійних заходів, радянська влада вперше за сімнадцять років дала дозвіл на проведення собору єпископату РПЦ МП⁴¹.

На його порядку денному стояли як внутрішньочерковні питання, так і церковно-політичні проблеми, зокрема щодо вступу Московської патріархії до ВРЦ, про участь делегації в роботі Всесвітнього загальнохристиянського конгресу на захист миру⁴².

Примітно, що міжнародні події, які мали бути обговореними на соборі на момент його проведення, уже відбулися. При цьому делегати повинні були фіктивно висловлюватися та приймати рішення з приводу, по факту, вже не актуальних питань. Так, Всесвітній загальнохристиянський конгрес на захист миру відбувся в Празі в період з 13 по 18 червня

³⁴ Catechism of the Catholic Church (2nd ed.). Libreria Editrice Vaticana, 2019. Paragraph 883. The official website of the Holy See. URL: https://www.vatican.va/archive/ENG0015/_P2A.HTM#:~:text=882%20.

³⁵ Московское совещание. Вестник: Орган Российского студенческого христианского движения в Германии. 1949. № 1. С. 29.

³⁶ Лисовой Н. Русская Церковь и Патриархаты Востока. Три церковно-политические утопии XX в. Религии мира. История и современность. Москва: Наука, 2002. С. 151.

³⁷ «Ересь папізму» – під цим терміном ми розуміємо прагнення церковного лідера стати центральною / головною фігурою в межах конфесії, свого роду «представником Бога на Землі». Використовується він здебільшого в негативній конотації, висвітлює критику догмату про непогіршність Папи Римського, який вступає в протиріччя з головним вченням християнства про непорушність єдиного лідерства Церкви Ісуса Христа.

³⁸ *Informations Catholiques Internationales*. 1965. № 249.

³⁹ Куломзин Н. В преддверии Второго Ватиканского собора. С. 16–22.

⁴⁰ Цит. за: Голос из России досточтимым отцам II Ватиканского собора. Вестник РСХД. 1965. № 4 (79). С. 54–60.

⁴¹ Струве Н. Церковь в советской России. Вестник РСХД. 1962. № 1. С. 23–28.

⁴² Всесвітній загальнохристиянський конгрес на захист миру – це ініціатива, що об'єднує різні християнські делегації та групи для спільної роботи з метою просування миру, співробітництва та розв'язання міжнародних конфліктів згідно з християнськими принципами.

1961 р.⁴³, у свою чергу, офіційне прохання про прийняття РПЦ МП до складу ВРЦ було надіслано ще навесні 1961 р.⁴⁴

У роки «холодної війни» політика радянського керівництва була дуалістичною: з одного боку – транслювалися наративи щодо ідеї протистояння «загниваючому капіталістичному Заходу», а з іншого – перманентні побоювання щодо ризиків потенційної втрати міжнародної репутації, що проявлялося через постійну оглядку на громадську думку «вільних країн». У питанні релігії була схожа дилема: переслідування православ'я – трансляція на міжнародній арені наративів про свободу віросповідання в СРСР, створення Ліги безбожників – пріоритети високої репутації серед світових лідерів. Такий дуалізм давав перспективні можливості, зокрема для емігрантської опозиції, яка через різні канали транслювала альтернативні офіційній радянській риторичі тези про буття СРСР. Така практика стримування в тому числі антирелігійних устремлінь радянської влади, давала можливість церкві взагалі існувати, хоч і в залежному форматі.

Відчайдушні спроби радянської влади та РПЦ МП замовчувати та приховувати факти гонінь, репресій, сфабрикованих кримінальних проваджень в СРСР свідчать не лише про їх непопулярність серед внутрішньої аудиторії, а й про наявність чималого опозиційного прошарку серед духовенства та мирян. Не варто нівелювати той факт, що хоча церква в СРСР і була залежна, проте співпрацювало з владою здебільшого все-таки церковне керівництво.

Показовою є історія, пов'язана з православними святинами на території України. У 1962 р. парафіяни Свято-Успенської Почаївської лаври звернулися з листом до президента Всесвітньої ради церков. Цей документ було потай передано за кордон через інспекцію ВРЦ, яка відвідала обитель під час «показової екскурсії», що відбулася в рамках візиту до СРСР. Радянська влада регулярно проводила подібні прийоми представників різних країн з метою наочної демонстрації альтернативної реальності: так, делегатам демонструвався достаток товарів у магазинах – за справжнього тотального дефіциту, переповнені храми, багаті парафії тощо.

У листі-зверненні братія Лаври інформувала міжнародне співтовариство про те, що радянська влада, незважаючи на декларативну свободу віросповідання, проводить заходи щодо насильницького виселення насельників Почаївської лаври. У тексті документа наводяться конкретні приклади протиправних дій з боку правоохоронних органів: «протягом вже другого року групами насильно виселяють ченців із Лаври, частину вигнали в такий спосіб: відбирали паспорт, фіксували дані та вимагали виїхати, у разі, якщо чернець відмовлявся, його заарештовували як порушника паспортного режиму»⁴⁵.

За період активного протистояння навколо обителі в першій половині 1962 р. 10 ченців було засуджено до різних термінів ув'язнення. У тексті звернення, опублікованого на сторінках *Вісника РСХР*, також згадується про лаврського ченця Григорія (Унка), закатованого за небажання відмовитися від віри та співпрацювати з радянською владою. Також наводяться приклади випадків різного роду протиправних дій з боку правоохоронних органів. Зі свідчень очевидців: «...віруючі паломники приїжджали з різних куточків країни. Правоохоронні органи, у свою чергу, усіх, хто приходив з інших міст, в обитель пускали після попередніх обшуків, із загрозою п'ятирічного терміну ув'язнення в разі вторинного відвідування Лаври»; «група оперативних співробітників у кількості до ста людей, вибивши двері келій інших ченців та переконавшись, що немає їх там, почали рватися в храм і, вибивши двері там, стали знущатися над ченцями, рвали їм волосся, били, тягли волоком на автомашини і вивезли в невідому напрямку»; «протестуючий народ, якого зібралося на той час дуже багато, розганяли пожежними автомашинами, обливаючи їх водою»⁴⁶.

Отже, насельники Почаївської лаври просили президента ВРЦ допомогти відновити безперешкодне життя ченців в обителі, здійснювати богослужіння, а паломникам вільно відвідувати святині. Примітним є той факт, що на сторінках *Вісника РСХР*, західної преси, в офіційних документах ВРЦ – ніде з метою безпеки не згадувалися особи, які передали листа та під ним підписалися.

Архієрейський собор Російської православної кафолічної церкви в Америці висловив солідарність з віруючими РПЦ МП: засудив антирелігійну політику радянської влади, наголосив на приреченості радянського режиму⁴⁷.

⁴³ Шишкин А. Первый Всемирный Общехристианский Конгресс в защиту мира (13–18 июня 1961 г.) (заметки участника конгресса). *Журнал Московской Патриархии*. Москва. 1961. № 8. С. 58–74.

⁴⁴ Заявление Патриарха Алексия I о вступлении РПЦ в члены Всемирного Совета Церквей. С. 95–96.

⁴⁵ Прощение господину президенту Внешних церковных сношений США от прихожан Почаевской Свято-Успенской Лавры. *Вестник РСХД*. 1962. № 3–4 (66–67). С. 49–51.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Послание архиерейского собора Русской православной кафолической церкви в Америке. *Вестник РСХД*. 1962. № 3–4 (66–67). С. 2–4.

У цьому контексті цікавим є лист парафіян і паломників Почаївської лаври Голові Ради міністрів СРСР Микиті Хрущову. Документ наочно демонструє ідею про те, що переважна більшість населення країни вважала, що місцева влада займається самодурством, дискредитує ідею «світлого комуністичного майбутнього», а верховна влада – не в курсі локальних злочинів, прагне до побудови та функціонування справедливої держави, в якій дотримуються прав і свобод громадян⁴⁸.

На сторінках *Вісника РСХР* у 1966 р. опубліковано відкритий лист письменника, дисидента Анатолія Краснова-Левітіна, адресований редакції *БіБіСі*; лист був відгуком на радіопередачі протоієрея Володимира Родзянко⁴⁹. Мета звернення – спроба привернути увагу світової громадськості до положення у «внутрішній кухні» РПЦ МП.

Варто зазначити, що радіоканали *БіБіСі* у період «холодної війни» активно транслювали дисидентські наративи з СРСР, виступали в ролі рупору антирадянської пропаганди у світовому масштабі: багатомільйонна аудиторія слухачів з різних куточків планети та мультимовні трансляції забезпечували охоплення великої аудиторії⁵⁰.

У листі о. Володимир Родзянко критикується за те, що в своїх радіопередачах він регулярно посилався на слова осіб, зокрема активних діячів РСХР, які не мали жодного відношення до РПЦ МП та, за твердженням автора, цілеспрямовано спотворювали інформацію, не договорюючи правди про дійсний стан речей в СРСР. Листи та звернення віруючих і священнослужителів з Радянського Союзу, які набувають розголосу в європейській пресі та на радіо, – реальність: «якщо московські священники сказали неправду, якщо вони сміливо обмовили вищу церковну владу і єпископат Російської православної церкви, то вони, безсумнівно, заслуговують церковного покарання», але «якщо вони сказали правду, то ця правда являє собою беззаконня настільки злочинне, що було б образливим для християнської совісті говорити про це холоднокрівно».

Отже, у листі із СРСР о. Володимир Родзянко звинувачувався в тому, що в своїх радіоефірах при висвітлюванні стану речей навколо РПЦ МП він розставляє неправильні акценти та пріоритети: «реальність набагато гірша і критичніша, ніж про неї пишуть і говорять».

Анатолій Краснов-Левітін наголошував на тому, що верхівка Московської патріархії – не жертва, а невід'ємний механізм радянської влади, далекий від Бога і віри компонент системи: «вони не страждають від гоніння і утисків, а очолюють і здійснюють їх по відношенню до своєї пастви».

Патріарх Алексій I у лавах дисидентства піддавався критиці за одіозні політизовані заяви, які легітимізували богоборчу радянську владу. Так, наприклад, він часто іменував Йосипа Сталіна «великим та богопоставленим Вождем»⁵¹.

Деякі священнослужителі РПЦ МП говорили: «Слава Богу за все – і за гоніння на Церкву, і за войовничий атеїзм, і за те, що закриваються храми ... бо страждання очищають»⁵². Промови такого характеру були не чим іншим, як підміною понять: спробою виправдати протиправні дії політичних еліт за допомогою рядків із священного писання.

У період з 1 по 15 листопада 1964 р. на острові Родос пройшла III Загальноправославна нарада⁵³. На ній були присутні представники чотирнадцяти автокефальних помісних православних церков. Згідно з програмою наради, передбачалося насамперед виробити постанови в галузі екуменізму, зокрема визначити умови переговорів із Римо-католицькою церквою.

Важливо зазначити, що папа Римський Павел VI у тематичному зверненні до учасників III Родоської наради висловив відкритість до діалогу з «братським у Христі православним світом»⁵⁴.

Після Єрусалимської зустрічі 1963 р. стало зрозуміло, що у стратегічній діяльності Константинопольського патріарха Афінагора стала простежуватися тенденція до зближення з Католицькою церквою. Цей вектор роботи ієрарх курирував через свого представника, митрополита Геліопольського Мелітона.

У ході III Родоської наради розгорілася дискусія з питань взаємодії з Католицькою церквою, у підсумку було сформовано два основні ідейні табори. Так, за невідкладні та

⁴⁸ Письмо Председателю Совета министров СССР Н.С. Хрущеву от прихожан и паломников Свято-Успенской Почаевской Лавры Тернопольской области. *Вестник РСХД*. 1962. № 3–4 (66–67). С. 51–55.

⁴⁹ Протоієрей Володимир (Родзянко) у 1979 р. прийняв чернецтво, у період з 1980 по 1984 рр. обіймав посаду єпископа Сан-Франциського та Західно-Американського.

⁵⁰ Открытое письмо из России о. Владимиру, сотруднику Би-Би-Си. *Вестник РСХД*. 1966. № 3 (81). С. 5–12.

⁵¹ Див.: Речь Святейшего патриарха Московского и всея Руси Алексия перед панихидой по И.В. Сталину, сказанная в Патриаршем соборе в день его похорон. 9 марта 1953 г. *Журнал Московской Патриархии*. 1953. № 4. С. 3.

⁵² Струве Н. Церковь в советской России. С. 23–28.

⁵³ Третье Родосское совещание. *Вестник РСХД*. 1962. № 4, 1 (75–76). С. 1–2.

⁵⁴ Послание Папы Павла VI Третьему Родосскому совещанию. *Вестник РСХД*. 1962. № 4, 1 (75–76). С. 3.

прямі переговори з Римом виступали делегати Олександрійської, Єрусалимської патріархії, автокефальних церков Фінляндії та Кіпру. У свою чергу, ієрархи Грецької церкви відстоювали необхідність детального та ретельного опрацювання цього питання. Проте, радили дочекатися II Ватиканського собору і лише після підбиття його підсумків вступити в прямі переговори⁵⁵.

У ході дебатів делегатам Грецької церкви вдалося схилити на свій бік опонентів з Олександрійської та Єрусалимської патріархії. Представники РПЦ МП та церков із країн соціалістичного табору зайняли опозиційну позицію: висловили ноту недовіри папі Павлу VI.

Так, згідно із заявою глави делегації РПЦ МП митрополита Никодима (Ротова): новий Понтифік не поділяв єкуменічних настроїв свого попередника Іоанна XXIII, у його промовах та прокламаціях не простежувалася одностайна думка щодо готовності рівноправного, збалансованого діалогу з православними. Архієрей підкреслив, що, незважаючи на «багато догматичних згадок з католиками», усі крапки над і розставить II Ватиканський собор і покаже доцільність переговорного процесу⁵⁶.

Проте РПЦ МП погоджувалася на створення богословської комісії для розробки умов подальших переговорів. Але й ця пропозиція була відхилена через опозицію, на цей раз румунської та сербської делегацій, які були найбільш вороже налаштовані проти будь-яких переговорів з католиками. Причини були в кожного свої: румуни відчували неприязнь до Греко-католицької церкви, допускали діалог лише в тому випадку, якщо Рим офіційно відмовиться від уніатів, визнає помилковість своїх історичних рішень. У свою чергу, у свідомості сербського народу був популярним наратив про те, що папа Римський Пій XI свого часу співпрацював із фашистами, тим самим потурання слов'янського геноциду ставився як непереможний бар'єр у діалозі між православними та католиками. Варто звернути увагу, що фактично Рейхссконкордат⁵⁷ діє донині, у 1957 р. Конституційний суд ФРН підтвердив його правочинність.

Отже, зрештою, якщо III Родоська нарада винесла ухвалу про створення богословських комісій для ведення переговорів з англіканами та старокатоликами, то відповідного рішення щодо переговорів з Римо-католицькою церквою прийнято не було. Кожній помісній церкві надано лише право «розробляти від свого імені братні стосунки з Понтифікатом».

За результатами III Родоської наради глава делегації РПЦ МП, за сумісництвом – голова Відділу зовнішніх церковних зв'язків Московської патріархії, митрополит Никодим (Ротов) дав інтерв'ю, текстову версію якого опублікував *Вісник РСХР*. Цільовою аудиторією інтерв'ю розглядалися насамперед російські православні емігранти, що проживали в Англії. Інтерв'юер прямо поставив питання: наскільки, на думку митрополита Никодима (Ротова), відповідають дійсності повідомлення в західній пресі про те, що позиція РПЦ МП на III Родоській нараді мала політичний контекст. Інтерв'ююваний очікувано прокоментував цю тезу як «вигадики недоброчесливців»⁵⁸.

У контексті діалогу між різними християнськими конфесіями та деномінаціями конструктивну роль відігравали православні емігрантські організації, що склалися з вихідців із території колишньої Російської імперії. В єкуменічному русі протягом усієї історії свого існування активно діяв Свято-Сергіївський православний богословський інститут⁵⁹. Професора о. Сергій Булгаков, о. Василій Зінківський, Лев Зандер були діяльними учасниками процесу створення ВРЦ. Єдину єкуменічну організацію емігрантські кола позиціонували як майданчик для міжконфесійного діалогу, джерело інформації в контексті вивчення догматичних особливостей християнських деномінацій, їхнього історичного та богословського шляху. Насамперед вони розглядали популяризацію особливості та унікальності православ'я⁶⁰.

⁵⁵ Третье Родосское совещание. С. 1–2.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Рейхссконкордат – угода між Ватиканом і нацистською Німеччиною, підписана 20 липня 1933 р., яка регулювала відносини між Католицькою церквою та нацистським режимом. Вона гарантувала свободу віросповідання, захист прав і привілеїв церкви, включаючи релігійне навчання, взаємін невтручання Ватикану в політичні справи Німеччини.

⁵⁸ Інтерв'ю митрополита Никодима (28 листопада 1964 г.). *Вестник РСХД*. 1962. № 4, 1 (75–76). С. 107–110.

⁵⁹ Свято-Сергіївський православний богословський інститут (фр. Institut de théologie orthodoxe Saint-Serge) – приватний теологічний вищий навчальний заклад, заснований російськими православними емігрантами в Парижі 1925 р. Інститут стояв біля початку єкуменічного руху в Західній Європі. Навчальний заклад виступав серед співзасновників Всесвітньої ради церков, протягом усієї своєї історії підтримував із ВРЦ співпрацю з багатьох спектрів діяльності. У політичному плані в контексті біполярного світу епохи холодної війни ССПБІ займав активну антирадянську позицію.

⁶⁰ Куломзин Н. Богословский институт в настоящее время: вопросы екуменизма. *Вестник РСХД*. 1962. № 4, 1 (75–76). С. 21–24.

Ця парадигма руйнує стійке уявлення про тотожність екуменізму виключно з ідеєю створення єдиного християнства, спільних молитовних практик, обрядів тощо. ВРЦ у цьому випадку, швидше, позиціонувалася як християнський міжмісіонерський форум. Наприклад, популярними напрямками дискусій було обговорення праць отців церкви перших десяти століть і навіть вивчення біблійного богослов'я.

У контексті подій холодної війни примітним є той факт, що діячі Свято-Сергіївського православного богословського інституту вважали себе правонаступниками Київської митрополії, не визнавали РПЦ МП як структуру КДБ СРСР, ратували за створення вільної Російської православної церкви⁶¹.

Одним із суттєвих досягнень радянської міжнародної дипломатії 1960-х рр. у сфері релігії можна вважати те, що, використовуючи РПЦ МП, через міжконфесійні екуменічні організації вдалося пропедіювати ухвалення рішення про передачу емігрантських парафій у Західній Європі під юрисдикцію РПЦ МП.

22 листопада 1965 р. у Константинополі Вселенський патріарх та його Священний синод ухвалили рішення про скасування Екзархату Вселенського Престолу⁶², який було засновано 1931 р. патріархом Фотієм II над православними російськими церквами у Європі⁶³. Згідно з патріаршою грамотою, єпархії переходили під юрисдикцію Московської патріархії⁶⁴. Ця історична подія стала маркерною точкою на релігійному фронті «холодної війни». Радянському керівництву вдалося успішно пролобіювати власні геополітичні інтереси, схиливши на свій бік патріарха Афінагора. Перед РПЦ МП відкривалися перспективно нові горизонти для трансляції прокомуністичних ідеологічних наративів серед православного російськомовного населення країн Західної Європи.

Опозиційне крило емігрантських кіл, яке виступало противником ідеологічних і політичних наративів «соціалістичного табору», ратувало за створення вільної РПЦ, засудило рішення Константинопольського патріарха. 30 грудня 1965 р. у Паризькому кафедральному Свято-Троїцькому Олександрівському соборі противниками ідеї підпорядкування Московському патріарху було ухвалено рішення про утворення самостійної церковної одиниці⁶⁵. Так, було проголошено незалежну Архієпископію православної церкви Франції та Західної Європи (далі – АПЦЗЄ), юрисдикція якої поширювалася на території колишнього Екзархату⁶⁶.

Із 16 по 18 лютого 1966 р. у Парижі відбулися Надзвичайні єпархіальні збори АПЦЗЄ. На них були присутні 139 кліриків і мирян-делегатів від парафій, церковних інституцій, організацій та громад Бельгії, Голландії, Данії, Італії, Норвегії, Швеції та Франції.

Першу доповідь, «Про канонічне завдання Надзвичайних Єпархіальних Зборів», оголосив протоієрей Олексій Князев, ректор Богословського інституту⁶⁷. Священнослужитель наголосив, що скасування Екзархату має суто політичні причини, рішення було прийняте Константинопольським патріархом імпульсивно, без попередніх обговорень із духовенством та кліром. Ідея єднання з Московською патріархією була названа утопічною, такою, що «представлялася неприйнятною і з психологічних, і з канонічних причин». Олексій Князев підкреслив, що віруючі АПЦЗЄ не є громадянами Радянського Союзу, тому зазіхання РПЦ МП на юрисдикцію в Західній Європі не є законними⁶⁸.

Князь Костянтин Андроніков, французький дипломат, богослов, назвав місією Архієпископії – збереження російської православної традиції, вільної, незалежної та політично не ангажованої церкви, популяризація православної віри. АПЦЗЄ представила стратегію діяльності щодо продовження роботи в органах ВРЦ, у Богословському інституті та участі як спостерігачів на II Ватиканському соборі⁶⁹.

⁶¹ Куломзин Н. Богословский институт в настоящее время: деятельность внутри православного мира. *Вестник РСХД*. 1962. № 4, 1 (75–76). С. 25.

⁶² Провозглашение независимости Архиепископии. Париж. 30-го декабря 1965 г. *Вестник РСХД*. 1965. № 4 (79). С. 6–7.

⁶³ Кострюков А. К истории воссоединения с Московским Патриархатом приходов Западноевропейского экзархата в послевоенные годы (1945–1946 гг.). *Вестник православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. 2013. № 6 (55). С. 72–84.

⁶⁴ Грамота Патриарха Афинагора к архиепископу Георгию № 1. Протокол № 671. *Вестник РСХД*. 1965. № 4 (79). С. 3–4.

⁶⁵ Архипастырское обращение архиепископа Георгия. *Вестник РСХД*. 1965. № 4 (79). С. 5–6.

⁶⁶ Провозглашение независимости Архиепископии... С. 6–7.

⁶⁷ Декларация о верности русской традиции. *Вестник РСХД*. 1966. № 1–2 (80). С. 28–29.

⁶⁸ Князев Алексей, прот. Каноническая задача Чрезвычайного епархиального собрания 16-го, 17-го и 18-го февраля 1966 г. *Вестник РСХД*. 1966. № 1–2 (80). С. 18–28.

⁶⁹ Андроников К. Исторический доклад, прочитанный 16 февраля 1966 г. на Чрезвычайном собрании в Св. Троицком Александрово-Невском соборе. *Вестник РСХД*. 1966. № 1–2 (80). С. 6–17.

За результатами Надзвичайних єпархіальних зборів АПЦЗЄ отримала нову назву, відтоді почала іменуватися як «Православна Архієпископія Франції та Західної Європи та російських західноєвропейських Церков розсіяння»⁷⁰.

Зрештою, частина церков прийняла рішення про перехід під юрисдикцію РПЦ МП, а частина стала самостійною автономною одиницею.

Отже, у 1960-ті рр. РПЦ МП вдалося стати повноправним членом ВРЦ, радянське керівництво отримало вплив на організацію завдяки використанню прийомів грамотного лобіювання власних політично вигідних інтересів. За результатами III Родоської загальноправославної наради було визначено стратегії міжконфесійного діалогу з Католицькою церквою. Під управління РПЦ МП перейшли (хоч і частково) православні парафії в країнах Західної Європи. У контексті протистояння з емігрантськими колами, РПЦ МП у цей період вийшла явним переможцем, показала свою перевагу в багатьох напрямках діяльності.

Варто визнати, що вплив емігрантських дисидентських кіл поступово падав, вони так і не вписалися в жоден із основних таборів протистояння епохи «холодної війни». Певною мірою вони виступали в ролі стримуючого фактору радянської тоталітарної машини.

Проте модель зовнішньої політики СРСР на дистанції показала себе досить адаптивною. Хоча у вільному світі і знали про «грізну тиранію» в СРСР, утиск прав і свобод людей, система продовжувала існувати. Прості обивателі на Заході звикли, а політики навчилися запліщувати очі – чинна модель світопорядку влаштовувала всіх. Сторони дедали більше відстоювали швидше підтримку балансу цієї моделі, аніж бажали значної переваги на користь «капіталістичного» або «соціалістичного» табору. «Холодна війна» була своєрідним стимулом прогресувати, розвиватися, робити наукові відкриття. Тому насправді перспектива «однополярної моделі світу» в жодному разі не влаштовувала великих гравців, і це, на нашу думку, вкрай важливо усвідомлювати.

СРСР, а водночас контрольована його спецслужбами РПЦ МП, стала великим гравцем на релігійному фронті міжнародної арени. Внутрішні проблеми, прохання та заклики борців за свободу та права віруючих – усе крилося ширмою авторитету, впливу РПЦ МП як вигідного союзника. Уже класичний феномен «потьомкінських сіл», попри осуд у пресі, показував свою практичну ефективність. Міжнародні організації наочно продемонстрували свою неспроможність, політизованість: листи, звернення, статті просто розчинялися в метушні нагальних проблем, часто надуманих, майже не маючи практичного значення.

References

- Bohoslovskiy, O. (2000). *Vestnyk russkoho khrystyanskoho dyvzheniya*. Lyt. entsyklopediya russkoho zarubezhia, 1918–1940: Peryodyka y lyteraturnye tsentry [Bulletin of the Russian Christian movement. Lit. encyclopedia of the Russian abroad, 1918–1940: Periodicals and literary centres]. Moscow, Russia.
- Kalynychenko, Ye., Ponomarov, V., Puchkin, D., Tiushahin, V. (2004). *Vtoroi Vatykanskyi Sobor. Pravoslavnai entsyklopediya* [The Second Vatican Council. Orthodox encyclopaedia.]. Moscow, Russia.
- Kostiukov, A. (2013). K ystory vossoedyneniya s Moskovskym Patriarkhatom prykhodov Zapadno-evropeiskoho ekzarkhata v poslevoennyye hody (1945–1946 hh.) [To the history of the reunion with the Moscow Patriarchate of the parishes of the Western European exarchate in the post-war years (1945–1946)]. *Vestnyk pravoslavnoho Sviato-Tykhonovskoho humanitarnoho unyversyteta – Bulletin of the Orthodox St. Tikhon humanitarian university*, 6 (55), P. 72–84.
- Litsov, V. (2010). Formirovaniye osnovnykh printsypov vzaymodeistviya Russkoi Pravoslavnoi tserkvy so Vsemirnym Sovetom tserkvei ot Niu-Dely do Upsaly (1961–1968) [Formation of the basic principles of interaction between the Russian Orthodox church and the World Council of churches from New Delhi to Uppsala (1961–1968)]. *Uchenye zapysky OHU – Academic Notes of the ONU*, 1, P. 39–44.
- Lysvoi, N. (2002). *Russkaia Tserkov y Patriarkhaty Vostoka. Try tserkovno-polytycheskiye utopyy XX v.* [Russian Church and Patriarchates of the East. Three church-political utopias of the 20th c.]. Moscow, Russia.
- Sardarian, H. (2019). *Znachenye Vtoroho Vatyanskoho sobora v kontekste evoliutsyy katolycheskoi polytycheskoi doktryny. Tsennosti y smysly* [The significance of the Second Vatican council in the context of the evolution of Catholic political doctrine. Values and meanings].

Андреев Тимур Юрійович – аспірант кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету ім. В. Каразіна (Майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна).

Andreiev Tymur – graduate student of the department of modern and latest history of V. Karazin Kharkiv national university (4 Svobody Sq., Kharkov, 61022, Ukraine).

E-mail: timur.andreev.kh@gmail.com

⁷⁰ Резолюция Чрезвычайного собрания. *Вестник РСХД*. 1966. № 1–2 (80). С. 27–28.

GLOBAL EVENTS IN THE CHRISTIAN WORLD IN THE 60s of the 20th c. (BASED ON THE MATERIALS OF THE EMIGRANT RELIGIOUS PRESS)

The purpose of the article is to analyze the global events of the Christian world in the 60s of the 20th c., which were described in pages of the emigrant press, namely the Bulletin of the Russian Student Christian Movement through the prism of the place of the Russian Orthodox Church (Moscow Patriarchate) (ROC (MP)) and of the World Council of Churches (WCC); to reveal the problem of using international religious organizations as a platform of opposition to the «Cold War» era.

Research methodology. The author studied the problem through the prism of traditional historical approaches (historical-thematic and historical-chronological), generally historical (historical-comparative, historical-typological, historical-systemic) and general scientific methods (analysis, synthesis).

The scientific novelty. In the article, the author, for the first time in Ukrainian historiography, offers to look at the current global events of the Christian world in the 60s of the 20th c. from the point of view of world trends and narratives of the «Cold War» era, namely: the III General assembly of the World council of churches, preparations for the II Vatican council, the Bishops' council of 1961, the III Pan-Orthodox council and processes related to the liquidation of the Exarchate of the Ecumenical See.

Conclusions. In the 1960s, the Russian Orthodox Church (MP) managed to become a full member of the Russian Orthodox Church, the Soviet leadership gained influence over the organization through the use of competent lobbying techniques for its own politically beneficial interests. Based on the results of the III Rhodes All-Orthodox conference, strategies for inter-confessional dialogue with the Catholic Church were determined. At least partially Orthodox parishes in the countries of Western Europe have come under the control of the Russian Orthodox Church (MP). In the context of confrontation with emigre circles, the Russian Orthodox Church (MP) in this chronological period came out clear winners and showed its superiority in many areas of activity.

Key words: World council of churches, ecumenism, Russian Orthodox Church, Cold War, international relations, religion, political discussions.

Дата подання: 7 березня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 3 серпня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Андреев, Т. Глобальні події в християнському світі в 60-ті роки XX ст. (за матеріалами емігрантської релігійної преси). Сіверянський літопис. 2024. № 4. С. 61–72. DOI: 10.58407/litopis.240407.

Цитування за стандартом APA

Andreev, T. (2024). Hlobalni podii v khrystyianskomu sviti v 60-ti roky XX st. (za materialamy emih-rantskoi relihiinoi presy) [Global events in the Christian world in the 60s of the 20th c. (based on the materi-als of the emigrant religious press)]. Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 4, P. 61–72. DOI: 10.58407/litopis.240407.

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

З НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ (XVII–XVIII ст.) (частина 26)

DOI: 10.58407/litopis.240408

© Ю. Мицик, І. Тарасенко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1580-1284>, <https://orcid.org/0000-0003-1019-9749>

У публікації представлені документи гетьмана Богдана Хмельницького, чернігівських полковників Стефана Подобайла та Іоанікія Силича, прилуцького полковника Дмитра Горленка, кошового отамана Запорозької Січі Костя Гордієнка та інших старшин, рукописні новини (авізи, вістові листи), які виконували функції газет, ділова документація тощо.

Ключові слова: універсал, лист, гетьман, полковник, Сіверщина, Церква, газети.

У черговому випуску ми продовжуємо вводити до наукового обігу документацію, яка стосується Сіверщини (про наші пошуки в архівосховищах і необхідність публікації документів уже йшлося в попередніх частинах цієї статті). Отже, усього в цій публікації наведено тексти 23 документів, у т.ч. 33 – XVII ст., 9 – XVIII ст. Майже всі вони зберігаються в краківських архівосховищах (Польща): відділах рукописів Бібліотеки музею Чарторийських (далі – БЧ ВР), Бібліотеки Польської Академії наук (далі – БПАН ВР), Бібліотеки Ягеллонського університету (далі – БЯ), Державному архіві Кракова (далі – ДА). Виняток становить документ № 10, який міститься в Інституті рукопису НБУВ (Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського). Водночас кілька джерел були раніше надруковані польськими археографами в складі табірною щоденника польного гетьмана князя Януша Радзівілла¹ й ми подаємо лише їхній переклад.

Серед документів цієї добірки необхідно знову вказати на ті, які доповнюють «Український Дипломатарій XVI–XVIII ст.», тобто універсали й листи гетьманів, полковників, взагалі старшини. Найперше тут представлені документи гетьмана Богдана Хмельницького (1), кошового отамана Запорозької Січі Костя Гордієнка (1), полковників чернігівських Стефана Подобайла (1), Іоанікія Силича (1), прилуцького Дмитра Горленка (3) та ін.

Насамперед вкажемо на лист гетьмана Б. Хмельницького (1649 р.) до польного гетьмана литовського князя Януша Радзівілла. У ньому йдеться про зусилля Хмельницького щодо збереження хиткого перемир'я, укладеного в Переяславі в лютому 1649 р. (№ 2). У документі № 3, створеному не раніше березня 1651 р., переказується зміст листа Хмельницького до київського митрополита Сильвестра Косова щодо миру.

До періоду Національно-визвольної війни українського народу проти гніту Речі Посполитої 1648–1658 рр. належить усього 11 документів. Найважливішим із них, крім згаданих листів Б. Хмельницького, є лист чернігівського полковника Стефана Подобайла, адресований литовському хорунжичу (№ 8). Його можна датувати не раніше 28.09.1651 р., тобто часом після укладення Білоцерківського миру. У останньому містилася болісна стаття про повернення шляхти на Лівобережну Україну до своїх маєтностей. У листі полковник попереджає литовського хорунжича, щоб той, вертаючись до маєтності під Седневом, не брав із собою війська та не чинив підданам «жодної кривди й найменшого насильства». Не знаємо, чи послухав полковника хорунжич. Але цей пункт договору викликав пізніше народні повстання, які підтримала значна частина козацтва, зокрема й сам Подобайло. Білоцерківський мир було зірвано й почався новий період війни.

¹ Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Warszawa, 2019. Część 1: Diariusz kancelaryjny 1649–1653. C. 146–147.

Тут подано ще низку документів цього періоду. Найпершим з них є уривок із латиномовного твору про дії князя Яреми Вишневецького, де зокрема йдеться про його втечу з Лівобережжя (через Любеч) у 1648 р. У документі № 3 («Новина») з литовського табору стисло описується хід боїв у першій пол. липня 1649 р. на північному фронті. Крім вищезгаданих документів, ще чотири (№ 5–8) стосуються битви під Ріпками 1651 р., в якій українське військо зазнало поразки, а сам чернігівський полковник Мартин Небаба поліг на полі битви. Про битву під Ріпками вже опубліковано деякі документи², але подані листи суттєво доповнюють хід подій. 1654 р. датовано два документи. Перший із них – це купча (№ 10). Вона зокрема уточнює каденцію крелевецького сотника Федора Поповича, яку досі починали від березня 1654 р. Ще в ній вказано ім'я невідомого досі городового отамана Яреми Поповича. Цікаво, що цю купчу завірив автор літопису Самовидця Роман Ракушка-Романовський, «зосланий от его мс. пана полковника нежинского». У другому документі (№ 11) наводяться конфесати (протоколи допитів) полонених повстанців. Тут докладно висвітлюються події походу проти Речі Посполитої, причому вказується, що піхотою Ніжинського полку командував Григорій Кобиляцький (сотник 6-ї Ніжинської сотні в 1649 р., наказний полковник у 1655–1656, 1658, 1665 рр., ніжинський обозний у 1663 р.)³.

Першим із документів часів Руїни є лист чернігівського полковника Іоанікія Силича до полковника Дениса Мурашка 1662 р. (№ 12). Хоча лист зберігся в тогочасній копії, але зрозуміло, що оригінал був підписаний власноручно Силичем. Останній був налаштований промосковськи й схилив на бік Москви Мурашка. Є цікава згадка про перемогу московських і лівобережних військ над правобережним військом гетьмана Юрія Хмельницького в липні 1662 р., яка нагадує опис цієї битви в хроніці Феодосія Софоновича⁴. Самого Ю. Хмельницького звинувачують у тому, що він «не паметал на Шереметовщину, же невинне людей видал бисурьяном». Тут йшлося про битву під Чудновим у 1660 р., внаслідок якої московське військо боярина Шереметева та українські частини переяславського полковника Цецури зазнали поразки від армії Речі Посполитої і ординців. Документ 1663 р. (№ 13) стосується походу короля Речі Посполитої Яна Казимира проти лівобічної Гетьманщини й зокрема про його перебування в Острі. Ще чотири документи (№ 14, 15, 30, 31) містяться в рукописі № 280 ВР БПАН у складі колекції українських документів, яку 1859 р. незаконно вивіз у Польщу колекціонер М. Гожковський, відтак її майже не використовували дослідники. Ці документи входять до складу Козелецької міської книги XVII–XVIII ст. і стосуються розгляду кримінальних справ. Вони містять відомості про міську й сотенну верхівку, а також цікаві дані щодо каденції певних осіб. Так, у першому з них згадується писар Київського полку Петро Домонтович. Досі вважалося, що він обіймав цю посаду в 1671–1676 рр., а тепер її можна продовжити як мінімум на 4 роки. Названо імена досі невідомих городового отамана Матвія Васькевича та козелецького сотника Павла Климовича. У третьому документі 1684 р. (№ 30) розглядалася справа шапошника Василя Івановича з Глухова, якого під час ярмарку в Кобижчі було спіймано з краденим конем. Кобижча – це сотенне містечко (нині – село у Бобровицькій міській громаді Ніжинського р-ну). До речі, в цьому документі є важливе свідчення про ярмарки в Кобижчі. У переліку ярмарків Гетьманщини 1756 р. вказано, що в Кобижчі вони проводяться тричі на рік: 23 квітня (в день св. Юрія Переможця), 20 липня (в день св. Іллі) і 8 листопада (в день св. архістрати́га Михаїла) за старим стилем⁵. Через пропуски в тексті не зовсім зрозумілий перебіг справи, але видно, що після короткого тюремного ув'язнення Василя звільнили, врахувавши його каяття; те, що він вперше вчинив злочин, був п'яний (тоді це вважалося пом'якшувальною обставиною) і те, що потерпілий пробачив його. У четвертому документі 1685 р. записана угода між козелецьким бурмістром Юрієм Івановичем і козелецьким жителем Хомою Сулимою (№ 31), якою припинили конфлікт за землю. На його підставі можна продовжити каденцію козелецького сотника Гаврила Жили, яку досі визначали так: 1669–1676, 1682; городового отамана Михайла Івановича, яку досі обмежували 1697 р. Ім'я київського писаря Климентія Радича Завицького взагалі не зустрічається досі.

Далі йдуть вісім новин 1669 р. (№ 16–23). Ці новини (авізи, вістові листи тощо) виконували в Європі роль рукописних газет і були більш розповсюдженими, ніж друковані.

² Див.: Джерела з історії Національно-визвольної війни 1648–1658 рр. / Упор. Ю. Мицик. Київ, 2013. Т. 2. С. 204–206, 208–209.

³ Gajecy G. The Cossak Administration of the Hetmanate. Cambridge, 1978. V. 1. С. 79; Кривошея В. Козацька старшина. Київ, 2010; Його ж. Українська козацька старшина. Київ, 2005. С. 83. Див. також: Кривошея В. Українська козацька старшина. Київ, 1997. Ч. 1. Тут і далі каденції старшин зв'язалися з цими найповнішими сучасними покажчиками.

⁴ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. Київ, 1992. С. 237.

⁵ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / Упор. В. Горобець. Київ, 1993. С. 295.

Оскільки їх створювали в тогочасній Речі Посполитій, то природно їхня головна увага була сконцентрована на тамтешніх подіях. Найперше нас цікавить Україна. Там є багато звісток про неї, однак про лівобічну Гетьманщину і зокрема про Сіверщину згадується рідко. Однак вони є, як згадки про лівобережних діячів або пов'язаних з лівобічною Гетьманщиною, то наводимо ці тексти. Тим більше, що вони датовані 1669 р. і дають уявлення про те, що знав про Україну читач (новини розповсюджували й перекладали в європейських державах). Так, уже в першій із них (№ 16) згадують гетьмана Дем'яна Многогрішного й посольство задніпрян до Дорошенка, «зичачи бути в єдності». У новині № 20 наводять цікаві подробиці про раду, на якій обрали полковника Михайла Ханенка наказним гетьманом (потім його оберуть повноправним гетьманом). Тоді козаки відхилили претензії на булаву Суховія, який, до речі, був родичем гетьмана Івана Брюховецького. Згадувалося також про скарги останнього. У новині № 22 ідеться про прийняття гетьманом Петром Дорошенком турецького протекторату, внаслідок чого «Суховій, Ханенко, молодий Хмельниченко і Сірко на Задніпрю хочуть збирати військо на ім'я короля й. мості ... чинити опір турку».

Згадані новини доповнюються ще чотирма 1672 і 1677 рр. (№ 24, 25, 28 29) та двома листами-реляціями 1672 р. В одній із останніх (№ 27) говориться, що наказним гетьманом у 1677 р. був переяславський полковник і генеральний осавул Іван Лисенко. Про те, що він був наказним гетьманом, довідуємося поки що лише з цього джерела. Є ще дві новини 1693 і 1694 рр. (№ 32, 33). У них згадано гетьмана Івана Мазепу, котрий мав очолити азово-дніпровський похід, та полковника Семена Палія, який здійснив вдалий наскок на Очаків. У першій новині є важлива згадка про небажання козаків йти в похід проти Кримського ханства, бо вони втрачали потенційного союзника. Легко зрозуміти, що під згадуваним у новині невідомим супротивником козаків малася на увазі Московська держава. Тут треба пояснити ще одну звістку. Коли пунктом збору всього козацького війська вказана Самара («під Самарою»), то це явно не р. Самара, а центр Самарської паланки – м. Самара (Самарь). У другій новині описують дії Палія та полковника Самуся. Пишуть про ханського гетьмана козаків Стеця, про якого немає згадок в інших джерелах. До речі, оригінал цієї новини не зберігся, бо він походив із рукопису бібліотеки Залуських. Це зібрання, яке зберігалось в АГАД (Архів головний актів давніх) у Варшаві, майже повністю загинуло під час війни у 1944 р.

Документи XVIII ст. відкриваються двома, які були створені в Новгород-Сіверському. Згідно першого документа (№ 34) частина монастирських земель передавалась від попереднього орендаря козака Семена Раздобари, зятя Микити Войнова, о. Федору. Цей документ пов'язаний з універсалом 1702 р. архімандрита Спаського монастиря Никона, в якому вказувалися обов'язки Раздобари⁶. Другий документ (№ 35) – лист до Антонія Стаховського, котрий був тоді архімандритом Спаського монастиря. Тут окреслювалися кордони цієї «отчини», причому стверджується, що її орендували ще батько й дід Микити Войнова. Згадуються села Араповичі та Дробишів, які нині входять до складу Новгород-Сіверського р-ну.

Далі за хронологією йдуть унікальні листи сподвижника гетьмана І. Мазепи, прилучького полковника Дмитра Горленка, причому ті, що були написані після поразки антимоковського повстання⁷. Першим із них є лист Горленка до великого коронного підкоморія Речі Посполитої. Тут є певна неясність, бо листа адресовано якомусь Римському. Між тим посаду підкоморія у 1702–1726 рр. обіймав Єжі Домінік Любомірський. Можливо, помилки припустився Горленко, що мало вірогідно, або копіїст. Цей лист (№ 37) стосується підготовки до військового походу на Правобережну Україну, який відбувся у вересні 1713 р. Характерно, що Горленко підписався як полковник, «який є на місці ясновельможного й. мості п. гетьмана». У наступному листі (жовтень 1713 р), адресованому регіментарю Марціну Калиновському, Горленко підписався уже як «наказний гетьман Війська Запорозького». Справді, після смерті Мазепи Горленко був реальним претендентом на гетьманську булаву. Але через протидію Карла XII його кандидатура була відхилена. Однак, як бачимо, він залишався одним із чільних вождів мазепинців. У цьому листі йшлося в основному про недопущення конфліктів між українським та польським військами. У 1714 р. Горленко розчаровується в орієнтації на Османську імперію, шукає притулку в Речі Посполитій і водночас просить поклопотатися перед Петром I щодо повернення в Гетьманщину. Це питання було вирішено, але Горленко був засланий царською владою на 15 років.

⁶ Див.: Щербак В. Сіверщина гетьманських часів. Київ, 2020. Т. 2: Перша чверть XVIII ст. С. 15.

⁷ Основні факти стосовно Горленка викладені в монографії: Павленко С. Оточення гетьмана І. Мазепи: соратники та прибічники. Київ, 2004. С. 43–47.

Ще один цінний лист (№ 40) було написано кошовим отаманом у 1703–1706, 1707–1709, 1710–1713, 1728 рр. Костем Гордієнком. Оскільки він підписався як «полковник і стражник хана», то це теоретично могло статися лише протягом 1714–1728 та 1729–1733 рр. (у 1733 р. Гордієнко помер). На наш погляд, це сталося між 1714–1729 рр. Листа написано українською, копіїст або скопіював його, або передав текст латиницею. Тут ідеться про крадіжку коней у Самсон-мурзи людьми польського губернатора. Один із злодіїв був схоплений і вказав на своїх спільників. Гордієнко просив повернути коней або надати грошову компенсацію заради спокою на кордоні. Згадані тут Серебря, Яруга та Черемошне – це села відповідно в сучасному Могилів-Подільському та Вінницькому р-нах Вінницької обл. Лист важливий ще й тому, що на сьогодні відомий лише одне послання Гордієнка.

Наприкінці цієї публікації наводимо три документа 20-х рр. XVIII ст. Першим із них (№ 41) є купча 1723 р., укладена в Новгород-Сіверському. Козак Шавдибин, житель с. Гнатівки (нині – село Новгород-Сіверського р-ну), продав свою землю козаку Кортеленку, жителю с. Стахорщина (нині це село у складі Новгород-Сіверського р-ну). Згадується р. Лоска, яка протікає територією Новгород-Сіверщини. Купча підписана Іваном Андрієвичем, отаманом городовим і сотником наказним новгородським. Це І.А. Судієнко, який був городовим отаманом у 1714–1722, 1724–1725 рр., наказним новгород-сіверським сотником у 1724 р. Отже, його каденцію на обох посадах можна продовжити на один рік. Документ 1724 р. (№ 42) містить скаргу ігумені макошинського Свято-Покровського монастиря Інокентії на несправедливе стягнення чернігівськими зборщиками податків прибутку з монастирських млинів у селах Феськівці та Величківці, які нині перебувають у складі Корюківського р-ну. Врешті, останній документ (№ 43) – це розписка селян-бортників С. Мізин (суч. Копієвський р-н), які зобов'язалися давати плату монастирю.

Насамкінець зазначимо, що підписи-автографи в документах підкреслені нами, а слова, які не вдалося прочитати – знаком (...)*. Квадратними дужками позначені пропуски в тексті через якісь дефекти (обірвана частина тексту тощо) або відновлені по смислу слова. Датування, переважно подане кириличними літерами, переводимо арабськими цифрами. Публікація текстів здійснюється за правилами Я.І. Дзири (дещо скоригованими)⁸.

Сподіваємося, ці джерела будуть цікавими і краєзнавцям, оскільки додатково висвітлюють історію населених пунктів Сіверщини, соціально-економічну, церковну й культурну історію краю.

* * *

№ 1

1648, червень. – Уривок із твору «Коротка оповідь про діяння князя Вишневецького ... проти запорозьких козаків у 1648 р.».

«[...] Якийсь час князь бив повстанців, палив містечка і села [...]. Не меншу старанність проявив він у тому, щоб вивести з Сіверщини у безпечні місця і врятувати від розлюченої черні людей польської нації, католицького віросповідання та шляхетського звання, проти яких і було спрямовано цей заколот [...]. Коли ж Вишневецький дістався Любеча, то хоча й знав, що на тому боці все охоплено повстанням, але все ж таки перевів через Дніпро обоз, військо та юрбу цивільних, при цьому не втратив жодної людини [...]».

(«Ducis in Wisniewiec et Lubnie ... contra cosacos Zaporovios a. 1648»). Переклад з латини М. Мешкового).

№ 2

1649, квітня 8 (березня 29). – Біла Церква. – Лист Богдана Хмельницького до князя Януша Радзівілла.

«[...] Тоді приїхали двоє товариства з хоругви пана Павші, один пан Мисловський, котрий із листом князя й. мості [Януша Радзівілла] їздив до Хмельницького. Він віддав насамперед князю й. мості листа такого змісту:

"Яснеосвітений милостивий князю Радзівілле, наш вельми милостивий пане і добродію!

Зрозумівши люб'язну щирість в. кн. мості, мого милостивого пана, з листа і з послання, ми вельми втішені, що в. кн. м. ласково до нас ставишся. За це вельми дякуємо. Маєш військо, але не задумуєш війни. Ми теж нашим полкам заборонили вступати в кордони Князівства Литовського і давати привід до війни. Однак, якщо хтось буде на нас наступати, мусимо своїх голів боронити. Однак не думаємо [щоб так було] і дуже довіряємо милостивій ласці в. кн. мості, що не будеш на нас наступати. Милості в. кн. мості зичачи і поважаючи щирість в. кн. мості, віддаємо в цей час послуги наші і себе самого якнайстаранніше.

Дано з Білої Церкви.

⁸ Дзира Я. Вступ. *Літопис Самовидця*. Київ, 1971. С. 39–42.

Примітка: Сам в. кн. м. зволиш добре знати, що ми як раніше, так і зараз не бажаємо ніякої війни».

(Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Część 1: Diariusz kancelaryjny 1649–1653. С. 620).

№ 3

1649, липня 13. – Табір литовського війська. – «Новина».

«Із литовського табору

13 липня до кн. й. м. принесли ці новини з-під Тишович, ще головна битва наших 7 липня була за Речицею в Литві. Наші війська між болотами над рікою Припятьтю, й. м. п. Тизенгауз із піхотою, драгунами, пікінерами (?) з ротмістром п. Теофілом Раєцьким і з й. м. п. Ропом розірвали п'ятнадцять тисяч козаків; п. Роп забитий і багато його німців полягло, козаків дві тисячі на хоругву п. Раєцького напали (?), з котрими билися потужно і вже німці наосліп (?) їх били, кололи, копитами (?) били і багато їх потопили. Із рейтарів загинув ротмістр п. Гротус, однак його хоругва добре помагала. Тоді загинуло 8000 козаків, решта понад десять тисяч укріпилася в лісі і наші їх обложили. Сильний голод у таборі, що коні (...)*».

(БПАН ВР. № 2254. Арк. 190. Оригінал).

№ 4

1651, не раніше березня 12. – Київ. – Уривок із новини.

«[...] Писав Хмельницький лист до отця митрополита [Сильвестра Косова], переконуючи в мирі, бо не він причина [його порушення], але вже татар затягнув. Тепер важча справа, однак якщо заспокояться і схочуть миру, а він хоче його, але ж татарам треба винагороди, бо вони не вийдуть із землі з порожніми руками. І це він додає, що хан уже мав виступити. Старшина схильна до миру, а чернь прагне війни [...]».

(Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Część 1: Diariusz kancelaryjny 1649–1653. С. 597).

№ 5

1651, не раніше 6 липня. – Табір литовського війська. – «Авізи».

«1651. Із рукопису несвізького архіву Радзівіллів.

Авізи з литовського табору.

6 липня до князя й. мость прийшов сухоходом із Бабич під Лоїв. Цієї ж ночі байдаками він переправив гармати на той бік. Й. м. пан стражник теж прийшов з-під Гомеля. Князь й. мость прийшовши, дав сигнал із трьох гармат. Тоді на це стрільняння неприятель (котрого було понад тисяча) обернувся до князя й. мості, не знаючи про пана стражника, котрий йшов із тилу. Тоді й. м. пан стражник із тилу напав на окопи, а князь й. м. із переду: покладали трупом неприятеля кількасот, інші повтікали до Небаби під Ріпки. Поки наші почали переправлятися, князь й. м. відправив по «языка», [щоб довідатися про] Подобайла, котрий перестеріг Небабу, що наші переправляються під Лоевом. Тоді Небаба прийшов до Лоева з дванадцятьма тисячами війська. Дав Господь Бог, що наші швидко прийшли до справи, одразу ж зійшлися з ними в битві. Ледве наші дали разів два залпи з рушниць і цим завдали неприятелю найбільше втрат. Він втратив чотири тисячі людей і на дві милі поля було вкрите трупами, був забитий і Небаба. З особливої Божої ласки у наших загинув тільки один товариш, пан Жхановський з-під хоругви й. мості пана Цехановського, мстиславського мечника, і три пахолки. А козаків було взято в полон вісімнадцять і їхнього військового писаря. Вислухавши їхні свідчення, князь й. м. наказав частину полонених порубати, а частину розстріляти, а Небабу наказав поховати. [...] сім тисяч золотих, цим його князь обдарував, а Небабу наказав поховати, насипавши велику могилу. У п'ятницю князь й. м. з-під Лоева рушив до Любеча, звідки козаки, не чекаючи ворога, втекли до Чернігова, залишивши тільки п'ятнадцять міщан, котрі піддалися князю й. мості. Залишивши в Любечі три тисячі піхоти, артилерію, яка була під Лоевом, наказав поставити в Любечі, і вісімсот піхотинців додав до артилерії.

Цього ж дня пан Корф з князем й. мостю Лаським і з піхотою мали увійти в табір.

Князь й. мость, взявши з собою провіанту на чотири дні, рушив до Чернігова, що у чотирьох милях від Любеча. Господи Боже, допоможи нам.

Із табору посполитого рушення до пана Вежбицького і до його дружини.

З Божої милості під Кричевом забито тисячу козаків, у котрих забрано чимало гаківниць, порогу, провіанту. Решту загнали за ріку Сож і туди наші пішли за ними. Господи Боже, допоможи їм».

(БЧ. ВР. № 151 IV. С. 399–401. Копія кінця XVIII ст.).

№ 6

1651, липня 7. – «Із литовського табору». – Лист невідомого шляхича до невідомого.

«Із литовського табору 7 липня 1651.

Полковника Небабу розгромлено так: (литовський) стражник пан Мирський, переправившись на той бік Дніпра, застав залогу з 300 кінних козаків, котрих вирубав і мало хто з них втік. Ці втікачі дали знати Небабі, що прийшли ляхи на те місце, де була залога, але небагато ляхів. Небаба, прагнучи розгромити пана Мирського, вирушив зі своїм 15-тисячним військом з-під Чернігова. Коли Небаба зі своїм військом прийшов туди, а не знаючи про князя його мость, який переправляється з військом через Дніпро у чверті милі від місця, де став пан Мирський, то там же вдарив і почав бій з п. Мирським. А князь й. м., зайшовши з боку, вдарив на Небабу, хоча з князем тільки одна частина війська переправилася. Навіть не дійшло до стрільняни, одразу оточивши це гульняйство, князь ви-

рубав його дощенту і не знаю, чи хоч кілька з них втекло. Сам Небаба, відчуваючи на собі тягар, почав був пішо втікати, але йому добре докучав товариш з-під хоругви пана мозирського старости. Там же довго боронився Небаба від цього товариша; вони рубалися між собою, і цей товариш впав із коня, не можучи конем атакувати Небабу. Але тоді інший товариш прийшов йому на допомогу; вже відмовилися від наміру взяти його живцем, бо Небаба ніяк не давався, а коли його вразили в праву руку, то він лівою боронився, аж його на полі битви було вбито. Після цієї щасливої грашки, котра сталася 6 числа, на другий день до свого козацького війська прийшли вози з борошном, не знаючи про поразку своїх. При цих возах було 200 піших козаків із самопалами, які йшли до свого війська. Їх оточило наше військо і всіх взяли живцем. В'язні, котрих полонили в цій битві, сказали, що їх було в полку Небаби 20000, але він послав три тисячі під Кричев, котрі й Рославль взяли, а 2000 послав за провіантом, а сам Небаба мав 15000. Після цього в князя й. м. були чернігівські міщани, піддаючись, щоб лише їх самих і їхніх дітей не було страчено. Що стосується ще кількох тисяч парубків, котрі зараз почали збиратися до Небаби, їх повинні були видати князю й. мості. Ця битва сталася у 5 милях від Чернігова, а сам князь, як каже татарин, ішов із частиною війська під Любеч, а частину послав під Чернігів».

(ДА у Кракові. Ф. «Зібрання Піноцці». № 363. Арк. 578 зв.–579. Тогочасна копія).

№ 7

1651, липня 9. – Табір литовського війська. – Лист гомельського підстарости Яна Францішка Хлевінського до батька.

«1651 дня 9 липня. Із рукопису несвізького архіву Радзівіллів.

Копія листа пана гомельського підстарости до його батька.

Із Божої ласки з-під Лоева добре з окопів, звідки боронили переправу через Дніпро, вибили і я опанував переправу. Небаба, прагнучи помститися князю й. м. за поразку своїх понад десять тисяч, зі свого табору з-під Ріпок напав на полк й. м. пана Мирського, але з Божої ласки його було добре потріпано і він сам був забитий на полі бою. Копію листа й. м. пана Мирського, стражника Велико-го князівства Литовського, написаного до мене, посилаю в. м. Відомість про Кричев, дай Боже, по-чуту щось добре. За цим мій поклін і т. ін.

У Гомелі дня дев'ятого липня року тисяча шістсот п'ятьдесят першого.

Ян Францішек Хлевінський, гомельський підстароста».

(БЧ ВР. № 151 IV. С. 211. Копія кінця XVIII ст.).

№ 8

1651, липня 16. – Табір литовського війська під Лоевом. – Лист невідомого до невідомого.

«1651 року дня 16 липня.

Лист з-під Лоева написаний із литовського табору.

Відправлено литовського стражника пана Мирського з трьома тисячами війська кінноти для оволодіння переправи на Дніпрі під Лоевом і наказано йому переправлятися через ріку Сож під Лоевом, щоб запобігти діям неприятеля. Сам князь й. мость пан гетьман із військом і артилерією йдучи суходолом, частину піхоти з кількома гарматами послав водою на байдаках для більшої розпорошеності неприятеля. Ця битва, з Божої ласки, щасливо розгорталася, бо князь й. мость в умовлену годину і той же день став із військом на березі Дніпра і подав сигнал із гармат пану стражнику, який стояв поблизу неприятельського табору. На цей сигнал із гармат пану Мирському на нього напав неприятель, а тим часом пан стражник напав на табір і оволодів ним. Більша частина сил неприятеля загинула, а частина втекла в лісі й неприступні болота. Нашим людям нема й найменшої шкоди. Опанувавши переправу, й. мость пан гетьман тут же зі своїм військом почав переправлятися. Кінноті він наказав якнайшвидше переправлятися, нагадавши всім про обережність, щоб неприятель, який знаходився тільки в п'яти милях, не дав відомості своїй підмозі та втраченого укріплення не зачотів відбивати. Так і сталося, бо тільки-но одна хоругва кінноти переправилася, сразу ж чернігівський полковник Небаба з ніжинським полковником Литвинчиком [...], але наших, працюю і переправою змучених не застав, а натрапив на готових до бою, бо тут же хоругви кінноти рішуче вдарили на неприятеля і так його змішали, що він одразу мусив утікати. Вбитих було кілька тисяч і між ними сам Небаба, полковник чернігівський, лишився на полі бою. Взяли в полон чимало в'язнів, сотників та інших козаків, як із Чернігівського, так і з Ніжинського полків, і 13 їхніх прапорів. Тепер кіннотою вози переправивши, ми йдемо на неприятельський табір, в якому залишилось мало недобитків із артилерією. Конфесати в'язнів згоджуються, що вони до міста якогось підуть і закриються, але ми і там їх знайдемо».

(БЧ ВР. № 151 IV. С. 241. Копія кінця XVIII ст.).

№ 9

Не раніше 28.09.1651 р. – Лист чернігівського полковника Стефана Подобайла до хорунжича литовського.

«1651. Eks ms. arch. Rad. Nieśw.

Kopia listu Stefana Podobajła, pułkownika czernichowskiego do chorążycza litewskiego.

Stefan Podobajło, pułkownik czernichowski, jego królewskiej (m.) zaporozki, i wszystkiego Siewierza, na ten czas na założenie kraju Siewierskiego.

Doszedł list od w. mci do miasta Siedniewa do mieszczan i wszystkiej włości swojej, o tym liście i do mnie, pułkownika, do Czernichowa znać dano. Którego zaś listu czytając, nie chciałem tego zaniechać, że- bym nienawidził dobrego zdrowia w. mci przez te moje pisanie a iż mi się podała słuszna okazyja w tamte

краје васзе, przez które писане wprzod żałuje przypadku twojego od Pana Boga naznaczonego po miłej małżonce twojej i przy tym niepomął dziwuję się zamysłu twemu tak bardzo skwapliwemu, że do zniesienia traktatów sejmowych, ważysz się tak prędko sług swoich na urząd nasylać i sam w krótkim czasie być obiecujesz. Ja też w. mci życząc z przyjaźni mojej nie bądź szeroce albo skwapliwy, bo j. mci pan hetman nasz ma od króla j. mci, pana naszego miłościwego, że lubo w. mci i panowie na majetności poddanych swoich najedząc, ale zosobna aby kozakom towarzystwu mojemu od was żadnej krzywdy i przenagabania najmniejszego nie było, w czym (...) * przecie ubiespieczając w. mci. maje (...) * poddanych swoich dla odzowu (?) na czas i dzień tak skromnie dworem swoim, jednak że to tylko nie instygując na nas nie chorażwiami, ani z bebnami, ani we stu koni ludzi, albo we dwu set, to już i ja nie ślubuję, aby w przemieszkaniu w takim witanii nie była prędka rozprawa, w której będziesz nie (?) w. mci. kajał, a ja i w. mci., mając dzieci różnych żałować, nie pospiem. Jednakże w. mci. będąc jako pan i sławny monarcha tedy względem na mnie sługę z ramienia j. mci pana hetmana i wszystkiego Wojska Zaporowskiego, której ja byłem murem i zasłoną dzierzaw i włości twojej Siedniewskiej, zaczyn nie przysyła[j] drugi raz do mnie posłańców swoich tak długo bez podatku mnie, przyjacielowi i słudze swemu, pospołu z towarzystwem moim, choć nie od wielika na sotim złotych albo na drugim albo choć i na desiątek, tak rozumiem, że nie byłoby to za toboju zawždy, chyba przed toboju. Zatym z powolnymi posługami memi pilno oddaję pospołu z moim towarzystwem, pilno czołem bije.

Stefan Pobodało, pułkownik czernichowski, Wojska jego królewskiej mci. Zaporozkiego».

(БЧ ВР. № 151 IV. С. 409–410. Копія кінця XVIII ст.).

1651. Із рукопису несвізького архіву Радзівілів.

Копія листа чернігівського полковника Стефана Подобайла до хорунжича литовського.

Стефан Подобайло, чернігівський полковник його королівської (мості) запорозький і всього Сівера, у цей час на залозі Сіверського краю.

Дійшов лист від в. мості до міста Седнева, до міщан і всієї своєї волості. Про цей лист і мені, полковнику, до Чернігова було дано знати. Читаючи цього листа, не хотів занедбати того, щоб не побажати доброго здоров'я в. мості цим моїм посланням. Оскільки трапилася мені слушна okazія в ті ваші краї, цим листом я насамперед співчуваю твоєму нещастю, яке сталося з волі Господа Бога, смерті твоєї милої дружини. Я непомалу дивуюся твоєму дуже поспішному (?) задуму, що до закінчення сеймових переговорів, важишся так спішно посилати своїх слуг на уряд і сам невдовзі обіцяєш прибути. Я в. мості зичу з своєї приязні: не будь такий поспішний, бо й. мость наш пан гетьман має таке від короля й. мості, нашого милостивого пана, що хоч в. мость і панове найжджають на малетності своїх підданих, але зокрема, щоб від вас козакам, моему товариству, не було жодної кривди і найменшого насильства, у чому [...] убезпечуючись в. м. маю (...) * своїх підданих для (...) * на час і день так скромно своїм двором. Однак тільки не провокуючи нас ні хоругвами, ні барабанами, ні сотнею або двома сотнями кінноти, вже і я цього хочу (?), щоб у замешканні з таким вітанням не була швидка розправа, за яку будеш в. мость каятися. А я і в. м., маючи різних дітей жаліти, не встигну. Однак в. м. будучи як пан і славний монарх, візьми до уваги, що я є слугою з волі й. мості пана гетьмана і всього мого товариства Війська Запорозького, котрому я був муром і заслоною держав і твоєї Седнівської волості, отже вдруте не присилай до мене своїх посланців без податку мені, своєму приятелю й слугі, разом із моїм товариством, хоч невеликого в сотню-другу золотих або хоч десяток. Так думаю, що не було б це завжди за тобою, хіба що перед тобою. За цим із моїми покірними послугами старанно віддаюся разом із моїм товариством, пильно б'ю чолом.

Стефана Подобайло, чернігівський полковник Війська його королівської мості Запорозького».

№ 10

1654, лютото 17 (6). – Крелевець. – Купча.

«Мы, Хведор Попович, сотник Войска его царского величества Запорозкого крелевецкий, а Ярема Попович, отаман городской, а Тихон Адаменко, войт, Сава Кушнір, и Иван Калачьник, бурмистрове того міста крелевецкого, відомо чиним и сознаваем сим писанем нашим кому бы о том відать належало теперешнего часу и напотом будучи, иж с порадою нашею и за одностайным всіх так козаков товариства нашего Войска Запорозкого его царского величества, яко мешчанов зубополной громады, позволением позволилисмо пану Мискови Ивановичу Маковскому греблю заняты и млын фундоват на річці Свидни тут же, в місті Крелевці, місце на то пристойне упатривши, своим коштом и накладом власным, которому абы вже ништо инший от мелников туболцов, приезжих обчих, жадной перепоны, перешкоды и переказы абы не было. А то под закладом на таковых выны на старших наших его мїсти пана полковника коп тридцет гр[о]ш[ей] личбы литовское, а на сотника, хто бы на тот час был, коп десят, а на врьд місцкий так же коп десят. Що для ліпшої віри и певности сее писане наше оному вышпомененому Мискови Ивановичу с подписом рук наших и с притисненем печати міської выдано.

Писан в Крелевцу мсїя февраля 6 дня року 1654.

Хведор Попович, сотник его цар[ского] величества Войска Запорозкого крелевецкий, вышменованны m[anu] s[criptio].

А повинен на него тот млин з зовсім ити пожитком до сього пророка Илї в року 1654 волост крелевецкая повинна быти послушными до (...) * травованя (?) гребли тоей.

Роман Рекушка зсланий от его мс. пана полковника нежинского и всего Сівера».

(ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 50661. Оригінал завірений печаткою).

No 11

1654, жовтня 18. – Конфесати полонених повстанців.

«1651. Із рукопису несвізького архіву Радзівіллів.

Конфесата козаків приведених із-за Березини 18 жовтня, яких взяли в Милятичах, державі й. мості пана польного писаря.

Лаврін Шило, перебуває у війську з початку козацької війни, тепер був у піхоті Ніжинського полку, котрим командує Кобиляцький. Цей вийшов із табору (...)» з тридцятьма чоловік під командою якогось Васька, висланого для здобичі 3-го жовтня.

Запитаний про кількість війська. Сказав, що під Причовим (?) сорок тисяч, а над ними гетьман Золотаренко, котрий кілька тижнів тому вирушив із тисячею кінних до царя під Смоленськ і ще не повернувся. На його місці стоїть Тиміш, його рідний брат.

Їх війська зовсім не (...)» від Хмельницького, немає жодної відомості й про згоду з нашими немає вісті (?). Про наше військо нічого не знають, не знають і про московське і в таборі нема жодного москаля, хіба що чата з чатою зійдуться і то нічого собі не чинять. Московити начебто мають повернутися до Смоленська, а в Могилеві стоїть тільки їхній гарнізон, а Поклонський зі своєю дружиною з Могилева за брамою. Стали (козаки) під Биховом у трьох місцях, тобто з могилевського шляху, стоїть полк Тимоша Золотаренка, брата того [Івана], і Подобайлів, а на місці Подобайла тепер Іван Попович.

Другий табір від шляху від Нового Бихова, де стоїть Васько зі своїм Стародубським полком, і полк Забіли, котрого й досі від царя нема, бо як кажуть, цар заслав його на Сибір.

Третій табір із майже трьома тисячами ніжинської піхоти Кобиляцького став на обolonі над Дніпром.

У Гомелі забрана старшина і челядь вільно ходять і разом із козаками вже у всьому підтримують (?), а особливо піхота пана Гедройця і пахолки татарської хоругви Оболенича, ці разом стоять табором із полками Золотаренка, жоден із них не передався до валу і взагалі з козаками ходять на чату. З міста бувають вилазки, де й тепер другого жовтня під час селянських рад напали на козацький шанець, який був поблизу, тих козаків вигнали, через що вони мусили відступати до табору, і вже ці покинули шанець, а в таборі була велика тривога. Інші кінно й пішо напали на нижню браму, на підмлинський шанець, і там вирубали двадцять козаків, і три гарматки взяли, а на плечах решти аж напали на табір Кобилянського, в котрому було три тисячі піхоти, котрі з табору вибігли, одні вплав пустилися через Дніпро і багато з них потім втекло (?), а інші втекли до табору Золотаренка; а наші пограбувавши табір, спалили його й без втрат увійшли до міста, відтак стали вільними вода й оболонь, бо там, поблизу брами, пасуть бидло й коні; з міста, коли хочуть, беруть “язиків” до валу, а від них ще жодного не взяли, врешті їм і вихилитися важко на оболоні, бо їх досягають із яничарок і гаківниць, а козаки з гармат не можуть стріляти, бо їх близько з валу не допускають.

Другий полонений, Грицько Влосович, з дев'ятьма з полку Золотаренка з сотні Березинської ви-
йшов з-під Бихова четвертого жовтня з іншим вождем (?) також для здобичі.

У Васька під Биховом не більше двадцяти тисяч і то переважно мотлоху.

Золотаренко ще не повернувся від царя.

Про Москву. Вважай половина московського війська пішла під Шклов, а інша половина – до Смоленська. Шклов потужно борониться.

Забрана у Гомелі старшина послана до царя, а ця земська залишається при полковнику; угорська піхота між десятки роздають (?), а німецька й пахолки стоять разом, нічого в них не відібрали, разом виходять (на вилазки?) і взагалі разом із ними в повазі (?).

Скрізь по селах мають залоги, а за Березину їм не наказують ходити, із навколишніх волостей до них мало хто приходить, хіба що з Нового Бихова, решта їх покозачилася.

У Сіверщині немає жодної залоги, але взагалі всіх вигнано сюди, під Бихів.

Борисівський міщанин Карпович, котрий був у московитів шість тижнів, повідав: уже мені довіряли і вважали мене калацесом (!).

Наш цар відправив (у похід) різного війська двадцять тисяч. Вісім тисяч піхоти, а до того німців, татар, чемерисів і московитів, щоб ішли до самого Мінська. Мали дванадцять гармат, що чотирнадцять гармат тягло по чотирнадцять коней, а інші – по парі коней. А коли на Бобрі схопили селянина й мучили його, тоді цей селянин сказав, що тепер прийшло з Корони двадцять тисяч свіжого війська. Московити були у великій тривозі, казали, що цар посилає нас на смерть. Передня сторожа, чотири хоругви, була вже у Лошиці, що в трьох милях від Борисова, але потім прийшла пошта від царя, щоб вони якнайшвидше поверталися під Смоленськ і [було сприйнято] з великою радістю. Спаливши Сосницю (!), з шумом повернулися. Каже, що в цей час я втік.

Вітебськ досі потужно борониться».

(БЧ ВР. № 145. С. 419–424. Копія кінця XVIII ст.).

No 12

1662, серпня 4 (липня 25). – Чернігів. – Лист чернігівського полковника

Іоанікія Силича до полковника Дениса Мурашка.

«Мні велце ласкавый мости пне полковнику, а мой велце ласкавый пне и прыятелю.

БГ Всемогущий до тых часов досвідчаючи в терпливости страпєных, а праве в сим краю бідных, хрєстиян розным наведемєм, а звлаща войсками потужными неприязтелскими так ляздкими козацкими, яко и бєсурьян, перегушал на нас всех, а то не за що инное, тылко за грєхи нашы. А же тепєр умилиосердивьшыся за віру цілую Малої Росії сумненєм праведному гдєрю, єго црєскому прсвітлому велїчества, попырєсяжоною, подад способ за поводом єго ж црєского прес[вітлого] велїчества, а не мнїє теж щастєм. Княз єго м. Ромадановський по указу з войском єго црєского прес[вітлого] ве-

л[ичества] ратными и полками задніпрскими зойшовъшыся, неприятелеви, который на сем боку Дніпра стоял с потужным войском, хотячы народ православный христианский до остатней згубы звести. А именно: Хмельницкий з войском своим тогочным козаками, ляхами и ордою под Переяславом застаючи, мыслил, абы внивеч вес край обернут, поднявши пыху и помпу и дуфаячи в своей потузі, не паметал на Шереметовщину, же невинне людей выдал бисурмяном в вичною [...] поручаен. Которая за помощью Всесилнаго Бга молит[вами], предс[т]авителством Прсвятое Бѣи и всих [свѣтых] нагородилася так пну Хмельницкому, ляхом, яко теж и та[таром], во трое и заледво которым не знаю, если и умиючи наго Дніпр переплыл, стративши вшелякие аппаремонта войсковые, о чом так розумію, же юж в. мс. (?) до сих час о том свідом и по знесенню войск всих задніпрских козацких лядзких и татарских города вси задніпрские по прежнему за войском князя Ромадановского з войсками ратными за Дніпр посполу з его мѣсто пном гетманом и всеми полками паметаючи свою прысягу и вірное обіщание перед святым Евангелием под протекцію его црського прес[в]ітлого вел[ичества] при князю его мѣсти Ромадановском его мл. пну гетману попрысягли, що теде в. мѣсти, моему мѣстивому пну и прыятелю, по достатку не могу ознаймоват. Ежели бы не хотіл в том повірѣти, можеш сам кому розсказать, довідатся, е[жели(?)] хотячы любов и згodu з в. мѣсто мѣти, с прыязни моей ражу и напомнимаю прыятельско в. мѣсти, абыс по прежнему своему обещанию и прысязе нахилился ку Войску Запорозкому под протекцію его црського прес[в]ітлого вел[ичества], у которого ласку через мене и повагу [л]іпшую и надатки маестностей больших одержат можеш. А я в том субмитуюся в. мѣсти, в чом можеш мні повірѣти цале. В небытности те моей в. мѣст. трыбом своим якос звылк войною на нас ходит, бо то взаемна латина, который в руках в. мѣсти на тот час зостае через людей в. мѣсти пойманный, до вязения и з ыншими козаками, если бы жив пр[...] в. мѣсти, абыс оного заховал здорово. За которого обминувши [...]ю дат люб ксендза плебана [...] пна под[...]ю, теж и с товариства в. мѣсти, якие ест в нас [...] зем[...]. В том воля в. мѣсти буде, хоч за которого назначышы и выпустит. А я Бгу моему офирую, же разом вызволит кажу, на з[нак(?)] теж доброй прыязни з в. мѣсти з сим писанем полку в. мѣсти гомелца од[пус]тит кажу.

Прошу пилно и на все ожыдаю на прудкий респонс од в. мѣсти, моего мл. пна и прыятеля, которого на тот час звылкой ласці и прыязни себе самого пилно залецаю.

З Чернигова юня 25 року1662-го.

В. мѣсти, моему мс. пну, всего добра цале зычливый приятел и служит черниговский, рукою.

О вязнях в. мѣсти которые в нас ест, тот посланец скажет».

Адреса: «Моему вел[ѣ] милости]вому пну и милому прыятелеви [его] мл. пну Дионисию Мурашці, полковникови ег кр. мл., в Гомлю застаючому, отдат пилно».

(БЧ ВР. № 411. С. 145–147. Оригінал).

№ 13

1663, грудня 6. – Остер. – Уривок з анонімного вістового листа.

«[...] 3 Остра вночі втекли москowitzи. [...] Остерський полк також піддався (королю). Брюховецький не може зібрати своїх козаків [...]. К. й. м. вчора повернувся з Козельця до Остра на відпочинок до свят, військо поставлене всюди на хліб панів гетьманів литовських. Послано на нараду до Остра [...]».

(БЯ ВР. № 1873 І. С. 903).

№ 14

1667, листопада 11 (1). – Козелець. – Розгляд кримінальної справи.

«Року 1667 мѣсяця ноемра 1 дня.

Перед нами, Василием Коробкою, бурмистром рочным и на місцу пана Александра Ивановича Долинского, войта козелского, будучим, Дацком Мирополцем, райцою, Гришком Науменком, лавником, и при бытности пана писара полкового Петра Домонтовича, пана Павла Климовича, сотника козелского, Матвія Васкевича, атамана городского. Перед зуполним урядом ставши персоналітер Михайло Пустогвар, козак сотні Козельской, мешчанин козелский, чинил оповед и жалобу чинил против Трофима Переварухи, тож обивателя козелского, о то и в той способ:

Иж кѣды згинул конь поводов в полі, которого он сам зараз, не шукаючи ани шукати посилавши, челядника своего Юрка, который ему служил с полтора року, иж коня не стерег, казал без(...)» мордовати, бити. А он, челядник, яко лекомыслный и на здоровю недосугий мордорства и бой над собою выдючи, тим конем помовил помененного Трофима Переваруху, поведаячи и доводячи якобы Трохим Переварух оного челядника намовивши и о переводні якої (...)» тиса того коня, где колвек продавши (...)» с тим челядником (...)» обещовал же де (...)» оный Михайло Пустогвар змышленное увече челядника своего не уваживши, ораз стал о позване до пана сотника и до пана атамана и повість челядника своего также в судовні дал записати. И так з обжалованя вишвсомненного Михайлова Пустогварова и с повести того Юрка, челядника, Трофим Переваруха, през дней килко в судовні вязения утерпівши, ставши потим в ратушу пред врядом зобуполным до того ся не знал и змовы (?) с тим челядником якби не міл, а челядник мимо боязни Бжую и право посполито на таких вделаное по дваокрот тые же слова свої твердил и причину обжалованому до злодейства давал. Потим водлуг звычайу уряд, не задаючи ему жадного страху и квостий пробованных килко з обовезком сумления, кды питали третим разом, иж он, Юрко, челядник Михайла Пустогвара, без примужения, з доброе волі, с поволаня пререченого Трохима Переваруху уволнил, поведаячи: кды, мовит, пан мой и прыятел его, Луцки, немилосердне мене били, арканом за шию волочили, з остраху и бою Трофима Переваруху невинне поволалем. Суд прето нынешный зобополный, вызроумевши справу, иж так тое было, же позванный был поволан невинне, поневаж на том(?) [челядни]ку и (...)» были шкодливые

битые, с того потвару Трохима Переваруху заставуючи и заховуючи его при первой цноті, уволил. Которая справа для певности до книг ратушных ест записана».

(БПАН ВР. № 280. Арк. 30–30 зв. Оригінал).

№ 15

1667, листопада 10 (жовтня 31). – Козелець. – Розгляд кримінальної справи.

«Року 1667, мѣца октября 31 дня.

Перед нами Александром Ивановичом, долинским войтом, Василем Григоровичом Коробкою, рочным бурмистром, Данилом Мирополцем, райцою, Григорием Науменком, лавником, и перед иными райцы и лавниками в ратушу козелском. Ставшы очевисто учтивый Иван Иванович, бывшый мещанин переяславский, а на сей час обывател козелский, ку записаню до книг нынешних міських козелских, сознание свое устное и добровольное учинил тым способом, иж що міли акцію оставиле з скрині, якобы краденным способом вынятые гроши о золотых полтараста личбы лыт[овской] з сполным сусідом своим, Гаврилом Ненадком, и малжонкою его, Марєю Гавриловою Ненадковою, тож мещанин переяславскими, а теперешними козелскими, в чом помовил и доводил якобы тым грошом в небытности в дому на тот час самого Гаврила малжонка Маря Гаврилова міла быт причиною и якобы тые помененная Маря Гаврилова акторові (?) Ивану Ивановичу добровольне обещовала отдати. В которой справе за милстину (?) тое шкоды в колконадцат вже недел, кгда запозвалися до уряду козелского; до того ся позванная Маря Гаврилова не признавала кгрошей повод стороні, якоый вернути не обещовала. Уряд прето слушных причин и доводу в той справе потребовати обом сторонам пустил на довод подвод. Яко ж тот Иван Иванович любо свідков (которые якобы чули, же гроши Гаврилова вернули) по собі становил однак жадных свиткові (?) причин и доводу слушного не было. И в том позваному Гаврилові Ненадку як малжонка его, тое шкоды не была причиною и он сам тыми грошми не користовал, присяга была наказана, якож он самофот (?) з малжонкою з выроку урядового терміну припалого до присяги ся забырал и выконати был готов, леч за вложением ся в то людей розных, которые их от заразы сумления отводили яко и за згодою актора Ивана Ивановича, который также о згубе своей от кого ся ему стала вомпечы и на позваного сумлене не наступуючы, тудеж своего не хотячи образыти, без присяги згодилися, то ест Гаврило Ненадко водлуг узнания людского поводу Ивану Ивановичу, грошей тридцат талярей поступил, отдал скутечне ся зыстыл. С чого его Иван Иванович за вчинением собі досит сам, малжонка, діти и потомкове его вічными неотзовными часы квитовали, свободного и волного вчинили, не заставуючи до его малжонки его о тую умороную справу под важностю речи выш положеное сумы и под нагороженем всіх шкод, накладов за кождим разом за тим походящих и голословне ошачованных помсты и приступу правного нігде у суду во всі вічные потомные часы. А так Гаврило Ненадко, иж без жадного доводу тилко не хотячи (...) сумлект (?) шкоду нагрожати водлуг уфал людми (?) (...) однак ніякими мапулами (*паперами?* – Ю.М., І.Т.) по декрету иными ненагане при первой поцтивости оставил. Которое тое Ивана Ивановича признане и вечистая квитация Гаврилу Ненадку для певности до книг ратушных ест записана».

(БПАН ВР. № 280. Арк. 31–31 зв. Оригінал).

№ 16

1669, квітня 28. – Меджибіж. – Новина.

«Із Меджибожа 26 червня 1669.

Із Чигирина й Умані є певна відомість, що Дорошенко наказав козакам збиратися трьома групами: одні полки під Криловим, там же і Задніпря, котрого [Дорошенка] досі слухають, якщо їх Многогіршій не примусить, з яким собі тужать. Задніпрянні послали до Дорошенка, бажаючи бути в єдності, а як це розуміти, важко сказати. Друга група під Вялорек (Wialorek) має збиратися, третя група – під Брацлав до наказного гетьмана: Кальницький, Брацлавський, Гоголів, полки піхоти Суховія, котрі були під Сірком. Орди перебувають на Синіх водах, а нещодавно вдарили під Уманню та іншими містами. Інші орди біля Казикермену, їхнього приходу чекають під Чигирином, бо й роз'їдди їхні бувають. На один великий роз'їзд напад у полі чигиринський полковник, захопив добрих "язиків", котрі визнали на допитах, що татари хочуть зрадити козаків, вирубати Запорожжя, як мали від одного бута пересторогу. Перед цим хотіли провести яничарів і угрунтуватися. Дорошенко ділить військо на три групи, щоб уникнути генеральної ради, котрої дуже хочуть, бо козаки прагнуть згоди з ордою, боячись перешкоди в польовій роботі. Дорошенко наказав прибути в Чигирин піхоті. Чигиринський полк постійно стоїть у самому Чигирині. Вчора прийшла відомість, що орди вдерлися в Україну, козацтво стривожене. Думаю, що нам боятися не треба, бо з козаками мають що робити, а все спонукає Суховія постійно посилати орди під неї [Україну]. Він і послів послав до Порту. Одні правлять, що запорожці прислали до Дорошенка, обіцяючи йому видати Суховія, якщо Дорошенкові буде потрібно такої їхньої зичливості. Задніпрянні теж мали прислати до Дорошенка, прагнучи бути в єдності. Постійно питають: хто є нашим обраним паном вітчизни; говорять і про те, що ми не були на елекції. Але дасть Господь Бог на коронації будемо добиватися вольностей. Дорошенкові добре, що його підтримує Сірком. Ця тривога не була давня, але не така, про яку правив Гоголь, зазначаючи, що татари йшли до Польщі, але на них напали в Подністров'ї».

(БЧ ВР. № 2577. С. 90. Тогочасна копія).

№ 17

1669, липня 14. – Меджибіж. – Новина.

«Із Меджибожа 14 липня.

Орда в Україні грасує ціле літо, а тепер нурадин-султан із великими ордами став посеред України й різно спонукає козаків до підданства. Вже певно дійшло до того, що козаки вже склали присягу кримському хану і султанам як за часів Хмельницького, так і тепер. Турецький посол йде або вже мав прийти, щоб слухати присягу козаків турецькому султану».

(БЧ ВР. № 2577. С. 90. Тогочасна копія).

№ 18

1669, серпня 23. – Львів. – Новина.

«Зі Львова 23 серпня 1669.

Тут із Кам'янця, Меджибожа і з табору такі новини: після тривалих галасів із Дорошенком орда відступила з України, примушена до цього чи то калмиками чи то Запорожжям, котрі знову цього разу напали на Крим і заподіяли там чималої шкоди. Почувши це, орда відступила від Дорошенка. Котрого під Каневом із серденьками і з Сірком в окопі з 30 гарматками обложили. Цієї орди було 20 тисяч із Суховієм; вони хотіли неодмінно дістати Дорошенка штурмом. Для швидшого завоювання нурадин-султан, який був тоді при цій орді, нібито в підкріплення Підгаєцької угоди писав до білоцерківського коменданта, щоб той допоміг йому добути Дорошенка і додав 500 піхотинців із кількома гарматками. Але пан білоцерківський комендант, подякувавши насамперед за надання залогів для охорони бидла і за винагородження шкод удвоє (?), котрі вчинили татари, відмовив нурадин-султану: гарнізону, котрий стоїть у місті, він не може вислати. Одночасно він послав хліб, пиво, сіль і так обидві сторони після взаємної присягнутої приязні один від другого убезпечені. Проте орда з Суховієм наступала на табір Дорошенка, котрому набридло тримати облогу і вийшов з окопу в поле з добре поставленою артилерією і з військом чисельністю близько 4 тисяч. Побачивши малу кількість людей, орда вдарила по ньому, прагнучи оточити. Але козаки, підпустивши їх на відстань пострілу з луку й ближче, вбили їх три тисячі з гармат та рушниць, інші ж пішли в розсип. Однак знову почали збиратися, але відомість про напад на Крим відтягнула їх. Про це все буде добра й детальна відомість. Котрий [білоцерківський староста?] із Зеленецьким, Гоголем, братом Дорошенка мав іти на переговори з Дорошенком. Дуже занепав дух Дорошенка. Скоро буде відомість, що з цього посольства буде».

(БЧ ВР. № 2577. С. 51–52. Тогочасна копія).

№ 19

1669, серпня 25. – Краснопілля. – Новина.

«Із Краснопілля 25 серпня 1669.

Із цих країв нема чого повідомити, хіба про те, що татари з України вийшли за наказом турецького султана. Але Господь Бог знає, чи не увійдуть знову восени або ще раніше, вже білгородським ордам і валаському та молдавському господарям було наказано готуватися, бо Україна цілком віддалася турку».

(БЧ ВР. № 2577. С. 53. Тогочасна копія).

№ 20

1669, серпня 28. – Тисьмениця. – Новина.

«Також із Тисьмениці 28 серпня 1669.

Тепер знову між козаками мішанина. Турецький посол, якого прислали прийняти присягу козаків на підданство Оттоманській Порті, зупинився в Цехинівці над Дністром, маючи при собі 400 душ супроводу. Котрому Молдовська земля в усьому кориться і вся молдовська охорона зі своїми каларашами стала над Дністром. Цей турецький посол приніс корогу, барабани та інші упоминки від Порти Дорошенку тому, що мав із ним раніше переговори і тепер хоче, щоб він був гетьманом. Посол послав до орди, щоб негайно вийшла з України, погрожуючи їм, що з білгородською ордою, молдаванами та валахами виступить проти них, громлячи їх як свавільних. Коли він послав до турецького султана, то одразу прийшов суворий наказ до орди, щоб вона вийшла з України. Дорошенко окопався між Росією та Росавою з серденьками й двома полками з артилерією, де йому орда з Суховієм не раді, коли він відіслав козакам частину військових інсигній, вони його з Суховієм зовсім не хотіли. Там Ханенко до Суховія й козаків звертався, навіщо Дорошенка мають стратити, бо маса людей загинула б, а захопити себе не далися б. Друге, що він ніскільки не винуватий, ліпше йому Ханенку здатися, а якщо б у чомусь був винуватий, нехай стане перед судом і якщо щось доведуть, не уникне покарання. Ханенко і це додав у своїй промові до Суховія, що й ти сам не можеш ні на що добре сподіватися, те саме й тебе від нас спіткає. Коли він це сказав, орда з козаками відмовились від штурму. Однак орда вже визнала Суховія за гетьмана, його й татарські залогів було поставлено по містечках. Після цієї промови козаки й поспільство крикнули, що ми не хочемо Суховія із Задніпря, волею свого обрати, і так ще до Умані полковники їхали на раду. Ханенка обрали тимчасово наказним гетьманом і думають, що або Дорошенко знову або Ханенко буде гетьманом, оскільки від цього Суховій ухиляється (?), аби скарги його родича, тобто небіжчика Брюховецького, були повернені. Турецький посол вимагає від козаків харачу за два роки: чи грошима, чи людьми тепер або навесні дали певну квоту до Кандії. Брат Дорошенка Григорій при турецькому послі був пограбований Гоголем і Зеленецьким, агітує (?) за свого брата. Булаву, яка при ньому безсумнівно залишиться, а з його партії турецький посол прийшов тепер від Порти».

(БЧ ВР. № 2577. С. 53–55. Тогочасна копія).

№ 21

1669, серпня 31. – Бар. – Новина.

«31 серпня. З Бара пишуть. Турецький посол сьогодні шостий день як рушив зі стану під Ладижином. Дорошенко з чотирнадцятьма тисячами під Маньківкою, йде під Умань. Ханенко, Суховій та інші полковники укрилися в Умані. Орди в Україні нема, але тепер до турецького посла прийшло її кілька тисяч. Вона стоїть під Ладижином за 11 миль від Бара. Лисиця з двома кінними від Ханенка й Суховія помчав по орду, яка стоїть у полях напоготові».

(БЧ ВР. № 2577. С. 87. Тогочасна копія).

№ 22

1669, жовтня 9. – Кам'янець-Подільський. – Новина.

«Із Кам'янця 9 жовтня 1669.

Один єврейський лікар, котрий лікував самого, повідав, що Дорошенко вже безсумнівно цілком піддався турку і склав із полковниками присягу на вірність. Уже навіть Умань, найпотужніша прикордонна фортеця, будучи ним обложена й спалена в усіх передмістях із гумнами та збіжжям в полі, мусила підкоритися турку. Вже там поза сумнівом має стояти гарнізон турецьких яничар, на яких щогодини чекають, бо уже сказано, що йдуть. Суховій, Ханенко, молодий Хмельниченко й Сірко на Задніпрю хочуть збирати військо в ім'я короля й. мості, громити ребелізантів і чинити опір турку, якщо б ті захотіли поставити свій гарнізон в Умані. Знову є відомість із Молдови, що оголошено як по Семигородській землі, так і Валаській та Молдовській, щоб ті три господарі зібрали двадцять тисяч піхоти в своїх державах і посилали їх на оборону України до Дорошенка. Або ж самі б персонально виступали й залишалися там до весни, доки сам султан або паша, прийде з більшою потугою, коли виросте трава. Господь Бог знає, чи це не переміниться. Біля Кам'янця опришки почали чинити опір наказу Гоголя. Минулого тижня вони пограбували понад десять сіл наших панів понад Дністром».

(БЧ ВР. № 2577. С. 61. Тогочасна копія).

№ 23

1669, жовтня 10. – Меджибіж. – Новина.

«Із Меджибожа 10 жовтня 1669.

Із Чигирини повернувся чоловік, який вчинив таку реляцію про Задніп'р: Гоголь із татарами трохи потріпав козаків у відсутності задніпрських полковників Многогрішного, пішов за втікачами до Лохвиці й там досі стоять і зовсім ще не мали битви. Полки Дорошенка, які раніше йшли до Дорошенка й прислали до нього підмогу проти Многогрішного, стають тепер при Дорошенку. Він, будучи в Чигирині, наказував видати універсали до всіх полків, щоб ішли збройно під Умань і щоб на цьому тижні стали під Уманню. І сам має поспішити під Умань. Коли повертався його посланець через українські міста, то скрізь виголошував ці універсали.

Орди під Уманню немає більше півтора, бо тамтешня орда, що була залишилася, набравши ясиру під Ставищами й іншими містечками, відійшла. Однак стверджують, що Батирша мурза йде з чималими силами, але його ще немає.

Дорошенко послав до Криму Поривая та Сенкевича так, щоб посольство отримало аудієнцію в Криму й повернулося до Білгорода, де їх має чекати Лобойко. Останній із турецьким пашеном пішов до Порти. Яку відповідь хан дасть Дорошенку, щоб Лобойко знав. А з цих козацьких послів, що пішли до Криму, Сенкевич має йти з Лобойком до Порти, і усно вчинити реляцію ханської декларації.

Цього пашу Дорошенко не міг задовольнити у Війську при отриманні султанських упоминків, тоді послав через Лобойку 3000 битих талірів, шість великих срібних посудів, і шість менших розтруханів, соболину оксамитну ферязь і гарне хутро горностая. На це він витратив багато грошей, узятих із українських міст.

З Умані за цими послами, яких Ханенко відправив на коронацію (короля Михайла Вишневецького – Ю.М.), цей же Ханенко відправив інших, але їх було схоплено й відіслано до Дорошенка. Самі козаки між собою [різняються], грабують і стережуться по городах сказати щось про Дорошенка.

Антіохійський патріарх, котрий був затриманий московським царем в Сибіру (!), тепер повертається. Задніпрські полки пройшли до Києва, з того боку тамтешні. Полки Паволоцький та інші йшли до Немирова, а цей полк іде до Сороки, звідти – через Молдавську землю до Туреччини.

Із Могилева вже третя чата левенців йде, не знаю з чийого дозволу, бо перед цим була суворая оборона. Кажуть, що Гоголь, коли йшов за Дніпро, написав, що дає дозвіл на це».

(БЧ ВР. № 2577. С. 59. Тогочасна копія).

№ 24

1672, квітня 18. – Москва. – Лист дипломата Речі Посполитої хелмінського воєводи Яна Гнинського до короля (?).

«Копія листа його мості пана хелмінського воєводи Гнинського з московської столиці від 18 квітня 1672.

Принаймні коли б болісний результат сейму, на котрий сподівалася Москва, лишився б невідомим, ми могли б у нашій негоціації мати успіх, однак після оголошення зірваного сейму (їхня позиція) стала твердою як камінь. До того ж у себе вдома вони щасливо приборкали донців, обложили Астрахань, а кримського хана в тіснинах під Терками ухопили за хвіст (як вони кажуть). Дем'яна Многогрішного, через Дорошенка турками зведеного, спіймали на Сівері з братами та прибічниками. Котрого тут на наших очах привезли на жалогідному возі, натовп бив його кулаками; облаяний, запльований, у тяжких кайданах привезений, він визнав, що мав нас при поверненні спіймати й віді-

слати Порті, а Гомель, Могильов і Шклов мав забрати. Однак Господь Бог благословив і пом'якшив серце Москви, від прощання з призначеними трічі ухилилися до сімнадцятого тижня; коли іншого важко було чекати посередництва, його м. цар зі своїм двором, сімдесятьма боярами й із своїми комісарами, з ранку до опівночі чекав нашої останньої конференції (?). Де врешті узгодили ці пункти, що цар його м. обидва Андрусівські трактати й третій на Москві про з'єднання сил проти бусурман присягнув і такого змісту листи до Порті та Криму через своїх гінців вислали, калмиків і ногайців зобов'язали виправдати, які виходили на море з донцями, посилає грошей і сукна на мундири. Крім того дав наказ, щоб сила й милість змогли через своїх послів дарує (?), бо в турецьку війну не вірить. На віддання Києва склав повторну присягу, і кошти, витрачені на гарнізон, дарував; буде гарантована завойованим, в'язням шляхетського та рицарського стану, римська релігія, а міщанам і ремісникам – вільне повернення на батьківщину, чого в перших трактатах не було. Від ріки Сож козаків відведуть, зайняті ними Мозирський та Речицький повіти Мстиславського воєводства мають бути повернені й виконані інші пункти або досягнуто більш чесного миру хитрістю (?).

(БПАН ВР. № 1070. Арк. 484. Тогочасна копія).

№ 25

1672, квітня 23. – Уривок з листа немирівського підстарости до меджибізького коменданта.

«[...] Солонина, одізвавшись на ім'я й. к. м., обложив Многогрішного в Батурині. Про котрого непевні вісті, але є певна чутка, нібито він до цього часу від Сірка не мав життя. Сірко (...)» пішов із Запорозжя з таким наміром, щоб калмиків взяти на підмогу й напасти на кримську орду, але видно досі цього не сталося. [...]».

(БПАН ВР. № 1070. Арк. 475 зв. Тогочасна копія).

№ 26

1677, травня 6. – Уривок з новини.

«[...] Із Могилева.

Дня 6 травня. Із Москви тихо, готуються дати потужну відсіч туркам, але якщо буде бунт на Сіверщині, не знаю чи не перешкодить він цій війні».

(БПАН ВР. № 423. Арк. 120. Тогочасна копія).

№ 27

1677, липня 25. – Реляція гінця, котрий привіз її з Переяслава до Білої Церкви.

«1677, дня 25 липня. Із рукопису архіву Хоментовських.

Реляція гінця, котрий привіз її з Переяслава до Білої Церкви.

Московські війська, козацькі задніпровські стягуються під Ромни, де вже стоїть москви понад сто тисяч. У козацькому таборі ще тільки чотири полки, але іншим наказано виходити. Чекають на калмиків і астраханську орду, щойно вони прибудуть, мають вирушити з Ромнів, а коли ці зберуться, то їх має бути 30 тисяч.

Примчав із табору від гетьмана Самойловича козак, знайомий цього гінця. Він примчав із листом наказного гетьмана [Івана] Лисенка, який залишається у Переяславі. Цей козак сказав, що в таборі московського війська є дванадцять тисяч гарних і добре умундированих на польський лад воєнів.

До Чигирина давно послали дев'ять тисяч козаків, а щойно прийшло москви чотирнадцять тисяч. Котрі знаючи слабку оборону з боку поля і ріки Тясмин, взялися до роботи й відправили чотири тисячі московських людей за чотири милі до лісу для дерева на штакети. На них несподівано орда напала й порубала так, що ледве п'ять душ повернулося до Чигирина.

Сірко уклав із турками перемир'я, що не буде їм перешкоджати ні в чому. З іншого боку, маємо, що Гоголь послав до Хмельниченка своїх послів, нібито кланяючись і відзиваючись із зичливістю, бо Самойлович не сприйняв його рішення, коли посилав, просячи допомоги.

Зі Львова

Й. м. князь Вишневецький й. м. пан белзький воєвода, ставши у Львові, зразу постарався, щоб якнайшвидше комісія щодо забезпечення й розміщення табору була результативною і щоб завдяки цим діям було достатньо для Речі Посполитої. Вже там ця комісія закінчилася, бо з панами комісарами всі місця, де міг би стати табір, ревізували, почавши від Тереховлі аж по Крем'яця. У такий спосіб мають справу з державними маєтностями й потаксували всі ці королівщини. По цьому князь й. м. пан белзький воєвода на ті спустошені місця посилає військо, котре без плати йде в спустошені краї. Господь Бог знає, що з того буде. Всі українські гарнізони у Барі, Немирові, Кальнику, Паволочі князь й. м. недавно свіжими частинами укріпив».

(БПАН ВР. № 423. Арк. 335. Тогочасна копія).

№ 28

1677, серпня 20. – Уривок із новини.

«[...] Із Білої Церкви [...]».

Із Задніпря тиждень тому я взяв відомість від генерального військового осавула [Лисенка?]: війська імператорські, московські й козацькі поблизу Конотопа, їх понад сто тисяч із князем Ромодановським та іншим князем Василем Васильовичем. У цього, як каже, ще більше війська, ніж при Ромодановському; із ним є також смоленська шляхта. Він би з'єднався з Ромодановським, але чекає калмиків і астраханську орду. Там і гетьман Самойлович і задніпрські полки, але якось ліниво вихо-

дять, бо більшу симпатію мають до Хмельниченка, ніж до Самойловича, позираючи на Сірка, котрий із Військом Запорозьким цілком підтримав Хмельниченка [...]».

(БПАН ВР. № 423. Арк. 363. Тогочасна копія).

№ 29

1677, жовтня 3. – Вільно. – Уривок із новини.

«[...] 5 жовтня з Вільна. [...]

Самойлович щиро стає за Москву, а задніпрська козацька старшина присягла йому на вірність [...]».

(БЧ ВР. № 423. С. 409. Копія кінця XVIII ст.).

№ 30

1684, серпня 9 (липня 30). – Козелець.

«Справа Василя Івановича з Глухова, шапочника, которого в Кобизчі поймано с конем в ярмарок. Іюля 30, 1684 року.

Перед нами, Василием Коробкою, войтом, Юрием Івановичом, бурмистром, Ігнатом Онофрієвичом и Григорієм Остаповичом, райцями, Демяном Максимовичом и Василием Олещенком, лавниками приточилася справа.

С позванним Василем Івановичом, шапочником, который будучи уночуючи у господі меженого [...] вночі, укравши коня и запрягши в свой воз уїхал, а потім пойманий и до суду нашого в Козелець припроважений. До якового злого діла Васил признался, иж п'яний на тое злое діло перший раз поквапился. На которого инстингатора помененные [...] гды не настоял, але овшей его даровал и мы его, Василя, по туремному караню при здоровю заховавши, отпустилисмо. Которую справу до далшой памяти до книг наших записалисмо».

(БПАН ВР. № 280. Арк. 59 зв. Оригінал).

№ 31

1685, липня 22 (12). – Козелець. – Запис, який містить угоду.

«Запис обляты листу, то ест угоды п'на Юрія з Сулимою.

Року вишъписаного и мѣця дня 17 дня.

Перед тим же вишъписаным урядом міским постановившися персоналітер пан Юрій Іванович, бурмистр наш козелцкій, ку записованю до книг њших міских козелецких подал пер облятим лист, учиненную з Сулимом угоду, жадаючи абы был принятый и до книг вписаный. А то лист слово в слово так ся в собі маєт:

Року 1685, мѣця іюля 12 дня. Перед нами, Григорієм Карповичом, полковником киевским, ставши очевисто учтивый Юрій Іванович, бурмистр козел[е]цкій, освѣдчал жал свой и безчестие, заданное от Фоми Сулими, жителя козелецкого, в тот тенор: Якобы он, Юрій, тайным способом роскопывал давно учиненні копци сумеж грунтов и гайков своих и Сулиминих и хворост у гайку Сулимином рубал. А дорікане тое позлодіяющее многократно поносил Юрій от Сулими публице на ринку, в ратушу, яко и перед судом полковым, именно пред паном Павлом Александровичом [Лясковским], обозным, Гаврилом Карповичом [Жилою], сотником [козелецким], Михайлом Івановичом, атаманом городовым козел[е]цким, и при многом на тот час будучом товариствѣ войсковом, особно при притомности Василя Коробки, войта с колегою. Которого то Юрія Івановича, уважаючи первій без бытности нашей оные полковые вишъпоменутиі особы слушным своим узнанем с повѣстий розных свѣдков вынайшли вынным Сулиму и казали цале Юрія годити и перенаходити в заданном безчестий против якого наказу судового ставши упорно, Сулима отволяс с тим заводом до суду власного нашого. А так мы, полковник, особною њшою сазвѣши на мѣсту звычайном, прибывши в домовку сполне описаними особами полковыми и міскими, тот завод истотній важилисмо. А кгда за данем судовых особ и за посвѣдченем продавцов тих грунтов, именно Романа Сараченка и Исаю Шивоненка, оказалась вина повторе на Сулимі, tedy сам Сулима винным себе узнавши, безъчестие Юрію выражаемое на себе принял, и во всем досконале погодил и яко честного человека при чести належной в потомныі часы заховуючи, просил нас о лист сей ревокуючий заданного безчестия. Який кгда рассказалимо слушне выписати, прето руками своїми отдал Юрієви. Змоцняем tedy сим листом нашим и именуем талерей сто до шкатули войсковой, хто б мѣл над сною повальную ревокацію задавати якое безъчестие Юрієви, люб он сам, Сулима, albo жона его и діти крєвние, близкие и далекие. Але яко уморяем вічне тот завод так и границ уже болш тим своим кгрунтам и ліскам над давное умоцнене и копци не повинны обополне Юрій и Сулима чинити. Що руками власними при печати полковой умоцнивши, далисмо сее писане в Козелцу, вишъписаного часу.

Звишъменованый Григорий Карпович, полковник Вой[ска] их цар[ского] прес[вітлого] вел[ичества] Запороз[кого] киевский.

Климентий Радич Завицкий, писар на тот час киевский, устне прошонный от Сулими о подписі руки.

Который то лист до книг принято и вписано».

(БПАН ВР. № 280. Арк. 79–79 зв.).

№ 32

1693, червня 7. – Варшава. – Уривок із новини.

«[...] У Варшаві. [...] Про Москву стверджують, що Мазепі дано команду виступити з козаками проти татар, під [його] командування були переведені Київський та Переяславський полки з компанійцями або ж волонтерами, над цими всіма військами генераліссімус Шереметев, що був у нас пос-

лом. Він рушив до Охтирки, потім вони мають з'єднатися під Самарою. Однак козаки дуже неохоче йдуть на цю війну, бо якби розгромили Крим, не могли б мати побратимства з татарами, якби на козаків хтось напав [...]».

(БПАН ВР. № 1070. С. 849. Копія кінця XVIII ст.).

№ 33

1694, жовтня 9. – Новина.

«1694. 9 жовтня. Із рукопису бібліотеки Залуських № 449.

Із Буджака.

Прийшла відомість, що полковник Палій із козаками дуже добре вчинив на Буджаку. Залишивши табір над Дністром, 9 жовтня кіннотою переправився через Дністер і сплюндрував весь край між Тягінею й Білгородом, особливо ханські села або ханкішле. Тут багатьох порубав і повернувся з великою здобиччю. Самусь, теж козацький полковник, 12-го числа цього ж місяця вирушив до Сороки, напав на села ханського гетьмана козаків Стеця і спалив найкращі села. Сам Стець утік, а Самусь щасливо і з великою здобиччю, бо самих овець-бирок 6000 забрав, повернувся до Сороки з Кам'яця. Невільники кажуть, що там великий голод, і той липка Пулторак, гультей, найбільший вождь, із кількома іншими значними липками недавно був забитий нашим роз'їздом».

(БПАН ВР. № 1070. С. 431. Копія кінця XVIII ст.).

№ 34

1703, січня 20 (9). – Новгород-Сіверський. – Договір про оренду землі.

«Всім відати хотящым, а особлыве началствующым в градѣ Нов[городѣ] и в селѣ Ивотѣ и (...)»*повыча сим ѣишым писанием извѣстно творым, иж иміючи мы з давных часов отчину, на цѣков наданную Всемилоствигаго Спаса в Новгородку, прозываемую Воцаницкою, в крунѣтѣ ивотском под знаком креста з ливим прыстынком, до которой вічне удѣленные в ловлю рыбы и двѣ отвены (?) на ріцѣ Ивотцѣ: першое у Печищах нижей Боровицы, а другое на Далматовѣ по брод вышей (...)»*жорновка. Которая отчина из Вотчанамы з дерев до границы Дробишовской по реку Вихол (?), другая Забоцкая в крунѣтѣ міском нов[городском] в лузі Араповском по обох сторон, де нас под знаком тож креста и по ерах и по полі Араповском и Дробишовском на Артаной грыви. Которую то отчину поручилисмо в завідованне отцу Феодору сто. воскрес[енскому] новгород[скому], отобравшы от Роздобары, чулатовского жителя. За которую отчину повинен вишеописанный отец на каждый год даваты из той отчины от трох тих частей до обители по пуду меду без отволочки. А сие докладаем: ежели отец Феодор не спохотѣл бит оною в завідованню своем имѣти и оною по обикновению свое ходити волния, от него отстаем, аби била в цѣлости як оную принял от Роздобари и еже непотребное изветшалое, могл бы дерева бортное порубати, то повинен новодѣл до той отчины пристави хто либо могл туу отчину одержати. Що для ліпшой віры и певности казалисмо записати и печатию ствердити при подписи наших.

Дан з обители Всемилос[ти]ва Спса 1703 року генваря дня 9».

(БПАН ВР. № 261/2. С. 67. Копія кінця XVIII ст.).

№ 35

1709, вересня 30 (19). – Новгород-Сіверський (?). –

Лист до архімандрита Антонія Стаховського.

«Року 1709 мѣся септеврия 19 д.

Ставши Никита Войнов обітелѣ Всемилоствигаго Спаса при битности чест[ного] гѣдѣна отца Феодора вос[кресенского] нов[городского], сознал, что он и дѣд и отѣ его от килкодесяти літ ходили отчину, надану на обітелѣ Всемилоствигаго Спаса в Новгородку. А тая отчина ходили в девяти: перво, прежде (...)»* и тая отчина стоит верст на трох урочищах: Загородская там стоит верст вусимнадцят, сосон девят и дубов девят на [...]жоной гребли; в Зябоцком против футора обичаеви дерев неизвѣстно колко; на Далматовѣ в Ивотском кгрунтѣ сосон з сорок, а дубов неизвѣстно сколько. В Загородской знамя: лук, овивот (?) Х и в Зябоцкой крест. Кромѣ сеей отчины ходит архиерейскую, Воцанитскую прозываемую, а в той отчины знамя двое вил в такой способ до Спаской (?) отчины Спаской сут и двѣ озера: едно озеро под городом вишшей оби(...)»*ви майдану, а другое Гавору [...] Дробишовском Спаское пр[...]».

«Высоце в Бѣу превелебному его мѣсти гѣдѣну отцу Антонию Стаховскому, архимандритѣ новгородскому, мѣи в Дѣху Сѣом отцу и блгодѣтелю смиренно да вручити».

(БПАН ВР. № 261/2. С. 6. Копія кінця XVIII ст.).

№ 36

1713, березня 29 (18). – Брацлав. – Лист полковника Дмитра Горленка до регіментаря коронних військ в Україні, великого коронного підкоморія

Єжі Домініка Любомирського (?).

«Ясноосвічений князю, вельможний і милостивий добродію.

Покірно доповідая вашій князівській mosti, що зі спільної ради й ухвали всієї Кримської держави та Війська Запорозького, за фірманом найяснішого хана й. mosti і з наказу ясновельможного й. mosti пана гетьмана Військ Запорозьких, я увійшов в Україну з Військом піхотним Запорозьким, будучим при Бендерах, і з немалою частиною орди, і приєднався до кінного війська, яке залишається в Україні, заради кращого порядку і намірів щодо нашого спільного неприятеля – Москви. Досягнувши річки Буг, піхотне військо було втомлене, бо хоч я завжди наказував стати по всіх містечках і селах на цьому боці річки, однак ніяк не міг його всього розмістити. То ж посилаю одну частину і

до Немирівського повіту, щоб у навколишніх селах, які прилягають до Немирова, вона розташувалась для відпочинку. Тоді бачачи вашу князівську мость регіментаря коронних військ, пишу до вашої князівської мості, щоб ваша князівська мость звелів не дозволити своїм військам, які стоять на квартирах близько від нас, чинити оказії до неприязні нашому піхотному війську, поки військова оказія дозволяє нам далі, на інші місця, увійти до орди, яка знаходиться в Україні. А я гарантую вашій князівській мості, що від піхотного війська немирівським мешканцям жодної не буде прикrostі. Так само і від кінного війська вашої князівської мості, яке стоїть на квартирах, не буде дано й найменшої оказії [для конфлікту]. Бо кожен із наших військ, знаючи з оголошення найяснішого хана й. мості, що найясніша Оттоманська Порти і вся Кримська держава утримують вічний мир із найяснішою Річчю Посполитою, не наслідиться дати таку оказію. Лист найяснішого хана й. мості, написаний тепер до коронних військ, посилаю до рук вашої князівської мості. При цьому і сам залишаюся найпокірнішим до послуг вашій князівській мості

Вашої князівської мості вельможного й милостивого добродія зичливий і покірний слуга Д. Горленко, полковник Війська Запорозького, який є на місці ясновельможного й. мості п. гетьмана.

Із Брацлава березня 18 д. 1713 року».

Адреса: «Ясноосвіченому князю й. мості Римському (Rzymskiemu), підкоморію великому коронному, генерал-лейтенанту коронних військ, посланому від всієї Речі Посполитої на Україну, моему вельми милостивому пану і добродію».

(БЧ ВР. № 14608. Копія кінця XVIII ст. Оригінал).

№ 37

1713, жовтень. – Брацлав. – Лист наказного гетьмана, прилуцького полковника Дмитра Горленка до регіментаря коронних військ, кам'янецького каштеляна Марціна Калиновського.

«Ясновельможний мості пане, регіментар військ його королівської мості, мені вельми мості пане і добродію.

Щойно я почув про прибуття вашої ясновельможності [...] зайнятися з військом, посланим регіментарем вашої ясновельможності від його королівської мості і всієї Речі Посполитої, а маючи в серці моїм почуття щирої і нерозірваної зичливості, бажано вашій ясновельможності сьогодні новоприбулому, (в) українських горизонтах нової щасливої й успішної підтримки. Повідомляю також [...] вашій ясновельможності, що я тепер залишаюся з милостивого наказу найяснішого хана його мості, нашого заступника і протектора, а скоріше з дозволу найяснішої Оттоманської Порти, з полковниками, сотниками, з усією старшиною Війська Запорозького тут, в Україні, у Брацлаві та Немирівському повіті й інших селах і містечках і всім постільством [...], по квартирах поставленими. Давуючи вашій вельможності [...] відомість, хочемо і від вашої вельможності із зичливої схильності мати при собі листовні авізи. В. м. панство маєте намір наблизитися до наших квартир, щоб нашому Війську, яке стоїть на квартирах, як кінному, так і піхоті, не було жодної кривди. Бо це військо стоїть на квартирах не з власної волі, але з волі вищезгаданого кримського монарха, маючи суворий наказ, щоб із польським жовнірством утримували братерський зв'язок і не чинили між собою конфліктів (?). Повторно стократно прошу вашу ясновельможність про листовну відповідь, повторно зичимо вищезгадану зичливість, будучи завжди

Вашої вельможності регіментарю, моему вельми мості пану і добродію, зичливим і готовим до послуг Димитрій Горлевич, наказний гетьман Війська Запорозького, прилуцький полковник.

Дано у Брацлаві у жовтні 1713 року Божого».

Адреса: «Ясновельможному в. м. мості пану і добродієві, його мості пану Марціну Калиновському, кам'янецькому каштеляну, вінницькому старості, регіментарові військ його королівської мості, моему вельми мості пану, покірному».

(БЧ ВР. № 14608. С. 503. Оригінал).

№ 38

1714, жовтня 29 (18). – Цехинівка. –

Лист Дмитра Горленка до полковника коронних військ.

«Вельможний мості-пане полковнику, мені вельми мості-пане й брате.

Дякуємо Господу Богу, що ми випугалися з несподіваної й ніколи до нас не приязної турецької протекції; з їхніх бусурманських країв ми стали в християнських кордонах, де ставши, я перше маю честь поклонитися в. м., м. м. пану, як тому, чия особа й добре ставлення до нас відомі. А що в. м., м. м. пан, випередив мене своєю відозвою через й. м. пана хорунжого, і тому я це дуже сконфузився, але вибачте мене, зваживши на те, що я не знав про присутність в. м. пана в Рашкові; друге те, що не маємо кого з нашою відозвою послати до в. м., м. м. пана. До того ж ми вчора поспішали переправитися через Дністер, боячись, щоб нас не завернули назад. Бо знаємо, що у бусурман часто буває зміна фірманів і не дивина, бо гостро (?) змінні печатають. Через це, коли ми стали тут і тільки думали про послання до в. м., м. м. пана, аж тут приїжджає від вас, й. м. пан хорунжий, через котрого і я з усією моею компанією в. м., м. м. пану, кланяюся. Також доповідаю в. м., м. м. пану, що їду безпосередньо до Немирова за паспортом (до) ясновельможного й. м. пана київського воєводи на в'їзд у межі Польщі, який був давно мені виданий. А приїхавши туди, до Немирова, буду звідти старатися у найяснішого короля й. мості, пана милостивого, і ясноосвіченого й. мості пана краківського каштеляна, гетьмана в. к. і всієї Речі Посполитої; буду просити про притулок для мене й охорону в місцевих краях, або про клопотання до найяснішого царя й. мості, за якою ми б могли отримати амністію та повернутися до своїх власних домів. Це все залежить від волі їхньої та ласки, я лише ось що прошу в. м., м. м. пана, щоб нам, іноземцям і зайдам, хотів із цими нашими потребами

допомогти по можливості, за що ми всі обіцяємо віддячити нашими послугами в. м., м. м. пану. А тепер його доброму ставленню й ласці віддаємося назавжди й пишемо про це щиро і без лицемірства.

В. м., м. в. мостивого пана, любязно зичливий брат і слуга покірний Дмитрій Горленко з колами.

У Цехівці 18 жовтня старого стилю, а польського календаря 31 жовтня 1714 року».
(БЧ ВР. № 14629. С. 508. Оригінал).

№ 39

Після 1714 року. – Олешківська Січ (?). –

Лист Костя Гордієнка до регіментаря коронних військ.

«Mci pane regimentaru wojska ukraińskiego, moj mci pane i życzywy przyjatelu.

Zyczym wasz mci mci pnu od Najwyszczaho Hospoda Boha dobroho zdrowia i szczasliwego powedenia na mnohye lita. A pry sem naszym uzyczeniu oznajmuem wasz mci mci pnu o szkodę Samsona murdzy, ktoromu pokradeno koni sey oseny i od tych zlodiy, kotoryie tyie koni pokraly, poymaw Samsona murdza jednogo zlodii i powidał toj zlodiy towarystwo swoje, hde zostaiut. Cztery zlodii zostaiut u gubernatora Twardowskoho w Jaruzi, a try zostaiut u Myrzenka u Czeremusnum. I izdyw Samson murza do Serebrii i wodył zlodii toho, ktoroho poymały i podniały tyie gubernatori, że zaplatiat tyie koni murzakowy, tyie gubernatori, ktoromuo ukradły ich słodii kony trydziatero i troie i ostanowyw murdza swoich tatar u Serebrii, aby tyie hroszi odobraty, a tyie gubernatory, ktoriie podniały tyie koni zaplatyt, swoje słowa ne statczyły. Wielce prosym waszcei mci pna, żebyś wasz mość łaskaw buw poslaty od swojego boku panskoho do tych gubernatorow, żebyśca zystyły z tym murzoio za tyie koni trydziatero i troie, bo murza toj buw u Jałagasy i pysmo iemu dano od hana i Jałagasy zabraty za tyie koni i na hranyci turbacyia zostaiet za tyie koni newynnych ludey ta(...)* murza. Prosym łasky wasz mości mci pna, żeby toie o(...)* skonczylosia, aby hranycia u pokoju zostawała. A my za takuii wzajemność odwiedzczym w. mci pnu. Pry sem zostaiu nazawsze w. mci mci pnu życzywy przyjatel i powolny do usłuh

Konstanty Hordiienko, połkownyk i stražnyk ukraiński chana jeho myłosty».

(БЧ ВР. № 14608. Копія кінця XVIII ст. «List od kozaków ukraińskich do regimentarza o pokradzione koni Samsonowi murzie»).

№ 40

1723, грудня 31 (20). – Новгород-Сіверський. – Купча.

«Року тисяча сімсот двадцять третього, мсіа декаврия двадцятого дня.

На ратушу его императорского всепресвітлішого влчства новгородском. Перед нами, нижей подписавшимися урядовими, ставши персональне Роман Карпов син Шавдибин, козак сотні Новгородской, жител села Игнатовки, ясне, явне и добровольне, не примушене объявил и ко записанню потомних родичов подал тое, иж власную свою отчину вслужоную от Ивана Зубченка, козака игнатовского ж, непенную и ни в чом никому незаведенную сколько би моглось на всей той третьей Зубченковой части залазного винайтися дерева и не залазного обapol річки Лоски между грунтами манастирскими за селом Лоскою, где тамошние обиватели посполитие и козаки в сміжности свои иміють отчини, продал Марку Кортеленку, товаришеві сотні Новгородской, жителю стахорскому, за певну суму грошей совіто золотих за двадцять и, отобравши оние собою, позволил ему, п. Марку Кортелену (!), жені его и потомкам, тою отчиною вічне владіти, кому хотя дати, продати, замінити, даровати и ко найлутшому своему спокойному заживанню обернут и всякую иміти користь; также и дерево, которое на той части находится не залазное, а к ділу отчицкому згодное ділати, остатней волі его вручил, а на себе вічно положил зречение, же ни он, Роман, ни жена его, потомки, близкие кровные и далекие, в тую проданную отчину вічне втручати не будут и ему, п. Марку, в спокойном заживанню жадной би наименьшой трудности и препятія чинити не повинни А которая дабель з той отчини и куда оная отдавалася, то и тепер повинна даватис невозбранно где надлежатимет и при том он же, Роман Шавдибин, просил для потвержения его продажи о виданя сего купчого запису. Которого не отмовивши прошению потомних ради часов и для спокойного владения ему, п. Марку, веліли сим купчим ствердити записом, который з ратуша новгор[одского] требующой стороні з подписом рук урядових и притиснением печати ратушной выдается.

Писан в ратушу новгор[одском] року и дня вишписанного.

Иван Андриев, атаман городской и сотник наказный новгородский.

Илия Афанасович, войт новгородский».

(БПАН ВР. № 261/2. Арк. 85. Оригінал).

№ 41

1724, травня 1 (квітня 20). – Макошин. – Скарга ігумені Інокентії.

«1724 года априля 20.

Діло макошинского Покровского дівичого мнстра игумені Інокентії о забратіи на їх мнстирских грєблях полковими черниговскими зборщиками розмірових приходов.

№ 85 1724 априля 20 д. Копия (...)*.

Всесветлейший державнейший император и самодержец всероссийский Петр Великий, отц отечества, гдѣрь всемилостивейший.

Бьет челом мокошинского Покровского девичья мнстыря игумення Инокентия с сестры. А в чем мое прошение тому следуют пункты:

1

В прошлых годах еще за владения королей полских даны к оному мѣстрю для пропитания ино-
кинь мельницы, а именно в селе Хвесковце о дву колесах да в селе Величкове о трех колесах вешня-
ках. С которых и понне обычные пожитки прихаживали на оной мѣстрь.

2

А в прошлом 723 году Черниговского полку мейско[й] сотни зборщики Яков Терпицкой с това-
рыщи и с оных, а именно с величковских по двадцети алтын с кола, а хлебные даходы как с хвес-
ковских, так и с величковских, все берут на ваше императорское величество. А оные мельницы со-
держатца на мнстрском коште, а з будучих в Хвесковце цена той гребле двух мелничных кол и о
мейского сотника оные зборщики берут (?) токмо войсковую часть.

3

Они ж зборщики с купленого мѣстрского хлеба емлют от молотя против других.

Просим вашего величества о сем нашем челобитье решение учинить.

К сей чолобитной коллегии Малої Росии копіем ...вмісто по ея прошению руку приложил».

(БПАН ВР. № 261/2. Арк. 85–86. Копія другої половини XVIII ст.).

№ 42

1726, лютого 17 (6). – Мізин (?). – Розписка.

«Року 1726 февраля 6.

Мы, нижей подписанные, козаки осотченики (?) мизинские, даемо от себе з согласия и общей во-
ли ншою сию обители новгородской росписку, что по прежнему обикновению подлуг гетманских
універсалов и протчих кріпостей з оной обители иміючихся, должны мы в всяк з угодий мѣстир-
ских, именно з бортих дерев и озер по давнему определению денежную дабел в монастыр вистатча-
ти без всякой противности и на том подписуемся.

К сей росписці Тит Плужник, Данило Ветоха, Иван Подоляка, Ониско Чмирь, Ларко Кислой,
Иван Леонов, Оникий Мушенко с протчими товарищи бортниками, а вмісто їх яко неуміючих гра-
мот по прошению їх сщеник мизинский Григорий руку свою приложил».

(БПАН ВР. № 261/2. Арк. 18. Оригінал).

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий
співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського
Національної Академії наук України (вул. Трохосвятительська, 4, м. Київ, 01001, Украї-
на).

pr. Mytsyk Yurii – doctor of historical sciences, professor, chief scientist at the M. Hru-
shevsky Institute of Ukrainian archaeography and source studies of the National Academy of
sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інститу-
ту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського Національної Акаде-
мії наук України (вул. Трохосвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна)

Tarasenko Inna – Ph.D. in historical sciences, research fellow at the M. Hrushevsky Institu-
te of Ukrainian archaeography and source studies of the National Academy of sciences of Ukrain-
e (4 Trokhsviatytelska Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: innatarasenko86@gmail.com

FROM NEW DOCUMENTS TO THE HISTORY OF THE SIVERSHCHYNA (17th–18th c.) (part 26)

*The publication presents documents of Hetman Bohdan Khmelnytsky, Chernihiv colonels Stefan Podo-
bavlo and Ioanikiv Sylvch, Prvlukv colonel Dmytro Horlenko, Zaporizhzhia Sich ataman Kostyantyn Hor-
diienko and other elders, handwritten news (avizas, news letters) that served as newspapers, business do-
cuments, etc.*

Key words: universal, letter, hetman, colonel, Sivershchyna, Church, newspapers.

Дата подання: 30 квітня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 28 липня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик, Ю., Тарасенко, І. Из новых документов до истории Сиверщины XVII–XVIII ст. (частина 26).
Сіверянський літопис. 2024. № 4. С. 73–90. DOI: 10.58407/litopis.240408.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu., Tarasenko, I. (2024). Iz novykh dokumentiv do istorii Sivershchyny XVII–XVIII st.
(chastyna 26) [From new documents on the history of the Sivershchyna (17th–18th c.) (part 26)]. *Siverian-
skyy litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 73–90. DOI: 10.58407/litopis.240408.

Мирослав Май-Борода

РУМУНСЬКИЙ ЧАСОСЛОВ 1833 р. В КОЛЕКЦІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ТА ЩОДЕННИК СОЛДАТА ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

DOI: 10.58407/litopis.240409

© М. Май-Борода, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3467-7380>

Мета статті: уведення до наукового обігу інформації про богослужбову книгу, що зберігається в фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського – Часослов 1833 р., виданий в Румунії. А також введення до наукового вжитку особистого щоденника власника книги, солдата Першої світової війни Гаврила Барана, що розкриває подробиці знахідки Часослова. Стаття ґрунтується на загальнонаукових **методологічних принципах** історичності, цілісності та об'єктивності. Вони реалізуються через застосування історико-критичного, аналітичного та логічного методів. **Наукова новизна:** історія книги та шлях її надходження до музею раніше не досліджувалися. У статті систематизовано зібраний матеріал, що стосується історії музейного артефакту. Щоденник Гаврила Барана як важливе джерело з історії Першої світової війни публікується вперше. **Висновки.** Опрацьований матеріал дозволяє визначити, наскільки це можливо, місце, де була знайдена книга, та її подальше місцезнаходження до моменту передачі Часослова до музею. Особистий щоденник солдата дає змогу детальніше дослідити події Першої світової війни переважно на Румунському фронті та частково на території України через призму сприйняття їх безпосереднім учасником в період з березня 1916 р. по жовтень 1917 р. Автор звертає особливу увагу на побутову сторону солдатської служби, детально описує пересування війська, передає через текст свої внутрішні переживання та фіксує враження від побачених ним румунських звичаїв і традицій.

Ключові слова: Часослов 1833 р., щоденник солдата, Перша світова війна, Румунський фронт, село Олбин.

Часослов – богослужбова книга, в якій містяться незмінні тексти чинопослідувань добового кола богослужінь. Вона є найбільш вживаною в храмі. Регулярність, а в деяких церквах і щоденність використання Часословів сприяла їх швидкому псуванню в порівнянні з іншими богослужбовими книгами, тому й цінність збережених древніх Часословів особливо велика.

Досліджуваний нами музейний примірник надрукований румунською мовою, кирилицею. Виданий у друкарні Георгія Клозіуса (м. Сібіу, Трансильванія) у 1833 р. Це приватна друкарня з давньою історією, започаткована наприкінці XVII ст. Іоаганом Бартом. Вона передавалась у спадок від отця до сина. Георгій Клозіус був зятем Іоагана III Барта, правнука засновника друкарні. На жаль, у Часослові не зберігся титульний лист із вихідними даними. Оскільки ми мали інформацію про розмір книги та загальну кількість сторінок, встановити час і місце її друку нам допоміг каталог румунських книг, виданих в період від 1508 до 1918 рр.¹

У книзі збереглися записи, які дають чітке уявлення про те, яким чином вона опинилася на Чернігівщині, а саме в с. Олбин Остерського повіту (нині Чернігівський район). З румунського фронту часів Першої світової війни Часослов привіз солдат Гаврило Баран, житель цього села. Він залишив у ній такий запис: «Ця книга знайдена мною під час відступу під натиском неприятеля в Румунії по дорозі від міста Меджидія до міста Браїла 1916 р. жовтня дев'ятого дня».

Відстань між цими населеними пунктами становить приблизно 170 км. Скоротити географічні масштаби для визначення більш точного місця, де солдат знайшов книгу, допоміг особистий щоденник Гаврила Барана, який він вів під час військової служби. Часослов було знайдено між селами Сату Ноу (що неподалік м. Меджидія) і Базарлу на дорозі серед покинутих біженцями речей. Він пише: «Ми виїхали, тобто вийшли на дорогу при страшній темряві й невеликому дощюку, нам представилася страшна картина: війська, що від-

¹ Bibliografia națională retrospectivă a cărții românești. Biblioteca Academiei Române. URL: <https://bibliacad.ro/bnr/brmautori.php?aut=c&page=760&limit=20>.

ступують, вози біженців, піхота, артилерія, козаки – усе змішалося разом ... а коли розвиднилось, то очам ще більше представилися жахливі картини. Дорогою скрізь валялося багато всякого роду майна, кинутого біженцями, як швейних машин, подушок, книг, посуду та іншого. А зерном: пшеницею, кукурудзою, вівсом та іншим була засипана вся дорога».

Особистий щоденник Гаврила Григоровича Барана, селянина за походженням², у часи Першої світової війни – писаря канцелярії при воєнній хлібопекарні на румунському фронті, нині зберігається в його правнучки пані Зої Сіліної, яка у 1994 р. їй передала Часослов до Музею.

На сторінках церковного календаря, що знаходиться в кінці Часослова, зберіглося чимало записів з інформацією про дати народження чи смерті членів родини Баранів:

«1 юнія 1891 г. померла Матрона Баранова» – мати Г. Барана.

«3 марта 1903 г. родился Афанасий» – чоловік дочки Г. Барана Ганни (1907 р. н.).

«19 февраля 1924 г. помер Иаков в Саратове» (?).

«22 февраля 1930 г. родилась Галина» – онука Г. Барана, дочка його сина Якова.

«20 ноября 1932 г. померла Мария» – дружина Г. Барана.

«1942 г. 22 сентября убит Иван на фронте» (?).

«В ноябре 1942 г. погиб без вести Андрей на фронте» (?).

«6 марта 1947 г. помер Николай» (?).

«1949 г. помер Феодор родился 1881 г.» (?).

Деякі записи повідомляють про події Другої світової війни: 1) «1942 года августа 28 дня вступили в Олбин немецкая армия и тогда же дня убит Витя³ да будет ему вечная память». 2) «1943 г. 13 сентября вступили в Олбин ~~немцы~~ красноармейцы» та ін.

Під 50-м псалмом на румунській мові знаходиться напис олівцем перших слів псалма церковнослов'янською «Помилуй мя Боже по велицей милости Твоей».

Є й запис, що розповідає про погоду навесні 1942 р.: «1942 года в Марте месяце по старому стилю были морозы 1го 16°, 2го 22°, 3го 21°, 4го 16°, 5го 12°, 6го 11°, 7го 21°, 8го 26°, 9го 16°». Вочевидь, помічати такі природні нюанси було цікаво для Г. Барана, подібні природничі помітки нерідко трапляються й в особистому щоденнику солдата.

Чимало записів зберіглося в книзі на румунській мові. На жаль, на цей час вони не розшифровані. Проте, завдяки допомозі румунських колег, вдалося встановити, що книга була куплена в Бухаресті в сер. XIX ст. Чи належала вона бібліотеці якогось храму або ж використовувалася благочестивими християнами для домашньої молитви, сказати важко. Часослов прикрашений чудовими гравюрами, заставками, ініціалами та кінцівками. Оправа XIX ст. Розмір книги 18x12 см.

Життєвий шлях Гаврила Григоровича не був легким. Тяжкий рік військової служби в період Першої світової війни, що відірвав молоду людину від сім'ї та рідної землі, закінчився для нього серйозним запаленням нирок. Життєві випробування на цьому не закінчилися. За сімейними переказами, родина Баранів була працювотою й тому мала гарні статки. Добре відомо про те, як радянська влада ставилась до заможних селян. Масове «розкуркулення» не оминувло й родину Баранів. У період після Другої світової війни Гаврило Баран був репресований та відправлений у Сибір. Коли саме і в чому він був звинувачений, невідомо. Як зазначають дослідники цього історичного періоду, «друга половина 1940 – початок 1950-х рр. характеризувалася використанням політичних репресій для “вилучення” нелояльних до сталінського режиму громадян»⁴. За розповіддю нащадків Гаврила Барана, йому вдалося втекти зі спецпоселення й приїхати до Чернігова, де він був вимушений переховуватись у домівці свого брата. Згодом він повернувся до Олбина. Помер Гаврило Баран у 1953 р.

Його щоденник «военных походов» публікується вперше з дозволу власників. Оригінал являє собою невеликий блокнот розміром 11x17 см. Загальна кількість сторінок – 72. На аркушах видно водяний знак «Писчебумажная фабрика. Рига». Текст написаний одним почерком чорним чорнилом. Останнє речення та підпис – синім чорнилом. Також у тексті є незначні правки та втиснений між рядками запис за 8 листопада синім чорнилом. Вочевидь, такі дописи були зроблені солдатом вже вдома під час перелічування записів.

Ця пам'ятка є не лише джерелом з історії Першої світової війни, а й важливим матеріалом для філологів, які досліджують народну мову поч. XX ст., тому текст подається мо-

² Державний архів Чернігівської області. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 2715. Арк. 50.

³ Повне ім'я Віталій. Онук Г. Барана. Загинув у 14-річному віці. Коли пас корову, почалося бомбардування села німецькою авіацією.

⁴ Коваленко О., Подкур Р. Політичні репресії радянської доби на Чернігівщині (кінець 1930-х – 1980-ті рр.). *Реконструовані історією. Чернігівська область*. Чернігів: Деснянська правда, 2010. Кн. 2. С. 31.

вою оригіналу без змін зі збереженням граматичних конструкцій автора. Редагування торкнулося лише розділових знаків. Текст поділений на речення, тому що в оригіналі все оповідання подається через кому, крапка використовується рідко. Квадратні дужки з цифрами на початку та знаком // в кінці вказують на межі сторінок в оригіналі щоденника. Також у квадратні дужки взяті слова та частини слів, додані публікатором до оригінального тексту з метою уточнення для кращого розуміння розповіді. Під час згадки населених пунктів, назви яких змінились, у зносках подаються сучасні топоніми.

* * *

[Оправа щоденника]

№ 403

Г.Б.
1916 года
16 ноября
Руминия
село

Тапологиуль //

[Оправа зворот]

1916 года ноября 16 дня

Гаврииль
Барань
Села Олбина
Волчковской волости
Остерского уезда
Черниговской губер.

Руминия
Село «Тапологиуль» //

[1] Краткий дневник моих военных походов 1916 г. ноября 16 дня

Руминия
Село Тапологиул //

[2] 1916 годъ

Двадцать восьмого Марта 1916 года меня мобилизовали по случаю войны России сь Германией, Австрией, Болгарией и Турцией. Меня отправили в городъ Черкасы в 145 воронеж[скую] дружину, где я прослужилъ неся строевую службу до **22 Мая** сего 1916 года, а 22 мая меня отправили сь прочими солдатами въ Дарницу, где и сформировали с насъ 224ю полевую военную хле//[2 зв.]бопекарню, при которой я прослужилъ опять неся строевую службу до **12 Июля** сего года, а сь 12 Июля меня определили въ канцелярію при упомянутой хлебопекарне за писаря и я пересталъ нести общую солдацкую жизнь и нести проклятую строевую службу.

Въ Дарнице мы прожили до **21 Сентября** сего 1916 года, а потомъ мы получили приказъ ехать на Руминскій фронтъ и мы сь // [3] 21 Сентября начали грузитъ на дарницкомъ вокзале на поездъ, и **24 Сентября** рушили въ дорогу, **25–30** мы пробыли въ дороге и **1го Октября** приехали въ городъ Рени⁵ расположенный на берегу Дуная и сего **1го Октября** мы погрузились на баржи и насъ повезли вверхъ по Дунаю и мы такимъ образомъ ехали Дунаемъ две ночи и день и не доезжая верстъ четырехъ до Руминского города Черноводъ⁶ насъ **3 Октября** выгрузили // [3 зв.] на разсвѣтъ на Руминскій берегъ, и было приказано намъ двигатъ въ глубь Руминіи къ городу Меджидія⁷.

Очень жудко и какая то тяжелая тоска одолела каждымъ сь насъ когда мы вдругъ очутились въ чужой и далекой стороне. Сь полдня сего числа намъ стало слыхать сь позицій страшную орудійную пальбу и чемъ дальше мы двигались впередъ // [4] темъ явственней было слыхать канонаду и мы все себя чувствовали скверно. Вечеромъ сего дня мы сделавъ въ полдня въ одной Руминской деревне отдыхъ, приехали въ городъ Меджидія, и намъ было приказано около города ночевать и все расположились кто где могъ найти удобней. Я сь двумя солдатами на порядочномъ разстояніи отъ обоза нашли пустой сарай и тамъ расположились ночевать ибо здесь было немного // [4 зв.] теплей чемъ подъ открытымъ небомъ.

На другой день т. е. **4 Октября** утромъ снялись и переехавъ городъ Меджидія намъ было приказано остановитъ въ татарской деревне⁸, расположенной въ версте отъ города, где мы остановились и начали разгруживаться; вдругъ надъ городомъ появились непріятельскіе аэропланы, которые бы-

⁵ Нини Ізмаїльський район Одеської області.

⁶ Чернаводе – місто в жудеці Констанца.

⁷ Місто в жудеці Констанца.

⁸ Найвірогідніше, це село Валя-Дачилор. Стара татарська назва – Hendek Karaköy або Hendek Kara Kuyusu.

ли обстріляны нашими и Руминскими батареями // [5] скрились. Сего числа намъ было приказано переехать въ деревню Кюстель⁹, весь этотъ день была страшная канонада на фронте.

7 октября намъ было опять приказано переезжать въ деревню Сатуну¹⁰, где мы развернулись и приступили къ своимъ занятіямъ. Село Сатуново въ 2 верстахъ отъ Меджидія. Весь этъ день слышна была страшнейшая канонада на фронте. Сего же числа появились надъ городомъ 3 неприятельскихъ аэроплановъ и начали // [5 зв.] бросать бомбы въ городъ и на станцію железной дороги и причинили вредъ городу и станціи, скрились. Были и человеческія жертвы. Весь день на фронте до того была ужасная пальба что казалось вся земля провалится. Съ полдня стали отступать наши войска и ехала масса беженцевъ а намъ приказа не было сниматся, хотя мы его ожидали. И когда сталъ вечеръ, то мы всю свою канцелярію вложили // [6] въ сундуки и все были одеты въ шинеля по походному, ибо мы надеялись, что скоро будетъ распоряженіе сниматся, что действительно и оправдалось.

Часовъ въ 10 вечера получили приказаніе сниматся и въ это время стало слышать кроме орудійной канонады ружейные выстрелы и трескотню пулеметовъ, и подъ эту музыку мы снялись и двинулись вместе съ другими частями отступать. Когда мы выехали, // [6 зв.] т. е. вышли на дорогу при страшной темноте и небольшому дождю, намъ представилась страшная картина: отступающія войска, повозки беженцевъ, пехота, артиллерія, казаки все смешалось вместе – крикъ, гамъ, звонъ оружія, вопли женщинъ, плачь детей, все сливалось вместе и весьма неприятно влезало въ умахъ, а когда разсвело то глазамъ еще больше представились ужасные карти//[7]ны. По дороге вездѣ валялось много всякого рода имущества, брошенного беженцами ~~мы~~ какъ то швейныхъ машинъ, подушекъ, книгъ, посуды и прочаго, а зерномъ, пшеницей, кукурузой, овсомъ и прочимъ то почти вполнѣ была засипана вся дорога, валялись поломаны повозки и павшіе лошади.

9 октября утромъ мы приехали въ села Базарлу¹¹ канонада все время на фронте ни на минуту // [7 зв.] не переставала, а ревели и день и ночь, при чемъ ночью еще зловеще светили пожары и казалось, что половина вселенной горитъ.

Противъ **10 октября** мы были разбужены страшнымъ шумомъ на улице и когда мы вышли на улицу, то ехало много отступавшей нашей артиллеріи и разныхъ нашихъ войскъ и ехало много беженцевъ и этого дня т. е. 10 октября и мы получили приказъ сн//[8]матся и отступать. И мы двинулись в путь и шли три дня и три ночи мало отдыхая и не получая горячей пищи и даже въ концѣ и хлебъ весь вышелъ. И мы должны были сами себе добывать пропитаніе по брошеннымъ Руминскимъ деревнямъ, где съестныхъ припасовъ весьма мало встречалось. За то вездѣ было брошено много разного рода вина и мы его брали и пили кто сколько могъ и брали во все кто въ что могъ. [8 зв.] // А за неимениемъ хлеба приходилось голодъ утолять сырой капустой тутъ же нарванной по дороге въ огородахъ.

И наконецъ **14 октября** мы приехали въ Руминскій городокъ Матчинъ¹², где отдохнули и подкрепились пищей. И опять двинулись дальше и ночью сего числа когда смеркалось пришли на берегъ Дуная и по понтонному мосту перешли Дунай и вошли ночью въ Руминскій городъ Браиловъ¹³, // [9] где около города и ночевали.

15 октября весь день стояли на томъ же месте, где и ночевали. Мы ходили по городу и покупали что кому было нада: городъ Браиловъ изъ себя не представляетъ ни чего особенного кроме пристани на Дунаѣ и паровыхъ мукомольныхъ заводовъ. 15 окт[ября] вечеромъ мы опять снялись и двинулись по направленію къ городу Галацу, но ночью сбились съ пути и были при//[9 зв.]нуждены ночевать въ степи подъ открытымъ небомъ При чемъ съ полночи пошелъ дождь и стало довольно холодно. Лошади ввиду не достачи корма были пущены по степи пастись.

16 съ разсветомъ опять снялись и въ полдня въехали въ городъ Галацъ. Городъ довольно большой чистый и хорошій. Вечеромъ сего числа перешли границу Россіи съ Руминіей реку Прутъ и ночью вошли // [10] [в] Бессарабскій городъ Рени. И какъ весь день шелъ дождь и холодно, то мы едва передвигали ноги и я не доходя Рени отсталъ отъ своего обоза. И только благодаря судьбе встретилсъ съ одной повозкой съ своего обоза на которой я кое какъ добрался до своихъ, которые остановились въ Рени на ночь. Мы все были страшно голодны и все мокры до костей, но в городе вездѣ такъ было набито солдатъ, что съ солдатомъ Степаномъ Юрченко¹⁴ едва // [10 зв.] отыскали маленькую конурку, которая была совсемъ не топлена и принуждены были лечь на холодномъ и сирымъ полу спать прижавшись одинъ къ другому спинами.

Не смотря на то, что было очень холодно **17 октября** мы опять снялись, и вся наша пешая команда въ Рени погрузилась на пароходъ и ехали внизъ по Дунаю до Руминского местечка Исакии, где насъ высадили на руминскій // [11] берегъ. И перейдя по понтонному мосту Дунай в Бессарабію, мы направились къ монастырю Святого Ферапонтія¹⁴ стоящаго на берегу Дуная, куда и прибили того же числа ~~утр~~ вечеромъ.

А 18 окт[ября] туда же прибыль и нашъ обозъ. Здѣсь мы остановились и намъ бы[ло] приказано приступить къ занятіямъ. Ходили иногда въ церковь, где намъ местные монахи показывали въ стенахъ церкви пробоины отъ турецк//[11 зв.]ихъ снарядовъ, а также и самые снаряды, которыми поде-

⁹ Нині село Кастелу.

¹⁰ Село Сату-Ноу.

¹¹ Найвірогідніше, нині село Штефан-чел-Маре (рум. Ștefan cel Mare). Старе найменування – Bazaschioi.

¹² Мечин (рум. Măcin) – місто у жудеці Тулча.

¹³ Браїла (рум. Brăila).

¹⁴ Знаходився між озерами Кагул і Кугурлуй в 6 км від села Новосільське Ізмаїльського району Одеської області. Зруйнований в 1947 р.

ланы пробоины. Это было не помню в каком году, когда Император Николай Павлович воевал съ Турками и наши войска переходили Дунай¹⁵.

27 октября намъ опять было приказано сниматся и опять двигаться за Дунай въ Руминію. И мы переправились чрезъ Дунай понтоннымъ мостомъ и остановились въ Руминскомъ // [12] местечке „Исакчи“, где и простояли до 6 Ноября.

Здесь по распоряженію нашего начальства очень много было вылито съ подваловъ вина и водки просто на улицы, дабы не переживалось наше войско. И вино и водка текли улицами целыми ручьями и наши солдатики некоторые пили просто съ земли. Здесь каждый день проходило очень много войскъ нашихъ на позиции. Часто появлялись непріятельскіе ареопланы. // [12 зв.] **6 ноября** мы опять снялись и нам приказано двигаться верстъ на 60 въ глубь Руминіи, такъ силы непріятеля были оттеснены назадъ. И мы **8 ноября** прибили въ село Тапологуль¹⁶.

8 ноября¹⁷ переходили горы¹⁸, покрытие облаками и нам приходилось идти в облаках. При чем мы ощущали страшную сирость и один другого в 10 шагах не видели пока не выйдем с облака.

9 ноября былъ налетъ непріятельскихъ ареоплановъ съ которыхъ брошено въ село 4 бомбы и одна съ нихъ упала въ 40 шагахъ одъ той хаты, где мы помещались. Осколками сильно ушибало всю стѣну хаты и повбило окошки. Но мы не пострадали ни чего, а на улице ранило лошадей и убило одного солдата и ранило одного татарина. Погода все дни, слава Богу, теплая хотя сырая.

8, 9 и 10 была слышна сильная канонада на позиціяхъ днемъ и ночью по направленію юго-запада.

11–15 особого ничего не произошло.

16 и 17 слышна на юге страшная орудійная пальба.

18–20 тоже реветъ безъ остановки // [13 зв.] орудійная канонада.

Съ **19** на **20** ночью былъ первый маленькій морозецъ.

21 и 22 тоже слышна ужасная канонада с позицій.

23 ноября намъ опять приказано идти дальше верстъ на 25 въ село Сарагіоль¹⁹. Проходили местностями, где происходили бои. Вся земля была до того срита окопами и разного рода ямками, что ужасно было смотреть. Проходили Руминским селомъ въ которомъ // [14] былъ непріятель. Все село было спалено до совершенства исключая церкви. Село это называется „Касимча“. Того же дня вечеромъ мы приехали въ Сарагіоль.

24, 25, 26 канонада съ юга слышна день и ночь.

27–29 все эти дни слышна канонада на позиціяхъ.

30 ноября въ виду сильного натиска непріятельскихъ силъ, намъ было приказано сниматся и отступать назадъ. И такъ [как] // [14 зв.] отступать нужно было весьма спешно, то мы должны были бросить много запасовъ муки и топлива, то начальство распорядилось всю муку спалить, что исполнено было моментально. Было вилито несколько бочекъ карасина на муку. Подпалена нашими солдатами назначенными для этого и которыхъ мы бросили исполнить это дело. Муки сгорело 1,800 пудовъ и солдаты которые па[[15]лили, едва успели избежать плена и догнали насъ черезъ несколько дней.

1 Декабря мы вышли съ Сарагіоля, и того же дня вечеромъ приехали в село „Тапологуль“, где и остановились ночевать. А на другой день, т. е. **2 Декабря** пошли опять дальше и вечеромъ того же дня мы пришли въ село „Орто-Кіюй“, расположенное въ високихъ горахъ. Когда мы остановились и такъ какъ намъ еще не было приказа приступать // [15 зв.] къ занятіямъ, то я съ писаремъ „Эсауленкомъ“ не смотря на сильное утомленіе отправились бродить въ горы. Намъ хотелось содратся на самую висоту дабы оттуда посмотреть окрестность, но, къ сожаленію, намъ это не удалось, сколько мы не дрались вверхъ то передъ нами все являлись вешія (?) и большія горы. И мы не могли ни чего больше разсмотреть и не съ чемъ вернулись на бывакъ, где насъ ожидалъ супъ, кото[[16]рый приготавилъ намъ нашъ доблестный Черешнюкъ, и который намъ показался вкуснее всего.

2 Декабря ночью было приказано пекарямъ приступитъ къ выпечке хлеба, а мы нашедши просторней квартиру противъ той въ которой провели первую ночь, начали розпаковывать свою канцелярію какъ получили приказъ сниматся и бежать, такъ какъ непріятель сильно теснитъ наши силы. И на фронте слышался какой то адъ. // [16 зв.] Земля и воздухъ тряслись отъ орудійного грома, и наша армія спешно отступала: неслись казаки, кавалерія, тянулись обозы, мчалась артиллерія, ехали беженцы и все смешалось вместо, и страшно было смотреть на такую ужасную картину.

3 Дек[абря] мы снялись, при чемъ мы бросили больше 100 п[удов] выпеченого хлеба и столько же невыпеченого находившагося еще въ печахъ, такъ какъ печи все были сняты, а // [17] сырой хлебъ оставленъ. И наши солдаты отступавшіе съ позицій весь хватали и ели не разбирая сирой или печеный, благодаря тому, что все были очень голодны. Этого же дня въ полдня мы вступили въ село Майдань-Кіюй²⁰ и не останавливаясь пошли мы дальше. И часовъ въ 11 ночи по страшной грязи и по ущельямъ, и корнизамъ горъ и вообще страшно не удобной дороге пришли въ местечко „Исакчи“. И въ виду сильного утомле[[17 зв.] ния людей и лошадей принуждены были остановитя на бывакъ. Все время много оступало войскъ и много ехало автомобилей назадъ съ фронта съ подъ Тульчи и прочихъ местъ. Все время этого отступления въ меня сильно болела спина и правая нога и я до того страдалъ, что радъ был смерти.

¹⁵ 27 травня 1828 р.

¹⁶ Село Тополог (рум. Topolog) у жудеці Тулча.

¹⁷ Згадки про 8 листопада дописано між рядків синіми чорнилами.

¹⁸ Мачинські гори.

¹⁹ Село Sarighiol-de-Dyal (рум. Sarighiol de Deal) у жудеці Тулча.

²⁰ Нині село Валя Теїлор (рум. Valea Teilor). Старе найменування – Meidanchioi.

5 Декабря утром мы опять снялись и двинулись к границе России и часовъ въ 11 дня мы по понтонному мосту перешли // [18] Дунай и вечеромъ того же дня вступили въ Бессарабское селеніе Са-туново²¹, где остановились. И здесь мы получили приказъ приступить къ занятіямъ. Все дни этого отступленія позади насъ была адская орудійная и ружейная пальба и шло и ехало много отступавшаго нашего войска и ехало много вместе съ войсками беженцевъ Руминь. И при этомъ происходили такіе ужасные картины, которыхъ я никогда не могу забыть. //

[18 зв.] **6, 7 и 8** все эти дни была слышна непрекращающаяся ни на минуту страшная канонада на фронте.

8 Декабря мы опять получили приказъ сниматся и въ виду отступленія непріятеля назадъ, намъ приказано двигаться опять за Дунай въ Руминскій городъ Браиловъ. И мы на разсвѣтѣ **9 Декабря** снялись. При чемъ былъ такой спѣх, что пекарямъ было приказано вывернуть съ дежей даже замешенное тесто долой. // [19] И мы часовъ въ 10 утра по мосту перешли Дунай и опять въехали въ местечко Исаки. Но здесь намъ было приказано опять возвращатся назадъ въ Бессарабію, такъ какъ непріятель опять сталъ сильно теснить наши силы и за невозможности проезда Браиловской дорогой, такъ какъ ее сильно обстреливалъ непріятель. И мы тогоже 9 Дек[абря] перешли по Руминскому понтонному мосту Дунай и пришли опять въ Бессарабію и чрезъ село Карталгы²² направились къ // [19 зв.] къ городу Рени.

И переночевавши въ городе **10 Дек[абря]** утромъ снялись. Перешли речку Прутъ границу Рос-сії съ Руминіей, направились къ Руминскому городу Галацу, дабы этимъ путемъ доехать до Браило-ва такъ какъ нашъ этотъ приказъ еще не отмененъ. Переехавши Галацъ и деревни Барабош²³ и Сагарлу и реку Саретъ²⁴, ночью въехали въ городъ Браиловъ. Но здесь намъ было приказано немед-ленно возвращатся назадъ въ Галацъ, такъ какъ непріятель // [20] уже былъ недалеко отъ Браилова. И мы ночью немного отдохнувши, пошли темъ-же путемъ назадъ и **11 Декабря** вечеромъ пришли въ г. Галацъ и развернулись.

12 ничего особаго не произошло, но ночью былъ на городъ налетъ непріятельского цепелина, ко-торый бросилъ въ городъ 7 бомбъ большой величины. А **13** днемъ былъ три раза налетъ аеропла-новъ, которые бросали бомбы въ городъ.

14 сильна была слышна канонада.

15–23 все дни слышна пальба ужасная на фронте. //

[20 зв.] **23** утромъ я вышелъ съ квартиры на дворъ, но вдругъ три непріятельскіе снаряда пущен-ные съ за Дуная одинъ за другимъ пролетели надъ моей головою сильно режа воздухъ. И упали око-ло нашей пекарни, и разорвались. При чемъ все наши пекаря съ перепугу разбежались, бросивши всю работу, но вреда не произошло отъ этихъ взрывовъ никакихъ.

25 Дек[абря] въ день Христова Рождества пальба на фронте началась съ самого утра // [21] и не прекращалась целый день. Сегоже числа почти целый день шелъ мокрый снѣгъ, но къ вечеру начало совсемъ таять и ночью пошелъ сильный дождь, и **26** намъ приказано сниматся и двигаться опять въ Бессарабію въ г. Рени. И мы снялись и въ полдня двинулись въ путь при страшно мокрой и холод-ной погодѣ.

Дорога по которой мы шли пролегалла болотомъ поросшимъ очеретомъ и рогозой. И намъ нада было идти отъ Галаца до Рени, но подъ полотномъ желѣз[[21 зв.]ной дороги, по очень мокрой и очень грязной дороге подгаченной здесь же копанной глиной и благодаря безпрестанному движе-нію артиллеріи и военныхъ обозовъ дорога была превращена въ настоящую топъ. И мы вязли на каждомъ шагу по колени въ грязи и даже приходилось витаскивать другъ друга оставляя сапоги въ грязи. При чемъ мы еще должны были помогать лошадямъ везшимъ наше все иму//[22]щество: печи, дежи цейгаусъ и проч. И этотъ восьми верстный переходъ болотомъ мы шли трое сутокъ.

26, 27 и 28 Декабря две ночи пришлось ночевать здесь же на болоте. И благодаря Бога намъ хо-тя пощастливилось найти какой-то камышевый сарайчикъ и мы тамъ дрожа всемъ теломъ переноче-вали эти две злощастные ночи.

28 когда мы были уже от Галаца верстъ на 7, непріятель началъ обстреливать Галацъ // [22 зв.] съ орудій съ за Дуная. И такъ какъ наши лошади везшіе повозки совершенно выбились изъ силъ и повозокъ завязшихъ въ грязи совсемъ съ колесами не было никакой возможности витянуть, то намъ прислали помощь и запрягали по две и по три пары въ повозку. И къ вечеру 28 едва несколько пово-зокъ удалось вытащить съ болота и переправить черезъ границу, т. е. речку Прутъ въ Бессарабію // [23] въ село Журжулиту²⁵. А остальные повозки едва повиталили сюда же **29 Декабря**. И заночуя въ этомъ селе, еще до разсвѣта тронулись въ Рени, куда и прибыли **30 Декабря** утромъ. Все эти дни на фронте была ужасная пальба. Съ Журжулиты наши батареи тоже все время стреляли за Дунай.

31 весь день слышна кононада съ фронта. Погода стоитъ теплая и солнечная отъ 28 Декабря. Въ Рени намъ приказано // [23 зв.] развернуться и приступить къ занятіямъ. Здесь къ счастью намъ подь свою канцелярію пришлось найти теплую и уютную квартирку.

1917 годъ

1ое Января т. е. въ день нового года особеннаго не произошло ничего. Накануне этого праздни-ка мальчики ходили по подь окошками и пели песни, тоестъ щедровали по обычаю какъ // [24] это делаютъ и у насъ. Новый годъ мы все встречали все какъ то невесело. И мы дабы какъ нибудь разсе-

²¹ Нині село Новосільське Ізмаїльського району Одеської області.

²² Нині село Орлівка Ізмаїльського району Одеської області.

²³ Барабош – нині район міста Галац.

²⁴ Річка Серет.

²⁵ Село Джурджулешти в Кагульському районі Республіки Молдови.

яты пригласили и до себя мальчиговъ, и они намъ запели несколько песенъ. И мы, конечно, за это имъ дали на конфеты.

2-4 Января изредка доносилась съ фронта кононада, погода все эти дни стояла ясная и весьма теплая.

5го Января стало пасмурно и целый день шель // [24 зв.] небольшой дождикъ.

6го Января целый день была метель, которая началась еще съ ночи.

7 и 8 был морозъ 10°.

9-14 все эти дни порошил маленькій снежок и были небольшие морозцы.

От **14** по **1 февраля** особенного не произошло ничего. Ежедневно доносились орудійные выстрелы съ фронта и часто появлялись надъ городомъ непріятельскіе ареопланы. Погода была морозная и морозы доходили до 16°.

[25] Съ **1** по **10 февраля** особенностей небыло никакихъ. Морозы стали легчать, стало теплей и днемъ началъ таять снегъ, и по улицамъ стали бежать ручейки отъ тающего снега. Каждый день была слышна пальба съ фронта и стали появляться автомобили съ ранеными, которыхъ везли съ фронта въ Россію. Часто появляются надъ городомъ ареопланы, мы все еще стоимъ в Рени.

11 и 12 морозы въ 15°, а во все остальные дни важностей никакихъ. //

[25 зв.] **1 и 2 Марта** непріятель обстреливалъ городъ Галацъ и намъ ночью было хорошо выдать рвавшиеся снаряды.

7го Марта мы прочитали манифестъ объ отреченіи Императора Николая второго отъ престола и о столь важныхъ переменахъ въ нашемъ государстве. Ареопланы появляются каждый день и всегда обстреливаются нашими батареями, хотя и бесполезно. г. Рени //

[26] **8 марта** былъ полученъ приказъ, дабы наша хлебопекарня разделилась на две части, и одной части направится въ Руминію, и расположится въ деревне Татарке; и мы **9 Марта** вси, кроме обоза нашего, который направился сухимъ путемъ, вечеромъ погрузились на баджъ дабы ехать ночью, такъ какъ днемъ по Дунаю ехать было совсемъ невозможно за непріятельскими снарядами. И мы поехали вверхъ по Дунаю по направленію // [26 зв.] къ Галацу держась Руминского берега, дабы насъ не было выдать непріятелю, такъ какъ онъ все время сильно освещалъ Дунай прожекторами. И такъ какъ весь Руминскій берегъ былъ заросшій деревьями, то ему насъ было невидать.

Всю эту ночь съ страшною силою ревели орудія въ сторону Браилова. Часовъ въ 12 ночи мы прибыли въ городъ Галацъ. Здесь мы, пока приехали нашъ обозъ, простояли целый день. // [27] Ходили смотреть городъ. Заходили въ кинематографъ и смотрели благодаря тому, что этой ночи не было обстрела, какіе поврежденія непріятель поделалъ набережной и станціи снарядами кидаемыми имъ съ за Дуная. Видели очень большой мукомольный заводъ совершенно розбитый снарядами и много сильно поврежденныхъ зданій.

11 Марта утромъ мы тронулись съ галаца // [27 зв.] и направились въ Татарку. Но такъ какъ Татарка была биткомъ набита войсками и за неименіемъ помешеній насъ остановили въ селе Твлучешты, где мы и расположились. Здесь вси жители почти голодаютъ, хлеба нетъ совсемъ, кроме мамалиги ничего не увидишь. Деревни за зиму все превращены нашими солдатами въ настоящую пустыню. Нетъ нигде ни плетня, ни // [28] забора. Все что только могло сгореть на огне, то было спалено нашими солдатами, которые коченея отъ холода согревали свои члены. Сады порублены, виноградники потоптаны. Бывало днемъ кто нибудь начнетъ делать кое какую изгородь, но за ночь отъ нея и следа не останется, все солдаты спалятъ. Везде кроме ужасовъ больше ни чего не увидишь.

с. Твлучешты //

[28 зв.] Съ **12** по **18 марта** кроме орудійного гула больше ни чего не было.

18 намъ делали противохолерную и тифозную прививку. Погода вси дни теплая и хорошая. Все дни слышно грохотъ орудій на фронте.

20 сильная слышна кононада на фронте. Каждый день летаютъ непріятельскіе ареопланы, которыхъ наши батареи всегда обстреливаютъ. //

[29] **23** погода хорошая и даже жарко. И орудія гремятъ как и раньше.

24 и 31 безъ перемены.

1 и 2 Апреля тоже.

3 Апреля, тоестъ въ великую субботу²⁶ намъ выдали по 2½ ф[унта] пасхи белой, по 2 яйца, по ½ ф. колбасы, по ½ ф. мяса и по 1 бутылке белого вина. Ночью мы ходили въ местную Руминскую церковь, где полковой священникъ служилъ служеніе и святилъ пасхи солдатамъ. Мы тоже свои // [29 зв.] приносили святить, а некоторые солдатики просто приносили святить по кусочку черного хлеба. Часовъ въ 12 ночи мы пришли съ церкви и стали разговляться, а потомъ опять пошли въ церковь слушать руминского служенія. И меня очень удивило, когда Руминскій священникъ читаетъ Евангеліе то весь народъ вместо того чтобы стать на колени ~~становятся~~ садятся // [30] на корточки.

На разсвете, когда мы шли изъ церкви, вдругъ раздался орудійный выстрелъ и за темъ пошла ужасная кононада продолжавшаяся до полдня.

Въ полдня я съ Евсиковимъ и Эсавленкомъ ходили въ поле гулять, такъ какъ въ день пасхи въ концеляріи не было ни какихъ занятій. Ходили на аеродромъ, где стояло несколько аерплановъ. Мы ихъ смотрели и даже меряли // [30 зв.] аршиномъ длину и ширину. Въ длину 10 арш[ин], а въ ширину 26.

Ночью съ **3** на **4 Апреля** на фронте была страшная орудійная пальба и очень хорошо было выдать рвавшиеся въ воздухе шарапнели. Аеропланы летаютъ каждый [день].

²⁶ У 1917 р. Великдень припадав на 2 квітня (за старим стилем). Тобто Велика субота була 1 квітня. Вірогідно, запис робився пізніше, і солдат переплутав числа.

15 Априля утромь одинь съ нихъ сбросилъ 3 бомбы надъ той деревней, где мы квартировали. Но все они, къ счастью, упали въ озеро около деревни не причиняя не какого вреда.

17 Априля мне былъ раз/[31]решень отпускъ домой по 14 Мая. Какая моя было тогда радость. 17 я выехалъ с Руминіи, а домой приехалъ **22 Априля**. Дома пробылъ по **11 Мая** и въ Руминію опять приехалъ **15 Мая** и нашель свою часть въ селе Стойканахъ.

23 Мая: вси эти дни особенностей не было.

18 Іюня: жизнь все идетъ однимъ и темъ же порядкомъ и перемень нетъ никакихъ, стоимъ все на одномъ месте, только жара такая ужасная, // [31 зв.] что просто дышать тяжело и почти каждый день доходить до 40 градусо́въ.

На дняхъ получали жалованье за Май и за Іюнь и уже не по 75 коп. какъ раньше, а по 7 р 50 коп. въ месяц.

Жара все стоитъ ужасная, дождя нетъ, все сохнетъ, отпуски всемъ закрылись.

1го Іюля: Стоимъ все еще на одномъ месте. задыхаемось отъ жары и вони, перемень нетъ ни какихъ, только // [32] всегда кружатся аеропланы.

8 Іюля утромь произошолъ взрывъ артиллерійского склада находящегося отъ насъ въ 5 верстахъ на станціи „Формушица“²⁷. Взрывъ последовалъ два раза и до того былъ ужасный, что и рассказать трудно. И после этого снаряды и патроны рвались целый день и несколько дней повторялись взрывы снарядовъ закатившихся въ ямки въ которыхъ тлеть огонь. //

[32 зв.] Въ ночь противъ **9 Іюля** на фронте слышна была ужасная кононада.

Съ первыхъ чиселъ Іюля месяца я сталъ чувствовать страшный упадокъ силъ и здоровья, стали сильно болеть у меня ноги и все отяжелело. Болела голова, попухли ноги и руки и все, и аппетита совсемъ не было никакого.

18 Іюля меня сотрел докторъ. Призналъ въ меня воспаление почекъ и я **19 Іюля** отправился въ 190 эвакуціонный госпиталь // [33] находящийся въ селе Фольтешты. Страшно хочется на родину, хоть бы повидется съ семьей. Съ Фольтешты **20 Іюля** меня привезли въ Бессарабію въ Водолуй-Исаки²⁸ на двуколке.

21 меня съ прочими больными посадили въ вагонетки и привезли на станцію Волканешты и поместили въ палаткахъ просто на поле, где и ночевали.

22 насъ опять посадили въ вагонетки и привезли до Болграда на гирло Дуная, где посадили на // [33 зв.] баржу и **23 іюля** повезли въ городъ Измаиль, куда и прибили **24** вечеромъ. Утромъ насъ выгрузили на берегъ и поместили въ городе въ госпитале, где мы пробили двое сутокъ, а затемъ насъ посадили на пароходъ и повезли моремъ въ г. Одессу, куда и прибыли **27** вечеромъ и сейчасъ сели на поездъ и насъ направили въ Екатеринославъ²⁹, куда и приехали **1 Август**, где меня положили сначала на распреде/[34]лительномъ пункте, а **4 Августа** меня перевели въ госпиталь № 6^а Всер[осійского] Зем[ского] Союз[а].

Въ это время я до того былъ больной, что думалъ, что уже мой конецъ пришелъ. Ноги были до того пухли, что не могли въ ходить въ сапоги и такой же былъ и весъ. Здесь я пролежалъ до **24 августа** и мое состояніе за это время немного спавилось, но вдругъ **24 Авг.** внезапно ко мне приехала Марья. Боже мой! Какой я былъ // [34 зв.] радъ, и я даже отважился въ первый разъ выйти на улицу. И я сталъ просить доктора о моемъ переводе въ Остеръ, что мне после некоторыхъ препятствій и удалось. И я съ Марьей **26 Іюля**³⁰ выехалъ съ Екатеринослава и **31 Август[а]** приехали домой.

Домъ побилъ по **3 Сентября**, а потомъ отправился въ Остерскую больницу, где пролежалъ до **19 октября**, а 19 октября // [35] мне была комиссія и меня по моей болезни уволили вовсе отъ военной службы.

На этомъ кончаются мои военные похождения и желаю, чтобы они не возвратились.

Гавриил Баран //

[Оправа – спідня частина] Станция Гидигич³¹ Дедовец Григорий

References

Kovalenko, O., Podkur, R. (2010). Politychni represii radianskoi doby na Chernihivshchyni (kinets 1930-kh – 1980-ti rr.) Reabilitovani istoriiei. Chernihivska oblast [Soviet-era political repressions in Chernihiv region (late 1930s – 1980s). Rehabilitated by history. Chernihiv region]. Chernihiv, Ukraine.

Май-Борода Мирослав Сергійович – кандидат богослов'я, доктор філософії, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (вул. Музейна, 4, м. Чернігів, 14000, Україна).

Mai-Boroda Myroslav – candidate of theology, doctor of philosophy, senior research fellow of the V.V. Tarnovsky Chernihiv historical museum (4 Muzeyna St., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: miroslav_mb@ukr.net

²⁷ Село Фрумушица.

²⁸ Село Вадул-луй-Ісак у Кагульському районі Республіки Молдови.

²⁹ Нині місто Дніпро.

³⁰ Описка. Правильно 26 августа.

³¹ Нині місто Ватра (молд./рум. Vatra) в Молдавії, муніципій Кишинів. Раніше називалося селище-станція Гідігіч.

**THE ROMANIAN BOOK OF HOURS (1833)
IN THE COLLECTION OF THE CHERNIHIV HISTORICAL MUSEUM
AND THE DIARY OF A SOLDIER OF THE FIRST WORLD WAR**

The purpose of the article is to introduce into scientific circulation information about the liturgical book stored in the funds of the Chernihiv V.V. Tarnovskyi historical museum– the Book of hours (1833), published in Romania. And also the introduction of the personal diary of the owner of the book, a soldier of the First World War, Havril Baran, which reveals the details of find of the Book of hours, to scientific use.

The article is based on general scientific **methodological principles** of historicity, integrity and objectivity. They are implemented through the use of historical-critical, analytical and logical methods. **Scientific novelty:** the history of the book and the way it arrived at the museum has not been investigated before. Collected material related to the history of the museum artifact is systematized in the article. Havril Baran's diary is published for the first time as an important source of the history of the First World War.

Conclusions. The processed material makes it possible to determine as accurately as possible the place where the book was found and its further location until the time of handing over the Book of hours to the museum.

The soldier's personal diary allows for a more detailed study of the events of the First World War, mainly on the Romanian front and partly on the territory of Ukraine, through the prism of their perception by a direct participant in the period from March 1916 to October 1917. The author pays special attention to the everyday routine of the soldier's service, describes in detail the movement of the troops, conveys through the text his inner experiences and records his impressions of the Romanian customs and traditions he saw.

Key words: The Book of hours 1833, soldier's diary, the First World War, Romanian front, Olbyn village.

Дата подання: 9 січня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 13 травня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Май-Борода, М. Румунський Часослов 1833 р. в колекції Чернігівського історичного музею та щоденник солдата Першої світової війни. *Сіверянський літопис*. 2024. № 4. С. 91–99. DOI: 10.58407/litopis.240409.

Цитування за стандартом APA

Mai-Boroda, M. (2024). Rumunskyi Chasoslov 1833 r. v kolektsii Chernihivskoho istorychnoho muzeiu ta shchodennyk soldata Pershoi svitovoi viiny [The Romanian Book of hours (1833) in the collection of the Chernihiv historical museum and the diary of a soldier of the First World War]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 91–99. DOI: 10.58407/litopis.240409.

Тетяна Оксінь

**ДО ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ МОГИЛИ
ГЕТЬМАНА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО В БАТУРИНІ:
УВЕДЕННЯ В НАУКОВИЙ ОБІГ ВИТЯГУ З ЛИСТА М. ВАЙНШТЕЙНА
від 30.06.1927 р.**

DOI: 10.58407/litopis.240410

© Т. Оксінь, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0711-2905>

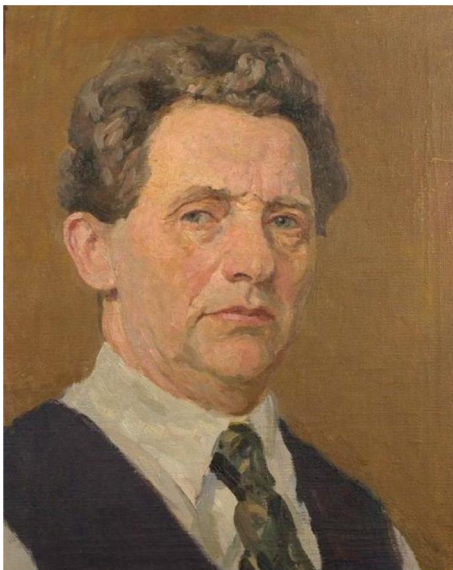
Актуальність дослідження. Питання несанкціонованого розкриття склепу гетьмана Кирила Розумовського досі залишається актуальним. Цій події присвячені ґрунтовні наукові дослідження, зокрема відомих істориків та краєзнавців Ф. Ернста, В. Різниченка, С. Білоконя, О. Коваленка. Результативними стали систематичні напрацювання істориків Національного заповідника «Гетьманська столиця». Проте ця тема потребує подальшого дослідження.

Влітку 1927 р. поховання гетьмана України Кирила Розумовського відкрив завідувач Конотопського краєвого музею О. Поплавський. Ця блюзнірська подія обурила й згуртувала українську інтелігенцію, істориків, захисників старовини, небайдужих до збереження пам'яток, зокрема Федора Ернста, Київського краєвого інспектора з охорони пам'яток культури, та директора Чернігівського державного музею Марка Вайнштейна.

Мета дослідження полягає в уведенні в науковий обіг нових відомостей та документу про розкриття склепу гетьмана, а саме – витягу з листа завідуючого Чернігівським окрмузеєм М. Вайнштейна до співробітника Лаврського музею в Києві В. Шугаєвського. **Методи.** У процесі підготовки публікації використано загальнонаукові (аналіз, синтез, порівняльний, класифікації, систематизації) та історичний (проблемно-хронологічний) методи. **Наукова новизна** зумовлена аналізом та введенням у науковий обіг виявленого документа – витягу з листа Марка Вайнштейна, – який зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (м. Київ).

Висновки. Підготовлено до друку й уведено в науковий обіг архівний документ – витяг з листа завідуючого Чернігівським окрмузеєм М.І. Вайнштейна до співробітника Лаврського музею в Києві В.А. Шугаєвського про деталі несанкціонованого розкриття могили гетьмана Кирила Розумовського у Воскресенській церкві Батурина від 30.06.1927 р. із фондів ЦДАВО України в м. Київ.

Ключові слова: гетьман Кирило Розумовський, Воскресенська церква Батурина, розкриття склепу, М. Вайнштейн, О. Поплавський, Ф. Ернст.

Марк Вайнштейн. Автопортрет. 1951 р.

Наприкінці червня 1927 р. завідувач Конотопським краєвим музеєм Олег Поплавський несанкціоновано, без жодних дозвільних документів, погоджень розкрив поховання гетьмана Кирила Розумовського у Воскресенській церкві Батурина. Ця подія сколихнула музейну спільноту Чернігівщини та України загалом. На акт вандалізму миттєво відреагував Київський краєвий інспектор по охороні пам'яток культури Федір Ернст та прибув до Батурина для розслідування справи. Однак небагатьом відомо, що розголошує справа набула саме завдяки Марку Вайнштейну, директору Чернігівського державного музею.

Марк Вайнштейн – уродженець м. Конотоп Чернігівської губернії. У 1923 р. був завідувачем Конотопського музею, формував колекцію, зберігав експонати; у 1925 р. його призначають директором Чернігівського музею.

У 1927 р. – час, коли відбулася досліджувана подія, – за адміністративною реформою 1923 р. Конотопська, Сновська, Новгород-Сіверська та Ніжинська округи перебували в складі Чернігівської губернії¹. Відтак Чернігівський державний музей об'єднував музейну мережу регіону та скеровував загально-дослідницький процес в Чернігівській губернії².

Марк Вайнштейн добре володів інформацією про стан справ у музеях округи. Саме йому першому розповіли про дивовижну «знахідку» – поховання гетьмана Кирила Розумовського. Не маючи достатніх важелів впливу, щоб самостійно зупинити протизаконні дії завідувача Конотопським краєвим музеєм Олега Поплавського, М. Вайнштейн пише листа співробітнику Лаврського музею в Києві Валентину Шугаєвському, історику, нумізмату, археологу, музейному діячу. В.А. Шугаєвський зачитав цей лист на об'єднаному засіданні президії ВУАК з Інспектурою по Охороні пам'яток культури.

Досліджуючи поховання гетьмана Кирила Розумовського у Воскресенській церкві Батурина, нам вдалося виявити у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО, м. Київ) документ, пов'язаний із відкриттям склепу гетьмана Кирила Розумовського, а саме – витяг із листа завідуючого Чернігівським окремим музеєм М.І. Вайнштейна до співробітника Лаврського музею в Києві В.А. Шугаєвського³.

Цією публікацією до наукового обігу вводиться цей нововиявлений документ, який друкується з усіма мовними та стилістичними особливостями, притаманними тому часу, та купюрами, які є в оригіналі; зноски в кінці листа, позначені «х», належать М. Вайнштейну. Описки виправлені без застережень.

* * *

ВИТЯГ

З листа Завідуючого Чернігівським Окрмузеєм ВАЙНШТЕЙНА
до співробітника Лаврського Музею у Києві В.А. ШУГАЄВСЬКОГО.

«Можливо, Ви пам'ятаєте, я Вам розповідав, що Поплавському /зав. Конотопським музеєм/ не давали спокою сєднівські Мумії, йому дуже хотілося в Музеї мати за муміфікований труп, жертвою цієї забавки мало стати тіло Кирила Розумовського, який похований під Батуринською Воскресенською церквою. Під час своїх приїздів до Конотопа, я кілька разів чув від Поплавського про його бажання проникнути у склеп Воскресенської церкви, щоб роздобути Розумовського і “перевершити” Чернігівський Музей /він розраховував, що труп гетьмана гарно зберігся/. Я говорив декілька разів Поплавському і Зіскінду /колишній інспектор Конот.Окр.л./ (Конотопський округовий інспектор політосвіти – Т.О.) про необхідність санкцій ВУАКА для проведення розкопок у Воскресенській церкві, окрім того, я вказував Поплавському на складність таких робіт, значення тощо. Ставлення до останків К. Розумовського потребує обережності у всіх аспектах: і в науковому, і в політичному. Потрібно враховувати, як на це відреагують українські місцеві групи, як сприймуть закордоном. Адже там /у Австрії/ живуть родичі. Вчора – 29 червня вночі, коли я прогулювався в Конотопському міськсаді, зустрів мене знайомий викладач педтехнікуму і повідомив мені новину: у Батурині відкрили склеп Розумовського і віднайшли труп гетьмана, він весь зберігся. На ньому камзол, орден тощо. Я розхвилювався, оскільки уявив собі батуринських хлопців, які шукають скарби та ін. під Воскресенською церквою – що може бути гірше?! Сьогодні вранці о 9½ год я прийшов до ВНО (Відділ народної освіти – Т.О.), де мене “пожурили” за те, що я не знайшов трупа гетьмана, а Поплавський знайшов. Я пояснив їм, що я тіло Розумовського не розшукував, і зацікавився подробицями батуринської знахідки. Невдовзі підійшов Поплавський і повідомив наступне: 29 /?/ він прибув до Батурина, де Райвиконком запропонував йому робочу силу для проведення дослідів у склепі батуринської Воскресенської церкви з метою пошуків “кришталевої труни на ланцюгах, в якій не тільки спочиває прах Гетьмана” /легенда, поширена в Батурині – слова мої, не Поплавського/. Поплавський погодився і досить “вдало” /його слова/ віднайшов вхід у склеп. Зняв частину підлоги, після чого виявив склепіння склепу. Розібрав частину склепіння /цегляну/ і заліз у склеп. У цинковій труні, на жаль ... виявлені кістки гетьмана, на грудях зігніта коричнева стрічка, під якою кам-

¹ Пудовкіна А. Музейна археологія Чернігівщини у 1920-х – першій половині 1930-х рр. *Ніжинська старовина*. 2010. Вип. 10. С. 126–136.

² Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 2740. Арк. 2.

³ Там само. Спр. 9382. Арк. 17, 17 зв., 18.

зол /?/ /мені здається, що жилет, оскільки рукавів нема/. Нижня щелепа лежала на грудях, покриви не збереглися, збереглися кістки. Із речей у труні виявлено срібну /?/ скриньку, у якій якась вонюча маса, де лежить серце /?/⁸⁴ Розумовського. Окрім того, в головах – зітліва ікона зі срібною рамою. На бічній стінці труни герб Розумовського /?/^{xx5} срібний. На моє запитання, чи збереглися нижні кінцівки, взуття, Поплавський відповів, що частина труни /в ногах/ зруйнована, оскільки цегла, що падала зверху, розбила труну, засипала ноги. Окрім того, у склепі страшенний сморід і розглядати довго тіло він не міг. На кришці труни насипано піщаний /?/ хрест, восьмикінечний, який знищили без обмірів тощо. Опломбувавши церкву, Поплавський повідомив про відкриття в Конотоп /телефоном/ і сьогодні /30-го/ приїхав сам в Конотоп, щоб взяти фотографії. Побачивши мене в Наросвіті, він висловив побажання, щоб я поїхав у Батурин. /наскільки щирим було це бажання, я не знаю/. Я висловив занепокоєння з приводу того, що “роботи” відбуваються не зовсім правильно. Крім того, запитав, чи має він санкції ВУАКа на відкриття склепу. На що Поплавський відповів, що “з ВУАКом він владнає”. Я відповів, що поїду, що відповідальності на себе не беру, а вважаю за необхідне своїм обов’язком провести заміри, замалювати, що потрібно і ... взагалі, оскільки “справа зроблена” я, можливо, зможу не допустити будь-яких зайвих помилок. Попросив Поплавського взяти представників місцевої влади, лікаря, а також гігрометр, термометр і рулетку, я домовився з Поплавським, що він заїде за мною на авто, яке виділив Окрвиконком. Даремно я чекав на автомобіль ... Він поїхав без мене. Жаліючи про те, що я не можу допомогти^{xxx6} “справі”, яку вже, на жаль, розпочато, я частково радів, що не вплутався у цю брудну, дурну справу. Я до останнього вважав, що Поплавському не потрібно було піднімати підлогу, розбирати склепіння, проникати у склеп, розламувати труну і взагалі братися за цю відповідальну роботу, від якої я його кілька разів відмовляв. Жаліючи про те, що сталося, я серйозно хвилююся за надгробний пам’ятник Розумовському, що в церкві. Пам’ятник мармуровий, авторства Канови (автор пам’ятника І. Мартос – Т.О.). Щоб потрапити у склеп, Поплавський обрав “правильне” місце – біля пам’ятника /Ви, напевно, бачили його фотографії/, розібрав частину склепіння /П. каже, що лише одна людина може пролізти/ Поплавський призвів до того, що пам’ятник опинився у загрозливому положенні. Я не бачив діру, але, зрозуміло, що хвилюватися є про що. Звісно, ні обмірів, ні потрібного опису Поплавський не зробить. Нині я обдумую причини, через які Поплавський не заїхав за мною: страх свідка, який може “донести” куди слід про його “роботу”. Так він закриє склеп, напише замітку, розішле кілька телеграм про велике і важливе досягнення, моя ж присутність може негативно відбитися на цьому внаслідок неправильного проведення робіт, завадила б йому^{x7}. Якщо взяти до уваги ті свідчення, які я повідомив Вам усно, щодо діяльності Поплавського, якщо взяти до уваги, що у Вишньках ремонтують палац, що музей нічого не зробив, щоб уникнути помилок при ремонті, помилок, що призвели до сумних наслідків /розібрано всі печі, дві кахляні XVIII ст./ і тільки завдяки моєму випадковому приїзду до Вишеньок не трапилися ще грубіші помилки ... Я напишу Вам якось про палац у Вишньках ... Нині розібрали дім Кандиби. На моє запитання, чому його розібрали, П-й запитує: а дім цікавий? /В обов’язках пост. Конот. Окрвиконкому зазначена охорона цього будинку/ Розібрали будинок Пономарьової /біля музею/ Миколаївського часу, найстаріший будинок у Конотопі, навіть не сфотографували ... Якщо я ставився “терпляче” до “заходів” Поплавського, то тепер я починаю серйозно хвилюватися і за музей, і за те, що за Музеєм. Мені не хочеться писати в Київ, оскільки у нього там, здається, є приятелі /?/, крім того Ви самі знаєте, що мені це неприємно ... Можуть подумати, що я особисто маю щось проти Поплавського. Сподіваюся, що Ви вірите у мою чесність і щиро любов до пам’ятників старовини і мистецтва, а особливу мою любов до Батурина, я прошу Вашої думки.

30.VI.1927

References

Pudovkina, A. (2010). Muzeina arkheolohiia Chernihivshchyny u 1920-kh – pershii pol. 1930-kh rr. [Museum archaeology of the Chernihivshchyna in the 1920s – the first half of the 1930s]. *Nizhynska starovyna – Nizhyn antiquity*, 10 (13), P. 126–136.

Оксін Тетяна Петрівна – науковий співробітник відділу «Палац гетьмана Кирила Розумовського» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (вул. Гетьманська, 74, м. Батурин, 16512, Україна).

Oksin Tetiana – researcher of the «Palace of the hetman Kyrylo Rozumovskyi» department of the National historical and cultural reserve «Hetman’s capital» (74 Hetmanska Str., Baturyn, 16512, Ukraine).

E-mail: b.palaz@ukr.net

⁴ X – Питання мої.

⁵ XX – Чи справді Розумовського? Замість двох козаків, що тримають щит з орлом, на гербі тільки орел без фігур.

⁶ XXX – Хоча б як-небудь правильно дослідити.

⁷ XXXX – Я багато у чому заважаю йому, втручаючись у справи Музею іншого округу і... я добре знаю Конотопськ. Музей, це для нього велике нещастя.

ON THE ISSUE OF RESEARCHING THE GRAVE OF HETMAN KYRYLO ROZUMOVSKY IN BATURYN: INTRODUCTION INTO SCIENTIFIC CIRCULATION OF AN EXTRACT FROM VAINSHTEIN'S LETTER DATED 30.06.1927.

The relevance of the study. The issue of opening the crypt of hetman Kyrylo Rozumovsky remains relevant. This event has been the subject of extensive scientific research, in particular by well-known historians and local historians F. Ernst, V. Riznychenko, S. Bilokon, and O. Kovalenko. The systematic work of the historians of the National reserve «Hetman's capital» has been effective. However, this topic requires further research.

In the summer of 1927, the burial of Hetman of Ukraine Kyrylo Rozumovsky was opened by the head of the Konotop regional museum, O. Poplavsky. This sacrilegious event outraged and united Ukrainian intellectuals, historians, defenders of antiquity, and those concerned with the preservation of monuments, including Fedir Ernst, the Kyiv regional inspector for the protection of cultural monuments, and the director of the Chernihiv state museum, Mark Vainshtein.

The purpose of the study is to introduce into scientific circulation new information and a document about the opening of the Hetman's crypt, particularly an extract from a letter from the head of the Chernihiv regional museum M. Vainshtein to an employee of the Lavra museum in Kyiv V. Shuhayevsky. **Methods.** In the process of preparing the publication, general scientific (analysis, synthesis, comparative, classification, systematisation) and historical (problematic and chronological) methods were used. **The scientific novelty** is due to the analysis and introduction into scientific circulation of the discovered document – an extract from Mark Weinstein's letter – which is stored in the Central state archive of higher authorities and governments of Ukraine (Kyiv).

Conclusions. An archival document is prepared for publication – an extract from the letter of the head of the Chernihiv regional museum M.I. Vainshtein to the employee of the Lavra museum in Kyiv V. Shuhayevsky about the details of the unauthorised opening of the grave of hetman Kyrylo Rozumovsky in the Resurrection church of Baturyn dated 30.06.1927 from the funds of the Central state archives of higher authorities and governments of Ukraine, Kyiv.

Key words: hetman Kyrylo Rozumovsky, Resurrection church in Baturyn, opening of the crypt, M. Vainshtein, O. Poplavsky. F. Ernst.

Дата подання: 29 лютого 2024 р.

Дата затвердження до друку: 30 липня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Оксін, Т. До питання дослідження могили гетьмана Кирила Розумовського в Батурині: уведення в науковий обіг витягу з листа М. Вайнштейна від 30. 06. 1927 р. *Сіверянський літопис*. 2024. № 4. С. 100–103. DOI: 10.58407/litopis.240410.

Цитування за стандартом APA

Oksin, T. (2024). Do pyttannia doslidzhennia mohyly hetmana Kyryla Rozumovskoho v Baturyni: uve-dennia v naukovyi obih vytyahu z lysta M. Vainshteina vid 30. 06. 1927 r. [On the issue of researching the grave of Hetman Kyrylo Rozumovsky in Baturyn: introduction into scientific circulation of an extract from M. Vainshtein's letter dated 30.06.1927]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 100–103. DOI: 10.58407/litopis.240410.

УДК 396.5:343.813:94(477.52)»1942/1945»

Людмила Рожкова, Наталія Кузьменко

«ВЕЛИКОДНІЙ ПРИВІТ З НІМЕЧЧИНИ!» – ПРОМОВЛЯННЯ ТА УМОВЧАННЯ В ЛИСТАХ ОСТАРБАЙТЕРІВ ІЗ СУМЩИНИ

DOI: 10.58407/litopis.240411

© Л. Рожкова, Н. Кузьменко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9994-0961>, <https://orcid.org/0000-0001-6728-240X>

Мета роботи – проаналізувати як відкритий, так і прихований зміст листів остарбайтерів, вивезених у роки окупації із Сумщини до Німеччини та Австрії, адресованих їх родинам. **Завдання роботи:** на основі аналізу значного масиву листів висвітлити основні аспекти повсякдення остарбайтерів, з'ясувати, завдяки яким мовно-стилістичним засобам автори листів намагалися правдиво розповісти про своє життя в неволі, що змушувало їх вдаватися до езопової мови своїх послань, яким чином листування відображало емоційно-психологічний стан примусових робітників та їх родин. **Актуалізація теми.** Після широкомасштабного вторгнення Російської Федерації до України в лютому 2022 р. поняття «війна», «окупація», «депортація» стали частиною повсякдення й змінили звичний хід життя мільйонів українців. Проблеми повернення на Батьківщину депортованих потребують вирішення, як і кілька десятиліть тому. Засвоєння історичних уроків Другої світової війни сприятиме засудженню геноцидних практик недемократичних режимів, утвердженню в міжнародно-правовій діяльності, суспільній свідомості гуманістичних та антивоєнних цінностей. **Новизна дослідження** полягає в тому, що воно є першою спробою аналізу змісту листування остарбайтерів із Сумщини, з'ясування причин та засобів приховування правдивої інформації про повсякдення примусових робітників. **Методи дослідження:** контент-аналізу, порівняльно-історичний, ретроспективний, дослідження соціальної психології. **Висновки.** Аналіз листів остарбайтерів дозволяє деталізувати картину примусової праці в роки Другої світової війни та сприяє збереженню колективної історичної пам'яті про жертв нацистських переслідувань.

Ключові слова: остарбайтери, Сумщина, листи, депортація, примусова праця, повсякдення, езопова мова.

Територія Сумської області протягом періоду в окупації (жовтень 1941 – жовтень 1943) перебувала в зоні військового управління, яке підпорядковувалося командуванню армійської групи «Південь»¹. На місцях влада здійснювалася військовими комендатурами, у селах – старостами та бургомістрами, а також поліцією. Із перших днів окупації Сум комендатура міста видала наказ про реєстрацію всіх громадян від 16 років. За період окупації Сумської обл. на примусові роботи до Німеччини та окупованих нею держав вивезено 78083 особи, що складало 4,54% від усієї кількості депортованих з України². Найбільша кількість примусових робітників – 6 тисяч – було депортовано з м. Шостка в адміністративний округ Нінбург/Везер на порохову фабрику м. Лібенау, із району відправлено ще 1917 осіб³. У 2000-х рр. з ініціативи колишніх остарбайтерів та місцевих пошуковців почалися вивчення та систематизація особистих історій остарбайтерів з Шосткищини. 2015 р. за сприяння Документаційного центру дослідження історії порохового заводу Лі-

¹ Науменко В., Нестеренко В. Зона військової адміністрації 1941–1943 рр.: основні напрями окупаційної економічної та соціальної політики. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.*: У 2-х кн. Київ: Наукова думка, 2011. Кн. 1. С. 368–391.

² Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.*: У 2-х кн. Київ: Наукова думка, 2011. Кн. 2. С. 44–91.

³ Депортація до м. Лібенау і Штасенберга. Червень 1942 / Укладач Ф.С. Яковенко. Шостка–Глухів: РВВ ГДПУ ім. О. Довженка, 2009. 88 с.

бенау (виконавчий директор Мартін Гузе) та Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» у Шостці було відкрито меморіально-освітній комплекс пам'яті жертв тоталітаризму та збройних конфліктів «Родина пам'ять», експозиція якого містить цінні артефакти та особисті документи оstarбайтерів.

У комплексному дослідженні теми примусової праці в роки Другої світової війни значна роль належить джерелам особового походження, зокрема спогадам та листам. Значені джерела належать до категорії альтернативних, на відміну від офіційних, вони здебільшого позбавлені пропагандистського змісту, водночас містять цінну інформацію з різних аспектів історії повсякдення. Існує досвід вивчення епістоляріїв оstarбайтерів у регіональному аспекті, однак інформаційний потенціал цього виду джерел, на нашу думку, є далеко невичерпаним⁴.

У Державному архіві Сумської області зберігається колекція листів оstarбайтерів у кількості 7377 (фонд 7615). Листи одного адресанта та відповіді на них родичів складають одну одиницю зберігання, у кожній архівній справі – від одного до 10–15 листів. Усі листи охоплюють період жовтня 1942 – вересня 1943 рр. Інколи листи оstarбайтерів були адресовані не лише в місця постійного проживання родини, але й у сусідні села, іншу місцевість, оскільки родичі вивезених могли бути виселені з прифронтової зони. Переважна більшість написана українською мовою й адресована до сіл та районних центрів, і лише окремі – до обласного центру.

Поштовий зв'язок оstarбайтерів з рідними був дозволений лише з липня 1942 р., а 25 листопада 1942 р. були опубліковані правила листування⁵. Кожному робітникові дозволялося писати по два послання щомісяця винятково на картках, а отримувати листи та посылки з дому можна було без обмежень. Оstarбайтери не могли самостійно купувати поштові картки й відправляти кореспонденцію – це робили коменданти таборів, представники адміністрації підприємства, господарі, у яких працювали робітники. Уся кореспонденція оstarбайтерів перлюструвалася. У Німеччині існувало 15 відповідних установ, тож пошта, адресована в Україну й інші східні райони, проходила цензуру в Берліні, у центрі перевірки іноземного листування. Наступний етап здійснювався на місці призначення кореспонденції – табірним начальством, а в селах і містах – відповідно старостами та спеціальними службовцями в управліннях праці.

Писати примусовим робітникам дозволялося виключно на поштових картках, які складалися з двох частин: на першій адресант писав до своєї родини, на другій – указував адресу в Німеччині, і там залишалося місце для відповіді. Про перевірку послань цензорами свідчать наявність штампів з літерами «А» чи нацистським гербом з орлом. На багатьох листівках містилися написи німецькою мовою: прославляння фюрера, заклики до економії палива та електроенергії, вимоги припинити користування телефоном під час повітряних тривог та інші приписи, які характеризують атмосферу воєнного повсякдення в Німеччині. Чимало листів написані на святкових листівках із зображеннями квіткових садів, ошатних німецьких сіл, усміхнених людей, які відпочивають на лоні природи. Напис «Великодній привіт з Німеччини!» довершував «ідилію» і мав справити позитивне враження на потенційних оstarбайтерів в Україні та розвіяти можливі сумніви щодо виїзду.

Авторки статті ставлять за мету проаналізувати як відкритий, так і прихований зміст листів оstarбайтерів із Сумщини з метою відтворення історично правдивої картини примусової праці в роки Другої світової війни. Ураховуючи однотипність та обмеженість інформації, що міститься в листах оstarбайтерів, «мова умовчання» становить, на нашу думку, чи не найбільшу цінність цього виду особових джерел. Ми свідомо не використовуємо «листи», які від імені примусових працівників були опубліковані в газетах періоду окупації, через їх неприховано агітаційний зміст⁶.

Характеризуючи цей вид особових джерел, слід зупинитися на їх особливостях. По-перше, на відміну від мемуарів⁷, які створювалися значно пізніше від описаних подій, листи, як правило, фіксували поточне повсякдення. По-друге, вони, здебільшого, позбавлені ідеологічного пафосу або викривальних звинувачень на адресу німецької влади, оскільки кореспонденція примусових робітників проходила кількоступеневу перевірку.

⁴ Нестеренко Л. Епістолярії оstarбайтерів як джерело вивчення повсякденного життя українців на території Третього Рейху в роки Другої світової війни (на прикладі Срібнянського р-ну Чернігівської обл.). *Сіверянський літопис*. 2016. № 4. С. 116–136; Чиркова М. Приватне листування як джерело з історії життя цивільного населення періоду тимчасової нацистської окупації (на прикладі Полтавщини). *Краєзнавство*. 2013. № 3. С. 124–131.

⁵ Пастушенко Т. Ідеологія нацизму та правовий статус «оstarбайтерів» у системі примусової праці нацистської Німеччини. *Друга світова війна і доля народів України*: Мат. II Всеукр. наук. конф., м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р. Київ: Зовнішторгвидав, 2007. С. 35–45.

⁶ Корогод Б., Корогод Г., Логвиненко М. Сумська область у роки Великої Вітчизняної війни. Суми: ВАТ «СОД»; Вид-во «Козацький вал», 2003. 178 с.

⁷ Рожкова Л., Кузьменко Н. Оstarбайтерки з України в умовах «надзвичайного повсякдення» (за матеріалами мемуарних джерел). *Сіверянський літопис*. 2023. № 2. С. 132–139.

На деяких листівках можна побачити підтвердження роботи цензорів: по кілька рядків, інколи – до третини тексту щільно зафарбовано в чорний колір. По-третє, ми звернули увагу на відмінності в змісті та стилі написання листів жінками (їх переважна більшість) від послань чоловіків. Жіночі листи емоційні та деталізовані, чоловічі – стриманіші та лаконічніші. Судячи зі стилю більшості послань, їхні автори мали початкову або незакінчену середню освіту.

Як зазначалося вище, примусовим робітникам дозволялося відправляти два послання на місяць, однак на практиці цей припис порушувався. Бірюк М. повідомляла батькам в Охтирку, що дозволено написати одну листівку на два місяці «Я би останній шматок хліба віддала б, але не можна дістати (поштову картку – Л.Р.), і коли отримала листівку, то не знаю, що на ній писати. Коли б дозволяли писати листи, то я би написала усе своє життя»⁸. Наступні кілька рядків щільно зафарбовані, тому можна лише здогадуватися про те, яке «життя» було в цієї жінки в неволі. Інколи оstarбайтерів навіть карали за порушення правил листування. Безуглова Н. в листі, адресованому до Сум, на вул. Тополю, повідомляла: «Я вам писала много открыток, но ответа нет, и писала письма, которые мне назад вернули. За это меня перевели до другого бауэра, где мне ничево, но, не так, как в того было, там было очень, очень хорошо, считали меня как за свою дочь, а теперь за дворovou»⁹. Ураховуючи кількоступеневу цензуру листування оstarбайтерів, можна припустити, що частина послань не доходила до адресатів. Авдєєнко О. в листі попереджав родину про перевірку кореспонденції: «Зайвого нічого не пишіть, бо може не дійти».

Про «особливу» мову оstarбайтерів зауважує Гуменна Д. в романі «Хрещатий яр»: «...почали доходити листи. “Мамо, мені тут дуже добре, так, як у вересні місяці на Керосинній вулиці”. Себто у відомому всьому Києву страшному таборі полонених. “Мені тут так, як було останніх п’ять років”. Цей був на засланні. “Годують нас дуже добре, але якби були наші житні сухарі, то було б ще смачніше”. Але посылати до рідних у Німеччину можна не більше, як 200 грамів. “Над головами дуже часто літають ворони і сідають на наш город”. “Визволяйте, бо пропаду”»¹⁰.

На основі аналізу значного масиву листів оstarбайтерів можна визначити основні порушувані в них теми: характер, умови та тривалість праці, її оплата, раціон харчування, забезпечення одягом та взуттям, житлові умови, відпочинок, погода. Становище примусових робітників суттєво відрізнялося залежно від регіону, з якого вони прибули. Оstarбайтери з України, незалежно від того, поїхали вони до Райху добровільно чи примусово, підпадали під категорію «радянських робітників» і були найбільш безправними. Зокрема, їм не дозволялися навіть короткочасні відпустки. Боронос Н. у листі подрузі Вірі в с. Самотоївка Краснопільського р-ну зазначає: «Я попала до хазяїна. Жить мені ... сама знаєш дуже харашо – сама должна догадаться. Открытку передала. Поляки їхали в отпуск, їм передала. Тут українців тільки три хлопці, а то усі поляки. Вера, як можна старайся, щоб не попали сюди. Я удець у Германії, а ночью дома. Снитесь кожду ніч»¹¹.

Відомості про роботу на підприємствах підприємствах носять, як правило, загальний, а подекуди й суперечливий характер. Вважаємо, що оstarбайтерам заборонялося детально описувати свою роботу, тому, з огляду на зміст листів, складно зробити висновки про характер та інтенсивність праці примусових робітників. Наприклад, у листі Безуса І. до родини в Краснопілля повідомлялося про важку роботу на фабриці «гумових виробів» і перебування в таборі для іноземців у Вупперталі.¹² Інший автор, Безух О., у листі, адресованому у Великий Бобрик, лаконічно охарактеризував своє повсякдення: «Я працюю на гумовому заводі ... робота легка, живемо ми... сама одягають і годують краще, а молока уже не хочеться пити ... получила за місяць 12 марок». Як зазначають дослідники, оплата праці оstarбайтерів, незалежно від їх кваліфікації, обсягу та інтенсивності, складала лише 40–50% від заробітної плати, яку отримували за аналогічну роботу німецькі робітники, і значно менше, ніж примусові працівники із західних країн. Мартиненко В. в листі, адре-

⁸ Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). Ф. 7615. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1.

⁹ ДАСО. Ф. 7615. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 1 зв.

¹⁰ Див.: Гуменна Д. Хрещатий Яр. (Київ 1941–1943): Роман-хроніка. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. 408 с.

¹¹ ДАСО. Ф. 7615. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 1.

¹² Там само. Спр. 72. Арк. 1.

¹³ Там само. Спр. 73. Арк. 1 зв.

сованому в Ромни, писав: «...живем у таборі, нас тисяча, є хлопці і дівчата з різних областей, отримую 6–7 марок у тиждень. По неділях ходим гулять ... гармошка, танці»¹⁴.

Автори листів здебільшого детально розповідали про побутові умови (житло, харчування, одяг). Антощенко Я., яка перебувала в таборі «Апелло» поблизу Віттенсберга, детально розповідала про норми харчування: «Нам на п'ять днів видають 1 кг 400 грамів хліба, двічі на тиждень дають по 5 грамів маргарину, 25 грамів ковбаси, двічі у день суп»¹⁵. У багатьох посланнях, як зокрема в листі Безуглого І., адресованого на хутір Солотавка Лебединського р-ну, містилося прохання надіслати тютюн, але не більше ніж 250 гр. (дозволена норма)¹⁶.

Багато уваги в листах оstarбайтерів приділено забезпеченню одягом. Наприкінці листопада 1942 р. на Сумщину надходили надруковані на стандартних бланках повідомлення від імені оstarбайтерів про нестачу одягу та взуття. «У Німеччині, як і у вас, починається зима, а, як ви знаєте, коли виїжджала, то не взяла зимових речей. Тепер, завдяки дозволу німецьких властей, маю можливість виписати необхідний одяг та взуття»¹⁷. Далі слідувала детальна інструкція щодо пакування та порядку пересилання речей. Окремо подавалися списки чоловічого та жіночого одягу й взуття, які налічували близько 20 найменувань. Можна припустити, що проблема нестачі одягу та взуття виникла в 1942 р., коли до Німеччини прибула велика кількість примусових робітників, яких вивезли під час облав. Алтинчева О. повідомляла рідним у с. Діяківка Буринського р-ну: «Нічого собі не справила, а вже проробила 9 місяців, коли б дома, то що небусть та справила б»¹⁸. Агєєва П. в листі, адресованому в с. Яцино Путивльського району, зауважувала: «Тут не скрізь однаково. У таборі нас було 130 дівчат, а тепер везуть ще 200 з Білорусії. Тоді було добре, а тепер ще краще. Роблю на кухні. З одяжі немає нічого, яка їхала, така і є ... Я тут гола й боса, отримую по 15 марок, як коли – 20, но за них, окрім пива, нічого не купиш. Рік проробиш – на два тижні дадуть відпустку додому»¹⁹. Зауважимо, що на відміну від примусових працівників із західних країн (наприклад, французів), оstarбайтерам відпустка не надавалася.

Як свідчать листи, написані 1943 р., ситуація із забезпеченням оstarбайтерів одягом покращилася. Анісова В., яка працювала на фабриці з виготовлення військової продукції в Кенігсберзі, у листі, адресованому в с. Тур'я Краснопільського р-ну, повідомляла: «Робота легка, їсти дають тричі на день, видали гарну постіль, виписали плаття, панчохи ... Ба-рахла у мене, як у тітки у клуні»²⁰. Оstarбайтери мали можливість купити різноманітні речі, про що повідомляли родину. Олександров І. у с. Росомухіно Шосткінського р-ну перелічував речі, придбані протягом року: «Пальто – 90 марок, плащ – 46 марок, 2 піджаки, наручний годинник – 100 марок, туфлі – 40 марок, сорочки ... Планую купити Марусі туфлі, кофтинки та поїхати до неї»²¹.

Переважна частина листів, адресованих на Сумщину, надходила від тих оstarбайтерів, які працювали в господарствах заможних селян. Їх становище залежало від багатьох факторів: ставлення господарів, характеру та сезонності праці, розміру господарства тощо. Бражник Д. у листі до подруги Віри в с. Думівка Краснопільського р-ну повідомляла: «...на Різдво купила мені хазяйка плаття, фартух, штани гарні і сорочку»²². Утім, щастило всім по-різному. Андрющенко М. писала в с. Ворожбу Лебединського р-ну: «Встань поночі і видой вісім корів і йди косити. У Марусі дуже гарна хазяйка, купила їй туфлі на високому, 2 плаття, сорочку і фартух. Марусі ні разу не били, а мене – вже. Робимо від зорі до зорі, ніколи не те що присісти, а й поту втерти»²³. Найважча робота, як і на Батьківщині, припадала на період збору врожаю. Бут П. у листі, адресованому в с. Томашівка Смілівського р-ну, повідомляла: «Ми почали жнива 30 липня, а кончили 25 серпня. Не було і одного дня, щоб не жниували. Уже до того дов'язалась, що не можу ходити, ноги болять. У мого пана 35 гектар землі»²⁴. У період інтенсивних літніх робіт інколи разом із оstarбайтерами з України працювали примусові працівники з інших країн і господарі. Бірюк А. у листі в с. Мала Ворожба передає родині «от хранцуза і от хазяйки вам поклон» і повідомляє: «Я навчилася косити. Косимо у трьох: хазяйка, хранцуз і я. Приїду додому, то все ро-

¹⁴ ДАСО. Ф. 7615. Оп. 1. Спр. 150. Спр. 342. Арк. 1 зв.

¹⁵ Там само. Спр. 22. Арк. 1 зв.

¹⁶ Там само. Спр. 71. Арк. 2.

¹⁷ Там само. Спр. 12. Арк. 2.

¹⁸ Там само. Спр. 13. Арк. 1.

¹⁹ Там само. Спр. 5. Арк. 2.

²⁰ Там само. Спр. 17. Арк. 1.

²¹ Там само. Спр. 9. Арк. 1.

²² Там само. Спр. 155. Арк. 3 зв.

²³ Там само. Спр. 14. Арк. 1.

²⁴ Там само. Спр. 159. Арк. 1 зв.

битиму, як чоловік. Тут навчуся»²⁵. У листах містилася інформація про земляків-остарбайтерів, робітників з інших країн. Белов М. повідомляв родині в с. Полошки Глухівського р-ну: «Я живу хорошо, примерно также, как и в Глухове: в лагере западные украинцы, русские, поляки, чехи, французы. Пища хорошая, но не хватает. Просьба прислать 250 граммов табаку».²⁶ Андрющенко П. в листі, адресованому родині в Шостку, писала: «Робота гарна, зі мною одна полька і 12 ханцузів, три німці і одна німкеня, бригадир – німець. Дуже усі добрі, жаліють мене як рідну дитину»²⁷. Як зазначалося вище, листи фіксували поточне повсякдення примусових працівників у режимі «реального часу», відображали зміни емоційного стану авторів, їхні думки та настрої. В окремих випадках автори листів приховували реальний стан справ, аби не засмучувати рідних.

Частина остарбайтерок працювала хатньою прислугою та всупереч правилам, які забороняли їх спілкування з німецькими дітьми, були долучені до виховання представників «арійської раси». Для цієї роботи добиралися молоді жінки «відповідної» зовнішності – зі світлим волоссям та блакитними очима, як, зокрема, Парасковія Сотник (1920 р. н.), уродженка с. Черванівка Білопільського р-ну, на яку були покладені турботи про дітей німецької родини.

Вишнева Я. в с. Мезенівка Краснопільського р-ну нарікала на важкі умови: «Живу в одній пані, в неї син 2-х років, я його доглядаю, опалюю, прибираю в 5 кімнатах, перу, худобу годую, роблю від 6 ранку до 10 вечора. Сміятися забула, замінила плачем»²⁸. Проте, у цілому становище цієї категорії примусових робітниць було кращим, ніж на промислових підприємствах та у великих маєтках. Будищ А. у листі в с. Тимофіївка Буринського р-ну писала: «Живу у хазяїна в городе Дрездене в домашних работницах. Работа моя не тяжка, убираю комнаты. Жить мне неплохо, но только скучно»²⁹.

Більшість остарбайтерів із Сумщини працювали в Німеччині, однак окремі листи приходили з Австрії, зокрема лист від Архипова С., який працював на лісопилці, у с. Запсілля Миропільського р-ну³⁰. Бруняка А. в листі, адресованому сестрі Проні, у с. Мутин Кролевецького р-ну повідомляла: «...приїхали ми аж у Австрію. Тут нас на станції розібрали по хазяїнах. Годую 30 свиней та роблю на кухні, а в 7 часів їдем на поле, а у 8 кінчаємо. Приходимо з поля, подаю свиням і у 10 часів лягаю спати. У 4 години встаю і так проходить мій час. Зі мною живе полячка, то вона розуміє говорити і мені загадує роботу»³¹.

Під час ознайомлення з листами примусових працівників ми звернули увагу на підтекст послань, а саме – різноманітні умовні вислови, рядки пісень, прислів'я, позначки (трикрапка, хрестики, знаки оклику тощо), що в умовах суворой цензури давало можливість авторам повідомити деталі свого повсякдення.

Волохова А. в с. Засулля Недригайлівського р-ну повідомляла про бомбардування табору авіацією союзників: «Я поки що жива на цю хвилину, а на другу – не знаю, жива буду чи ні, бо тут великі дощі йдуть»³². Андрущенко П. з Шостки в листі до родини писала: «У нас часто гримить грім». Головань Н. у червні 1943 р. описувала воєнне повсякдення Німеччини: «Тут дуже багато нальотів американських літаків, багато людей загинуло, міст, і, особливо, Берлін, а моє місто не далеко, як Харків від Сум»³³.

Повідомляючи певні деталі власного повсякдення, автори листів ставили питання про членів родини, односельців, зокрема чи не завербували знайомих на примусову працю, про господарські справи (залежно від пори року – про врожай). Серед листів, адресованих Вилинському О., який працював у м. Гановері, зберігається лист від його матері із с. Люд-жі Тростянецького р-ну, який містить деталі повсякденного життя сільських мешканців у період окупації: «Картошку доїли, сухарів немає, з колгоспу дали усього 32 кг. ячменю, як 33-й рік, сіль дорога – 30 р. стакан. За тебе дають допомогу 130 руб.»³⁴.

Деякі листи уникали перевірки, оскільки вони передавалися через німецьких вояків або робітників, які поверталися додому. У спогадах Демчиної А. описаний випадок, коли у відповідь на свої послання до батьків на Сумщину вона отримала від них листа, якого передав німецький офіцер, що перебував у відпустці. Такі листи вирізняються більшою правдивістю. Байдак А., яка працювала в господарстві бауера, у листі, адресованому батькам у с. Овлаші Роменського р-ну, повідомляла: «Робота важка, працюємо від 8 ранку

²⁵ ДАСО. Ф. 7615. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 1.

²⁶ Там само. Спр. 76. Арк. 1.

²⁷ Там само. Спр. 15. Арк. 2.

²⁸ Там само. Спр. 232. Арк. 1.

²⁹ Там само. Спр. 160. Арк. 2.

³⁰ Там само. Спр. 28. Арк. 1.

³¹ Там само. Спр. 158. Арк. 1–1 зв.

³² Там само. Спр. 261. Арк. 1–1 зв.

³³ Там само. Спр. 425. Арк. 1.

³⁴ Там само. Спр. 236. Арк. 1.

до 8 вечора, відпочиваємо 2 години. Їсти дають погано: двічі супу і раз несолодкої кави і 400 грамів хліба на день». Лист датований початком серпня, отже, інтенсивний характер праці зумовлювався сезоном жнив. Власне важке становище, втім, не зменшувало інтересу до селянських турбот вдома: «Яка в нас картошка?»³⁵.

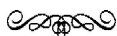
До деяких карток були прикріплені фотографії, інколи вони додавалися до листів. У фотодокументах можна знайти додаткові елементи інформації, які відсутні або нерозкриті в описових джерелах. Імовірно, існували обмеження щодо пересилання фото. Про це пише Бричик І. у с. Хмелівка Краснопільського р-ну: «Можна сфотографуватися, ніззя переслати»³⁶. Привертає увагу той факт, що це портретні фото або зображення святково одягнених оstarбайтерів на відпочинку й ніколи – під час роботи. Серед листів Баштан А., адресованих у с. Михайлівка, зберігається групове фото примусових працівників (здебільшого – дівчат), зроблене, імовірно, у таборі, на що вказує паркан та дротяна огорожа. Вірогідно, фотографії, які примусові робітники відправляли додому, також проходили цензуру. Адже поза кадром залишилися табірні бараки, виснажлива праця, напівголодне існування, туга за рідними³⁷.

Основним мотивом цих послань в Україну була туга за родиною та Батьківщиною. Подекуди емоційний стан невільників допомагали передати рядки написаних ними віршів. Наталія Білоусенко, вітаючи подругу з новим, 1943 р., писала:

*«Прости, рідна Поля, як там не було
Хотілося побачити ще раз рідне село
Тую хатину, що мов відживає,
Ту рідну матусю, що гірко ридає»*³⁸.

Як можна судити зі змісту листів, більшість оstarбайтерів мала намір по завершенню війни повернутися на Батьківщину. «Коли я приїду додому, то багато буде розмов і згадок, як проходило моє молоде життя»³⁹ (з листа Меланії Васильєвої до родини в с. Тимофіївка Краснопільського р-ну); «Приїду додому, то розкажу все детально» (з листа Білогур М., Краснопілля)⁴⁰. У той же час дехто з примусових робітників висловлював сумніви щодо власного повернення. «Ви питаєте, коли я приїду додому чи залишуся тут, то я ще й сам не знаю» (Безуглий І., Лебединський район). «Не журіться за мною, може, прийде час, побачимося, а може – й ні» (Білоусенко Н.). «Ми дуже чекаємо, коли то війна закінчиться ... Я приїду додому, і будемо мати всі права». (Максименко Є., Краснопільський район)⁴¹.

Отже, листування примусових робітників із Сумщини з їх родинами є цінним джерелом вивчення періоду окупації України в роки Другої світової війни. Листи дають можливість скласти уявлення про становище, умови перебування, працю, коло спілкування оstarбайтерів, відносини з німецькими роботодавцями та іншими працівниками. Ураховуючи особливості «мови умовчання» багатьох листів, можна проаналізувати настрої, емоції, думки примусових робітників Третього Рейху. Дослідження особових джерел періоду Другої світової війни містять значний дослідницький потенціал, зокрема для збереження пам'яті про оstarбайтерів та створення меморіального простору, спрямованого на переосмислення минулого та дискусії про майбутнє.

³⁵ ДАСО. Ф. 7615. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 1.

³⁶ Там само. Спр. 156. Арк. 1.

³⁷ Там само. Спр. 64. Арк. 1.

³⁸ Там само. Спр. 83. Арк. 1.

³⁹ Там само. Спр. 195. Арк. 1.

⁴⁰ Там само. Спр. 77. Арк. 1.

⁴¹ Там само. Спр. 286. Арк. 1 зв.

ДОДАТОК

Група робітників котрає в
роботі в шахті Гронг.
Росен-шарт. Австрія
Николаєвко Николай Александр.
А. Андреевко Николаєвко Г.
Котенко Іоанн Сергійович.

Фото 1–2. Група робітників шахти Гронг, Австрія.

Фото 3. Парасковія Сотник (Сотникова) з вихованцями
(із сімейного архіву сумчанки Надії Тельної).

Фото 4. Група робітників у таборі (ДАСО, ф. Р-7615, оп. 1, спр. 210).

Фото 5–6. Типові листівки оstarбайтерів.

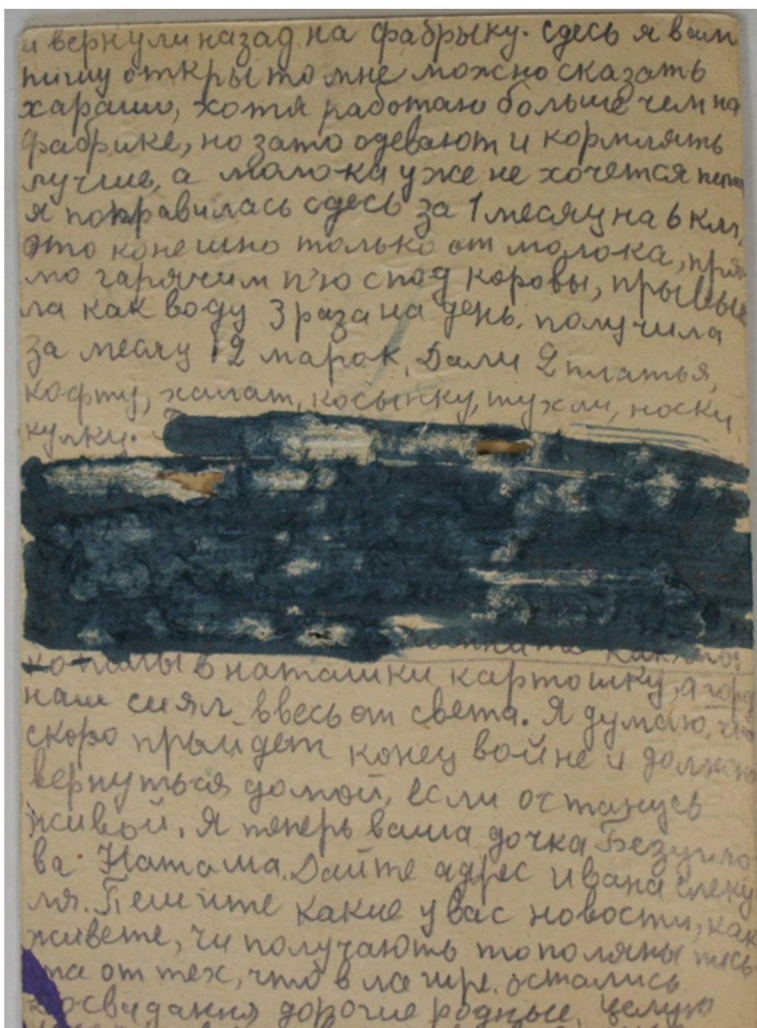

Фото 7. Фрагмент листа Наталії Безуглової, адресованого родині в Сумах (ДАСО, ф. Р-7615, оп. 1, спр. 69).

Фото 8. Лист із фотографією Єфросинії Букіної (ДАСО, ф. -7615, оп. 1, спр. 170).

References

- Chyrkova, M. (2013). Pryvatne lystuvannia yak dzherelo z istorii zhyttia tsyvilnoho naselennia periodu tymchasovoi natsystskoi okupatsii (na prykladi Poltavshchyny) [Private correspondence as a source of the history of civilian life during the temporary Nazi occupation (on the example of Poltavshchyna)]. *Kraieznavstvo – Local studies*, 3, P. 124–131.
- Halchak, S., Pastushenko, T., Shevchenko, M. (2011). Ukrainski robitnyky natsystskoi Nimechchyny: verbuvannia, prymusova pratsia, repatriatsiia [Ukrainian workers in Nazi Germany: recruitment, forced labour, repatriation]. Kyiv, Ukraine.
- Humenna, D. (2001). *Khreshchatyi Yar. (Kyiv 1941–1943): Roman-khronika [Khreshchatyi Yar (Kyiv in 1941–1943): A novel-chronicle]*. Kyiv, Ukraine.
- Korohod, B., Korohod, H., Lohvynenko, M. (2003). *Sumska obl. u roky Velykoi Vitchyznianoï viiny [Sumy oblast during the Great Patriotic war]*. Sumy, Ukraine.
- Naumenko, V., Nesterenko, V. (2011). *Zona viiskovoi administratsii 1941–1943 rr.: osnovni napriamy okupatsiinoi ekonomichnoi ta sotsialnoi polityky [The zone of military administration in 1941–1943: the main directions of the occupation economic and social policy]*. Kyiv, Ukraine.
- Nesterenko, L. (2016). *Epistoliarii ostarbaiteriv yak dzherelo vyvchennia povsiakdennoho zhyttia ukrainsiv na terytorii Tretoho Reikhu v roky Druhoi svitovoi viiny (na prykladi Sribnianskoho r-nu Chernihivskoi obl.) [Epistolaries of ostarbeiters as a source of studying the everyday life of Ukrainians in the Third Reich during the Second World war (on the example of Sribnyansky region of Chernihiv oblast)]*. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 116–136.
- Pastushenko, T. (2007). *Ideolohiia natsyzmu ta pravovyi status «ostarbaiteriv» u systemi prymusovoi pratsi natsystskoi Nimechchyny [The ideology of Nazism and the legal status of «ostarbeiters» in the system of forced labour in Nazi Germany]*. Kyiv, Ukraine.
- Rozhkova, L., Kuzmenko, N. (2023). *Ostarbaiterky z Ukrainy v umovakh «nadzvychainoho povsiakdennia» (za mat. memuarlykh dzherel) [Ostarbeiters from Ukraine in the conditions of «extraordinary everyday life» (based on memoirs)]*. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 132–139.
- Yakovenko, F. (Ed.). (2009). *Deportatsiia do m. Libenau i Shtaienberha. Cherven 1942 [Deportation to Liebenau and Steinberg. June 1942]*. Shostka–Hlukhiv, Ukraine.

Рожкова Людмила Іванівна – кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри державно-правових дисциплін та українознавства Сумського національного аграрного університету (вул. Герасима Кондратьєва, 160, м. Суми, 40021, Україна).

Rozhkova Lyudmila – Ph.D. in historical sciences, docent, docent of the department of state-legal disciplines and Ukrainian studies of the Sumy national agrarian university (160 Gerasym Kondratiev St., Sumy, 40021, Ukraine).

E-mail: aluda-6619@ukr.net

Кузьменко Наталія Миколаївна – старша викладачка кафедри державно-правових дисциплін та українознавства Сумського національного аграрного університету (вул. Герасима Кондратьєва, 160, м. Суми, 40021, Україна).

Kuzmenko Nataliya – a senior lecturer at the department of state and legal disciplines and Ukrainian studies at the Sumy national agrarian university (160 Gerasym Kondratiev St., Sumy, 40021, Ukraine).

E-mail: anata-7219@ukr.net

“EASTER GREETINGS FROM GERMANY!” – UTTERANCES AND OMISSIONS IN THE LETTERS OF OSTARBAITERS FROM SUMSHCHYNA

The purpose of the work is to analyze both the open and the hidden content of letters of ostarbeiters sent to their families during the years of occupation from Sumshchyna to Germany and Austria. The task of the work: based on the analysis of a large array of letters, to highlight the main aspects of the everyday life of ostarbeiters, to find out, thanks to which linguistic and stylistic means, the authors of the letters tried to truthfully tell about their life in captivity, which forced them to resort to the Aesopian language of their messages, how the correspondence reflected emotional and psychological state of forced laborers and their families. Actualisation of the topic. After the Russian Federation's large-scale invasion of Ukraine in February 2022, concepts of «war», «occupation», and «deportation» became part of everyday life and changed the usual course of life for millions of Ukrainians. Problems of returning deportees to the Motherland need to be solved, as they were several decades ago. Learning the historical lessons of the Second World War will contribute to the condemnation of genocidal practices of non-democratic regimes, the establishment of humanistic and anti-war values in international legal activity, public consciousness. The novelty of the research lies in the fact that it is the first attempt to analyze the content of the correspondence of forced laborers from Sumshchyna, to find out reasons and means of concealing true information about the daily life of forced laborers. Research methods: content analysis, comparative-historical, retrospective, social psychology research. Conclusions. The analysis of the letters of ostarbeiters allows to detail the picture of forced labor during the Second World War and contributes to the preservation of the collective historical memory of the victims of Nazi persecution.

Key words: ostarbeiters, Sumyshchyna, letters, deportation, forced labor, everyday life, Aesopian language.

Дата подання: 25 квітня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 6 серпня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Рожкова, Л., Кузьменко, Н. «Великодній привіт з Німеччини!» – промовляння та умовчання в листах оstarбайтерів із Сумщини. *Сіверянський літопис*. 2024. № 4. С. 104–114. DOI: 10.58407/litopis.240411.

Цитування за стандартом APA

Rozhkova, L., Kuzmenko, N. (2024). «Velykodnii pryvit z Nimechchyny!» – promovliannia ta umovchannia v lystakh ostarbaiteriv iz Sumshchyny [“Easter greetings from Germany!” – utterances and omissions in the letters of ostarbaiters from Sumshchyna]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 104–114. DOI: 10.58407/litopis.240411.

УДК 27-36

Мар'яна Нікітенко

ЧИСЛОВА ІНФОРМАЦІЯ «ЖИТТЯ ПРЕПОДОБНОГО ФЕОДОСІЯ ПЕЧЕРСЬКОГО» ЯК КЛЮЧ ДО РОЗУМІННЯ ЙОГО ГЛИБОКИХ СИМВОЛІЧНИХ ЗМІСТІВ

DOI: 10.58407/litopis.240412

© М. Нікітенко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6415-340X>

Мета. У статті досліджено символічний зміст числової інформації, вміщеної в давньому «Житті преподобного Феодосія Печерського», що увійшло до складу Успенського збірника XII ст. і до Другої Касіянівської редакції «Києво-Печерського патерика» 1462 р. Зроблено **висновок** про те, що числа й дати, наявні в «Житті», значно помножують семантичні ряди цього твору, даючи змогу поглибити рівні його сприйняття. До того ж числова інформація твору, не зважаючи на її суто символічний характер, може прислужитися для відповіді на цілком конкретне запитання про час народження преподобного Феодосія Печерського і, відповідно, про вік, у якому цей святий помер.

Ключові слова: преподобний, Феодосій Печерський, «Житіє преподобного Феодосія Печерського», «Києво-Печерський патерик», «Успенський збірник», чернечий постриг, «Ліствиця» духовного вдосконалення, Никита Стифат, ворота Раю, Небесний Єрусалим, Успенський собор, ісихазм.

Картина первинної історії Києво-Печерського монастиря може бути суттєво доповнена завдяки прихованій інформації, що міститься в «Житті преподобного Феодосія Печерського». Особливо це стосується двох кордонів життя Феодосія: його народження та смерті. Як відомо, Феодосій помер у 1074 р., проте рік його народження давньоруські джерела не згадують. Відтак дослідники відштовхуються від дати заснування Києво-Печерського монастиря, що міститься в «Повісті временних літ» – 1051 р. Прп. Феодосій прийшов до Києво-Печерського монастиря в 1055–1056 рр.¹ або близько 1056 р.², коли йому було приблизно 20 років. Тобто народився святий десь у 1036 р. Отже, у 1074 р. Феодосій помер у віці приблизно 40 років.

У «Житті преподобного Антонія», вміщеному в виданні «Києво-Печерського Патерика» 1661 р., роком народження Феодосія названо 1029 р. Виходячи з цього джерела, святий дожив до 45 років.

Існують версії про народження Феодосія у 1008 чи 1009 рр. Ці версії, загалом прийняті в Церкві, враховують інформацію «Життя преподобного Феодосія», що міститься в Кас'янівських редакціях «Києво-Печерського патерика» XV ст. У них йдеться про рік постригу Феодосія – 1032 р. Відповідно, від цього року вираховують 23 чи 24 роки, у які Феодосій либонь прийшов до Києво-Печерського монастиря³. У цьому випадку Феодосій прожив 65–66 років. Тож досі не існує єдиної думки про рік народження прп. Феодосія, і відповідно – невідомо, у якому саме віці він помер. Зрозуміло, що це питання неможливо з'ясувати достеменно, але принаймні необхідно зрозуміти, як його усвідомлювали за Середньовіччя. Відтак уперше в науці пропонуємо розглянути це питання крізь призму символічної інформації «Життя преподобного Феодосія».

Як і «Києво-Печерський патерик», «Житіє преподобного Феодосія Печерського», створене Нестором Літописцем у 80-х рр. XI ст., наповнене числовою символікою. Вона по-

¹ Творогов О. Феодосий, игумен Киево-Печерского монастыря. *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Ленинград, 1987. Вып. 1 (XI – первая половина XIV в.). С. 457.

² Печников М. Феодосий Печерский. *Большая российская энциклопедия*. Москва, 2017. Т. 33. С. 265–266.

³ Про прихід прп. Феодосія до Києво-Печерського монастиря в 23 чи 24 роки йдеться в пізніх Патериках XIX ст.

глиблює та розширює ідейні змісти цього твору, помножує його семантичні ряди. Число-ва інформація була наявна вже в авторському тексті «Житія преподобного Феодосія», здебільшого збереженого у складі Успенського збірника XII–XIII ст. Ця книга – найдавніша пам'ятка східнохристиянської писемності, до корпусу якої поряд із традиційними перекладними творами житійної та церковно-учительної літератури входять оригінальні давньоруські, а також південнослов'янські твори.

У роботі над рукописом Успенського збірника брали участь два писарі, які писали уставом безпосередньо один за одним. Перший писар створив текст, починаючи від першого аркуша рукопису і до середини стовпця «г» 46-го аркуша. Другий писар розпочав текст одразу за першим і писав до кінця рукопису⁴.

Перехід від першого до другого писаря припадає саме на «Житіє преподобного Феодосія». Прикметно, що в тексті Житія, написаного другим писарем, з'являється загадкова нумерація, представлена числами від «61» до «100». Зазвичай вважають, що числа означають номери розділів, чомусь не виокремлені першим писарем, тому вони означені не з 1-го, а з 61-го⁵.

Проте важливо, що нумерація починається від числа «61» не на 46-му аркуші, з якого почав працювати другий писар, а аж на 49-му аркуші. Відтак імовірно, що загадкова нумерація не була творчим доробком цього другого писаря, а містилася вже в авторському тексті «Житія преподобного Феодосія», і другий писар її просто скопіював. До того ж числу «61» ніколи не передували числа від «1» до «60» – «номері розділів». Так само числа від «61» до «100» в жодний спосіб не виокремлюють частини тексту за логікою та змістом, як це належало б номерам розділів.

Впадає в око, що «останнім числом» «Житія преподобного Феодосія» є «100». Як ми писали в інших працях, це число має глибокі сакральні змісти, воно символізує довершеність Небесного Єрусалима⁶. Ми зокрема припускали, що число «100» знаменує вершину, апогей – найбільший ступінь наближеності до Бога. Саме числу «100» відповідає найсакральніша частина Великої Печерської церкви – зеніт її купола⁷.

Відтак, як міркуємо, завдяки введенню числа «100» до «Житія преподобного Феодосія», тут наголошено на думці про досягнення святим духовної досконалості, входження його в обитель Бога Трійці – Небесний Єрусалим. Саме тому це число є останнім у Житті Феодосія – ним мовби «увінчано» розповідь про земні подвиги та посмертні чудеса святого, а далі вже йдеться про його наступника – Стефана.

Якщо символіка числа «100», вміщена в «Житті преподобного Феодосія», доволі зрозуміла, то що ж означає число «61», від якого починається відлік? Значенно, що сума «6» + «1», яка дорівнює «7», означає Ім'я Христа в знаменитому «Листі Авгара». Як вважали за Середньовіччя, в цьому «Листі» закодована духовна сутність Христа, символізована числом «7», що утворюється саме як сума «6» і «1»⁸. Відтак припускаємо, що число «61» у «Житті преподобного Феодосія» має передусім сакральний зміст: воно щонайбільше уподібнює Феодосія Христові. Ось чому число «61» міститься не на початку твору, а наприкінці, де Феодосія описано як подвижника, котрий уже досяг вершин духовної досконалості.

Ще одним надто важливим і вельми показовим моментом є те, що різниця між числами «61» і «100» дорівнює «40». Зокрема, якщо вести відлік від «61», то «40» припадає саме на «100». Спадає на думку, що в такий спосіб у «Житті преподобного Феодосія» цього святого порівняно з пророком Мойсеєм. У наших попередніх працях багато сказано щодо образної паралелі «пророк Мойсей – Феодосій Печерський», імпліцитно наявної в Житті⁹. Зрештою, в давнину існувала біблійна традиція співвідносити образ пророка Мойсея з числом «40». Зокрема протягом 40 років Мойсей переховувався біля Синаю від гніву єгипетського фараона; 40 днів пророк пробув на Синаї у спілкуванні з Богом, коли дізнавався про Закон для ізраїльського народу, про влаштування Скинії та священства при ній; через 40 днів після покарання ізраїльтян за зраду (поклоніння золотому тільцю) Господь обіцяв помилувати їх та ввести у Край Обіцяний; після цього Мойсей ще залишався на Синаї

⁴ Успенский сборник XII–XIII вв. / Изд. подг. О.А. Князевская, В.Г. Демьянов, М.В. Ляпон; под ред. С.И. Коткова. Москва, 1971. С. 20.

⁵ Жиленко І. Житіє прп. Феодосія Печерського. До історії редагування тексту. *Могилянські читання 2011 р.* Київ, 2012. С. 38–48.

⁶ Нікітенко М. Святі гори Київські: побудова сакрального простору ранньохристиянського Києва (кінець Х – поч. XII ст.). Київ, 2013. С. 267–347; Ї ж. Небо на землі: від Альфи до Омеги. Феномен Спасіння-освячення в Києво-Печерському монастирі (давньоруська доба). Київ, 2022. С. 322–373.

⁷ Нікітенко М. Святі гори Київські... С. 267–347; Нікітенко М. Небо на землі... С. 322–373.

⁸ Дет. про це чит.: Нікітенко М. Небо на землі... С. 431.

⁹ Там само. С. 508–534.

протягом 40 днів, розбиті скрижалі Завіту були знову написані, а порушений Ізраїлем заповіт з Богом – відновлений¹⁰.

Цікаво, що саме на 61 розділ поділене «Житіє преподобного Феодосія» в Другій Касіанівській редакції «Києво-Печерського патерика» 1462 р. Тут, на відміну від більш давньої редакції «Житія преподобного Феодосія» в Успенському збірнику, розділи, що йдуть від «1» до «61», логічно ділять твір від його початку на частини. Висловимо припущення, що в такий спосіб інок Касіян зберіг число «61» зовсім не випадково: книжник уважав, що це число називає кількість років, проведених Феодосієм на землі. Недарма число «61» «увінчує» «Житіє преподобного Феодосія» в Другій Касіанівській редакції Патерика так само, як в Успенському збірнику число «100» знаменує досягнення Феодосієм Небесного Єрусалима. Припускаємо, що в Успенському збірнику число земних років Феодосія – «61», співвідноситься з числом Небесного Єрусалима і досконалості – «100» як початок і кінець – Альфа й Омега – символ Христа, Якому уподібнено преподобного Феодосія.

Окрім названих, «Житіє преподобного Феодосія Печерського» містить ще декілька цікавих дат, які ніколи не аналізували з огляду на їх троповий чи семантичний зміст. Позаяк осмислення цих дат зазвичай було суто «практичним», тобто позбавленим будь-якого символічного бачення. Однак саме герменевтичне вивчення «Житія преподобного Феодосія» дає змогу висвітлити деякі суперечливі питання, пов'язані з датами, уведеними до цього твору. Зокрема це стосується дати постригу Феодосія – року, що фіксує головну подію духовного життя святого на шляху його обоження-Спасіння.

У найдавнішій відомій редакції «Житія преподобного Феодосія», що увійшло до Успенського збірника, дату постригу святого не вказано. Вона вигулькнула лише в XV ст. – в тексті Першої та Другої Касіанівських редакцій «Києво-Печерського патерика» 1460 і 1462 рр. Роком постригу святого в цих редакціях Патерика названо 6540-й чи 1032-й, коли київський стіл посідав князь Ярослав Володимирович¹¹.

Як вважають дослідники, дата постригу Феодосія – 1032 р. – геть не збігається з історичними реаліями. Позаяк усталена в науці версія первинної історії Києво-Печерського монастиря відносить народження обителі лише до сер. 50-х рр. XI ст. На думку відомого дослідника давньоруських літописів О. Шахматова, 1032 р. як дата постригу Феодосія походить із давнього «Житія преподобного Антонія Печерського». Як ми знаємо, це джерело, що мало потужний вплив на давньоруське літописання, відносило початок Києво-Печерського монастиря не до сер. 50-х, а до 30-х рр. XI ст. На думку О. Шахматова, дата 1032 р. була пов'язана не з постригом Феодосія, а з поставленням першого, невідомого на ім'я ігумена Києво-Печерського монастиря¹². Згідно з припущенням О. Шахматова, джерелом для вставок і доповнень, зроблених Касіаном у своїх редакціях «Києво-Печерського патерика», був невідомий нині Печерський літопис XII ст. Саме тут, як вважав учений, Касіян і надбирав вказівку на рік постригу Феодосія¹³.

Свого часу відомий дослідник «Києво-Печерського патерика» Д. Абрамович припустив, що дату – 1032 р. у «Житії преподобного Феодосія» було штучно синтезовано автором Першої та Другої Касіанівських редакцій. На думку Д. Абрамовича, інок-крилошанин Касіян брав за основу своїх підрахунків інформацію «Слова про створення Великої Печерської церкви» і «Сказання, чому називається Печерським монастир», які увійшли до «Києво-Печерського патерика». Саме з цих творів, як вважав дослідник, впливає дата смерті Антонія Печерського – 1073 р. Д. Абрамович, зокрема, зазначав: «Преподобний Антоній Печерський, як можна бачити зі Слова про створення церкви (Успенського собору – М.Н.), помер за рік до смерті преподобного Феодосія, тобто у 1073 р., проживши в печері, не виходячи звідти 40 років: якщо так, то переселення в печеру мало відбутися в 1033 р., за змістом Житія і сказання, преподобний Феодосій тоді ж був уже з преподобним Антонієм, – отже він прийшов до нього і постригся аж ніяк не пізніше 1032 р.»¹⁴.

На думку відомої дослідниці історії Києво-Печерської лаври І. Жиленко, такі обчислення, що в результаті дали дату постригу Феодосія – 1032 р., були зроблені не Касіаном, а значно раніше – ізводником XIII ст., який спирався на інформацію з «Житія преподобного Антонія»¹⁵. Дослідником, так само як і О. Шахматов, вважає, що джерелом вставок Касіяна був невідомий нині літопис, проте відносить його не до XII, а до XIII ст., себто до

¹⁰ Хитрово В. Богошественная гора Синайская. Чтения о Святой Земле. Санкт-Петербург, 1899: Изд-е Императорского православного Палестинского общества. 51-е чтение. С. 16–24.

¹¹ Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. Київ, 1991. С. 29.

¹² Шахматов О. Разыскания о русских летописях. Москва, 2001. С. 197–198.

¹³ Абрамович Д. Исследование о Києво-Печерском патерике как историко-литературном памятнике. Санкт-Петербург: Изд-е Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук, 1902. С. 94.

¹⁴ Там само. С. 74.

¹⁵ Жиленко І. Патерик Києво-Печерський. Київ, 1998. С. 229; Її ж. Літописні джерела до історії Києво-Печерської лаври XI–XIII ст. Київ, 1995. С. 64.

часів канонізації Антонія Печерського, адже саме тоді могло відбутися злиття авторської редакції «Повісті временних літ» з інформацією із «Житія преподобного Антонія»¹⁶.

Натомість версія про «просте обчислення», в результаті якого з'явилася дата постригу Феодосія – 1032 р., є вельми хисткою. Уперше зауважимо, що в «Житії преподобного Феодосія» з печерним затвором Антонія, що закінчився смертю старця у 1073 р., пов'язаний не постриг Феодосія, а його поставлення на пресвітерство. Зокрема в Житії одразу після глави 14: «О поставленіи святого на презвитерство» йде глава 15: «О отлучении великаго Антонія»¹⁷. Згідно з Житієм, між постригом Феодосія та його поставленням на пресвітерство було чимало часу¹⁸. Тож 1073 р. в жодному разі не міг фокусувати відлік для обчислень дати постригу Феодосія.

До того ж впадає в око, що дослідники вказують дату постригу Феодосія у 1032 р. як досить «приблизну», адже він міг стати ченцем якщо не пізніше, то принаймні й дещо раніше цього року. Згідно з логікою середньовічного автора сакрального тексту отакий елемент «приблизності» і навіть «фантазійності» взагалі мусив бути виключений. Відтак наведені версії сучасних дослідників – абсолютно штучні (у негативному значенні цього слова – себто позбавлені правди), і не мають жодної рації з погляду людини Середньовіччя. Тут ми стикаємось із суто позитивістськими підходами до інформації середньовічного джерела, із нехтуванням його головним – символічним змістом.

Тож уперше в історії дослідження цього питання спробуємо врахувати символічний контекст Житія. Як ми показали в попередніх працях, у «Житії преподобного Феодосія» втілена ісихастська парадигма обоження людини¹⁹. У контексті цього бачення можемо усвідомити інкорпоровану в Житіє ідею найвищої гідності священства й ігуменства Феодосія. У творі йдеться про Одкровення Феодосію щодо Великої Печерської церкви, коли його осявало Божественне світло. Тема осяяння Феодосія Божественним світлом є в декількох місцях Житія. Зокрема в 20-му розділі: «**О прославлении святого и о сіаніи божіа свѣта**» йдеться про диво, яке споглядав ігумен монастиря Святого Архангела Михаїла – Софроній. Коли однієї темної ночі він ішов у свій монастир, то побачив світло над монастирем Феодосія. Тоді Софроній мовив: «**о, коліко благостыня твоя, Господи, яко показалъ еси таковъ свѣтильникъ въ мѣстѣ семъ святѣмъ, преподовнаго сего мѣжа, иже, тако свѣтятся, просвѣщають монастырь свой!**»²⁰.

Знаменно, що явище Божественного світла над монастирем сприймали як сяяння самого Феодосія. Ця розповідь описує вершину досконалості ченця-подвижника, який спершу був священником (розділ 14 Житія)²¹, потім – ігуменом (розділ 16)²², і нарешті у 1062 р. розбудовував Печерський монастир, у якому поставив Богородичну церкву (розділ 17)²³. На думку О. Шахматова, дата 1062 р. є вельми ранньою і належить Никонові Печерському – укладачу Найдавнішого літописного зводу 1073 р.²⁴ Як бачимо, у «Житії преподобного Феодосія» теми священства, ігуменства та ктиторства засновника Києво-Печерського монастиря синтезовані з ісихастською парадигмою його обоження, себто із входженням святого у Божественне світло.

Відтак у «Житії преподобного Феодосія» його постриг (так само, як священство та ігуменство) пов'язані не з затвором Антонія (поготів не зі смертю Антонія в 1073 р.), а з досягненням Феодосієм святості – обоження, що зіставлене з конкретною подією – кінцем розбудови монастиря та поставленням головного Богородичного храму в 1062 р. Між початком духовного сходження Феодосія (себто його постригом у 1032 р.) і досягненням ним вершини духовного вдосконалення в 1062 р. минуло саме 30 років (1062 – 1032 = 30).

Враховуючи те, що в Церкві чернечий постриг здавна співвідносили з хрещенням, здобуття священства Феодосієм через 30 років після постригу можна розуміти в контексті церковних настанов. Згідно з 14-м правилом П'ятого Вселенського Собору, яке повторює 22-ге правило Карфагенського Собору та 11-те правило святого Григорія Неокесарійського (Чудотворця) (III ст.), «во пресвитера прежде тридесяти лет не рукополагати, даже если бы человек и весьма достоин был, но отлагати до уреченных лет. Ибо Господь Иисус Христос в тридесятое лето крестился и начал учить». Як бачимо, кількість років – «30», –

¹⁶ Жиленко І. Літописні джерела до історії Києво-Печерської лаври XI–XIII ст. С. 12.

¹⁷ Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. С. 36.

¹⁸ Там само. С. 29–36.

¹⁹ Нікітенко М. Небо на землі... С. 508–534.

²⁰ Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. С. 42.

²¹ Там само. С. 36.

²² Там само. С. 38.

²³ Там само. С. 38–39.

²⁴ Шахматов О. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. *Летопись занятый археографической комисии за 1907 г.* Санкт-Петербург, 1908. Вып. 20. С. 444–450.

коли людина може отримати священний сан, ототожнена в традиції Церкви з рока-ми Христа, коли Він хрестився та взявся до проповіді Спасіння. 30 років – це *та* «повнота віку Христового», про яку ми чимало згадували в попередніх працях, де йшлося про образні паралелі «Життя преподобного Феодосія Печерського»²⁵. У традиції ісихазму ця «повнота віку Христового» означає вершину духовного вдосконалення подвижника, а в «Житті преподобного Феодосія Печерського» – духовну довершеність цього святого, коли він став священником та ігуменом саме через 30 років після свого чернечого постригу, що його порівняно із хрещенням.

Спадає на думку, що Житіє співвідносить набуття Феодосієм святості-обоження із досягненням ним найвищої – *тридцятиї* сходини «Ліствиці» духовного вдосконалення. Річ у тім, що в традиції ісихазму число «30» символізує 30 років Христа, у які Він охрестився, розпочавши справу Спасіння людства. Зокрема, процес обоження людини великий ісихаст – преподобний Симеон Новий Богослов (X–XI ст.) – ототожнює зі зростанням людини «в міру літ Христа». Та сама образна паралель є й у преподобного Йоана Ліствичника, який у знаменитому й вельми популярному в Русі творі «Ліствиця» порівнює сходження подвижника тридцятьма щаблями «Ліствиці» духовного вдосконалення із надважким процесом досягнення «літ Христа».

Симптоматично, що головною умовою поставлення людини на ігуменство Симеон Новий Богослов уважає досягнення нею «літ Христа», себто духовної досконалості, що співвідноситься із числом «30». Наприклад, у «Житті преподобного Симеона» йдеться про поставлення ним на ігуменство свого учня – тридцятирічного Арсенія, який: «...тільки-но досяг віку Христового, а духом стрімко піднявся до мужа досконого, що може пасти стадо Христове»²⁶.

Припускаємо, що кількість років духовного удосконалення преподобного Феодосія – «30» в давнину ототожнювали також із числом «3». Це бачення либонь містилося у вельми давньому джерелі, звідки походила дата постригу Феодосія – 1032 р. Річ у тім, що кількість років Христа – «30», яка в аскетичній традиції означає вершину духовного вдосконалення подвижника, водночас відповідає троїчному принципу обоження людини, відомому в чернецтві з давніх часів. Згідно з класичною схемою, наявною вже у таких ранніх авторів, як Євагрій Понтійський (IV ст.) та Йоан Апамейський (V ст.), чернече життя ділилось на три етапи духовного вдосконалення: «діяльність», «природне любоводріє» і «богослов'я» («споглядання»). Дотримуючись цієї схеми, преподобний Ісаак Сирин (VII ст.) пише: «Є три щаблі, які людина долає: щабель початківців, середніх і досконалих. На першому щаблі весь спосіб думок людини та роздуми бувають у пристрастях, хоча розум і спрямований на добре. Другий щабель є чимось середнім між пристрастю та духовним станом: думки звідусіль однаково приходять на цьому щаблі, і світло, і темрява не перестають з'являтися». Стосовно третього щабля, він характеризується одкровенням Божественних таємниць, коли Бог відкриває ченцеві двері як нагороду за його подвижництво»²⁷.

Вчення про троїчний принцип духовного вдосконалення людини – фундаментальна засада традиції ісихазму. Як зазначає протоієрей Олександр Геронімус, умне ділання – Ісусову молитву – традиція ісихазму співвідносить із трьома послідовними щаблями духовного сходженням: 1) збирання розуму від зовнішньої неувважності всередину, 2) перебування розуму зібраним у серці в «одновимірній простоті», 3) піднесення розуму до Богоспоглядання. Із цими трьома етапами духовного поступу можна зіставити три міри молитви: 1) здобуття уважної умної молитви, 2) умно-сердечна молитва («літургісання розуму в сердечному храмі») і, нарешті, – 3) споглядання Бога (вихід поза межі тварного світу). Саме цим трьома ступенями молитви відповідає тричастинне ділення храму на притвор, наос і вівтар»²⁸.

Знаменно, що число «3» є одним із важливих смислових кодів «Києво-Печерського патерика»: тут воно є символом поступового духовного сходження-вдосконалення подвижника. Водночас у Патерику числа «3» і «30» ототожені. Як ми показали в попередніх працях, цей феномен наявний у розповіді «Києво-Печерського патерика» про створення Великої Печерської церкви. Завдяки числовій символіці, втіленій у «Слові 1» Патерика, розбудову храму, починаючи із закладення і закінчуючи освяченням, співвіднесено зі

²⁵ Нікітенко М. Небо на землі... С. 508–534.

²⁶ Преподобный Симеон Новый Богослов. Преподобный Никита Стифат. *Аскетические сочинения в новых переводах* / Сост. и общ. ред. еп. Илариона (Алфеева). Санкт-Петербург, 2011. С. 134.

²⁷ Цит. за: Иларион (Алфеев), иеромонах. Мир Исаака Сирина. Москва, 1998. С. 93.

²⁸ Геронимус А. Богословие священнобесмовия. *Синергия. Проблемы аскетики и мистики Православия* / Научн. сб. под общей ред. С. Хоружего. Москва, 1995. С. 151–176.

шляхом обоження (теозис) людини, яка піднімається до Бога-Трійці «Ліствицею Небесною», що має 30 щаблів²⁹.

У попередніх працях ми дійшли висновку, що в Патерику процес створення Великої Печерської церкви співвіднесено, по-перше, із постановням Руської Церкви і через це – із виповненням Церкви Вселенської; по-друге, з обоженням-освяченням творців знаменитого давньоруського монастиря. У контексті християнської числової символіки ці теми об'єднує число «30» чи еквівалентне йому «3». Ці думки наскрізно пронизують і «Житіє преподобного Феодосія Печерського», у якому йдеться про розбудову ним знаменитої чернечої обителі: спочатку Ветхого монастиря з Богородичним храмом у 1062 р., а згодом – Великої Печерської церкви³⁰. І хоча в Житії не вказано рік заснування Успенського собору, його подає «Повість временних літ» і «Києво-Печерський патерик» – це 6581 чи 1073 р.³¹ Проте рік смерті преподобного Феодосія – 1074 зафіксовано й у літописі, і в Житії.

Відтак три інкорпоровані в «Житіє преподобного Феодосія» дати: 1032 – рік постригу святого, 1062 – рік розбудови ним монастиря, 1074 – рік смерті Феодосія – створюють певний семантичний ряд. Якщо між постригом очільника Києво-Печерського монастиря й поставленням його на ігуменство минуло 30 років (1062 – 1032 = 30), то між цією останньою подією та смертю святого сплило 12 років (1074 – 1062 = 12). Знаменно, що й сама дата смерті Феодосія – 1074 р. містить сакральне число «12» (1+7+4=12). Тож у «Житії преподобного Феодосія» із давніх часів було «зашифровано» два числа – «30» і «12», що мали ключове значення для усвідомлення головних ідей цього твору.

Ми вже знаємо, що в контексті традиції ісихазму 30 років знаменують шлях досягнення Феодосієм святості-обоження (теозису) або «літ Христових». Імовірно, ці думки висловлені й крізь символічну призму числа «12», яким ознаменовано славне завершення земного життя святого, перехід його душі в Небесний Єрусалим – позаземне місто, числом якого є «12». Недарма преподобний Макарій Великий говорить, що на шляху духовного вдосконалення людини є саме 12 сходин: «Людині треба, так би мовити, пройти дванадцять сходин і потім досягти досконалості»³².

Тож число «12», так само як і число «30», у «Житії преподобного Феодосія» можна розуміти у світлі концепції духовного поступу святого. Спадає на думку, що «два етапи» духовного зростання Феодосія, символізовані числами «30» і «12», можуть означати «двоє воріт ініціації», що їх здавна мислили як містичний кордон на шляху цілковитого преображення людини. Певна річ, у «Житії преподобного Феодосія» символіка «двох воріт» мала достоту християнське і – вужче – ісихастське підґрунтя. Однак важливо, що уявлення про «двоє воріт ініціації» існували в різних культурах від сивої давнини, до того ж перші ворота, що їх називали «воротами людей», містилися на півдні, а другі – так звані «ворота богів», були на півночі³³.

Проте найбільш плідним є розгляд чисел «30» і «12», якими в «Житії преподобного Феодосія» ознаменовано дві вершини його духовного сходження, у світлі традиції ісихазму, і саме – крізь призму вчення преподобного Никити Стифата про дві брами Раю. У знаменитому трактаті «Про Рай» Никита Стифат розрізняє двоє врат, одні з яких ведуть у Царство Небесне, а другі – в Царство Боже. Перші ворота – це «божественне смирення», і розміщені вони на заході. Другі ворота розміщені на сході – це «досконала любов», що вона «тих, хто виходить ними, виводить в уділи Царства Божого».

Згідно з Никитою Стифатом, за першою брамою є Царство Небесне, «запашний рай Церкви Його». У контексті вчення преподобного Никити, тут можна здобути простір для «практичної філософії», яка означає аскетичну практику «умного чернечого ділання», себто Ісусової молитви³⁴. На цій «рівнині практичної філософії», у просторі Раю Царства Небесного зростають два дерева: Дерево Життя і Дерево Пізнання. Дерево Життя дає плоди містичного богослов'я, а Дерево Пізнання – плоди споглядання³⁵. Бачимо, що у вченні Никити Стифата своєрідно «переломилися» давні погляди про двоє воріт ініціації. Однак у цього великого ісихаста перші ворота – Царства Небесного («божественне смирення»), містяться на заході, а другі – Царства Божого («досконала любов») – є на сході.

²⁹ Нікітенко М. Небо на землі... С. 349–350.

³⁰ Нікітенко М. Герменевтика Києво-Печерського патерика: створення Великої Печерської церкви в контексті ідейної парадигми Життя прп. Феодосія. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*. Київ, 2011. С. 109–119; Її ж. Сотеріологічна парадигма «Слова про створення Великої Печерської церкви» Києво-Печерського патерика. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*. Київ, 2012. Вип. II. С. 289–300.

³¹ Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. С. 8.

³² Преподобный Макарий Великий. Духовные беседы. 2-е изд. Москва, 2013. С. 115.

³³ Там само.

³⁴ Преподобный Никита Стифат. Трактат о Рае. Гл. 30, 31. *Исихазм*. URL: http://www.hesychasm.ru/library/nikita/disq_paradise.htm.

³⁵ Там само. Гл. 33.

Говорячи про двое врат Раю, якими є смирення та любов, Никита Стифат підсумовує: «без них ... неможливо ані увійти до раю, ані до Царства Божого вийти, хоча існує багато доріг, що виводять до Царства Небесного. Адже будь-яка благочестива дорога веде того, хто нею йде, у ворота смирення на заході, і в такий спосіб крізь них вводить у рай» (вид. нами. – Авт.)³⁶. Згідно з Никитою, брамою Царства Небесного є Сам Христос, а брамником – Дух Святий³⁷.

Трактат Никити Стифата «Про Рай» був настільки відомий і популярний у Русі, що його ідеї відображені навіть у стінопису давньоруських храмів. На прикладі декорації інтер'єру Преображенського собору Мірозького монастиря (XII ст.) це переконливо показав В. Рожнятовський³⁸.

У контексті такого бачення можемо висловити припущення, що описане в «Житті преподобного Феодосія» досягнення ним першої вершини, ознаменованої числом «30», є результатом входження у «перші ворота» – Царства Небесного, які містяться на заході. Це входження розуміли в контексті вчення про обоження (теозис) й уподібнювали спасительному шляхові Христа. Згідно із середньовічними просторовими уявленнями та відповідно до традиції Церкви, цей шлях здійснювали зі сходу на захід – за рухом сонця. Цікаво, що в такому ж самому напрямку копали печери Київської лаври, адже їхні лабіринти прямують зі сходу на захід. Великі ісихасти – преподобні Симеон Новий Богослов і Никита Стифат – називають Христа Сонцем Правди, рух людини услід за Яким преображає її Божественним світлом.

Симптоматично, що на початку «Життя преподобного Феодосія» його уподібнено «денниці» – себто зорі (зірці), що з'являється на сході й рухається на захід. Описуючи прихід Феодосія у Київ із Курська, що лежав на схід від столиці Русі, Нестор Літописець зазначає: «яко же есть лѣпо, от вѣстока деньница изыде, събираючи окрест себе и ины многы звѣзды, ожидающе солнца праведнаго, Христа Бога»³⁹. Так само з денницею ототожнено Феодосія й у «Похвалі» йому, тут зокрема мовиться: «Радуйся, просвещение Рускыа земля, ибо яка деньница, на западе явлься, от вѣстока провься, всю Рускую землю просвьти!»⁴⁰.

Прикметно, що у візантійській традиції, яка прийшла в Русь, із зіркою ототожнювали Пресвяту Богородицю або Христа. Як приклад такого бачення можна навести зображення пророка Валаама на константинопольській іконі поч. XII ст. з монастиря Святої Катерини на Синаї. Валаам тут вказує на зірку, а сам сюжет відповідає тексту Книги Чисел (Числ. 24:17) про зірку, що сходить від Якова. Цей текст читали на Різдво Христове. У ньому найглибше розкривається догмат Боготвілення – народження Христа від Діви⁴¹. Отже, в «Житті преподобного Феодосія» його прихід у світ (народження) співвіднесений із Боготвіленням. Воно не лише є умовою Феодосієвого обоження, а й мислиться як рух Різдявної зірки зі сходу на захід.

Згідно зі слов'янськими віруваннями, денница – це ранішня зоря, що запалює «сонячний світильник»; вона – мати, дочка чи сестра сонця. Разом з іншими зорями – божественними дівами – денница прислуговує сонцю. Вона передвіщає схід сонця, веде його на небо та й тане в його променях. У «Житті преподобного Феодосія» це танення-розчинення ранішньої зорі в сонці усвідомлене в контексті ісихастського вчення про цілковите з'єднання людини з Богом (Сонцем Правди – Христом) – себто її обоження (теозис). Це бачення узгоджується з ученням преподобного Симеона Нового Богослова, який споглядання Бога ототожнює зі спогляданням сонця: «Я бачу Тебе, як сонце, споглядаю, як зірку, розглядаю, як світильник, запалений всередині посудини, і ношу у лоні, як перлину»⁴². Є в Симеона й образ Бога як зірки, що поступово перетворюється на сонце: «Ти буваєш видимий здалеку, як зірка, мало-помалу розширюєшся ... і бачишся, як сонце»⁴³. Усі ці думки можна застосувати до першого періоду життя преподобного Феодосія, ознаменованого числом «30». Саме тоді, уподібнившись Зірці та Сонцю Правди – Христові, Феодосій увійшов у «перші ворота» Царства Небесного, розташовані на заході.

Зрештою, досягнення преподобним Феодосієм другої вершини, ознаменованої в його Житті числом «12», усвідомлене як входження святого в «другі ворота» Царства Божого,

³⁶ Преподобный Никита Стифат. Трактат о Рае. Гл. 31.

³⁷ Там само. Гл. 51.

³⁸ Рожнятовский В. Перформативная иконография. Световые эффекты в пространстве восточнохристианского храма. *Пространственные иконы. Перформативное в Византии и Древней Руси* / Ред.-сост. А.М. Лидов. Москва, 2011. С. 423–427.

³⁹ Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. С. 23.

⁴⁰ Там само. С. 90.

⁴¹ Етингоф О. Образ Богоматери. Очерки византийской иконографии XI–XIII вв. Москва, 2000. С. 28.

⁴² Цит. за: Иларион (Алфеев), архиепископ. Преподобный Симеон Новый Богослов и православное предание. Санкт-Петербург, 2010. С. 328.

⁴³ Там само. С. 328.

розміщені на сході. І якщо на початку Життя мовиться, що Феодосій провів сходження сонця, то наприкінці твору йдеться, що святий спочив у той момент, коли «сонце засяло», тобто коли воно зійшло. Тоді ж князь Святослав побачив вогняний стовп від землі до неба над Печерським монастирем⁴⁴.

Варто хоча б побіжно звернутися до топосу «сходження сонця» в момент смерті преподобного Феодосія, на чому акцентує його Житіє. Річ у тім, що в давнину схід сонця означав водночас і географічний схід: наприклад, вівтарі християнських храмів були орієнтовані на схід саме за сонцем. Тож у контексті «Життя преподобного Феодосія» в момент смерті святого його душа, абсолютно з'єднана із Сонцем Правди – Христом, опинилася там, де й справжнє сонце – на сході, себто в сакральній локації воріт Царства Божого. Ці «східні ворота» Царства Божого в символіці візантійського храму відповідають зенітові купола, де зображено Вседержителя. Також вони містично тотожні вівтарній апсиді, де зазвичай представлено Богоматір. Поєднання образів Пантократора та Богоматері в храмі знаменує Боговтілення, що є «воротами» для обоження-Спасіння людини.

Це бачення узгоджене з прадавньою символікою «вузьких воріт», крізь які досконала душа переходить із проявленого світу («космічної печери») до вищої духовної реальності. У ведичній традиції, наприклад, сонце завжди міститься в центрі Всесвіту. Центр світу – сонце та його промені – символізовані шестикінечною (шестипроменевою) хризмою, що утворює тривимірний хрест. «Вузькі врата» асоціюють із «сьомим променем», який пересікає сонце й відповідає «Вісі Світу» і «центру людського ества»⁴⁵. Тому про людину, яка «звернена до центру свого власного ества», говорять, що «сонце для неї сходить у Зеніті й заходить в Надвір'ї». Отже, таку людину ототожнюють із сонцем або з Центром – Богом-Абсолютом⁴⁶, себто в християнському розумінні – з людиною обоженою, святою.

Припускаємо, що в «Житті преподобного Феодосія» його смерть, символізовану числом «12», усвідомлено як успішність та перехід обоженої душі Феодосія в Небесний Єрусалим. Цей перехід здійснюється крізь «другі ворота» Царства Божого, із якими асоціювали найсвятіші місця храму – купол і вівтар. Спадає на думку, що успішність Феодосія в давнину могли співвідносити із ключовою дією, що відбувається у вівтарі храму. І щодо цього згадаймо два свідчення Нестора Літописця: одне – «Життя преподобного Феодосія» й друге – «Слова на перенесення мощей преподобного Феодосія». Згідно з першим джерелом, під час нічних молитов Феодосія вогняна дуга відійшла від купола Богородичної церкви Ветхого монастиря й зупинилася на місці зведення Успенського собору. А в «Слові на перенесення мощей преподобного Феодосія» йдеться, що коли було віднайдене нетлінне тіло святого, то від печери, де воно лежало, відійшли три світлові дуги й зупинилися на куполі Великої Печерської церкви, провіщаючи, що саме в цьому храмі мають бути покладені мощі святого.

Звернімо увагу, що в обох випадках Божественне світло наче зумисно пов'язане саме з куполом храму. Купол церкви, як відомо, найсакральніше місце християнського храму – символ Неба і вертикальна проєкція вівтаря, де на престолі відбувається найбільше християнське Таїнство – Перетворення Святих Дарів. Це Таїнство символізує Боговтілення, що є головною умовою обоження людини. Як ми припускали вище, обоження Феодосія символізовано в його Житті, вміщеному в Успенському збірнику, числом «100», а в «Киево-Печерському патерику» число «100» знаменує зеніт купола Великої Печерської церкви.

До того ж вогняна дуга, що «зупинилася» на куполі храму, може бути алюзією на найбільше диво всього православного світу – сходження Благодатного Вогню на Гроб Господній, що відбувається кожного Великодня. Це диво є свідченням Воскресіння Христа й запорукою воскресіння кожного християнина, досягнення ним Небесного Єрусалиму, числом якого є «100». Воднораз диво сходження Благодатного Вогню на Великдень співвідносять у Церкві із перетворенням Святих Дарів під час Євхаристії.

Тож на наш погляд, ця описана в «Житті преподобного Феодосія» вогняна дуга символізує головне Таїнство Церкви, що відбувається у вівтарі храму, – перетворення хліба й вина на Тіло і Кров Христові – образ Боговтілення та Воскресіння Христа. Саме в контексті такого бачення, імовірно, сприймали життя та смерть преподобного Феодосія Печерського: як земний шлях Христа від Різдва (Боговтілення) до Воскресіння (Великодня).

⁴⁴ Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. С. 74.

⁴⁵ У християнському храмі вища точка цієї «Осі Світу» перебуває в зеніті куполу й на престолі вівтаря храму, де здійснюється Євхаристія – перетворення хліба й вина на Тіло та Кров Христові, що лежить в основі обоження-освячення людини. У «Киево-Печерському патерику» ця точка ознаменована «числом Бога» – «100» і «числом Богоматері» – «50», що в своєму поєднанні символізують Боговтілення – Пришестя Христа в світ через Богородицю. Цю думку було висловлено у Великій Печерській церкві через образи Христа Пантократора в зеніті бані та Богоматері Оранти у вівтарній апсиді.

⁴⁶ Генон Р. Символи священной науки. Гл. 41: Узкие врата. *Кул/Туб*. URL: <https://coollib.net/b/310278/read#117>.

Якщо наше припущення слушне, то в «Житії преподобного Феодосія» створено «словесну ікону» святого. У цій іконі, за законами Середньовіччя, життя та успіння Феодосія співвіднесені із кульмінацією євхаристійної відправи – Таїнством Перетворення Святих Дарів. Воно відбувається в сакральному просторі вівтаря Успенського собору під монументальним образом Христа Пантократора, зображеного в куполі, і водночас – у вівтарній апсиді, де було представлено сяючий мозаїками образ Богоматері Оранти. Недарма в розповіді «Житія преподобного Феодосія» про закладення Успенського собору йдеться, що святого бачили зі здійнятих догори руками у «великому світлі» посеред монастиря. Либонь цей жест Феодосія є алюзією на жест священника під час євхаристійної Анафори, коли відбувається Таїнство Перетворення Святих Дарів.

Уміщений в «Житії преподобного Феодосія» топос вівтаря Великої Печерської церкви – Царства Небесного, куди входить обожена душа святого під час Євхаристії, вочевидь, утілювала сама монументальна фігура Богоматері Оранти. Щодо цього цікавим є спостереження стосовно образу Богоматері Оранти в Софії Київській Н. Нікітенко: «Оранта бере безпосередню живу участь у функціонуванні храму (його богослужінні – М.Н.)», – пише дослідниця. – Її німб, викладений нахиленими до центра золотими смальтами, сяє навіть без світла в уранішній сутінні й у вечірньому присмерку. На мафорії Оранти кубики червоної, брунатної, чорної і золотої смальти викладено так, що на вечірні (початок богослужбового дня) з її покаянними молитвами він виглядав темно-пурпуровим; на утрени ж, що звершувалася у променях сходу сонця й знаменувала радість явлення Христа у світ, та під час Літургії, коли сонце перебувало в zenіті, мафорій тріумфально сяяв золотом. Саме тут, у східній частині храму, коли загорялася вранішня зоря, являлося людям Сонце Правди – Спаситель»⁴⁷.

Усі ці світлові (=соняжні) ефекти, що мали потужний вплив на людей у храмі, відображені в «Житії преподобного Феодосія Печерського», позаяк у цьому творі йдеться про смерть (успіння) святого, що трапилась у мить зішестя сонця – коли воно «засяло». Відтак створений в Житії іконічний образ успіння Феодосія інкорпоровано у сакральний простір головного храму Києво-Печерської лаври, а саме – у його вівтар із сонцесайною мозаїкою, із яким водночас порівняно обожену душу Феодосія.

Зрештою, у «Житії преподобного Феодосія» і в «Слові» на перенесення його мощей, створених преподобним Нестором, в містичний спосіб поєднано два образи святого: один показує світові Феодосія в його світлоносній молитві зі здійнятих догори руками в момент отримання ним Божественного Одкровення щодо Великої Печерської церкви. Другий – фокусує мислений погляд на успінні Феодосія символічно тотожному перенесенню його мощей із печер до Успенського собору. Ці дві ікони Феодосія є вічною Євхаристією, що відбувається в сакральному просторі вівтаря Успенського собору. До того ж двом іконічним образам Феодосія відповідали два сакральних числа – «30» і «12», що були інкорпоровані до Житія святого завдяки трьом датам: 1032, 1062 і 1074 рр.

Сам Успенський собор, із яким асоційовано життя та успіння Феодосія, є явленням на землі Небесним Єрусалимом, де Божественним світлом сяє величний образ Богоматері Оранти, яка вічно здіймає руки в молитві за людей. Водночас вівтар Великої Печерської церкви фактично ототожнено з Гробом Господнім в Єрусалимі, а Таїнство Перетворення Святих Дарів – із найсакральнішим моментом Великодня – сходженням Благодатного Вогню. Це диво є свідченням Воскресіння Христового, а, отже, і воскресіння обоженої душі Феодосія в Небесному Єрусалимі, сакральним число якого є «100». Із сакральним числом «100» співвідносили роки земного життя прп. Феодосія – 61, протягом яких він набув найвищого ступеню духовного вдосконалення.

У світлі вищесказаного, дата постригу преподобного Феодосія – 1032 р. не є результатом суто прагматичних, як пишуть, «простих обчислень» ані зводника XIII ст., ані інок Касіяна. Вона є глибоко символічною та ідейно вмотивованою з огляду на ісихастське богослов'я. Ця дата вельми рання, оскільки за символічним змістом відповідає системі уявлень, що панували в ранньосередньовічному Києві. Її нерозривний семантичний зв'язок з іншими двома датами, наведеними в «Житії преподобного Феодосія», – 1062 р. і 1074 р. – дає змогу припустити, що 1032 р. (як рік постригу Феодосія) містився ще в авторській – Несторовій – редакції. Внаслідок невідповідності цієї дати офіційній літописній версії постанови Києво-Печерського монастиря у 50-х рр. XI ст., 1032 р. ще за давньоруських часів було вилучено із Несторового «Житія преподобного Феодосія». Проте цей рік потрапив до інших джерел, які й були використані іноком Касіяном.

Зазначимо ще один важливий момент: якщо числом «61» ознаменовано кількість земних років Феодосія, тоді його життя в давнину ділили на такі віхи: святий народився **1013** р. Прикметно, що цей рік збігається із роком започаткування преподобним Антонієм

⁴⁷ Нікітенко Н. Ангели Софії Київської. Паломництво до святині. Київ, 2019. С. 90.

Києво-Печерського монастиря, згідно з Густинським літописом, куди ця дата потрапила либонь із давнього «Житія преподобного Антонія». Вочевидь ця дата є дуже ранньою: вона наче «фіксує» ідейну єдність між заснуванням Києво-Печерського монастиря прп. Антонієм і народженням Феодосія у 1013 р., який на початку 30-х рр. XI ст. прийшов до Києво-Печерського монастиря. У 1032 р. – тобто у 19 років – Феодосій прийняв чернечий постриг, а в 1062 р. – тобто у 49 років – він був обраний ігуменом Печерської обителі. Зрештою у 1074 р. – у віці 61 року – він помер, досягши вершин святості й цілковито уподібнившись Христові. Ця концепція узгоджується з історичними реаліями існування Києво-Печерського монастиря задовго до літописної дати заснування обителі в 1051 р.

Насамкінець необхідно сказати й про інші глибокі символічні змісти наведеного бачення, котре імовірно існувало за Середньовіччя. Маємо на увазі вік Феодосія під час його чернечого постригу – 19 років – та поставлення святого на ігуменство у 49 років.

Роздивимося середньовічну символіку числа «19» на конкретному прикладі: розписі зеніту купола Софії Київської. Передусім зазначимо, що число «19» розкладається на «10» і «9». Причому обидва ці числа за Середньовіччя символізували Бога. Про уподібнення числа «10» Імені Христа ми достатньо писали у попередніх працях⁴⁸, а число 9 відповідає грецькій літері «Ф», з якої починається грецьке слово «Феос» («Бог»), тож його вводили в різні семантичні системи, наприклад, число «9» фігурує в орнаментах вівтарної апсиди Софії Київської, як символ Бога – «Феос»⁴⁹.

Враховуючи принцип гематрії, поширений за Середньовіччя, число «19», як «10» і «9», так само являє «1» і «9». Знаменно, що в зеніті купола Софії Київської образ Христа Пантократора (символ «1» чи «10») ⁵⁰ розміщений у центрі медальйона, що складається з 9 різнобарвних, мов райдуга, кіл. Як зазначає Н. Нікітенко, «Райдуга – символ Завіту між Богом і людиною, встановленого після потопу на знак примирення Неба і Землі. Вона утворює коло як монограму Бога, символ Його довершеності й вічності. Водночас райдужний медальйон символізує небесний Престол Пантократора з дев'яти богоносних ангельських чинів. Містика найбільш сакраментального числа “дев'ять”, “тріади тріад”, означає розгортання назовні внутрішніх енергій Трійці. Невидимі безплотні сили, що сходять від Пантократора, оточують хороводом вічну Його славу. Райдуга навколо Пантократора, під образом якого віряни приймали причастя, акцентує зішестя на них від Христа Святого Духа»⁵¹.

Ми погоджуємося з такою інтерпретацією образу Христа Пантократора, оточеного райдужними колами, у зеніті купола Софії Київської. Проте наголосимо на поєднанні символіки числа «9» (кількість райдужних кіл) і «1» (єдиний центральний образ Пантократора). Річ у тім, що крізь містичне поєднання чисел «9» і «1», внаслідок якого утворюється «10», візантійська екзегеза розглядала ідею Премудрості Божої. Зокрема, у проповіді святого Йоана Златоуста на Євангеліє від Луки (15:8–10) читаємо: «І знову Премудрість, світоченосиця Христова, закріпивши свічку і поставивши її на свічнику хреста, всьому всесвітові освітлює шлях до благочестя. Свічкою цією користувалася Премудрість Божа, коли шукала загублену драхму, єдину з десяти, тим самим дев'ять ангельських драхм збрала воедино. Хто ж жона, що має десять драхм, треба, кохані мої, мовити! То сама Премудрість Божа, що має десять драхм. Яких? Полічи: Ангели, Архангели, Начала, Влади, Сили, Престоли, Панування, Херувими, Серафими, – і Адам первозданний. Ось цю драхму Адамову, диявольською підступністю вкрадену і в безодню житейську вкинену, і rozmaїтими гріховними насолодами засипану, Премудрість Божа, з'явившись, знову знайшла. Як знайшла, кохані? Зійшла з Небес, прийняла глиняну лампаду плоті, засвітила в ній світло Божества, закріпила на свічнику хреста, знайшла драхму у дворі цьому і у вівчарні ангельській поклати її»⁵². Із цього уривка зрозуміло, що образи Христа та Премудрості перебувають між собою у взаєминах водночас і тотожності, і відмінності. На нашу думку, тут явно читається ідея Втілення Христа через Богородицю, адже йдеться про «глиняну лампаду плоті» і «свічник» (відомий у Середньовіччі образ Богоматері), освітлений «світлом божества» і хрестом (Христом). На думку С. Аверинцева, саме «нечіткість меж образу Софії, відкритість цього образу вгору, в напрямку Бога-Слова, і вниз, в напрямку просвітленої “тварі” істотно пов'язана з глибинною природою самого поняття Премудрості. Адже у світі Софії частина дорівнює цілому, чия цілокупність вона вбирає у себе; у світі Софії нижче є подібним до вищого, чий образ воно вбирає»⁵³. Тож числом

⁴⁸ Нікітенко М. Святі гори Київські... С. 303;

⁴⁹ Нікітенко Н. Софія Київська Володимира Великого. Київ, 2022. С. 237.

⁵⁰ Детально про це див.: Нікітенко М. Небо на землі: від Альфи до Омеги... С. 456–459.

⁵¹ Нікітенко Н. Мозаїки та фрески Софії Київської – Mosaics and Frescos of St. Sophia of Kyiv. Київ, 2018. С. 61.

⁵² Цит. за: Аверинцев С. До з'ясування напису над конхою центральної апсиди Софії Київської. *Софія-Логос: Словник*. 2-ге вид. Київ, 2004. С. 292–293.

⁵³ Там само. С. 293.

Премудрості – Христа – є «10», подібно до того, як числом Нового Адама – Боголюдини Христа – є «1», що разом із дев'ятьма янгольськими чинами знову-таки утворює «10».

Враховуючи таку символіку числа «19», вважаємо, що вік преподобного Феодосія під час його чернечого постригу (19 років) за Середньовіччя мали сприймати у такому ж ключі. Відтак постриг святого співвідносили з головним чинником, що призвів до цілковитого уподібнення Феодосія Христові. До того ж постриг Феодосія уявляли як сакральну дію Божественної Премудрості, сакрально тотожну Боговтіленню. Як Бог під час Боговтілення став Людиною, так і Феодосій внаслідок чернечого постригу досяг обоження – став богом за благодаттю.

Імовірно, у такому ж ключі сприймали за Середньовіччя й вік досягнення прп. Феодосієм ігуменства у 49 років. Річ у тім, що число «49» є «7», помножене на «7». Враховуючи те, що число «7» символізує Ім'я Спасителя, то взятє 7 разів воно як не найбільше «підтверджує» цей свій статус. До того ж число «49» у числовому еквіваленті дорівнює «13» ($4 + 9 = 13$). Із числом «13» у «Житті преподобного Феодосія» пов'язано початок духовних подвигів святого, котрі він розпочав саме в 13 років⁵⁴. Річ у тому, що за Середньовіччя число «13», так само як і число «7», символізувало Ім'я Христа – «Ісус Христос», яке грецькою мовою складається саме із 13 літер. У світлі такого бачення зовсім не випадково головний храм Київської Русі, присвячений Премудрості Божій (Софія Київська) мав саме 13 куполів. Це число Богородичного Акафіста, який символізував Премудрість Божу – Боговтілення – Пришестя в світ Христа через Богоматір. У Софії Київській число «13» було співвіднесене з вершиною храму, і вочевидь означало Ім'я Втіленого Бога – Ісус Христос⁵⁵.

Отже, сакральні змісти, котрі були пов'язані з датами, відкривалися освіченому та вдумливому читачеві давнього «Життя преподобного Феодосія», являючи різні грані святого знаменитого засновника Києво-Печерського монастиря. Смерть («успіння») Феодосія в 1074 р., коли йому виповнився 61 рік, водночас була тією «вершиною», з висоти якої таємниче «розкривалося» все його життя: народження у 1013 р., прихід до монастиря в 1032 р. і поставлення на ігуменство в 1062 р. Головним лейтмотивом твору Нестора Літописця було цілковите уподібнення Феодосія Христові, духовна сутність Якого міститься в Його Імені.

References

- Etynhof, O. (2000). *Obraz Bohomateri. Ocherky vyzantyskoi ykonohrafyy XI–XIII vv.* [Image of the Mother of God. Sketches of Byzantine iconography of the 11th–13th c.]. Moscow, Ukraine.
- Nikitenko, M. (2011). *Hermeneytyka Kyievo-Pecherskoho pateryka: stvorennia Velykoi Pecherskoi tserkvy v konteksti ideinoi paradyhmy Zhyt'ia prp. Feodosiia* [Hermeneutics of the Kyiv-Pechersk patericon: creation of the Great Cave church in the context of the ideological paradigm of the Life of St. Theodosius]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, M. (2012). *Soteriologichna paradyhma «Slova pro stvorennia Velykoi Pecherskoi tserkvy» Kyievo-Pecherskoho pateryka* [Soteriological paradigm of the «Word on the creation of the Great Cave church» of the Kyiv Pechersk patericon]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, M. (2013). *Sviati hory Kyivski: pobudova sakralnoho prostoru rannokhrystyianskoho Kyieva (kinets X – poch. XII st.)* [The holy mountains of Kyiv: the construction of the sacred space of early Christian Kyiv (the late 10th – the early 12th c.)]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2019). *Anheli Sofii Kyivskoi. Palomnytstvo do sviatyni* [Angels of Sophia of Kyiv. Pilgrimage to the shrine]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, M. (2022). *Nebo na zemli: vid Alfı do Omehy. Fenomen Spasinnia-osviachennia v Kyievo-Pecherskomu monastyrı (davnoruska doba)* [Heaven on Earth: from Alpha to Omega. The phenomenon of Salvation-dedication in the Kyiv-Pechersk monastery (Old Russian era)]. Kyiv, Ukraine.
- Rozhniatovskiy, V. (2011). *Performatyvnaia ykonohrafiia. Svetovye efekty v prostranstve vos-tochnokhrystyianskoho khrama. Prostranstvennye ykony. Performatyvnoe v Vyzantyy u Drevnei Rusy* [Performative iconography. Light effects in the space of the Eastern Christian temple. Spatial icons. Performative in Byzantium and Ancient Russ]. Moscow, Russia.
- Zhylenko, I. (1995). *Litopysni dzherela do istorii Kyievo-Pecherskoi lavry XI–XIII st.* [Chronicle sources to the history of the Kyiv Pechersk Lavra of the 11th–13th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Zhylenko, I. (1998). *Paterik Kyievo-Pecherskyi* [Paterik of Kyiv-Pechersk]. Kyiv, Ukraine.
- Zhylenko, I. (2012). *Zhyt'ie prp. Feodosiia Pecherskoho. Do istorii redahuvannia tekstu. Mohylianski chytannia 2011 r.* [The life of St. Theodosius Pechersky. On the history of text editing. Mohyla readings 2011]. Kyiv, Ukraine.

⁵⁴ Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. С. 24.

⁵⁵ Детально про це чит.: Нікітенко М. Небо на землі: від Альфи до Омєги... С. 369.

Нікітенко Мар'яна Михайлівна – кандидатка історичних наук (PhD), провідна наукова співробітниця науково-дослідного відділу вивчення духовної культури Києво-Печерської Лаври Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» (вул. Лаврська, 9, м. Київ, 01015, Україна).

Nikitenko Maryana – candidate of historical sciences (PhD in History), a leading researcher of the research department of the study of spiritual culture of the Kyiv-Pechersk Lavra of the National reserve «Kyiv-Pechersk Lavra» (9 Lavrska St., Kyiv, 01015, Ukraine).

Email: maranik@ukr.net

NUMERICAL INFORMATION OF «THE LIFE OF SAINT THEODOSIUS PECHERSKY» AS A KEY TO UNDERSTANDING ITS DEEP SYMBOLIC MEANINGS

The purpose of the publication. The article examines the symbolic content of numerical information contained in the ancient «Life of saint Theodosius Pechersky», which was part of the Uspensky collection of the 12th c. and to the Second Kasianiv edition of the «Kyiv-Pechersk paterik» in 1462. It was concluded that the numbers and dates present in the «Life» expand and multiply semantic ranks of this work, making it possible to deepen the stages of its perception. In addition, the numerical information of the work, despite its purely symbolic nature, can be used to answer a completely specific question about the time of birth of St. Theodosius Pechersky and, accordingly, about the age at which this saint died.

Key words; monk, Theodosius Pechersky, «Life of the monk Theodosius Pechersky», «Kyiv-Pechersk paterik», «Uspensky collection», monastic tonsure, «Leaves» of spiritual improvement, Nikita Styphat, gates of Paradise, Heavenly Jerusalem, Uspensky cathedral, hesychasm.

Дата подання: 24 лютого 2024 р.

Дата затвердження до друку: 12 липня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Нікітенко, М. Числова інформація «Життя преподобного Феодосія Печерського» як ключ до розуміння його глибоких символічних змістів. *Сіверянський літопис*. 2024. № 4. С. 115–126. DOI: 10.58407/litopis.240412.

Цитування за стандартом APA

Nikitenko, M. (2024). Chyslova informatsiia «Zhytiia prepodobnoho Feodosiia Pecherskoho» yak kliuch do rozuminnia yoho hlybokykh symbolichnykh zmistiv [Numerical information of «The life of saint Theodosius Pechersky» as a key to understanding its deep symbolic meanings]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 115–126. DOI: 10.58407/litopis.240412.

нал», «Україна модерна» та «Сіверянський літопис»². Однак поза увагою залишаються традиційні світоглядні уявлення, магія та ритуали, приурочені до виходу на війну, та ті, до яких вдавалися безпосередньо на полі битви, хоча вони особливо актуалізувалися в останнє десятиліття. Нині ми спостерігаємо різні форми апотропеїчної та військової магії, до яких вдаються військовослужбовці та їхні родичі. Це виготовлення і передача на фронт різного роду предметів-оберегів (браслетів, сердечок, ляльок-мотанок, дитячих малюнків, церковних атрибутів), поширення в соцмережах численних канонічних, апокрифічних та стилізованих молитов, віршованих побажань і заклинань тощо.

Прямо чи опосередковано теми військової магії та ритуалів виходу на війну торкалися такі українські вчені: Микола Костомаров, Микола Сементовський, Василь Милорадович, Дмитро Яворницький, Михайло Зубрицький, Володимир Гнатюк, Михайло Грушевський, Катерина Грушевська, кубанські історики Прокіп Короленко, Іван Попка та Михайло Семенцов³. Неодноразово зверталася до цієї теми й авторка цих рядків⁴.

Усі обряди і ритуали, які мають магічне охоронне значення, можна поділити на дві категорії: 1) Обряди, які мають громадське або державне значення; вони повинні були забезпечити захист рідної землі, перемогу над ворогом, збереження власної держави, цілого народу або окремого міста, села, регіону. Такі ритуали звершувалися публічно, усім колективом або вповноваженими його членами (жерцями, священиками) за участі війська або всієї громади; 2) Обряди й молитви, які мають індивідуальне значення й призначені зберегти воїнові життя та забезпечити йому щасливе повернення до рідного дому.

У найдавніші часи ритуал зводився до передбачення результатів походу і до жертвоприношення богам війни (у слов'ян – Свентовиту, Радегосту, Сварожичу, Даждбогу). Вирішальну роль відігравали різні знамення, віщування, прикмети, наприклад, затемнення сонця, на які звертали увагу наші пращури. Про те, що подібні практики були характерними для стародавніх культур, засвідчує всім відома «Книга Суддів», у якій ідеться про ворожіння Гедеона, великого вождя та суддю Ізраїля. Гедеон підняв повстання проти завойовників і зруйнував жертвник язичницького бога Ваала. Запевнення в перемозі він

² Воробей О. «Тепер я дитя війни та баба війни...»: Свідчення чернігівчанки Н про життя в оточеному місті (24 лютого – 2 квітня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2022. Ч. 4. С. 175–189; Березовська О. «...якщо закінчиться їжа, от як пояснити дітям, що немає?!»: Мешканка Чернігова Н про умови життя в місті під час російського наступу (24 лютого – 2 квітня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2022. Ч. 5. С. 56–67; Панкова А., Боряк О. «...це війна, це вбивання цивільних, мирних...»: Мешканці передмістя Чернігова про особливості воєнного посвядження під час російського наступу та життя в окупації (24 лютого – 2 квітня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2022. Ч. 6. С. 30–47; Литвин К. «Хателась проста волі – і всьо...»: Окупація с. Слободи на Чернігівщині очима очевидця (травень 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2023. Ч. 1. С. 36–50; Шевчук О. «...росіяни у дворі стоять, так умовляю, щоб у полон здались»: Розповідь очевидця про окупацію с. Полуботки на Чернігівщині (24 лютого – 2 квітня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2023. Ч. 2. С. 49; Воробей О. «Запам'ятай: ні росіяни, ні білоруси – нерукопожаті!»: Свідчення про окупацію с. Юр'ївка на Чернігівщині. *Український історичний журнал*. 2023. Ч. 3. С. 30; Маховська С. «Війну не можна зрозуміти, її треба відчувати»: 36 днів окупації с. Новий Білоус на Чернігівщині (24 лютого – 1 квітня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2023. Ч. 4. С. 43; тощо. У «Сіверянському літописі» див. щоденникові записи, спогади про блокаду Чернігова, окупацію сіл тощо в розділі «Літопис Широкої війни», 2022. № 5–6. С. 185–258.

³ Див.: Костомаров М. Об историческом значении русской народной поэзии. М.І. Костомаров. *Слов'янська міфологія / Упоряд.*, приміт. І. Бетко, А. Полотай. Київ: Либідь, 1994. С. 44–200; Костомаров М. Славянская мифология. М.І. Костомаров. *Слов'янська міфологія*. С. 201–256; Сементовский М. Старина малороссийская, запорожская и донская. Киев, 1846. 64 с.; Попка І. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту: Очерки края, общества, вооруженной силы и службы. Санкт-Петербург, 1858. 295 с.; Короленко П. Черноморские заговоры. Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1892. Т. 4. С. 274–282; Милорадович В. Прощание рекрута и рекрутские песни в Лубенском уезде Полтавской губернии. *Киевская старина*. 1897. № 7. С. 80–95; Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. Київ: Наукова думка, 1990–1991. Т. 1. С. 261, 377, 384–395; Зубрицький М. Причинки до історії рекрутчини в Галичині при кінці XVIII і до пол. XIX ст. Матеріали і замітки. Зібрані твори і матеріали: У 3 т. Львів, 2013. Т. 1: Наукові праці. С. 163–177; Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. / Упор. В. Яременко. Київ: Либідь, 1993. Т. 1. С. 244–262; Грушевська К. Дума про пригоду на морі Поповича. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні: науковий щорічник. Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість в соціологічному освітленні*. Київ, 1926. Кн. 1–2. С. 1–35; Правдюк О. Пісні про рекрутчину та солдатчину. *Рекрутські та солдатські пісні* / Упор. А. Іоанніди, О. Правдюк; голова редкол. О. Дей. Київ: Наукова думка, 1974. С. 9–43; Семенцов М. «Волхование на случай войны» (некоторые аспекты «военной» магии кубанских казаков). *Дикаревские чтения: Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Северного Кавказа за 2003 год*. Краснодар, 2004. Т. 10. Кн. 2. С. 146–153.

⁴ Іваннікова Л. Проводи на брань: церковний обряд і бытова традиція. *Духовна культура і релігійність некад і данас: різні контексти і традиції*. Београд, 2012. С. 157–173; Її ж. Охоронні молитви. *Міфологія і фольклор*. 2013. № 4. С. 31–43; Святитель Петро Могила. Молитви в час війни / Пер. із церковнослов'янської, упор., передм., коментарі Л. Іваннікова. Київ, 2014. 184 с.; Іваннікова Л. Проводи козацького війська (за «Гребником» Петра Могили 1646 р.). *Українське козацтво в етнокультурному просторі*. Нікополь, 2015. С. 99–105; Її ж. «І ворог сам себе порубав»: Біблійний мотив у фольклорі Південної України. *Міфологія і фольклор*. 2015. № 3–4. С. 6–16; Літопис УПА: спогади, документи / За заг. ред. Ю. Мицика; упоряд. Л. Іваннікова, І. Тарасенко. Київ, 2016. Ч. 2. С. 159–234; Іваннікова Л. Традиційний похорон у контексті російсько-української війни. *Наративи війни у фольклорних, літературних та медійних текстах*: зб. тез міжнар. наук. конф. (27 квітня 2023 року). Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2023. С. 24–26.

одержав через знамення: спочатку роса випала на розстелене Гедеоном вовняне руно, а земля вся лишилась суха, а вдруге навпаки – руно залишилось сухим (Суд. 6: 36–40)⁵. За літописними джерелами Київської Русі, невдалий похід 1185 р. князя Ігоря Святославовича проти половців віщувало затемнення сонця: «І коли вони йшли до Дінця-ріки, то у вечірню годину Ігор, глянувши на небо, побачив, що сонце стояло яко місяць. І сказав він боярам своїм і дружині своїй: “Ви бачите? Що се є за знамення?” А вони, поглянувши, побачили це всі, і поникли головами, і сказали мужі: “Княже! Не на добро знамення осе!”»⁶. А 1245 р. інше знамення ввело в паніку військо Ростислава Михайловича, який потерпів поразку від Данила Галицького під Ярославлем: «І коли вої ще не дійшли до ріки Сяну і зсіли в полі з коней, щоб оружитися, то сталося таке знамення над військом: стільки налетіло орлів і багато воронів, як хмара велика. І птахи вигравали, а орли клекотали і ширяли крильми своїми, і шугали в повітрі так, як ото іншим разом навіть ніколи не було. І се знамення не на добро було»⁷. У літописі гадяцького полковника Григорія Граб'янки згадується про поразку 1649 р. поляків у битві під Збаражем. Її віщувало багато факторів, «а тут ще блискавка розщепила держално гетьманського знамена, а це вже було незаперечним провіщенням біди, – пише Г. Граб'янка. – Через це знамення поляки втратили віру у свої сили, впали у відчай і вдалися до втечі, що й спричинило поразку їхнього війська»⁸.

Найдавніші відомості про ритуали давніх українців, пов'язані з виходом на війну та захистом від зовнішнього ворога в степу, знаходимо у візантійських істориків Прокопія Кесарійського та Костянтина Багрянородного. Так, Прокопій Кесарійський (др. пол. VI ст.) у книзі «Історія» зазначає, що слов'яни і анти (пращури українців) визнають владикою всього світу єдиного бога Громовержця і в жертву йому приносять биків та всякого роду священних тварин. Коли їм загрожує смерть, у час хвороби або на війні, вони дають обітницю: якщо врятується від смерті, то негайно принесуть жертву богу, – і коли небезпека минає, приносять жертву і вважають, що цим врятували собі життя. Поклоняючись вони також рікам, і німфам, і іншим божествам, і всім їм приносять жертви, а під час цих жертвоприношень ворожать⁹.

Традиція давати обітницю (зарок), щоб уникнути смерті під час війни, стихійного лиха, епідемії або тяжкої хвороби, зберігається в народі і до сьогодні. Як правило, обіцяють відвідати святі місця, поклонитися мощам певного святого, відправити йому молебень, дати пожертву на храм або монастир, збудувати церкву, каплицю, установити хрест тощо. Про традицію давати обітницю як запоруку перемоги в битві, до якої вдавалися князі Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Мстислав Володимирович, неодноразово згадується в «Повісті минулих літ». Так, Володимир Святославович, коли стояв під Корсуном року 988-го, дав обітницю: якщо звоює фортецю цю, то охреститься¹⁰. Іншого року, 996-го, коли підійшли печеніги до Василева (нині Васильків), і князь з невеликою дружиною не зміг стримати їхній натиск та вже був і сам під загрозою смерті, то дав обітницю збудувати церкву за врятування життя його і воїнів: «І тоді обіцявся Володимир поставити у Василеві церкву святого Преображення, бо був празник Преображення Господнього в той день, коли сталась ця січа. Оскільки Володимир уник небезпеки цієї, він поставив церкву і справляв празник, зваривши триста перевар меду»¹¹. Син Володимира Мстислав, який княжив у Тмуторокані¹², 1022 р. пішов на касогів (адигів). І князь касоський Редедя запропонував йому не губити дружини, а помірятися силою в особистій боротьбі. Коли ж почав знемагати Мстислав, бо Редедя був великим і сильним, то знову ж таки його врятувала молитва й обітниця збудувати храм: «І сказав Мстислав: “О Пресвятая Богородице, помози мені! Якщо бо одолію я його, споруджу церкву на честь Твою!” І, це сказавши, ударив він ним о землю ... А коли вернувся він до Тмуторокані, то заложив церкву Святої Богородиці і спорудив її, ту, що стоїть і до сьогодні в Тмуторокані»¹³.

Народне оповідання про те, як обітниця врятувала козаків від видимої смерті під час бурі на морі, зафіксував 1629 р. у «Власноручних записках» святий Петро Могила: «Повіда нам єдин от воїнов запорожских, іже нарицаются козаці, іменем Андрей Хулак

⁵ Книга Суддів. Біблія. Книги Святого письма Старого й Нового Заповіту. Із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. Видання Українського біблійного товариства, 1993. С. 254.

⁶ Літопис руський / Пер. з давньоруської Л. Махновця; відп. ред. О. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. С. 336.

⁷ Воїнська повість про Данила Галицького. *Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX–XV ст.*: У 2-х кн. / Упор. В. Яременко, О. Сліпущко. Київ: Аконті, 2002. Кн. 2. С. 577.

⁸ Літопис гадяцького полковника Г. Граб'янки / Пер. із старорук. Київ: Т-во «Знання», 1992. С. 56.

⁹ Трубочанінов С., Винокур Іон. Історія Поділля та Південно-Східної Волині Кам'янець-Подільський: Центр політрезнаства, 1993. Кн. 1. С. 79–80.

¹⁰ Літопис руський. С. 61–62.

¹¹ Там само. С. 70.

¹² Столиця Тмутороканського князівства, яке було розташоване на Таманському півострові, на місці нинішньої станиці Таманської (тепер Краснодарський край РФ).

¹³ Літопис руський. С. 85.

Лахута, сий Черкаскаго града житель, глаголя, яко по брані турецкой, яке глаголется Хотинская, ідохом на море, по обычаю своєму казацкому, прибитчества ради в землю турецкую. Разграбившим нам многії села і гради, наполнихом великий корабль многого прибитчества і начахом плисти (уже возвращеся к порогам) і в пучині сушим, толикий наста вітр кріпкий і волни противній, яко наполнитись кораблю води і яко нача с нами утопати; ізвергохом все прибитчество в море, но ні сие что успіти возмогохом. Узрівше же, яко уже погибаем, начахом со слезами і велієм воплем молити Бога, – да нас молитвами Пресвятой Богородици Печерской і святого Архистратига Михаїла, избавит от горькія сія смерти і обіцахомся в обителі Матері Его время нікоє послужити. Молящим жесь нам і ко Богу вопіющим, – оле предивному чудеси! – внезапно от дна корабля ідоша златовиден, блистаяся на коні такожжде златовидном і світлом, ізиде і став посреде нас, с осклабленным лицем возрив, річе: “Не бойтеся, мужіе, но прилежно моліте Богу і возопійте к Нему – избавит вас, на се бо і мене посла”. Зрячим же нам і молящимся Богу с воплем велієм (всі убо уже по пояс в воді стояхом), юноша ов світел по ядвихлі корабреном ізийде к горі і невидим бисть. Вітр же і волни абіе престаша, і внезапно бисть тишина велія, і корабль внутр оста сух, яко же нікогда в нем бити воді. Ми же се видівше, прославихом Бога, от горькія смерти ізбавльшаго нас, і тако возвратихомся вспять ціли, славяще Бога і благодаряще, і святого Архистратига Михаїла, ім же ізбави нас Бог от морскаго істопленія. По обіцанію же послужихом кожде нас в обителі Богоматері великія Лаври. Се ж написахом, да увісте, коль милостив єсть Бог не точію преподобним Своім, но і грішним, і разбойником, от всего сердца вопіющим, к Нему, і скоро от біди ізбавляет їх молитвами от Пречистія Своея Матері і святых. В літо 1629, ген. 26 дня»¹⁴.

Один із найдавніших описів жертвоприношень прадавніх русів-українців, здійснюваних для захисту від нападу печенігів та інших кочівників на їхні торгові судна, що сплавлялися вниз по Дніпру, залишив візантійський імператор Костянтин Багрянородний (913–959) у праці «Про управління державою», розділ 9. Обійшовши дніпрові пороги по суші, руси припливали до переправи, через яку переправлялися і греки, і печеніги. У цьому місці печеніги нападали на русів, і останні приставали до берега, щоб протистояти печенігам. Але печеніги й далі супроводжували їхні судна, ідучи паралельно з ними вздовж берега. Коли ж руси припливали до острова св. Григорія (Хортиці), то на цьому острові вони справляли свої жертвоприношення, оскільки там стояв дуб неймовірної величини. «В жертву вони приносять живих півнів, встромляють у дуб стріли, інші [кладуть] шматки хліба, м'яса, все те, що вимагає їх звичай. На півнів вони кидають жереб: чи зарізати їх, чи з'їсти, чи відпустити живими. Від цього острова руси [вже] не бояться печенігів»¹⁵.

Про ворожіння західних слов'ян (руян), пов'язані з виходом на війну, розповідає М. Костомаров у праці «Слов'янська міфологія». Учений описує храми богів Радегоста і Свентовита на датському острові Рюген (слов'янська назва Руян). При цих храмах жерці утримували білого коня з довгою гривовою. На нього ніхто не мав права сідати, крім жерця, який його доглядав, адже на ньому, за віруваннями руян, іздив сам бог війни. Цей кінь служив для передбачень результатів військового походу. Для цього перед храмом ставили потрібний ряд списів, увіткнувши їх у землю гострьками, по два в кожному рядку. Списи стояли навхрест один до одного. Після молитви жрець за вуздечку проводив коня через списи. Якщо кінь, перестрибуючи, спершу піднімав праву ногу, то це вважалося щасливим передбаченням: значить, похід буде вдалим, а якщо ліву, то невдалим, і його відміняли¹⁶. Таким чином розпочинали і плавання, й інші важливі справи. Крім цього, жерці ворожили на дощечках: брали три дощечки, в яких один бік був білий, а другий чорний, і підкидали їх угору. Якщо дві з них упадуть доверху білим боком, то це означало удачу, а якщо чорним – нещастя¹⁷.

Отже, мотив українських козацьких пісень про спотикання коня перед ворітьми, яке віщує невдачу або й смерть у поході, має давнє світоглядне коріння. Відомий факт падіння з коня вже згадуваного князя Ростислава Михайловича під час облоги 1245 р. м. Яро-славля у «Галицько-Волинському літописі» витрактуваний як знамення, що віщувало поразку його війська: «І затіяв гру перед городом, і зіткнувся він з лицарем Воршем. І впав під ним кінь, і вивихнув він плече. І не на добро прилучилось йому це знамення»¹⁸. Існує також легенда про те, що перед Полтавською битвою кінь гетьмана І. Мазепи впав коло

¹⁴ Собственноручные записки Петра Могилы. Сказания Петра Могилы о чудесных и замечательных явлениях в Церкви Православной (Южно-Русской, Молдо-Влахийской и Греческой). *Архив Юго-Западной России*. 1887. Ч. 1. Т. 7. С. 54–55.

¹⁵ Костянтин Багрянородний про русів, котрі ведуть торгівлю з Візантією. *Запорозжці: До історії козацької культури* / Упор. тексту, передм. І. Кравченка. Київ: Мистецтво, 1993. С. 34.

¹⁶ Костомаров М. Слов'янська міфологія. С. 205.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Воїнська повість про Данила Галицького. С. 577.

Покровської церкви в Переяславі, що, за народними уявленнями, провіщало невдачу його війська¹⁹. Кубанський етнограф М. Семенцов наприкінці ХХ ст. зафіксував низку магичних текстів та ритуалів, пов'язаних із виходом на війну чорноморських козаків. Серед них і прикмети, що віщують смерть козака в бою, одна з яких – кінь під ним спотикнувся двічі чи тричі²⁰. Безсумнівно, усі ці мотиви походять від давніх язичницьких ритуалів та вірувань.

З появою християнства опікуватися результатами військового походу стала Православна Церква. В її історії багато випадків подолання ворожого війська саме завдяки молитві Церкви. Досить згадати факт об'єднання Римської імперії під рукою царя Костянтина Великого (324–337), котрий 313 р. переміг військо язичника Максентія, увірвавши в знаменна Хреста Господнього з написом «Цим перемагай!», яке побачив на небі. Також, згідно із житієм, він наказав зобразити хресне знамення на шоломах і щитах воїнів як знак перемоги над ворогом²¹ (не випадково хрест завжди зображали і на козацьких знаменах). Тож, починаючи з перших віків християнства і до сьогодні, Православна Церква благословляє військо на праведну війну з метою захисту батьківщини від нашествия чужинців. Тоді ж була встановлена ціла низка релігійних практик, спрямованих на захист держави або міста та подолання зовнішнього ворога.

Поруч із колективними молебнями, великого значення надавалось і індивідуальній молитві, яку міг промовляти і ватажок для захисту дружини, і кожен воїн. Велику силу, з погляду Православної Церкви, мають такі літургійні тексти, як тропар Хресту Господньому («Спаси, Господи, люди Твоя...»), кондак Пресвятій Богородиці («Взбранной воеводи побідительная...»), які співали або проказували в час нападу ворогів, а також молитва Чесному і Животворчому Хресту Господньому («Да воскреснет Бог») та псалом 90-й («Живий в помічі Вишнього»), який рекомендують безперервно читати в час війни, інші псалми. Разом із канонічними текстами в народній та книжній традиції широко використовувались і апокрифічні та фольклорні молитви, створені за зразком канонічних. Досі можна зафіксувати цілу низку народних молитов, що мають захисне значення²².

Про те, як до індивідуальної молитви безпосередньо на полі бою вдавалися руські князі Володимир Святославович, його сини Ярослав Мудрий, Мстислав Володимирович, уже йшлося вище. Так, у 1019 р. Ярослав переміг свого брата Святополка Окаянного на р. Альті, на місці вбивства останнім князів-страстотерпців Бориса і Гліба. Цікаво, що вже тоді, незадовго після вбивства, до них зверталися як до святих і просили помічі: «Ярослав при цьому став на тім місці, де ото вбили Бориса, і, звівши руки до неба, сказав: “Кров брата могого волає до Тебе, Владико! Відомсти за кров праведника сього, як ото відомстив Ти за кров Авелеву, наславши на Каїна стогін і трепет! Таке нашли Ти й на сього”. І, помолившись, він сказав: “Брати мої! Якщо ви тілом одійшли есте звідси, то молитвою своєю допоможіть мені на противника сього, убивцю гордого”». Літописець повідомляє, що битва тривала від сходу й до заходу сонця, і ввечері одолів Ярослав²³. Цікаво, що Нестор Літописець у цьому та в попередніх випадках наводить не якісь канонічні тексти, а власні молитовні імпровізації князів (або ж його авторські). Така ж імпровізаційність характерна й для молитов Володимира Мономаха та інших представників князівської знаті, що дозволяє нам говорити про тісну взаємодію літургійних текстів із усною фольклорною традицією того часу. Князі, як пізніше і запорозькі козаки, вірили в допомогу Господа і Пресвятої Богородиці, у силу Чесного і Животворчого Хреста, тому після перемоги будували храми, відправляли подячні молебні, давали багаті пожертви на церкви. До слова, запорозькі кожен важливу справу розпочинали після молитви, а повернувшись із походу, усю здобич ділили на дві великі частини: першу – для Божих храмів, а другу – для себе²⁴.

Про «ретельні святительські молебні» всього українського духовенства і всього народу «на збавлення від бусурманського находу» повідомляє літописець Самійло Величко²⁵. Про заклик до молитви гетьмана Б. Хмельницького 1648 р. перед битвою під Жовтими Водами дізнаємося з літопису Григорія Граб'янки: «Спостерігаючи все це, Хмельницький зрадів невимовно і так звернувся: “Браття, славні молодці Війська Запорозького! Пробила година, візьміть зброю і щит віри вашої, закличете на допомогу Господа і не лякайтеся пихатої сили ляхів”»²⁶. Та найповнішим джерелом відомостей про українські церковні риту-

¹⁹ Терещенко А. Малороссийское предание об образе Божией Матери и падении гетмана Мазепы пред Покровскою церквью в Переяславле. *Русский архив. Историко-литературный сборник*. 1885. С. 318–322.

²⁰ Семенцов М. «Волхование на случай войны»... С. 149.

²¹ Туптало Д. Життя святих (Четїї Мінеї) / Пер. з ц.-сл. В. Шевчук. Львів: Свічадо, 2005. Кн. 1: Вересень. С. 252.

²² Іваннікова Л. Охоронні молитви... С. 31–43.

²³ Літопис руський. С. 83.

²⁴ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. С. 383.

²⁵ Величко С. Літопис / Пер. з книжної укр. мови, комент. В. Шевчука; відп. ред. О. Мишанич. Київ: Дніпро, 1991. Т. 2. С. 222–223.

²⁶ Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. С. 40.

али, пов'язані з нашествям чужинців і проводами на війну, є «Требник» святителя Петра Могили 1646 р., упорядкований на основі стародавніх візантійських, грецьких та українських «Требників». Це – найвидатніша пам'ятка козацької доби, яка яскраво відображає історичні реалії XVI–XVII ст., зокрема безперервні війни України з Османською імперією, а також і світоглядні уявлення того часу. Тут знаходимо цілу низку молебнів за військом і за народ, які повинні були забезпечити невразливість українського війська і кожного воїна та перемогу над ворогом.

Про те, що така релігійна практика була всезагальною, свідчать українські народні думи, зокрема «Дума про Олексія Поповича», де згадується той факт, що козаки наймали молебні за перемогу над ворогом: «Чужі козаки по церквах молебні наймають, а ми в шинку п'єм-гуляєм»²⁷; «То в неділю рано, пораненьку по церквах і по монастирях служби одправляють, а я у корчмі п'ю-гуляю»²⁸. Ці служби відправлялися під час нашествия чужинців в усіх храмах і монастирях, не кажучи вже про церкву, яка знаходилась у Січі Запорозькій. Найголовніші з них – це «Вослѣдованіє молебнаго гѣнія къ Господу Богу нашему за царя и за люди, пѣваемаго въ время брани против супостатовъ, находящихъ на ны»²⁹ та «Вослѣдованіє молебнаго гѣнія, пѣваемаго в нашествіи варваръ и нахожденіи языковъ»³⁰. Ці два молебні ґрунтувалися на вірі в те, що після щирого покаяння та примирення з близькими козаки здобудуть силу та підтримку Небесного Воїнства для перемоги над супротивниками, стануть невразливими для ворожої зброї. Тому, вирушаючи на війну, воїни сповідалися та причащалися Святих Христових Таїн. Ця церковна традиція була глибоко вкорінена в народний побут. Вона відображена в народних думах та піснях і зберігається до сьогодні. А на основі літургійних текстів склалися народні охоронні молитви (за) того, хто йде на війну, – саме з них запозичувалися поетичні образи та словесні форми-кліше.

Як у церковних, так і в народних молитвах зверталися до Бога і Богородиці, до Небесного Воїнства на чолі з архистратігами Михаїлом та Гавриїлом, до всіх святих, а також до Животворчого Хреста Господнього. Для літургійних текстів XVI–XVIII ст., які ґрунтуються переважно на текстах Старого Заповіту та Псалтиря, були характерні такі мотиви: засліплення очей і розуму ворога, повернення його зброї проти нього самого, а його меча в його ж серце, наведення панічного страху на ворогів. Вороги зображались у стилі середньовічних літературних традицій: як кровожерні звірі, вовки хижі, леви молоді, згряя псів, що переслідують праведних. Основні прохання – перетворити сміливість їх на втечу, вселити в серця їх легкодухість, страх і сум'яття, обернути їх меч проти них самих («нехай увійде їх меч у серце їхнє»), підкорити їх під ноги вірних або передати в руки воїнів православних, послати ангела гніву попереду козацького війська та ангелів грізних, які б проганяли, побивали та переслідували ворогів тощо. А захисників Вітчизни прохали зробити сміливими, і сильними, і непереможними в битвах.

Ця картина світу, сформована на старозавітних та аґіографічних текстах, згодом стала основою багатьох українських народних легенд про характерні риси запорожців³¹. Але ще раніше ми знайдемо її в тій самій «Повісті минулих літ», під роком 1111-м, де йдеться про знамениту перемогу дружини князя Володимира Мономаха над половцями. Половці падали перед військом Володимира, «невидимо биті ангелом, як це бачило багато людей, і голови летіли, невидимо стяті, на землю». На запитання русичів, чому вони, маючи таку велику силу війська, панічно залишили поле битви, полонені половці відповіли: «Як ми могли битися з вами? Адже інші їздили уверху над вами при оружжі ясному і страшному, які помагали вам?»³². Чудо сталося завдяки молитві Володимира Мономаха, який відзначався особливою побожністю. Не без того, що це міг бути і фольклорний сюжет, який увійшов у літописи.

Майже ідентичний випадок чудодійного врятування 1675 р. Почаївського монастиря від турецько-татарського війська зафіксований у церковних джерелах XVIII ст., зокрема в збірці «Гора Почаївська»³³. Це чудо стало прецедентом для створення знаменитого канту «Ой зійшла зоря вечорова», відомого в численних варіантах у записах М. Костомарова,

²⁷ Українські народні думи. Том перший корпусу / Тексти № 1–13 і вступ К. Грушевської. Київ: Державне вид-во України, 1927. С. 78.

²⁸ Там само. С. 69.

²⁹ Требник митрополита Петра Могили: У 2 т. Репринтне видання. Київ: Інформаційно-видавничий центр Української Православної Церкви, 2011. Т. 2. С. 136–157. У «Требнику» подана буквенна нумерація сторінок, яку ми передаємо числами.

³⁰ Там само. С. 158–162.

³¹ Дет. див.: Іваннікова Л. «І ворог сам себе порубав»... С. 6–16.

³² Літопис руський. С. 167.

³³ Гора Почаевская: стопною чудесні из нея истікающую чудодійственную воду имущую, и іконою чудотворною Пресвятыя Дівы Матере Божія Маріи почтена, всему міру ясна и явна. 4-е вид. Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1793. 99 арк.

М. Лисенка, П. Чубинського, О. Кольберга, О. Малинки, В. Гнатюка, В. Кравченка, О. Ошуркевича та багатьох інших фольклористів. Текстологію цього твору ретельно дослідила львівська фольклористка О. Сироїд³⁴. Турецько-татарське військо обступило Почаїв і брало приступом монастирські мурі. Ченці та миряни з навколишніх сіл зібралися в Свято-Троїцькому храмі для безперервної молитви перед чудотворним образом Пресвятої Богородиці, яка тривала аж три доби, з 20 по 23 липня. Третьої ночі, під час читання акафісту до Богородиці, коли хор заспівав кондак «Взбранной Воеводи побідительная...», розкрилися небеса і над собором з'явилася Матір Божа, оточена ангелами у воїнських одягах і з оголеними мечами. Це видіння побачили турки й татари та почали стріляти з луків по ангелах, але всі стріли повертались назад і влучали в тих, хто їх випускав. Це призвело до панічної втечі ворожого війська³⁵.

Сучасне фольклорне оповідання про чудесне врятування воїна АТО по молитві до Гошівської ікони Божої Матері записала 2015 р. й цитує у монографії «Драматичне буття людини в українському фольклорі» О. Кузьменко. Суть його полягає в тому, що жінка, син якої був в АТО, молилась за нього в Гошівському монастирі. Саме під час молитви зателефонував їй син і повідомив, що він стояв із товаришами на блокпосту й також відійшов помолитися. У цей самий час терористи розстріляли блокпост, лише він один залишився живий: «Я тобі хочу щось розказати. Я – каже – на посту там у них. І відійшов на хвилинку. Тоже молився цю саму вервечку до Гошівської цієї Матінки Божої (І мама молилась в той самий час, і він. Одноразово. Так). А ті хлопці, – каже, – решта залишилися на посту ... І всіх тих хлопців моїх, із якими я стояв на посту, всіх побили. Я один залишився живий. І він каже, що це є правда істинна. Бо якраз в той момент, якби мене Бог би не відвернув помолитися, я мав бути там, де ті хлопці»³⁶. Як бачимо, фольклорні сюжети та мотиви про чудесне врятування воїнів-захисників завдяки молитві були актуальні протягом цілого тисячоліття.

У наведених нами фактах спостерігаємо тісний зв'язок церковної та фольклорної традиції. Концепт «молитва» в українському фольклорі воєнного часу ретельно дослідила О. Кузьменко в цитованій вище монографії³⁷. Молитовні прохання та формули літургійних текстів поступово входили й закріплювалися в усній традиції, адже ці тексти, завдяки глибокій релігійності українців, були відомі як запорозьким та реєстровим козакам, так і посполитим та міщанам. Тому й не дивно, що навіть у кінці XIX ст. фіксувалися народні молитви, в яких активно використовувалися ці усталені формули. Щоправда, мова цих молитов, як побачимо далі, сильно наближена до мови замовлянь, у ній поруч із церковними формулами щедро використовуються й фольклорні формули та символи. Прикладом такої молитви може бути народна «Молитва того, хто йде на війну», записана В. Ястребовим у с. Вознесенське на Херсонщині. Молитвеник апелює до всіх святих – Божої Матері, ангелів, архангелів, архистратига Михаїла, св. вмч. Георгія Побідоносця, св. пророка Іллі, Антонія та Феодосія Києво-Печерських, до всіх природних стихій (води, вогню, каменю, вітру), а також до заліза, сталі, срібла, які у фольклорній культурі виступають потужними апотропеями. Він прохає покрити його невидимими крильми, заступити від страху, вогню, меча, зробити тіло його міцнішим від каменю, заліза, сталі, срібла, знищити ворогів, щоб вони щезли, як порох і попіл од вітру. Апофеозом молитви виступають слова: «Господи многомилостивый, услыши моление мое, раба Твоего (ім'я рек) і сошли тринадесять бісов на помрачение неприятелей моих, сочини между ними брань, да пройду я огонь і ріки, не поврежден буду от огня, от меча, от стріли летящей, от потопа великого»³⁸. Владу перемагає ворога дає воїнові Сам Господь: «Ісус Христос Своими пречистими устами глаголет: даю власть сему истинному христианину побіждати і искореняти неприятельскую силу огнем і мечем, копієм булатним, каменной (кальонной?) стрілою, громом, паки молнією»³⁹.

У наш час спостерігаємо зворотний процес: поповнення церковної літургійної традиції фольклорними формулами. Так, у «Молитвослові українського православного воїна» (2014) знаходимо «Молитву того, хто йде на війну», у якій є таке прохання: «Господи

³⁴ Сироїд О. Особливості функціонування й інтерпретації псалми «Ой зійшла зоря вечорова...» *Родина Колесів – спадкоємність науково-мистецьких традицій (з нагоди 140-річчя від дня народження академіка Філарета Колесси)*: зб. наук. праць та матеріалів. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2013. С. 363–379; Її ж. Духовна пісня в записах і спостереженнях Еразма Ізопольського. *Spheres of culture*. Lublin, 2012. Vol. III. С. 382–391.

³⁵ Огієнко І. Свята Почаївська лавра / Упоряд., авт. передмови М. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2004. С. 133–136.

³⁶ Кузьменко О. Драматичне буття людини в українському фольклорі... С. 278.

³⁷ Там само. С. 272–290.

³⁸ Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии В.Н. Ястребовым. Одесса, 1894. С. 43.

³⁹ Там само.

многомилостивий, почуй благання моє, раба Твого (ім'я) і пошли сонмища демонів на затьмарення очей і розуму ворогів наших, вчини між ними міжусобну брань, нехай вони знищать самі себе, а я, раб Твій, перейду вогонь і воду, і не вразливим буду ні від вогню, ні від меча, ні від стріли, що летить на мене, ні від потоплення водного, ні від повітряної зброї, ні від будь-якої небезпеки, що чигає на мене»⁴⁰. Безсумнівно, що це – перероблена й канонізована народна молитва. Продовженням української народно-церковної традиції можна вважати кишеньковий «Молитовник українського воїна», виданий 2022 р. з благословення Митрополита Київського і всієї України Епіфанія. Тут знаходимо традиційні тексти: псалом 90, молитви до Богородиці, ангела-охоронителя, Чесного Хреста, св. вмч. Георгія та св. мч. Івана Воїна, молитву за перемогу України над агресором, молитву перед боєм та молитву подяки після бою тощо. Так, у «Молитві за перемогу України» є такі слова: «Пошли грізного очільника небесного воїнства твого – архистратига Михаїла на допомогу мужнім захисникам нашим»⁴¹, а в «Молитві перед боєм» спостерігаємо відгомін фольклорних формул: «Під Твоєю охороною, Всемогутній Боже, нічого не боюся і уповаю на волю Твою святую»⁴².

Коли реєстрове або запорозьке військо вирушало в похід, чи в морський, чи в сухопутний, то, крім загальних молебнів, були ще й відповідні треби: чин освячення військового судна (суден), військового прапора (корогви, хоругви) та чин благословення козацької зброї («Чинъ благословенія воднаго судна ратнаго, на спротивныя отпущаемаго, єдинаго или многих и благословенія воинамъ вних плыти хоящим», «Чинъ освященія воинскаго знаменія еже єсть хоругви и воємъ благословенія на брань» та «Чинъ благословенія воинскихъ оружія»)⁴³. Ці богослужіння також були спрямовані на перемогу козацького війська.

Для освячення судна ратного чи багатьох кораблів (у цьому разі – козацьких чайок), священик разом із кліром виходив на берег моря або річки й там безпосередньо правив молебень, у якому просив благословення Божого на ці судна, захисту їх від бурі, великих хвиль і потоплення. Після молебню священик окропляв судна, і Гетьмана, і все воїнство, промовляючи: «Нехай віддасть ворогів ваших під руки вам, і нехай підкорить їх під ноги ваші». Після цього воїнство одразу вирушало в плавання.

Відомості про прагматичну сторону виходу в морський похід, власне, про усталені ритуальні практики реєстрових та запорозьких козаків, знаходимо у важливому історичному документі XVII ст. – знаменитому «Описі України» Гійома Боплана. Цей військовий інженер ретельно зафіксував те, що спостеріг на власні очі або почув від безпосередніх учасників та очевидців подій того часу. Тож він виділяє три етапи підготовки до морського походу: вибори тимчасового отамана, який очолить цей похід, будівництво суден, заготовка харчів, одяжі та зброї. Кожен козак повинен був мати шаблю, дві рушниці, достатню кількість куль та пороху. Із харчів брали із собою сухарі, варене пшона та розведене з водою борошно для приготування саламахи. Важливе зауваження Боплана про те, що під час походу козаки суворо дотримувалися тверезості, і переступити цю норму було смерті подібно: «Під час походу ці люди дотримуються тверезості, і якщо між ними трапиться п'яниця, отаман наказує викинути його в море»⁴⁴. Стосовно похідного одягу, Дмитро Яворницький повідомляє, що це була сорочка, двоє шароварів, жупан з товстого сукна і шапка. Учений зауважує, що хоч зазвичай запорожці вбиралися пишно й дорого, та для морських походів, на противагу туркам, використовували стару драпу одіж⁴⁵. Для морського походу в Туреччину зазвичай обирали осінню пору, особливо хмарний день та найтемнішу ніч перед новомісяччям, щоб непомітно пройти до гирла Дніпра. Попереду всіх неслася чайка кошового отамана, на якій розвівалась отаманська хоругва, а за нею йшли чайки кожного куреня. На носі кожної з них сидів «чайковий»⁴⁶.

Про магічну складову ритуалу виходу в морський похід повідомляє історик Микола Сементовський у книзі «Старовина малоросійська, запорозька і донська» (1846). Ці відомості він міг почерпнути з архіву канцелярії Військового міністерства Російської імперії, де служив протягом 1843–1849 рр. Ідеться про те, як козаки-запорожці та донці збиралися в морський похід. Оскільки проводи відбувалися на Січі (або на Дону), де немає родини

⁴⁰ Молитвослов українського православного воїна: Видання комітету УАПЦ по зв'язку із Збройними Силами України та силовими структурами. Київ: Св. Покровська Подільська громада УАПЦ, 2014. С. 150.

⁴¹ Молитовник українського воїна. Київ: Православна церква України, 2022. С. 17.

⁴² Там само. С. 18.

⁴³ Требник митрополита Петра Могили. С. 238–254.

⁴⁴ Боплан Г.-Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. Київ: Наукова думка; Кембридж (Мас): Укр. наук. ін-т, 1990. С. 71.

⁴⁵ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. С. 389.

⁴⁶ Там само.

та сільської громади, вони мали свою специфіку. Основні елементи таких проводів – молебень з водосвяттям на березі моря та освячення суден, спільна трапеза та присяга. Усе це відбувалося напередодні, наступного ж дня вранці вирушали в похід: «Рано напередодні відплиття козаки збирались у церкві, а на Дону в каплиці, бо там до середини XVII ст. церков не було. Відслуживши молебень Богородиці та угоднику Миколаю, котрого козаки вважали покровителем моряків, і присягнувши, що не приховують здобичі, вони виходили на майдан і бенкетували весь день. Зранку в день відплиття, випивши прощальну чашу меду і зав'язавши кожен у сорочку трохи рідної землі (на випадок, якщо трапиться на чужині вмерти, то з рідною землею), сідали в човни і з сумними піснями відпливали в море, де, як і серед степу, шлях визначали за сонцем і зірками»⁴⁷.

Цікаві відомості подає Д. Яворницький про збори запорожців у сухопутний похід. До цих походів запорожці вдавалися переважно весною, напередодні або після свята Івана Богослова (21 травня н. ст.). У підготовці до них також був певний порядок ритуальних практик. Так, задумавши похід проти татар, турків чи поляків, запорожці насамперед умовно палили в Січі з найбільших гармат. Після цього посиляли «кругову повістку» козакам-зимівчакам, які жили в степу по хуторах і слободах. На цей клич звідусіль злітали козаки в Січ, «як бджоли до вулика»: хто пішки, хто верхи, але кожен зі зброєю та власним продовольчим запасом. Якщо похід був поспішним, наприклад, для визволення бранців, то козаки збиралися дуже швидко й раптово нападали на ворога. Якщо ж передбачався тривалий наступ, запорожці залучали і реєстрових (городових) козаків. У такому разі посланці від запорозької старшини вирушали в українські міста й вербували охочих до військового походу. Такі вербувальники зазвичай вибирали базарні або ярмаркові дні, входили в натовп, піднімалися на вози й гучним голосом кричали: «Хто бажає за християнську віру бути посадженим на палю, хто бажає бути четвертованим, колесованим, хто готовий перетерпіти будь-які муки за святий хрест, хто не боїться смерті, – приставай до нас! Не варто боятися смерті: від неї не вбережешся! Таке козацьке життя!»⁴⁸ Зібравши таким чином велику кількість охочих до походу, запорозька старшина скликала велику раду, на якій повідомляла товариство про причини війни та план майбутнього походу, а після цього розпускала козаків на кілька днів по куренях, зимівниках і слободах, щоб кожен міг запаситись необхідними припасами для тривалого походу: сушеною рибою та в'яленим на сонці м'ясом, зброєю, важкими возами, сильними кіньми. Після цього знову збирали раду, на якій оголошували похід. Перед самим виходом із Січі служили молебень і стріляли з найбільшої гармати⁴⁹. Як і в морському поході, сухопутне військо мало свій порядок руху: попереду всіх їхав на коні військовий хорунжий із червоним стягом або хоругвою в руці, за хорунжим, на чолі всього війська, на найкращому коні, прибраному багатого зброєю, виступав кошовий отаман, за ним у певній послідовності виступали полки піхоти, кінноти та артилерії. Під час походу дотримувалися найсуворіших правил: рухалися дуже повільно, переважно вночі, а вдень зупинялися по глибоких байраках і балках. Як зазначає Д. Яворницький, військо повинно було рухатися з такою обережністю, щоб його «ні сорока, ні ворона не могли бачити й чути». Тому в дорозі не розпалювали багать, не курили люльок, не дозволяли іржати коням, для чого зав'язували їм морди хустками, вірьовками чи ремнями, намагалися говорити один до одного стримано, навіть пошепки⁵⁰. Усе це було спрямоване на збереження життя учасників походу.

Бойові знамена (хоругви) та зброя освячувались у храмі. Військові прапори, як правило, освячував сам митрополит або єпископ, і лиш за незначними винятками священник. Після молебню владика окроплював хоругву та всіх воїнів святою водою, знаменуючи їх хрестом. благословляючи «на перемогу над усіма ворогами».

Свій власний меч або шаблю освячував кожен воїн, а перед походом зброю освячували всі разом. Так відбувалось у Січі Запорозькій, те саме – і під час Коліївщини в Мотронинському монастирі. У молитві над мечами і шаблями священник просив на них небесного благословення, щоб зброя ця стала побідоносною, а воїни, які її піднімають, непереможними.

Отже, магічні та релігійні практики українців X–XVII ст., пов'язані з виходом на війну, мали як колективний, так і індивідуальний характер і виражалися в таких формах: віра в передбачення, сновидіння та віщування, а також у різні знамення, знаки та обереги; ворожіння перед походом; колективне жертвоприношення, поєднане з ворожінням, згодом – пожертва на храм; обітниця збудувати храм, послужити в монастирі та інші обітничі, соборна молитва в храмах та безпосередньо перед виходом у похід; благословення та освя-

⁴⁷ Сементовский М. Старина малороссийская, запорожская и донская. С. 10.

⁴⁸ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. С. 384–385.

⁴⁹ Там само. С. 385.

⁵⁰ Там само. С. 386.

чення військових атрибутів (козацьких суден, хоругви, зброї); зображення хресного знамення на бойових знаменах; індивідуальна або колективна молитва на полі битви, та молитва за тих, хто йде на війну; використання предметів-оберегів (земля, хрест, ікона). У цих магічних практиках спостерігається нерозривна єдність дохристиянської та християнської релігійно-світоглядних традицій.

References

- Berezovska, O. (2022). «...iakshcho zakinchysia yizha, ot yak poiasnyty ditiam, shcho nemaie?!»: Meshkanka Chernihova N pro umovy zhyttia v misti pid chas rosiiskoho nastupu (24 liutoho – 2 kvitnia 2022 r.) [«...if the food runs out, how do you explain to the children that there is none?!»: Chernihiv resident N about living conditions in the city during the Russian offensive (February 24 – April 2, 2022)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical magazine*, 5, P. 56–67.
- Demjan, H. (2003). *Ukrainski povstanski pisni 1940–2000-kh rr.* [Ukrainian insurgent songs of 1940s–2000s]. Lviv, Ukraine.
- Ivannikova, L. (2012). *Provody na bran: tserkovnyi obriad i bytovaya traditsiia*. Dukhovna kultura y relyhoznost nekad y danas razlychty konteksty y tradytsiye [Farewell to battle: church ritual and everyday tradition. Spiritual culture and religiosity once and today different contexts and traditions]. Belgrade, Serbia.
- Ivannikova, L. (2013). *Okhoronni molytvy* [Protective prayers]. *Mifolohiia i folklore – Mythology and folklore*, 4, P. 31–43.
- Ivannikova, L. (2015). «I voroh sam sebe porubav»: Bibliiniy motiv u folklori Pivdennoi Ukrainy. [«And the enemy cut himself down»: a biblical motif in the folklore of Southern Ukraine]. *Mifolohiia i folklore – Mythology and folklore*, 3–4, P. 6–16.
- Ivannikova, L. (2015). *Provody kozatskoho viiska (za «Trebnikom» Petra Mohyly 1646 r.)* [Farewell of the Cossack army (based on «Trebnik» by Petro Mohyla, 1646)]. Nikopol, Ukraine.
- Ivannikova, L. (2023). *Tradytiyni pokhoron u konteksti rosiisko-ukrainskoi viiny* [Traditional funeral in the context of the Russian-Ukrainian war]. Ternopil, Ukraine.
- Kis, O. (2017). *Ukrainky v HULAHU: vyzhyty znachyt peremohty* [Ukrainian women in the Gulag: to survive means to win]. Lviv, Ukraine.
- Kis, O. (2022). *Zhinochi dosvidy rosiisko-ukrainskoi viiny v konteksti istorii povsiakdennia ta sotsialno-antropologichnykh studii: nevydyma diiezdatnist* [Women's experiences of the Russian-Ukrainian war in the context of everyday history and socio-anthropological studies: invisible agency]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 4, P. 39–47.
- Krasykov, M. (2022). *Provody v armiiu v ukrainskii tradytsii dr. pol. XX st. (za polovymy materialamy)* [Military Farewell in the Ukrainian tradition of the second half of the 20th c. (based on field materials)]. *Zaporizhzhia historical review*, 6 (58), P. 254–269.
- Kravchenko, I., (Ed.). (1993). *Kostiantyn Bahrianorodnyi pro rusiv, kotri vedut torhivliu z Vizantiieiu. Zaporozhtsi: Do istorii kozatskoi kultury* [Kostiantyn Bagryanorodny about the Russians who trade with Byzantium. Zaporizhzhia men: To the history of Cossack culture]. Kyiv, Ukraine.
- Kuzmenko, O. (2018). *Dramatychna buttia liudyny v ukrainskomu folklori: kontseptualni formy vyrazhennia (period Pershoi ta Druhoi svitovyykh voien)* [Dramatic human existence in Ukrainian folklore: conceptual forms of expression (period of the First and Second World wars)]. Lviv, Ukraine.
- Kuzmenko, O. (2009). *Striletska pisennist: folklorizm, folkloryzatsiia, folklornist* [Striletsky songs: folklorism, folklorization, folklore]. Lviv, Ukraine.
- Kuzmenko, O. (2018). *Folklorni znaky voiennoho buttia u triadi kontseptiv «VOLIA»–«NEVOLIA»–«DOLIA»* [Folkloric signs of military existence in the triad of concepts «WILL»–«BONDAGE»–«FATE»]. *Narodoznachchi zoshyty – Ethnological notebooks*, 1 (139), P. 125–137.
- Lytvy, K. (2023). «Khatielas prosta voli – i vso...»: okupatsiia s. Slobody na Chernihivshchyni ochyma ocheyvtsiia (traven 2022 r.) [«I wanted a simple freedom - and that's all...»: occupation of the village Sloboda in Chernihivshchyna through the eyes of an eyewitness (May 2022)] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 1, P. 36–50.
- Makhovska, S. (2023). «Viinu ne mozna zrozumity, yii treba vidchuty»: 36 dib okupatsii s. Novyi Bilous na Chernihivshchyni (24 liutoho - 1 kvitnia 2022 r.) [«War cannot be understood, it must be felt»: 36 days of occupation of the village Novy Bilous in Chernihivshchyna (February 24 - April 1, 2022)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 4, P. 43–58.
- Pankova, A., Boriak, O. (2022). «...tse viina, tse vbyvannia tsyvilnykh, myrnykh...»: Meshkantsi predmistia Chernihova pro osoblyvosti voiennoho povsiakdennia pid chas rosiiskoho nastupu ta zhyttia v okupatsii (24 liutoho – 2 kvitnia 2022 r.) [«...this is war, this is the killing of civilians, peaceful...»: Residents of the suburbs of Chernihiv about the peculiarities of everyday military life during the Russian offensive and life under occupation (February 24 - April 2, 2022)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 6, P. 30–47.
- Pastushenko, T. (2012). *Pamiat pro nimetsku okupatsiiu Ukrainy 1941–1944: selianskyi dosvid* [Memory of the German occupation of Ukraine 1941–1944: peasant experience]. Lviv, Ukraine.

Іваницька Людмила Володимирівна – кандидатка філологічних наук, старша наукова співробітниця відділу української та зарубіжної фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України (вул. Грушевського, 4, 01001, Київ, Україна).

Ivannikova Liudmyla – a PhD in philology, a senior research fellow at the department of Ukrainian and foreign folkloristics of NAS of Ukraine of M. Rylskyi Institute of art studies, folkloristics and ethnology (4 Hrushevskoho Str., 01001, Kyiv, Ukraine).

E-mail: ivannikovafolk@ukr.net

GOING TO WAR AND MILITARY MAGIC OF UKRAINIANS: HISTORICAL AND CHURCH SOURCES

The topic of war, anthropology of war in recent decades, and especially during the full-scale invasion of the Russian Federation on the territory of Ukraine (2022–2024), were updated in the works of Ukrainian and foreign scientists – historians, ethnologists, folklorists, sociologists. Special attention is paid to such topics as national liberation movement in the folklore of Ukrainians, behavioral stereotypes during the war, position of women in the war, tragedy of ostarbaiters and refugees, war traumas, folklore in the context of the war, etc. During 2022–2023, scientists recorded and published oral history interviews of internally displaced persons, refugees, and residents of de-occupied territories. However, traditional worldviews, magic and rituals timed to go to war and those resorted directly on the battlefield, although they have existed since ancient times and have survived to the present day, remain overlooked. **The purpose of the article** is to systematize, describe and trace the evolution of rituals, means of military and apotropaic magic related to going to war, from ancient times to the present. **The source base** is historical and church books of the 10th–17th c., folklore materials of the 16th–21st c. **Methods.** When writing the article, historical, descriptive and comparative-historical methods were used. **Scientific novelty.** Relying on chronicle and church sources, as well as folklore texts, the author traces the durability of religious and folklore traditions from the 10th c. to the present day. The article systematizes and describes collective and individual magical practices that were supposed to ensure victory over the enemy and preserve the life of each warrior. The author shows the interaction of church-canonical and oral folk tradition of the 11th–21st c., interpenetration of liturgical and folklore texts. **Conclusions.** During the 10th–21st c. Ukrainians resorted to the following collective and individual forms of military magic: prediction and divination; belief in omens, signs and charms; collective sacrifices or donation to the temple; making a vow; congregational prayer in churches and immediately before going on a hike; blessing and consecration of military attributes (Cossack ships, banners, weapons); the image of the sign of the cross on battle banners; individual or collective prayer on the battlefield, the use of talismanic objects (native land, cross). In these magical practices, there is an inseparable unity of pre-Christian and Christian religious and worldview traditions.

Key words: anthropology of war, farewells to war, farewells to the army, military magic, protective prayers, amulets in war.

Дата подання: 14 березня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 31 липня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Іваннікова, Л. Вихід на війну та військова магія українців: історичні та церковні джерела. *Сіверянський літопис*. 2024. № 4. С. 127–137. DOI: 10.58407/litopis.240413.

Цитування за стандартом APA

Ivannikova, L. (2024). Vykhid na viinu ta viiskova mahiia ukraintsiiv: istorychni ta tserkovni dzherela [Going to war and military magic of Ukrainians: historical and church sources]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 127–137. DOI: 10.58407/litopis.240413.

МАРСОВЕ ПОЛЕ, ХРИСТОВЕ ВОЙНСТВО: ПОВСЯКДЕННІСТЬ ОБРАЗУ ВІЙНИ В БАРОКОВІЙ ПОЕЗІЇ

DOI: 10.58407/litopis.240414

© О. Новик, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6039-0221>

У творчості барокових поетів війна постає одним із центральних образів. **Мета** статті: дослідити художню специфіку повсякденності образу війни в бароковій поезії. **Методи:** дослідження ґрунтується на герменевтичному методі із залученням порівняльно-історичного та вивчення поетики повсякденності. Розглянуто поезію низки барокових письменників, у віршах яких образ війни поєднується з метафорами меча, кривавого моря, банкету-бійні, сліз, церковних дзвонів як антитези до зброї, гріха, лютого звіра, руїн. **Висновки.** Метафори поєднуються з образами античності, зокрема, Марса, Алкіда та ін. Війна асоційована в поезії з образом смерті. Захисники віри й рідної землі змальовані героями, їхня смерть пов'язана з битвами, а метафоричний ряд доповнюється описом битв, зброї, фортеці, ран, обладунків та елементів геральдики. Низка мотивів, пов'язаних з образом війни в барокову епоху, створена авторами як корпус образів, зафіксованих у барокових поетиках, і як прагнення возвеличити захисників християнства.

Ключові слова: повсякденність, метафора, війна, образ, барокова поезія.

Вступ. Повсякденність барокової епохи містила в собі складову війни. Сполучивши сарматський і козацький міфи, релігійність і вплив книжності, інтелігенція в літературних творах неминує змальовувала образ війни. Становлення державності, відстоювання території, бойові походи самостійно та із союзниками, релігійні війни, війни за владу, війна з дияволом – усе це далеко не повний перелік різновидів воєн. Відповідно, кожному з них мав хтось очолювати, тож лівовою часткою змалювання воїнів у бароковій літературі є художня інтерпретація діяльності гетьманів, їх походів, доблесті, звитяги й мужності в бою, мудрості полководців. Частина таких образів поєднується із власною творчістю гетьманів-письменників: Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Антона Головатого та інших. У творчості барокових поетів війна постає одним із центральних образів.

Мета статті: дослідити художню специфіку метафоричного образу війни в повсякденності барокового художнього твору на прикладі поезії. Методологія ґрунтується на герменевтичному методі із залученням порівняльно-історичного методу та вивчення поетики повсякденності.

Про образ війни в бароковій поезії йшлося у працях С. Журавльової, Ю. Ісіченка, Б. Криси, В. Крекотня, А. Макарова, Л. Ушкалова, Д. Чижевського та багатьох інших літературознавців та істориків. Проте проблема відтворення образу війни крізь призму повсякденності почати розглядалася в дослідженнях істориків, а в літературознавстві ще потребує поглибленого вивчення.

Основна частина. Частина творів барокової літератури є оспівуванням воєн іншого ґатунку, ніж просто звитягу на полі брані: війни міжконфесійної, війни з гріхом, – тож ідеться про духовенство. І тоді виникають агіографічні герої, тексти Івана Максимовича, Лазаря Барановича та інших письменників, для повсякденності яких питомою складовою є війна за людську душу. Прикметно, що таке коло мотивів характерне не тільки для проповідництва та полемічних трактатів, а й у поезії різного ґатунку, у літописах та драматургії ці мотиви є розвиненими. Антологія героїчної поезії «Марсове поле» є показовою щодо мотивів барокового письменства¹.

Особливої уваги в контексті змалювання війни заслуговує творчість Пилипа Орлика, який не тільки пише панегірики в дусі батальної поезії, але й долучається до корпусу текстів, де постає сильний герой-воїн. Т. Кремінь каже про книги Пилипа Орлика з при-

¹ Див.: Марсове поле / Упоряд., вст. ст., біографіч. довідки та примітки В. Шевчука. Київ: Молодь, 1988. Книжка перша: Героїчна поезія на Україні Х — першої половини XVII століть; Марсове поле / Упоряд., вст. ст., біографіч. довідки та примітки В. Шевчука. Київ: Молодь, 1989. Книжка друга: Героїчна поезія на Україні: друга половина XVII — початок XIX століть; Марсове поле: героїчна поезія в Україні Х — початок XIX століть / Упоряд., авт. передм. В.О. Шевчук. Київ: Молодь, 2004.

святою Іванові Мазепі та про ті, де є образ гетьмана, як про такі, що написані ще до Полтавської битви 1709 р. Ці твори позитивно змальовують життя та суспільно-політичну діяльність історичної особи: «В числі суголосних означеній дефініції подібних книг – “Луна голосу, що волає в пустелі” (1689) Стефана Яворського, “Муза роксоланська про тріумфальну славу та фортуна з гербових знаків пана І. Мазепи” (1688) І. Орновського, “Театр зголошеної слави” (1699) П. Армашенка, “Дзеркало від писання” (1705) А. Стаховського, а також вірші Д. Туптала, Ф. Прокоповича, які зобразили його державником і патріотом рідної землі, утвердивши образ сильного героя в бароковій літературі»². А. Макаров, пишучи про чільні образи барокової літератури, окремий розділ монографії називає «Лицарі бароко», оприявнює прагнення барокових митців до створення реєстру постатей, важливих для часу воєн. Митці, прагнучи змалювати мужнього і сильного воїна, послуговуються низкою традиційних образів, що формували літературну традицію барокового типу героя.

У барокових творах фігурують постаті з античності, наприклад, Олександр Македонський, який, як вважає А. Макаров, є традиційним для всього корпусу текстів XVII ст.: «за кожною згадкою імені Македонського стоїть певна полемічність, прагнення утвердити віру в здатність людини докорінно перетворити світ, який, на думку інших, цього зовсім не потребує, оскільки він – втілення божественної мудрості»³. Вчений зауважує, що образ Македонського не був монолітним у творах різних барокових авторів, говорить про культ людини-титана, вічно молодого мудреця, завойовника світу, авантюриста царя Александра, який символізує і славу, і доблесть, і звитягу, і можновладдя, і гроші, і мудрість, і вченість. Тож бароковий Македонський був багатограним образом, залежно від того, задля якої прикладної мети автор згадує античного персонажа. У творах Орлика, Хоми Євлевича та ін., де постає цей античний полководець, бачимо повсякдення війни як предмет зображення, а Македонський є втіленням зразкового воїна-полководця. Про використання образу Македонського в декламації Саковича пише І. Мельничук, зазначає, що Олександра згадано двічі. Вперше згадує дев'ятий спудей: Філіп Македонський розповідає про батька Олександра, який також був великим полководцем; вдруге дванадцятий спудей подає сюжет про Олександра Македонського та філософа, де йдеться про всесильність смерті⁴.

Поруч із античними героями побутують воїни барокових часів. Таким є один із чільних образів барокової поезії – гетьман Богдан Хмельницький, якого Гнат Бузановський називає «месник і вождь і герой наш Богдан, він нам посланий Богом», «добрий, розсудливий вождь, і герой, і сміливий, і мужній», «славетний козак, до Ахілла подібний»⁵.

Т. Кремень, пишучи про книгу «Алцід руський» як зразок панегіричної літератури з певними елементами батальної поезії, зазначає, що за основу взято традицію творчості Мелетія Смотрицького, Касіяна Саковича, Лазаря Барановича, Івана Величковського, Степана Яворського, та ще низки творів давнього письменства жанрів оспівувань і похвал⁶. Порівняння героїв-сучасників з Аврелієм, Македонським, античними героями і богами було однією з ключових ознак барокової поетики як на формальному, так і на рівні індивідуального стилю багатьох панегіристів, де йшлося про війну.

С. Журавльова⁷ й І. Ісиченко⁸ послуговуються моделлю лицаря-сармата для відтворення специфіки змалювання барокового воїна, вважаючи, що сарматсько-козацькі лицарські чесноти героїв барокової поезії (войовничість, волелюбність, тісний зв'язок із рідною землею, патріотизм) взаємодіють із цінностями конфесійними (особиста пoboжність, матеріальна підтримка Церкви, віддання науці східного (православного) християнства, пошана до його звичаїв і обрядів). В. Кречотень раніше, здійснюючи огляд віршів XVII–XVIII ст., писав про змалювання лицарів у бароковій поезії.

Номеносфера частини поетичних збірок цього часу містить образи, пов'язані з війною. Такими є поетичні книги Мартина Пашковського (М. Простака): «Допомога сарматської Беллони шляхетному рицарству Дмитра Івановича, великого царя московського, проти Шуйського та інших зрадників», «Візерунок вічної слави старих савроматів для заохоти молоді, щоб наслідували їхні справи», «Дії турецькі і змагання козацькі з татарами», «Роз-

² Кремень Т. Віршований епос Пилипа Орлика: життя як парагон. *Філологія. Літературознавство. Наукові праці*. 2011. Вип. 158. Т. 170. С. 33.

³ Макаров А. *Світло українського барокко*. Київ: Мистецтво, 1994. С. 105.

⁴ Мельничук І. Макабричні образи і мотиви в українській бароковій поезії XVI–XVII ст. *Вісник Маріупольського державного університету*. 2012. Вип. 6. С. 62.

⁵ Українська література XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1983. С. 50.

⁶ Кремень Т. Віршований епос Пилипа Орлика... С. 33.

⁷ Журавльова С. Образ лицаря-сармата в українській панегіричній поезії доби Бароко. *Fenomen pogranicz kulturo-wych: współczesne tendencje*. 2014. Т. VI. С. 17–24.

⁸ Ісиченко Ю. Кієво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI – початку XVIII ст. на Україні. Київ: Наукова думка, 1990. С. 41–42.

мова козака запорозького з перським гінцем, Україна, від татар понищена, князів та панів прикордонних про порятунок жалісний лемент» та ін. Красномовні назви корелюються зі змістом творів, що змальовують художню картину повсякденності, де навіть у мирний час за плугом ходять зі зброєю:

А поганин плондрує, за ніщо цінують
І добро, і худобу – на те не працюють.
Тож, людей пов'язавши, нагайкою гонять
Люд у дикі країни, всіх жалістю повнять.
Кого вб'ють, а дівчата від матері й тата
Забирають наявно, при них, гвалтувати.
Старці, молодь невинна у спіненій крові,
Поганином побиті, в долах – безголові.
Хати куряться димом, поганин плондрує,
Од завзяття страшного себе не гамує.⁹

Важливий момент відтворення повсякденності війни та миру – потреба дбати про захист задалегідь, тож коли письменник описує природні можливості міста Кам'янця-Подільського для оборони («Нечувані речі природа створила»), він закликає бути передбачливими й будувати мури, послугоуватися мистецтвом вести бойові дії:

Коли б при тому людська прикладалася сила,
Аби на горі мурик якийсь підлатати,
В долині бічні стрільби коли б посправляти,
Щоб якось наладнатись там до оборони...¹⁰

Недбальство про захист, на думку автора, може викликати насмішки ворога й небезпеку для міста.

В інших віршах книги про змагання козацькі з татарами йдеться про різні аспекти війни і для воїнства, і для мирного населення, і про воєнну хитрість, розвідку, морські походи і таке ін. Образ війни нероздільно пов'язаний із топосами козацької слави, битв, перемог і поразок. Поміж географічних назв Дніпро-Славута, Кінські Води, Чорне море, Гадючий острів, Хортиця, Дніпрові пороги, Чортмлик та ін. При цьому головним героєм епопеї є шляхтич Якуб Кимиковський, який був історичною особою, перебував у полоні приблизно з 1580 р. Постать Якова Кимиковського – це не просто образ лицаря, хороброго воїна, але й розвідника, мудрого, хитрого, образ мужнього полоненого. Змальовує автор і життя християн у турецькій неволі, звичаї турків, татар, греків і вірмен.

Поезія Мартина Пашковського в контексті відтворення козацької війни польськокомовними письменниками почасти розглянута в статтях Р. Радишевського¹¹, М. Трофимука¹², Лариси Семенюк¹³ та інших дослідників, проте літературна спадщина митця в аспекті відтворення повсякденності потребує уваги. Образ війни в художньому повсякденні постає панорамним завдяки тому, що поет змальовує не тільки і не стільки батальні сцени, але й концентрує увагу на численних деталях життя під час війни з татарами й турками, описує не тільки козацтво, але й те, як поводяться з полоненими дітьми, як вирощують воїнів-яничар і євнухів, яка доля бранок-дівчат і таке ін. Говорить Пашковський і про те, як складно буває зберегти християнську віру в полоні. Увиразнюють такі картини вставні елементи, наприклад, «З Бартоломея Єгrevича, піліграма єрусалимського», або ж «Руська історія про Кінську Воду та Дніпро», які додають колориту народних переказів і легенд. Окрім таких безпосередніх вказівок на апеляцію до інших творів, відомості про повсякденність як своєї епохи, так і загалом з тюркології, автор черпає з таких джерел як Мацей Стрийковський, Ян Тарновський та багато інших.

Повна назва брошури Мартина Пашковського «Dzieie Tureckie, y utarczki Kozackie z Tatory. Tudziesz też, o Narodzie, Obrzędziech, Nabożenstwie, Gospodarstwie, y Rycerstwie & c. Tych Pogan, ku wiadomości ludziom roznego stanu pozytywne. Przzydany iest do tego, Dictionarz ięzyka Tureckiego, y Disputatia o wierze Chrześciańskiey, y Zabobonach Bisurmańskich etc. Przez Marcina Paszkowskiego, na czworo Xiąg rozdzielone opisane y wydane. Kraków, 1615 (Paszkowskiy, Marcin (1615))»¹⁴. Уже в заголовку анонсовано різноплановість змало-

⁹ Українська поезія XVII ст. (перша половина). Антологія / Редкол: І.Ф. Драч та ін.; упоряд., вступ. ст, примітки В.В. Яременко. Київ: Радянський письменник, 1988. С. 66.

¹⁰ Там само. С. 67.

¹¹ Радишевський Р. Сарматсько-роксоланський дискурс української поезії XVII ст. *Слов'янський світ*. 2010. Вип. 8. С. 29–49.

¹² Трофимук М. Українська польськокомовна поема з кінця XVI ст. *Київські полоністичні студії. Українсько-польські літературні контексти доби Бароко*. Київ, 2004. Т. VI. С. 223–235.

¹³ Семенюк Л. Художня інтерпретація козацтва письменниками «католицької Русі» доби українського Ренесансу та раннього Бароко. *Studia methodologica*. 2021. № 52. С. 20–30.

¹⁴ Paszkowskiy M. Dzieie Tureckie, y utarczki Kozackie z Tatory. Tudziesz też, o Narodzie, Obrzędziech, Nabo-

вання повсякденності епохи, зокрема, козацьких воєн із турками: «Історія Туреччини та козацькі сутички з татарами. А також про націю, обряди, набожність, господарювання, та лицарство і таке інше. Ці відомості про поган людям різного становища приносять користь. Для цього корисні “Словник турецької мови”, “Диспутації про християнську віру”, “Бісурманські забобони» тощо. Праця Мартина Пашковського розділена на чотири книги, описані й опубліковані 1615 р. в Кракові. Повсякденність епохи воєн з турками, анонсована вже у назві, вписується в детальне змальовання тогочасного побуту різних верств населення.

Дослідники пишуть про вражаючу реалістичність описів кривавих сцен, що була не лише ознакою жанру: «Можливо, через такі криваві описи Пашковський та інші автори намагались привернути увагу шляхти до ситуації у східних воеводствах Речі Посполитої і підштовхнути її до вирішення проблем польськотатарського прикордоння»¹⁵. І це характерно як для ранньої поетичної творчості автора, так і для інших текстів. «Загалом, “Dzieje...” являли собою своєрідну енциклопедію з історії, культури та побуту турків і, за спостереженнями того ж таки Барановського, однією з найперших спроб опрацювання турецької мови у Європі»¹⁶.

Д. Чижевський виділяє низку світських жанрів барокової поезії, пов'язаних із війною. Водночас філософ розмірковує про те, якою була людина тієї епохи, яким вона сприймала світ. Зокрема, ідеться про духовні течії, напрямки, що домінують в барокову епоху, які «групується коло двох полярно протилежних пунктів духовного всесвіту ... : одним з полюсів була природа, другим – Бог. Епоха барока з одного боку – епоха великого розквіту природознавства та математики (бо основа пізнання природи для людини барока – міра, число та вага), а з другого боку – епоха розквіту богослов'я, епоха спроб богословських синтезів, епоха великої релігійної війни (“тридіятелітньої”), епоха великих містиків. Людина барока або втікає до усамітнення з своїм Богом, або, навпаки, кидається в вир політичної боротьби (а політика барока – політика широких всесвітніх планів та стремління), перепливає океани в шуканні нових країн та нових колоній, займається планами поліпшення стану цілого людства, чи то шляхом політичної, чи то церковної, наукової, мовної (проекти штучних мов), чи якої іншої реформи»¹⁷. Таке буття між двома полюсами, про яке пише Д. Чижевський, призводило до необхідності співіснування двох сфер культури (світської та релігійної), а в Україні релігійна сфера ще й домінувала в бароковій культурі. Дослідники заважували, що у творах поєднується війна світська і образ війни з гріхом, дияволом, що руйнує світ. Так зокрема, характеризуючи «Лямент ... на ... преставленіє ... Леонтія Карповича» (1620), В. Крекотень пише про такі важливі складові барокової філософії, як дочасність, марність світу, і воєн як таких, що руйнують життя: «Цікаво, що поет посилається на конкретні, близькі його читачам у часі й просторі, події, маючи на увазі турецьку експансію за південно-західним кордоном Речі Посполитої. Він пропонує глянути на сусідів, подивитись, що в них діється, які біди насуваються на них «зо всѣх сторон»: «Плачет наша братія, доставшиися в руки // врага креста Христова, и то не без муки» (рядки 405–408).

Герой ляменту (в «Голосѣ отца до сыновѣ») так параболічно розкриває суть земного існування (рядки 441–450): протягом усього свого життя, «по вѣвесь тот час» він сидів немовби «на столку ног подпилованых», «на дошках помосту зламаных»:

Подо мною дол, в ним стос дров смоложаристый,
Над шиєю на нити меч висел сталистый,
З obu боков з страшными влочными рицерь,
Хто ж бы мене щасливым намѣнил в той мѣрѣ,
Бы и сть, пить, роскоши заживать казано,
Музыкою труб, бубнов хути додавано,
А на том бы сходило, же ся рушить згола
Страшно было достаться на смертныи кола¹⁸.

Лицарські обладунки, меч, труби, геральдика з символами бойової звитяги, – все це стало складовими повсякденності, що змальована в різних видах барокового мистецтва (поезія, малярство), а також частиною минулості дочасності людського буття. Тож на

żenstwie, Gospodarstwie, y Rycerstwie &c. Tych Pogan, ku wiadomości ludziom roznego stanu pozyteczne. Przydany iest do tego, Dictionarz ięzyka Turckiego, y Disputatia o wierze Chrześciānskiej, y Zabobonach Bisurmańskich etc. Przez Marcina Paszkowskiego, na czworo Xiąg rozdzielone opisane y wydane. Kraków, 1615.

¹⁵ Пилипенко В. Мартин Пашковський – забутий український поет і публіцист початку XVII ст. *Сіверянський літопис*. 2008. № 5. С. 12.

¹⁶ Там само. С. 13–14.

¹⁷ Чижевський Д. Українське літературне бароко. Київ, 2003. С. 271.

¹⁸ Українська поезія: кінець XVI – початок XVII ст. / Упор. В. Колосова, В. Крекотень, М. Сулима. Київ: Наукова думка, 1978. URL: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto01.htm>.

картинах, як словесних, так і писаних фарбами, такі символи поєднувалися із символами смерті (наприклад, зображення черепа, зів'ялих квітів).

У бароковій християнській філософії смерть є складовою повсякденності, постає як неминуча ланка між життям і потойбіччям, умова шляху до вічності, невідворотний перехід грішника до пекельних мук. Мотив смерті є складовою і мотиву війни, при цьому смерть замальовується в контексті героїзму воїна, який може загинути в битві. Твори барокових письменників, де є мотив загибелі, – це численні панегірики, батальна поезія, геральдична поезія, частина творчої спадщини Данила Братковського, Лазаря Барановича, Івана Мазепи, Климентія Зиновіїва та інших авторів.

Водночас переможні війни не завжди є темою поезії, адже війна постає як море крові, яке перетворює повсякдення мирної людини на суцільні страждання. Так, у вірші Лазаря Барановича йдеться про руйнівну силу війни: «Меч з гори спадає – в крові потопає», «Світ стрясають грози на людській сльози», «Та ознака в Україні, що землі її в руїні», «Ця війна світ розладна», «Світ на всі боки палає широко» та ін. Вболіваючи за свою країну, автор просить миру для неї:

Так, як на човен хвилі налітають,
На Україну біди наступають.
Ні, іще гірше! Човен воду крає,
А Україна в крові потопає.
Пане, водою правиш і вітрами,
Хай же затихне буря ця над нами!¹⁹

В. Кречотень про особливості поезії раннього Бароко писав, що автори змальовують свій художній світ за допомогою численних християнських образів, наприклад, війни зі світом, бо повсякденність барокова нагадує про «страх ямь», «страх муки огня», страх «тиранських рук рицеров» (рицарі уособлюють тіло, світ, диявола), страх «меча Божого з неба» та інші речі. «Треба б помислити про “злий живот на нити” тим із живих, “хто ся ... на землі фундувати смєт, роскошувать, подносить брови ...” У житті “на нити” немає утіхи, немає відради, в ньому повно боязні, бід, стогнання, щоденного чекання на потоп, на смерть», – зауважує В. Кречотень²⁰. У творчості Лазаря Барановича, Івана Мазепи, Пилипа Орлика повсякденність засновується на християнській філософії зі страхом смерті й війни зі світом, Марсового поля.

Війна з ворогом душі, з дияволом, увиразнюється в текстах барокових письменників за допомогою численних метафор. Збірка «Вірші ером[онаха] Климентія Зиновієва сина, укладені у 1690–1710», містить розповіді про різноманітні явища того часу, барокові мотиви та образи. Прикладом такого образу є поезія Зиновіїва «Про ворога душевного та як його малюють іконописці»²¹. Перефразована народна приказка «Не такий страшний чорт, як його малюють» задає тон міркуванням над образом ворога роду людського, про диявола мовиться:

Токмо бо єму нѡгты свои вказаль:
и мало з свѣто(м) симъ са не пожегналь.
Трилѣтна єму на(и)шла трясовица:
и щодѣ(н)наа з страху ѡгневица²².

Зброєю для боротьби з ворогом людства постає хрест і свята молитва, а захисником – Бог.

Є низка поезій про ремесла, пов'язані з війною, зокрема, пише про тих, хто добувають сірку, порох, виготовляють стріли²³. Автор, попри те, що сам був цивільним, детально розповідає не тільки про роботу ремісників, а й про майстерність воїнів у поезії «Про стрільців, які стріли козацькі роблять»:

Бо и стрѣлоу мощно такъ же поразити:
и якъ огне(н)ною стрѣлоу, уме(р)твити.
І дывнаа рѣчь стрѣлы, гды ихъ вытягають
вгору: и високо такъ ничимъ не досягають.
Же которы(и) зна(и)де(т)са козакъ здоровыхъ рукъ:
то таки(и) крѣпко мощно и добре тягнеть лукъ...
...Іжъ негды(с) стрѣла вгору козакомъ пуще(н)на
суха: а з высоты в до(л) мокра возвраще(н)на.

¹⁹ Чернігівські Афіни / Передм., упор. текст. мат., комент. до нього А. Макарова. Київ: Мистецтво, 2002. С. 207.

²⁰ Українська поезія: кінець XVI – початок XVII ст. URL: <http://litopys.org.ua/ukrpoeetry/anto01.htm>.

²¹ Зиновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / Підг. тексту І. Черіги. Київ: Наукова думка, 1971. С. 301.

²² Там само. С. 301.

²³ Там само. С. 156–158.

Зна(т) то́ же скро(з) дождєвну хмуру стрѣла про(и)шла:
 ты(л)ко що що(с) облако(в) нбєсныхъ нє до(и)шла
 Было то на сѣверѣ, в писца сєго вѣку:
 при людєхъ многи(х), а нє при єдномъ члвѣку.
 І тогда (ж) хмуры ча(ст)ка на зємлю из(ъ)пала:
 величє(ст)вомъ яко члвѣчал глава²⁴.

Бѣ вамъ нєха(и) поб жда(т) враговъ помагаєтъ:
 а васъ о(т) враго(в) в во(и)скахъ и в дома(х) сохраняєтъ.
 Я вс мь мл(с)тямъ вшимъ ср(д)чно прією;
 а пришєдшы(х) з во(и)ска милє поздоровляю²⁵.

Образ війни як барокової повсякденності втілюється і в клейнодах знатних родів, наприклад, князів Острозьких, і ці речі описували в численній геральдичній поезії та в інших жанрах як, наприклад, в поезії Дем'яна Наливайка. Воедино пов'язані доблесть воїна й захисника віри, автор послуговується образами античності, епітетом «львосильні»:

Вони, о квіте, у князів Острозьких
 Ідуть предвічно із дарунків бузьких.
 Тут бачим знаки рицарської сили,
 Що віру твердо цнотами скріпили.
 Не з їхніх предків грецькі Ахіллеси,
 Не з них львосильні також Геркулеси,
 Але й Острозькі добре плац тримають,
 Їх із царями недарма рівняють²⁶.

Ритуальна складова повсякдення смерті в бароковій літературі також містить відгомін війни. Фрагменти поезії К. Зиновіва дають уявлення про повсякденність козацького буття, похоронні обряди війська, козацькі могили. Так, про поховання на могилах як про козацьку традицію, ідеться в поезії «Ω кладушы(х)ся в поляхъ на могилахъ, на нє сщє(н)ныхъ мѣсцахъ»:

Когда рєчє(т) и повсюду хр(с)тія(н) православны(х):
 та(к)жє вспоминає(т) и вла(с)тє(и) козако(в) славны(х).
 Іно в дорозѣ лю(б) в во(и)ску лє(г)ти и в полѣ;
 жє цє(р)квы нє ма(ш), мусѣ(т) то бы(т) понєвольѣ.
 А то з дому нєстиса в полє ізволяєтъ:
 гдє вовкѣ або тє(ж) іны(и) свѣ(р)са прохожаєтъ...
 Звычаи козацкіє в ты(х) рѣчахъ бувають;
 жє в поляхъ кладу(т)са и могилы высыпаятъ.
 Того рады жє в во(и)ска(х) бывали и в полю:
 и з(ъ) нєпріятелями на поты(ч)кахъ в бою.
 Жє(б) и по смє(р)тєхъ щыро(ст) ихъ нє запоминанна:
 дабы хвалебно лю(д)ми чє(ст)ными вспомина(н)на²⁷.

Фрагменти поезії дають уявлення про повсякденність козацького буття, похоронні обряди війська, козацькі могили, що свідчить про обізнаність автора з цими звичаями.

Феофан Прокопович пише «Епінікіон, сієсть піснь побідная о тоєйжде преславной побіді» в 1709 р. на ушавлення Полтавської битви. Ідеться не тільки про образ гетьмана, образ війни, послуговування образами міфології (Марс, Фаєтон), але й про війну міжконфесійну:

Бог же, сіє блаженство давий нам тобою,
 Тожде твоїм здоровієм і днів довготою
 Да укріпить, жєлаєм, всегда ти побідну
 Дая помощ, даби і лютую єхидну,
 Піющую кров святих, твоїм же убити
 Дал тебє оружієм, і вся сокрушити
 Таємниці варварськія і ярем безмірний,
 І от довгих училищ ізвести род вірний,

²⁴ Зиновієв К. Вірші. Приповісті посполиті. С. 157.

²⁵ Там само. С. 157.

²⁶ Українська поезія XVII ст. (перша половина). С. 37.

²⁷ Зиновієв К. Вірші. Приповісті посполиті. С. 202.

Да же, вся побідная совершивше рати,
Крест на стінах сіонських водрузивши златий²⁸.

Як і в іншій поезії «За Могилою Рябою», батальна сцена є боротьбою за віру. Уславлення козацької доблесті в страшному бою (ідеться про російсько-турецьку війну 1710–1711 рр.) автор поєднує з майбутньою перемогою Христа над Магометом:

Магомете, Христов враже,
да что дальший час покаже,
кто от чих рук поляже²⁹.

Знаменний у цьому контексті й образ Дніпра як захисника й грізного воїна у вірші «Похвала Дніпрові» Феофана Прокоповича:

Слід пригадати також, що в човни вояків посадивши,
Понтові, Чорному морю, погрози ти кидав, бувало,
Й страх наганяв там. Але батьківщину свою найчастіше
Краще за мури усякі борониш, і ворога злого,
Шлях заступивши, примушуєш геть відійти до кордонів³⁰.

У віршах Іоанна «Героїчні стихи о славных действиях войск запорожских вкратці з разних історій просторічно сочинені» про славетне козацьке військо, автор здійснює екскурс в історію походження козацької доблесті та вихваляє перемоги й звиягу в битвах з татарами і турками. Водночас поет апелює до хронік і літописів³¹. Наповнена трагізмом повсякденність постає в поезії невідомого автора «Піснь о страшних літах», де змальовано епоху кровопролитних воєн. Картини сповнені натуралізму в змалюванні життя пересічних мирян, втягнутих у кровопролиття. Марс і Христос в бароковій українській поезії дуже часто постають поруч. Спустошливі війни, братовбивство як наслідок невідворотного конфлікту поєднані з містичними картинами сонячного затемнення як знаку близького кінця світу:

Смутніє трени в світі ся знайдуют,
Же остатніє літа наступуют;
Земля запустіла, война юж повсталала,
Єдна матка з дітьми юж голодом померла.
Кто ж не заплачет так великой біди,
Же ся юж стають на солнцу отміни?
По затмінню солнца ні маш нич доброго,
Только крвепроляття – повстал брат на брата,
Кролевства падають, цесарства рушають
І великіє панства війни край рушають;
Віра на віру барзо юж повсталала,
Не єдна церков юж єсть зрунтована³².

Запобігти та врятувати від такого лиха може найвища інстанція – Бог, – пише поет, міркуючи про необхідність щирої молитви до Бога, Святої Трійці, просячи поради й розради, згадує біблійну історію. Звертання до Бога і заклик до молитви й каяття в поезії «Піснь о страшних літах» перемишлюються картинками повсякденності, які мають зворушити жорстокі серця сучасників, дати їм зрозуміти, що все то покарання за гріхи:

Боже милостивий, дай ся ублагати,
А люд зубожалий не рач погубляти;
Небо і земля мимо мають іти,
Слова Боскіє мають ся сполнити.
Бо юж льви срогіє на світі повстали
І волци драпіжніі людей пожирали;
Міста попалено, замки поламано,
Людем вірним свята гвалтовано.
І заздрость многа на світі повсталала,
Же мати діти на смерть видала,
А діти отця не хотят чтити,
Бо в молодості не давал їх бити.

²⁸ Прокопович Ф. Епінікіон, сієсть піснь побідная о тосійде преславной побіді. *Українська література XVIII ст.: Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори* / АН УРСР; гол. ред. кол. І.О. Дзевєрін, уклад., авт. вступ. ст., прим. О.В. Мишанич. Київ: Наукова думка, 1983. С. 33–34.

²⁹ Українська література XVIII ст. С. 35.

³⁰ Там само. С. 37.

³¹ Там само. С. 75–85.

³² Там само. С. 108.

І в приятельстві неприязні много,
 Же рад би предати юж єден другого:
 І сусід сусіда в убозтві не ратує,
 Але єму во словах своїх трутизну готує³³.

Війна загострює ті недоліки, які є в мирному повсякденні країни. Про це йдеться в «Пісні о світі марном». Тож заклик до панства є втіленням болю простого люду в часи, коли земля закривавлена, а прості люди прагнуть захисту:

О, моцний пане, так долго тирваєш,
 Мордерство незносно чем не караєш?
 Якая гординя тут ся встановила,
 Котрая еще пред тим неслихана была?
 Християни ораз всі ся іскупили,
 Не відають, где би ся фрасунку позбили?
 Где князі і пани, люб теж сенатори,
 Котрих много есть в Криму із татари?³⁴

Ще один різновид ворожнечі, війни в переносному значенні, подається в піснях світських разом із описом сирітської долі, численних негараздів. Це вже війна зі злими людьми, які порівнюються з дикими звірами, з несправедливим світом («Що я кому виноват, за що погибаю...»)³⁵.

Війна здебільшого змальовується як лихо, що має минути, після чого настане жаданий мир. Образ миру обіграється зі співзвучним словом «мир» (світ) у Лазаря Барановича в поезії «У миру нема миру»:

Миру без миру так важко пробути,
 Миру мир хоче – у слові це чути!
 Мор у цім світі – не мир бенкетує,
 В світі людина людину мордує!
 Мир тож – не мир вже, як миру не має
 Ходиш сьогодні, а завтра згибаєш!³⁶

Пишуть поети про візію війни та миру, як от Зиновіїв у вірші «Ω воєнныхъ невѣса(х), и ω времєнєхъ тихомирныхъ», де жваво описано переваги часів «тихомирних», коли процвітають держави, є врожаї, людно і хліба достатньо. Говориться і про потребу відвернути війну, про переваги мирного життя:

І кгда́ бы ω(т) вѣка нѣгды не воєва́ли:
 то лѣпше(и) бы добре са собѣ справовали.
 Іжъ бы в тихости ѣли хлѣбъ да пновали:
 и да(р)мо мѣ(ж) собою са не зачєпали.
 І не было (б) уще(р)бо(в) вщєлякимъ языкомъ:
 ажъ бы не мощно же(б) хто зглаголаѣ языко(мъ).
 Зачи(м) да(и) Бже, хоча(и) бы за сихъ южъ вѣковъ
 не воєвали(с); або и до конца вѣковъ.
 Да тыхоми(р)но и лаго(д)но посѣдѣли:
 ве(л)ми было бы му(д)ро, сами бы узрѣли³⁷.

Міркування автора поширюються далі, він пише про необхідність перемоги, якщо це оборона своєї землі, війна за рідну віру:

А гды то воюю(т), неха(и) враго(в) побѣждають:
 и хр(с)тія(н)скую о(т)чизну обороняють.
 Помага(и) вѣрны(мъ) Бже врагов скорєняти:
 и до хр(с)тія(н)скихъ границъ не допущати.

Або ж у вірші «Про мир» Лазаря Барановича протиставлення війни і миру поєднується з молитвою до Бога про мир: «Мир справи множить, а війна руйнує», «Писать про війни нам залізом треба: / При них заліза виника потреба», «Війна плюндрує, мир добра наплодить», «Всьому живому з миром треба стати, / Щоб після бою ями не копати», «Марс-морс-смерть слідом вік за Марсом ходить: / Людей Марс губить і могили зводить»³⁸.

Отже, образ війни в бароковій повсякденності був органічною складовою. Війна в хudoжньому тексті поставала в різних іпостасях: як змалювання батальних сцен, уславлення

³³ Українська література XVIII ст. С. 108.

³⁴ Там само. С. 124.

³⁵ Там само. С. 111–112.

³⁶ Чернігівські Афіни. С. 208.

³⁷ Зиновіїв К. Вірші. Приповіді посполиті. С. 286.

³⁸ Чернігівські Афіни. С. 208.

ратних подвигів, оспівування діяльності гетьманів і Війська Запорозького, війна з гріхом, битва з дияволом, війна зі самим собою та злими людьми, змагання з недолею та ін. Тобто, всі ці іпостасі образу війни були близькими бароковому письменству. Фізичні та духовні баталії, що розгорталися в життєвому театрі, часто були наповнені по-бароковому красномовними метафорами та риторичними фігурами як прийомами зображення. Метафору війни поєднано в поезії з образом смерті. Захисники віри й рідної землі змальовані героями, тож і образ їх смерті пов'язаний з битвами, а метафоричний ряд доповнюється змалюванням битв, зброї, фортеці, ран, обладунків та елементів геральдики.

Супутні до образу війни образи повсякденності – це образи лицаря, битви, кривавого бенкету, гетьмани, козацькі клейноди, образи історичних осіб та герої з античної міфології, образ смерті, образ орла, образ меча й шаблі та іншої зброї, омріяного миру та ще низка інших, таким текстам притаманна мозаїчна структура численних художніх повсякденностей. Війна світська та війна духовна поєднуються в повсякденності барокової людини, а отже такими відтворюються в українській бароковій поезії. Перспективою дослідження є порівняння взаємодії світської і духовної культури при відтворенні образу війни в різних жанрах літератури XVII–XVIII ст.

References

- Bratkovskiy, D. (2004). *Svit, po chastynakh rozghlianyty: Świat po części przezyrzany: pereklad: dzherela: studii* [The world, examined in parts: Świat po części przezyrzany: translation: sources: studies]. Lutsk, Ukraine.
- Kremin, T. (2011). Virshovanyi epos Pylypa Orlyka: zhyttia yak parahon [The poetic epic of Pylyp Orlyk: life as a paragon]. *Filolohiia. Literaturoznavstvo. Naukovi pratsi – Philology. Literary studies. Scientific works*, 170, 158, P. 32–36.
- Makarov, A. (1994). *Svitlo ukrainskoho barokko* [Light of the Ukrainian Baroque]. Kyiv, Ukraine.
- Makarov, A. (2002). Chernihivski Afiny [Chernihiv Athens]. Kyiv, Ukraine.
- Melnichuk, I. (2012). Makabrychni obrazy i motyvy v ukrainskii barokovii poezii XVI–XVII st. [Macabre images and motifs in Ukrainian baroque poetry of the 16th–17th c.]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu – Bulletin of Mariupol state university*, 6, P. 57–63.
- Pylypenko, V. (2008). Martyn Pashkovskiy – zabutyi ukrainskyi poet i publitsyst pochatku XVII st. [Martyn Pashkovskiy – a forgotten Ukrainian poet and publicist of the early 17th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 11–18.
- Radyshevskiy, R. (2010). Sarmatsko-roksolanskyi dyskurs ukrainskoi poezii XVII st. [Sarmatian-Roxolanian discourse of Ukrainian poetry of the 17th c.]. *Slovianskyi svit – Slavic world*, 8, P. 29–49.
- Semeniuk, L. (2021). Khudozhnia interpretatsiia kozatstva pysmennykamy «katolytskoi Rusi» doby ukrainskoho Renesansu ta rannoho Baroko [Artistic interpretation of the Cossacks by the writers of «Catholic Rus» of the Ukrainian Renaissance and early Baroque]. *Studia methodological*, 52, P. 20–30.
- Trofymuk, M. (2004). *Ukrainska polskomovna poema z kintsia XVI st.* [Ukrainian Polish-language poetry from the end of the 16th c.]. *Kyivski polonistychni studii. Ukrainsko-polski literaturni konteksty doby Baroko – Kyiv polonistic studies. Ukrainian-Polish literary contexts of the Baroque period*, VI, P. 223–235. Kyiv, Ukraine.
- Zhuravlova, S. (2014). Obraz lytsaria-sarmata v ukrainskii panehirychnii poezii doby Baroko [The image of a knight-sarmat in the Ukrainian eulogy poetry of the Baroque period]. *Fenomen pogranicz kulturovych: współczesne tendencje – The phenomenon of cultural borderlands: contemporary trends*, VI, P. 17–24.

Новик Ольга Петрівна – доктор філологічних наук, професор кафедри української та зарубіжної літератури і порівняльного літературознавства, Бердянський державний педагогічний університет (Україна).

Novyk Olha – doctor of philology, professor at the department of Ukrainian and foreign literature and comparative literature, Berdiansk state pedagogical university (Ukraine).

E-mail: noviop@gmail.com

FIELD OF MARS. HOST OF CHRIST: THE IMAGE OF WAR IN EVERYDAY LIFE OF BAROQUE POETRY

War is one of the central images in the work of Baroque poets. **The purpose** of the article: to study the artistic specificity of the everyday life of the image of war in Baroque poetry. **The methodology** of the research is based on the hermeneutic method with the involvement of the comparative-historical method and the study of the poetics of everyday life. The poetry of a number of baroque writers was used for research. In the poems, the image of war is combined with the metaphors of a sword, a bloody sea, a slaughter banquet, tears, and church bells as antitheses to weapon, sin, ferocious beasts and ruins. **Conclusions.** Metaphors are combined with the images of antiquity, in particular, the image of Mars, Alcides etc. The metaphor of war is combined in poetry with the image of death. The defenders of the faith and the native land are portrayed as heroes, their deaths are associated with battles, and the metaphorical series is complemented by descriptions of battles, weapons, fortresses, wounds, armour, and elements of heraldry. A num-

ber of motifs associated with the image of war in the Baroque era were created by the authors as a corpus of images recorded in Baroque poetry and the desire to exalt the defenders of Christianity.

Key words: *everyday life, metaphor, war, image, Baroque poetry.*

Дата подання: 2 квітня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 27 липня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Новик, О. Марсове поле, христове воїнство: повсякденність образу війни в бароковій поезії. *Сіверянський літопис*. 2024. № 4. С. 138–147. DOI: 10.58407/litopis.240414.

Цитування за стандартом APA

Novyk, O. Marsove pole, chkrystove vojinstvo povsjakdennist' obrasu vijny v barokovij poeziji [Field of Mars, host of Christ: the image of war in everyday life of baroque poetry]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 138–147. DOI: 10.58407/litopis.240414.

Юрій Шевельов

ЧЕРНІГІВЩИНА В ФОРМУВАННІ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ¹

Публікація та коментар Світлани Шуміло, Віталія Шуміла

DOI: 10.58407/litopis.240415

© С. Шуміло, В. Шуміло, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2633-284X>, <https://orcid.org/0000-0003-2257-5422>

Метою публікації є актуалізація розвідки українського лінгвіста Юрія Шевельова (1908–2002), присвяченої впливам чернігівських говорів на формування української літературної мови. **Новизна** публікації полягає в тому, що перевидання цієї розвідки здійснюється вперше після її виходу в світ у Нью-Йорку в 1961 р.

Ключові слова: історія української літературної мови, українські говори, чернігівські говори, Котляревський, Шевченко, Грінченко, Юрій Шевельов.

Стаття Юрія Шевельова про вплив чернігівських говірок на українську літературну мову востаннє вийшла друком у 1961 р. в українському емігрантському виданні, і з тих пір не публікувалася. Редакція «Сіверянського літопису» вирішила перевидати цю розвідку як глибокий та актуальний по наш час аналіз формування української мови на основі літературних творів і діалектів.

Останнім часом історико-лінгвістичні українські студії переживають період кризи, що зумовлено як загальним занепадом академічної гуманітаристики в Україні, так і трагічними політичними подіями. У зв'язку із чим напрацювання Юрія Шевельова, класика української історико-лінгвістичної науки, видаються особливо актуальними та цікавими.

Автор розвідки, яку ми перевидасмо, спростовує розхоже судження про те, що українська літературна мова побудована виключно на полтавських діалектах і конкретно – на мові Котляревського, який начебто відкинув усе те «схоластичне та штучне», що існувало в мові до нього, і написав «Енеїду» живою народною мовою. Це судження, на думку науковця, надто поверхове й суб'єктивне, як і теза про виключно діалектний характер літературної української мови. Так, Шевельов пише про це твердження: «воно впливає з народницького заперечення української літератури перед Котляревським як штучної, схоластичної, протинародної. Котляревський у цій оцінці виступає піонером нового підходу, нової орієнтації – на селянина й його мову, він починає літературну мову заново, на мало не порожньому місці. Усе фальшиве в цій народницькій концепції. Жадна літературна мова не буває народною. Котляревський відтворював радше мову бурсаків-семінаристів і дрібних панів, ніж селян. І нарешті, він був більше продовжувач попередньої традиції, ніж новатор, тим менше – революціонер. Переємність між мовою літератури XVIII і XIX ст. далеко більша, ніж це припускається».

Упевненість у тому, що в формуванні української літературної мови взяли участь, перше, уся спадщина письменників і поетів, починаючи від киеворуських часів і до сучасників дослідника, а по-друге, різні діалекти та, зокрема, чернігівський, Ю. Шевельов підкріплює багатьма прикладами з літератури XVIII–XIX ст.

Центральна думка розвідки, яку ми пропонуємо читачеві, полягає в тому, що починаючи із XVIII ст. саме чернігівські говори стали базою для написання найбільш впливових творів української літератури, які, у силу своєї популярності, помітно вплинули на формування української мови як такої. Так, із точки зору Шевельова, і Котляревський, і Шевченко, і Куліш, і Марко Вовчок спираються на північно-чернігівські діалекти, а Грінченко, укладаючи словник, більшу кількість слів черпає саме з говорів Чернігівщини. «... питома вага чернігівських елементів у словнику Грінченка, узятих чи то з фолкльору, чи то з

¹ Публікуємо за виданням: Шевельов Юрій. Чернігівщина в формуванні нової української літературної мови / Відбитка із Збірника, присвяченого пам'яті З. Кузеля. *Записки НТШ*. Париж–Нью Йорк, 1961. Т. CLXIX. 15 с.

письменників-чернігівців, незмірно більша, ніж місце Чернігівщини в загальній території України», – дещо жартівливо зазначає науковець.

Чернігівські корені шевченкової мови Шевельов пояснює, по-перше, впливом на поета літературної української традиції, а по-друге, його постійним перебуванням у колі носіїв саме північних говірок. Так, дослідник пише: «Ще в Петербурзі до Шевченкового найближчого оточення належали пирятинець В. Григорович і Г. Тарновський з Борзенщини. Оточення мочеморд мало за осередок маєток Віктора Закревського Березові Рудки на Пирятинщині, роман Шевченка з В. Рєпніною відбувався там таки (Яготин). Ми знаходимо Шевченка раз-у-раз то в Тарновського в Качанівці (Борзенщина), то в Лизогуба в Седневі (Чернігівського пов.), у Волховських у Мосівці (Пирятинщина), у Бальменів у Линовицях (Пирятинщина), у Афанасьєва-Чужбинського в Ісківцях (Лубенщина), у Галаганів у Сокиринцях (Прилуччина), у Й. Бодяньського в Густинському монастирі (Прилуччина). Серед знайомих Шевченка ми зустрічаємо Віктора Забілу (Кукуріковщина, Борзенського пов.), Солонин, Селецьких, Капністів, Бурковських, Лукашевича – і всі вони зв'язані з тією ж територією і, безперечно, коли говорили по-українськи, вживали говірки чернігівського типу».

Публікацією цієї статті ми хотіли б актуалізувати питання про необхідність глибоких історико-лінгвістичних досліджень в Україні та закликати колег-філологів до популяризації академічної історико-лінгвістичної науки в нашій країні, оскільки ми бачимо чималий запит на знання історії мови з боку населення та водночас цілком незадовільний стан української філології в цьому аспекті.

* * *

ЧЕРНІГІВЩИНА В ФОРМУВАННІ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

До постанови питання

Мова літератури в Гетьманщині 17–18 ст., поскільки вона спиралася на усну мову, відбивала насамперед українські північно-східні говірки. Причини цього ясні з першого погляду: культурні центри Гетьманщини – Батурин, Глухів, Новгород-Сіверський, Стародуб, ба й Київ лежали на терені цих говірок. Зрештою й суто кількісно ці говірки були мовою більшості населення. У дальшому я зватиму ці говірки чернігівськими, бо їхнє ядро лежало на терені сучасної Чернігівщини, але не слід спускати з ока, що тоді не різнилися істотно від суто чернігівських говірок і говірки сучасної північної Полтавщини, які тепер мають перехідний характер на північній основі. Отже, з десятих полків, на які була поділена Гетьманщина, п'ять можна вважати за суцільно північно-українські з говіркового погляду (Стародуб, Глухів, Чернігів, Ніжен, Прилука), чотири – за переважно північно-українські (Лубні, Переяслав², Гадяч, Миргород), і тільки один говорив лише мовою південно-східного типу (Полтавський).

Ця чернігівська традиція української літературної мови не згасла одночасно з ліквідацією Гетьманщини, а плекалася або давалася взнаки протягом усього 18, а почасти й на початку 19 ст. Характеристичний деталь, що свідчить про збереження цієї традиції, є те, що в історичних творах кінця 18 – початку 19 ст. козацький гетьман Самійло Кішка систематично виступає в північно-українській фонетичній формі – *Кушка*, – так, приміром, у Краткое описание Малороссии³, у Краткое описание о козацко-малороссийском народе П. Симоновського⁴, у Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще А. Рігельмана⁵ і, нарешті, в «Истории Русов»⁶.

Становище це яскраво відбилося в виданому 1786 р. описі Чернігівського намісництва Оп. Шафонського. Шафонський ділить українські говірки на три групи. Перша група, що її він зве північно-західною смугою (між, Десною, Іпуттю, Сожем і Дніпром), не викликає в нього спеціальної оцінки, він тільки відзначає її близькість до білоруських говірок. З приводу того, що я називаю тут чернігівськими говірками, Шафонський пише: «Другая северо-южная или средняя полоса, от севера к югу лежащая, заключает в себе жителей, которые между реками Десною, Сеймом, Сулою по город Лубны, от Лубен вправо опять к реке Десне и Днепру по город Киев обитают, как-то уезды: часть Глуховского, Кролевецкого, Коропский, Конотопский, южную часть уезда Сосницького, уезд Березинский, по левую сторону Днепра лежащие селения уезда Черниговского, уезд Борзенский,

² Тут і далі, коли не оговорено окремо, посилання та коментарі Юрія Шевельова; у публікації зберігаємо характерні для автора помітки тощо: Про північну основу переяславських говірок, що відчувається ще й тепер, див.: О. Д (оршкевич). Сторінка для характеристики говірки с. Хоцьок, Переяславського пов. на Полтавщині, Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука, Київ 1915; В. Брахнов. Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині. *Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови*. Збірник статей. Ак. Наук. Укр. РСР, Київ 1954. Щодо лубенських говірок – у тому ж збірнику І. Варченко. Рефлексія давнього *о* в лубенських говірках, зокрема ст. 67.

³ Видане при Летопись Самовидца. Киевская временная комиссия для разбора древних актов. Київ 1878. Див. за показником.

⁴ Чтения Общества любителей истории и древностей российских при Московском университете, 1847, ст. 4.

⁵ Чтения..., 1847, ч. I, ст. 35–37; ч. II, ст. 169.

⁶ У виданні О. Бодяньського – История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Кониского. Москва 1846 (Відбитка з Чтения...), ст. 45. Кушка тут названий Дам'яном.

Нежинский, Прилуцкий, по правой стороне реки Сулы лежащие селения уезда Лохвицкого, Глинского и Роменского, уезд Остерский, Киевский, часть Козелецкого, Пирятинский и часть Лубенского. В сей полосе *самый чистый* малороссийский язык употребляется, который литовского очень мягкого, ни *степного грубого* и *тяжелого выговора* не имеет». Те, що лежить далі на південь, зневажливо схарактеризоване такими словами: «Во всей сей полосе наречие употребляется твердое и грубое и от обеих первых отменное, например: в Полесье говорят: *конь, нож, вол*, в Глухове и Нежине – *кунь, нуж, вул*, а за Лубнами – *кинь, нѣж, вил*»⁷.

Не треба спеціально доводити, що ані поняття чистоти мови, ані поняття «грубості» не мають об'єктивних підстав у цих і подібних судженнях, а тільки відбивають соціальну оцінку мовців. Літературна мова не тому літературна, що вона чистіша й «ніжніша», а тому здається витонченішою й чистішою, що вона літературна. Свідчення Шафонського – свідчення про вищість тих говірок, які він зник частіше бачити й чути в літературному оформленні.

Становище починає змінюватися на межі 18 і 19 ст. У своїй книжці «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях», ч. I, виданій 1798 р. в Петербурзі, Яків Мих. Маркович уважає за «грубі» вже не на південь від чернігівських положених говірки – назвімо їх тут і далі умовно полтавськими, – а ті, що лежать на північ від чернігівських, себто в термінології Шафонського литовські або поліські; щождо чернігівських і полтавських говірок, то вони для нього вже стоять на одному рівні. Він пише, що північні мешканці «употребляют грубейшую пищу... Такова участь и наречия их, которое щекочет ухо малороссиянина степной и средней полосы»⁸. Якщо для Шафонського північні говірки були нейтральні, чернігівські – забарвлені позитивно, а полтавські – негативно, то для Марковича негативного забарвлення набрали північні говірки, а чернігівські і полтавські розцінюють однаково. Бачимо переоцінку цінностей, але пріоритету полтавських говірок ще нема.

Цей пріоритет стверджує «Грамматика малороссийского наречия» Ол. Павловського, що її рукопис був викінчений на 1805 рік. Для Павловського зразкові ті говірки, де о чергується з *i*, себто полтавські (південно-західні він не знав), тоді як «ближайшие к Литве и грубейшие малороссияне выговаривают оное так, как у или ю, мешая будто с *i*»⁹. Хоч найближчою для Павловського особисто була саме мова чернігівського типу з чергуванням *o* з *y* або з *и*, як він це часом ненавмисне прозраджує, особливо в тих словах, етимології яких йому була неясна (*далыбу* 32, *магайбу* 44, *пробу* 53, *дзвин* 2, *паньы* ^{Gen pl} 6, 91, *одбрьецья* 85, *потым* 90, *одбрье* 93, у одній *свытыні* 36 та ін.), але він орієнтується на вимову з *i* і запроваджує її скрізь, де тільки міг того допильнувати. Називаючи північні говірки київським нареччям, він прямо констатує переорієнтацію літературної мови на південні говірки: «Однако же я не спорю и в том, что *ныне* (підкреслив я. Ю.Ш.) полтавское наречие киевскому предпочитается, и не без причины»¹⁰.

Так переорієнтація української літературної мови з чернігівської основи на полтавську припадає приблизно на час 1786–1805 рр. Причин її, мабуть, треба шукати в піднесенні Полтави й пізніше Харкова як культурних центрів при одночасному занепаді старих центрів на Чернігівщині. Тут знаходять свій початок ті факти, що стали за основу загально поширеної тези про полтавську (і київську) основу нової української літературної мови, себто мови від часів Котляревського.

Часто повторювані формули легко втрачають свій зміст і стають порожнім загальником, відірваним від фактів. Якщо під говірковою основою літературної мови розуміти певну суму найтиповіших фонетичних, морфологічних і словникових прикмет, то твердження про південно-східну говіркову основу української літературної мови слушне. Але коли приймається, що літературна мова в усьому тому, що робить її с і с т е м о ю, збігається з системою говірки, то це – принаймні в випадку української мови, ані трохи не відповідає дійсності. Українська літературна мова як система збудована на різноговірковій синтезі. Кількісно, мабуть, серед цеглин цієї будови переважають полтавсько-київські, хоч і цього не можна твердити категорично, бо ніхто такої статистики не зробив, якщо взагалі її зробити можливо. Але вирішує тут не кількість.

Деінде я показав участь у українській літературній мові південно-західних елементів і важливість цієї участі, як і шляхи їх проникання до літературної мови¹¹. Та переважна маса цих елементів продирається до літературної мови після 60-х років 19 ст. Чи означає це, що перед цим українська літературна мова, – орієнтовно беручи в межах 1798–1863, – була чистою південно-східною мовою? Досить простого погляду на факти, щоб піддати сумнівові подібні твердження. Найвиразніше це видно в морфології дієслова, де факти ясні навіть для спостерігача, не озброєного лінгвістично. Південно-східні говірки злікували приголосних у першій особі однини дієслів 2 дієвідміни (*хою, молотю, возю, носю*), втратили закінчення *-ть* у 3 особі однини тих таки дієслів не під наголосом (*він ходє, носє*). Були спроби впровадити ці форми в літературну мову (лисавець Тобілевич, слобожанин Олесь, південно-києвлянин Кримський та ін.), але вони не прищепилися. Звичайно кажуть, що тут на перешкоді стала книжна традиція. Але яка книжна традиція? Найдавніша книжна традиція була церковнослов'янська, та вона дала б форми типу *хождю, млождю*... Книжна традиція, про яку тут мова, – це традиція літературної мови, спертої на чернігівські говірки.

Чи вона проявилася тільки в морфології дієслова? Це було б щонайменше дивно.

⁷ Черниговского наместничества топографическое описание... сочиненное... Афанасием Шафонским. Цитую з видання М. Судієнка, Київ 1851, ст. 24–25. Підкреслення мої.

⁸ Цитую за А. Лазаревський. Прегние изыскатели малорусской старины. Киевская старина 47, 1894, ст. 370.

⁹ Ал. Павловский. Грамматика малороссийского наречия... СПб 1818, ст. 4.

¹⁰ Ал. Павловский. Прибавление к грамматике малороссийского наречия, или ответ на рецензию, сделанную (sic!) на оную грамматiku. СПб 1822, ст. 15–16.

¹¹ Юрій Шерех. Галичина в формуванні нової української літературної мови, Мюнхен 1949 (Циклостиль).

Ігнорування чернігівської традиції в розвитку нової літературної мови базується не на дослідженні матеріалу, а радше на деяких теоретичних постулатах. З одного боку, воно випливає з народницького заперечення української літератури перед Котляревським як штучної, схоластичної, протинарної. Котляревський у цій оцінці виступає піонером нового підходу, нової орієнтації – на селянина й його мову, він починає літературну мову заново, на мало не порожньому місці. Усе фальшиве в цій народницькій концепції. Жадна літературна мова не буває народною. Котляревський відтворював радше мову бурсаків-семінаристів і дрібних панів, ніж селян. І нарешті, він був більше продовжувач попередньої традиції, ніж новатор, тим менше – революціонер. Переємність між мовою літератури 18 і 19 ст. далеко більша, ніж це припускається.

Подруге, знову ж таки в народницькому дусі, літературну мову ототожнили з літературою, а літературу з біографією письменників. Полтавського походження Котляревського й київського походження Шевченка вистачило для тези про киево-полтавську основу літературної мови. Тим часом полтавець Котляревський зовсім не конче мав писати достеменно полтавською говіркою, і звенигородчанин Шевченко міг дуже далеко відходити від рідної говірки. Літературна мова – штучний виствір високо розвиненого суспільства, а не відтворення почутого «з уст народу».

У цій статті можна тільки поставити питання. Але, здається, навіть того мало матеріалу, що може бути тут поданий, вистачає для того, щоб висунути такі дві тези:

1. Чернігівська традиція була обмежена, але не припинена в українській літературній мові 19 сторіччя. Протягом усього 19 ст. Чернігівщина істотно впливала на літературну мову, і цей вплив існує й тепер.

2. Для першої половини 19 сторіччя (орієнтовно 1798–1863) змагання чернігівських елементів з полтавськими й південно-київськими було визначальне для формування української літературної мови, як для часу від 1863 р. визначальне було змагання південно-західних елементів (галицьких) із східними (південно-київськими, полтавськими й чернігівськими)¹².

На доказ цих тез наведу деякі факти з мови Павловського, Котляревського й Шевченка.

Павловський у своїй Граматиці, як уже сказано, свідомо орієнтується на полтавський тип мови. Та об'єктивно велику данину він сплачує чернігівському типові. Причин цього було дві. Поперше, Павловський, як я намагаюся довести в іншому місці¹³, біографічно був зв'язаний з околицями Глухова або Путивля, себто з типовими чернігівськими говірками. Подруге, Павловський був зв'язаний з літературою свого часу. Він сам перелічує її головні твори: «Напечатанная и публикою с удовольствием принятая и перелыцованая Виргиліева Енеида; Диалоги рожественській и воскресенській; Вірша, говоренная Запорозьському Гетьману на Вельк-день; Замысл на попа, и еще некоторые»¹⁴.

Згадані діалоги – це, мабуть, інтермедії з «Комическое дѣйствие на Рождество Христово» Митрофана Довгалецького і з «Воскресение мертвых» Георгія Кониського. Вони рясніють такими північно-українськими формами, як *Пархум, остронуг, тулко; рабои, курат* (= рябої, курять), *да* (= та) тощо¹⁵. Вірша на Великдень своєю мовою не така витримано чернігівська, але і вона має в своїй мові сильне північне забарвлення:

а. Спорадично у з о в первісно закритому складі: *пробу*;

б. Спорадично зберігається без змін о в закритому ненаголошеному складі: *дождав, под ноги, карность, подбит, подпряг*;

в. Спорадично ствердіє р: *цара* (Род. відм.);

г. Дав. відм. одн. іменників чол. роду на -у: *Адаму*;

г. Наз. мн. прикметників на -и: *ворота отперти*;

д. Часті нестягнені прикметники: *злии духи, власныи мухи, тое, злии раны*;

е. Дієслова 2 дієвідміни зберігають у 3 особі одн. закінчення -ить не під наголосом: *крутить, мислить*¹⁶.

Яскраво північний характер мови «Замысла на попа» І. Некрашевича, священика с. Вишеньки Остерського повіту, з його *вюн, тюлки, титаруе* (тверде р!), *править* (3 особа одн. з закінченням -ить!)¹⁷ – річ загально відома і не потребує доказів.

Отже, й уся літературна традиція, на яку спирався Павловський, – до «Енеїди» я ще повернуся, – була чернігівська. Біографічні обставини й культурна традиція спільно схилили Павловського всупереч його принциповій настанові на північний характер його мови. Що ж дивного, що знаходимо силу північних елементів і в його фонетиці, і в морфології, і в словнику. У фонетиці, крім уже згаданого спорадичного у, и з о, відзначаю:

а. о зберігається в закритих складах не під наголосом: *гонѣць* (32), *зѣщепка* (36), *лѣскот* (43), *мановѣѣм* (44), *хѣтор* (63) та ін.;

б. Спорадично проявляється акання: *позяхаю* (52), *казявка* (70), *ракѣта* (72);

в. и переходить в і по к, г: *кѣй, кѣтиця* (39), *сокіра* (59), *дорогімы* (89) та ін.¹⁸;

¹² Нагадую, що межу між «полтавськими» й «чернігівськими» говірками я проводжу тут так, що північну частину Полтавщини (приблизно до межі південно-східних і перехідних говірок на мапі Ганцова – див. ЗІФВ ВУАН 4, Київ 1924) розглядаю як частину чернігівських говірок.

¹³ G.Y. Schevelov. «Die Grammatik der kleinrussischen Mundart» von Pavlovskij und ihr Autor. Zeitschrift für slavische Philologie, XXVII, I, 1958.

¹⁴ Павловський, ст. 111. Правопис українських слів зберігаю, за винятком кінцевих ъ, правопис російського тексту в Павловського модернізую.

¹⁵ Беру приклади на вибірку з О. Білецький. Хрестоматія давньої української літератури, Київ 1949, ст. 340, 350.

¹⁶ Там таки, ст. 368–370.

¹⁷ Н. Кістяківська. Твори Івана Некрашевича, Київ 1929, ст. 20.

- г. *р* стверділо: *вечераю* (28), *чвыра* (ЮЗ) та ін.;
 д. *й* по *и* має тенденцію відпадати: *шуты глечычок* (85), *прыдеш* (89) та ін.;
 і. Іменники типу *зілля* мають довгі приголосні плюс *е* (Павловський позначає його *ѣ*): *на-сіньнѣ* (7), *весільнѣ* (28) та ін.;
 є. *д* чергується з *ж* в дієсловах 2 дієвідміни: *паскужу* (50), *шкожу* (66) та ін.
 У морфології Павловський знає:
 а. Дав. одн. іменників чол. роду на *-у*: *пану* (6), *козаку* (98) та ін. Форма на *-ові*, *-еві*, за його словами, «редко употребляется в именах вещей одушевленных...», а *и* того реже в неодушевленных» (6), хоч, відповідно до його високої оцінки південних говірок, ця форма означає, на його думку, «умягчение грубости на речия»;
 б. Нестягнені прикметники: *гарная – гарнеѣ – гарнии* (10);
 в. Наз. відм. мн. прикметників на *-и*: *густы терны* (90);
 г. Займенник *сей* має в непрямих відмінках *i*: *сіх*, *сім*, *сіми* (в літературній мові ці форми відбилися в формі сполучника *буцім* із *будь + сім!*);
 і. У 3 особі одн. дієслів 2 дієвідміни закінчення *-ить* не під наголосом: *крутыть, мутыть* (96) і тільки так.

Нарешті словник Павловського – типово чернігівський, але розмір цієї статті не дає змоги подати докладну аналізу лексики, і я змушений відіслати читача до вже згадуваної моєї статті про Граматику Павловського.

Якщо мова Павловського в намірі – полтавська, а в суті переважно чернігівська, то в Котляревського знаходимо вже перевагу полтавських елементів. Чернігівські елементи в нього не зумовлені біографічно, а завдячені тільки літературній традиції. Проте вони раз-у-раз виступають як варіанти полтавських форм. Н. Янко-Триницька висловила думку, що «варіабельність усіх елементів мови, що так різноманітно виявляється в мові Котляревського, є неминуча на перших етапах розвитку вської літературної мови»¹⁸. Та напевне кількості варіантів була б куди менша в Котляревського, якби він просто фіксував одну – полтавську – говірку і не мав би віддавати данини літературній традиції. А так знаходимо в нього поруч *сирівець*, з південним оформленням, і *яловець*, з північним, (І, 28), од і дуже рідко від, *зомну* (ІІ, 27), *локоть* (ІІ, 28), але *мізок* (ІV, 3); *замуж* (ІІІ, 50); дав. одн. «Він Даресови задасть» (ІІ, 34), але «Дай моему Даресу сили (ІІ, 32); наз. відм. мн. прикметників на *-и*: «Ви... ради мордувать людей» (VІ, 94); часто вживані нестягнені прикметники²⁰; чергування приголосних у 1 особі одн. дієслів 2 дієвідміни: «Я бебехів вам *надсажу*» (ІІ, 21) тощо. Щоправда, вагання в цих категоріях можна знайти і в самих (центрально-) полтавських говірках, де вони завдячені впливові північно-українських говірок, але кількість варіантів у мові Котляревського тяжко пояснити самим посиланням на варіантність полтавських говірок.

Самі варіанти різних списків і видань «Енеїди», зібрані Марковським²¹, показують характеристичні вагання між північними й південними – чернігівськими й полтавськими – формами. Наприклад, на одній лише навання взятій сторінці (155) знаходимо варіанти *пѣзна – позна* (рефлексация о в закритих ненаголошених складах), *гиравы – гиравы* (закінчення наз. відм. мн. прикметників), *да – та, прійшли – пришли* (втрата *й* по *и*), *утихомырся – утихомырсья* (ствердіння *р* чи брак його). Численні збіги лексики Котляревського з словником Павловського, спертим на чернігівські говірки, я наводжу в своїй уже згадуваній статті про Граматику Павловського.

Отже, мова Котляревського при своїй виразній полтавській основі вибрала в себе з літературної традиції чимало чернігівських елементів. Було б цікаво й важливо простежити їх докладніше в Котляревського й котляревців, як і в ранніх романтиків, але рамки цієї статті обмежують мене до самої постанови питання.

Творчість Шевченка не принесла українській літературній мові звільнення від північно-українських елементів, хоч у нього вже годі шукати таких виразно північних проявів, як перехід *о* в *у* тощо, навіть у рештках. Увагу на північно-українські елементи в мові Шевченка звернено вже давно, поскільки йдеться про фонетику й морфологію. Синявський, що вивчав цю сторону мови Шевченка за його рукописами – конечна передумова для студій мови Шевченка, – перелічує типові властивості поетової фонетики й морфології. З них деякі характеризують північні говірки, головне в їх смузі, перехідний до південних говірок. Назву тут ці риси, спрямовуючи за більшим числом прикладів до Синявського:

1. *о*, *е* в закритих складах часто не переходять в *і* не під наголосом, – починаючи від форми *ясен* у перших рядках «Причинної», пор. також: *регот*, *осень*, *окром*²² тощо. Важко сказати, якою мірою можна вбачати в цьому данину літературній традиції. Можливо, що має рацію Синявський, коментуючи це явище так: «Вплив північно-українських говорів у цім саме був досить помітний у тому говорі, що до нього належав Шевченко»²³. Безпосередній вплив говірки міг пробитися також у

¹⁸ Пор. в околицях Яготина й на Роменщині – П. Бузук. Діалектологічний нарис Полтавщини. Український діалектологічний збірник 2 Київ 1929, ст. 173, 194.

¹⁹ (Н.) Янко-Триницька. Паралелізми в мові Ів. Котляревського. Мовознавство 10, 1936, ст. 79.

²⁰ Пор. приклади там таки, ст. 61, 63, 65.

²¹ М. Марковський. Найдавніший список «Енеїди» І.П. Котляревського й деякі думки про генезу цього твору, Київ 1927, ст. 110 і далі.

²² О. Синявський. Елементи Шевченкової мови, їх походження й значення. Культура українського слова, Збірник І. Київ 1930, ст. 13, 14; М. Сулима. Рідко вживані прийменники в Шевченковій мові. Науковий збірник ХХVІ, 1927, ст. 155.

²³ О. Синявський. Дещо про Шевченкову мову. Україна 1925, 1–2, ст. 110.

2. Спорадичне ствердіння *р*: *ликарувати*, гіперичне *крюки*, вагання між *байстрюк* і *байс-трук*²⁴.

Але в дальших випадках годі думати про вплив Шевченкової говірки, якщо навіть припустити слабкі північні впливи на неї:

3. Перед початковим *о*- не буває типового для південно-київських говірок протетичного *г*: *орі-хи*, *виострю*²⁵;

4. Ненаголошені *о*, *у*, за рідкими винятками, не плутаються²⁶;

5. В іменниках типу *зілля* поруч нормального *-а* є випадки з *-е* після подовжених приголосних: *весілле*, *возліссе*, *камінне*²⁷;

6. У дієсловах 2 дієвідміни в 1 особі одн. д переходить у *ж*: *нужу*, *блужу*, *посажу*;

7. Присвійні прикметники в наз. мн. мають закінчення *-и*: *царевы князи*; спорадично також інші прикметники: *мы жонаты*, *булы б багаты*²⁸;

8. Часті нестягнені прикметники. За підрахунком Синявського 833 нестягнені форми на 1892 стягнені²⁹. Варт додати до цього, що дуже часто нестягнені прикметники виступають без стилізаційної функції, не архаїзуючи й не фольклоризуючи мови, як, напр., у «Наймичці»: «Болящая Щодень, щогодина, Ледве чути, питається»;

9. Дієслова 2 дієвідміни в 3 особі одн. зберігають не під наголосом закінчення *-ить*: *побачить*, *голосить*³⁰.

10. Дієприкметники закінчуються на *-ений*, не лише на *-аний* (роблений)³¹.

Синявський хоче розглядати всі ці факти як вияв говірки Шевченка. На його думку, «діалект-на батьківщина Шевченкова займала місце хоч і не на території північно-українського наріччя, але все ж доволі близьке до перехідних на північній основі говірок»³². «Українську мову йому «дала» рідна його Звенигородщина,... коли ще лексично він збагачував її з інших джерел, то така річ як морфологічна структура, а особливо звукова система цілком завдячують Звенигородщині», – вважає Синявський³³.

Пристати на це важко. Північні говірки не сягають так далеко. Що перехідні говірки «доволі близькі», не пояснює появи північних елементів у говірці поетового рідного села. Синявський припускає, що в Шевченка не було активного зацікавлення мовою. Щоб довести це, він посилається на хаотичний рукопис Шевченкових рукописів. Але неухажність до письма не означає неухажності до мови. Шевченко не був байдужий до питань мови. У листі до Корсуна з січня 1842 р. він писав: «Тільки дрюкуйте своєю граматыкою, бо вона мені дуже полюбилась»³⁴. Збірки лексично-фразеологічних матеріалів були в сфері його інтересів. Його високу оцінку «Записок о Южной Руси» П. Куліша³⁵ можна віднести до всіх трьох складників збірки – фольклорних, літературних і мовно-фразеологічних матеріалів.

Далеко природніше буде вбачати в північно-українських елементах мови поета, число яких до речі до часу заслання Шевченка не меншає, а радше більшає, вплив на нього, з одного боку, безпосередньо літературної традиції, а з другого і головне, – вплив його друзів і знайомих з поміщицько-письменницьких кіл. Це був період, коли поет обертався переважно серед цих кіл, і попри часткові відштовхування від них, йому було не легко уникнути їхнього впливу. Цілком природно, що до певної міри Шевченко в манерах і в мові пристосовувався до цього свого нового оточення. У літературу Шевченка впроваджував чернігівець Гребінка (з Пирятинського повіту Полтавської губ.). Ще в Петербурзі до Шевченкового найближчого оточення належали пирятинець В. Григорович і Г. Тарновський з Борзенщини. Оточення мочеморд мало за осередок маєток Віктора Закревського Березові Рудки на Пирятинщині, роман Шевченка з В. Рєпніною відбувався там таки (Яготин). Ми знаходимо Шевченка раз-у-раз то в Тарновського в Качанівці (Борзенщина), то в Лизогуба в Седневі (Чернігівського пов.), у Волховських у Мосівці (Пирятинщина), у Бальменів у Линовицях (Пирятинщина), у Афанасьєва-Чужбинського в Ісківцях (Лубенщина), у Галаганів у Сокиринцях (Прилуччина), у Й. Бодяньського в Густинському монастирі (Прилуччина). Серед знайомих Шевченка ми зустрічаємо Віктора Забілу (Кукурівщина, Борзенського пов.), Солонин, Селецьких, Капністів, Бурковських, Лукашевича – і всі вони зв'язані з тією ж територією і, безперечно, коли говорили по-українськи, вживали говірки чернігівського типу. Мемуарист засвідчує, що багато пань з цього оточення читали Шевченкові його поезії, і «він особливо хвалив чистоту полтавської говірки», – у суті речі це була чернігівська говірка в її південній частині. У Москві Шевченко теж зустрічає насамперед представників північних говірок – О. Бодяньського й М. Щепкіна. Київський період приносить близьке знайомство з вороніжцем Костомаровим і надто з такими виразними чернігівцями, як

²⁴ Синявський. Елементи..., ст. 16–17.

²⁵ Синявський. Елементи..., ст. 19.

²⁶ Синявський. Дещо..., ст. 106.

²⁷ Синявський. Елементи..., ст. 15–16.

²⁸ Синявський. Дещо..., ст. 107;

²⁹ Елементи..., ст. 23.

³⁰ Синявський. Елементи..., ст. 20.

³¹ Синявський. Дещо..., ст. 103.

³² Там таки, ст. 109.

³³ Там таки, ст. 102.

³⁴ Т. Шевченко. Повне видання творів, т. XI. За ред. Павла Зайцева. Варшава–Львів 1935, ст. 19.

³⁵ Там таки, ст. 156.

П. Куліш і В. Білозерський з сестрою. Серед кирило-методіївців можна згадати ще пирятинця Андрузького³⁶.

Розуміється, були серед українських друзів Шевченка й люди з інших теренів, але кількісна і якісна перевага чернігівців не підлягає сумнівові. У цьому слід перше, ніж деінде, шукати причини того, що елементи північно-української традиції української літературної мови не були перекреслені в поетичній мові Шевченка, хоча ролі їх була, звісно, другорядна. Є й прямі вказівки, що «чернігівці» правила деякі твори Шевченка, напр., О. Бодяньський – «Гамалія», П. Куліш – «Наймичку» та ін.³⁷. Майже релігійна шана Кулішева до української мови («Украина и украинский язык сделались теперь моею истинною святынею»³⁸ мала логічним наслідком вимогливість до мови літературних творів, що виходили з-під пера кирило-методіївців.

Виділяти північно-українські елементи в словнику Шевченка при теперішньому стані українського мовознавства, коли не порядкуємо ані словниками говірок, ані словниками мови окремих письменників, а зокрема надто мало знаємо з цього погляду про рідну говірку Шевченкову, – річ майже неможлива. Проте, можна висловити припущення, базуючися між іншим на позначках у словнику Грінченка, що північно-український характер мають такі вжиті Шевченком слова, як *заверюха* («Катерина»), *покотьоло* «кружало» (там таки), *ралець* («Гамалія»), *буцім* «наче» («Сон»), *бадьоритися* (там же), *шматок* «кусень», «кавалок», («Сліпий»), *багно* «болото» («Посланіє»), *цурається* «зрікатися», («Посланіє»), *вадить* «нудить» (там же), *луда* (там же), *ковтун* («Відьма»), *стужа* (там же), *стрига* (там же). Можливо, що ці слова ведуть нас до чернігівських говірок.

Переважна більшість цих слів уже була використана в літературній традиції до Шевченка. Наприклад, у Павловського знаходимо *заверюха* (95), *покотьоло* (52), *шматок* (66), *багно* (25), *цурається* (64), *вадить* (28), *ковтун* (40); *буцім*, *ралець* фігурують у Котляревського. Настанова на використання лексики з різних діалектів може бути проілюстрована вже з «Катерини», де на протязі однієї сторінки читаємо: «Реве, стогне *хуртовина*» – «Утомилась *заверюха*» – «Еге, бачу, яка *фуга!*»

У другій половині 19 ст. чернігівські елементи в мові активно підсилював Куліш, вплив якого був тим більший, що він був не тільки сам письменник, а і редактор, і організатор літератури, до того ж винятково темпераментний і рухливий. Йому разом з Оп. Марковичем завдячує, мабуть, чернігівські елементи своєї мови Марко Вовчок. Пізніше таку ж роллю відіграв Грінченко. Поза цим його вплив виявився в упорядкуванні ним найавторитетнішого словника української мови. Там Грінченко особливо широко використав зібрані ним і іншими на Чернігівщині фолклорні й діалектні матеріали. Та й поза тим питома вага чернігівських елементів у словнику Грінченка, узятих чи то з фолклору, чи то з письменників-чернігівців, незмірно більша, ніж місце Чернігівщини в загальній території України³⁹. А визначальний вплив словника Грінченка на дальший розвиток літературної мови – факт безперечний, хоч і не досліджений у деталях.

Так створилася та ситуація, що в 19–20 ст. північні говірки поволі відступали й відступають перед південно-східними, але вплив північних говірок у їх чернігівському варіанті на літературну мову, хоч і не такий великий, як на початку 19 ст., мав тривалий характер. Він не був такий активний і гвалтовний, як вплив Галичини, тому він не спричиняв таких запальних дискусій. Але своєю сталістю й послідовністю він чимало сприяв синтетичному характерові української літературної мови. Твердження про киево-полтавську основу її (власне, південно-київську й південно-полтавську) і з цього погляду потребує якщо не заперечення, то чимало обмеження, а вся історія літературної мови постає перед очима дослідника далеко складнішим і динамічнішим процесом.

Нью Йорк, 1955.

³⁶ Відомості про знайомих Шевченка в 40 роки беру з книжок О. Кониський. Жизнь украинского поэта Т.Г. Шевченка. Одеса 1898, ст. 129–235; М. Шагинян. Тарас Шевченко. Москва 1946, ст. 140–171; П. Зайцев. Життя Тараса Шевченка. Мюнхен 1955, ст. 48–147. Відомості про походження кирило-методіївців ласкаво подав мені Музей-Архів УВАН у Нью Йорку.

³⁷ У листі до Бодяньського з 13.5.1844 р. Шевченко пише: «Гамалія» не поправлений, як ми з Вами тоді поправляли, бо без мене надрукований полукацапом», – Твори, XI, ст. 30. Про «Наймичку» див. там таки, ст. 187 (Лист до Куліша з 5.12.1857).

³⁸ Лист до Оп. Марковича з 14.3.1846, опублікований В. Міяковським у розвідці «Люди сорокових років» – «За сто літ» 1, Київ 1927, ст. 50. Пор. у цій же публікації дуже цікаві висловлювання на мовні теми в листі Куліша до Костомарова з 27.6.1847 і П. Сердюкова до Куліша (Ст. 53–54, 70–75, особливо ст. 72).

³⁹ Погляд А. Шахматова про недостатню репрезентацію північно-українських говірок у словнику Грінченка («Мы отметили в словаре, собранном редакцией «Киевской старины»..., опущение северно-малорусского лексического материала, лишь случайно проникшего из подвергшихся сплошной выборке этнографических сборников» – А. Шахматов. Отзыв о словаре украинского языка, представленном редакцией журнала «Киевская старина» на соискание премии Н.И. Костомарова. Отчет о присуждении премии Н.И. Костомарова за словарь малорусского наречия 29 декабря 1905 г. СПб. 1906, ст. 10, пор. також ст. 46) в дійсності стосується до говірок Менської, Гродненської, Седлецької й Люблінської губернь (5), себто говірок, найдалі висунених на північ, перехідних до білоруських і південно-білоруських. Про справді чернігівські елементи Шахматов писав: «Впрочем, далеко не весь северно-малорусский материал подвергся исключению. Мы находим в словаре ссылки на тексты, записанные в тех частях Черниговской и Вольнской губерний, также Радомысльского уезда, которые принадлежат к области северно-малорусского наречия» (7–8). З другого боку, як свідчить В. Чапленко (Українська літературна мова, XVII ст. – 1917 р., Нью Йорк 1955, ст. 273), І. Нечуй-Левицький, з властивим йому нахилом перебільшувати, закидав 1905 року й пізніше чернігівську орієнтацію «київській спілці» упорядників мови (С. Єфремов, Грінченко та ін.).

Шуміло Світлана Михайлівна – кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, головна редакторка наукового журналу «Сіверянський літопис», наукова редакторка альманаху «Чернігівські Афіни» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Svitlana – Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor of the Department of the World History and International Relations, T.H. Shevchenko National University “Chernihiv Collegium», editor-in-chief of the scientific journal “Siverian Chronicle», scientific editor of the «The Chernihivian Athens» academic journal (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: shumilosm@gmail.com

Шуміло Віталій Вікторович – кандидат історичних наук, головний редактор наукового альманаху «Чернігівські Афіни», науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Vitaliy – Ph.D. in Historical Sciences, chief editor of the «The Athens of Chernihiv» academic journal, academic secretary of the Lazar Baranovich Research Institute of Religion, at the T.G. Shevchenko “Chernihiv Collegium” National University (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: veraizhizn@gmail.com

YURY SHEVELYOV

CHERNIHIVSHCHINA IN FORMATION OF NEW UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

Publication and commentary by **Svitlana Shumilo, Vitaliy Shumilo**

The purpose of the publication is to update the research of the Ukrainian linguist Yuri Shevelov (1908–2002), devoted to the influence of Chernihiv dialects on the formation of the Ukrainian literary language. **The novelty** of the publication is that this research is being reprinted for the first time since it was published in New York in 1961.

Key words: history of the Ukrainian literary language, Ukrainian dialects, Chernihiv dialects, Kotlyarevskiy, Shevchenko, Grynchenko, Yuriy Shevelov.

Дата подання: 21 листопада 2023 р.

Дата затвердження до друку: 12 січня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Юрій Шевельов. Чернігівщина в формуванні нової української літературної мови / Публікація та коментар Світлани Шуміло, Віталія Шуміла. *Сіверянський літопис*. 2024. № 4. С. 148–155. DOI: 10.58407/litopis.240415.

Цитування за стандартом APA

Yurii Shevelov. (2024). Chernihivshchyna v formuvanni novoi ukrainskoi literaturnoi movy / Publikatsiia ta komentar Svitlany Shumilo, Vitaliia Shumila [Yuriy Shevelov. Chernihivshchina in formation of new Ukrainian literary language / Publication and commentary by Svitlana Shumilo, Vitaliy Shumilo]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 148–155. DOI: 10.58407/litopis.240415.

УДК 94 (477)

Сергій Павленко

ЛИСТ ФРАНЦУЗЬКОГО ДИПЛОМАТА ЖАНА БАЛЮЗА ПРО ЙОГО ПЕРЕБУВАННЯ В БАТУРИНІ В 1704 Р. ТА ЗУСТРІЧ З ІВАНОМ МАЗЕПОЮ – ФАЛЬСИФІКАТ ІСТОРИКА ІЛЬКА БОРЩАКА ЧИ ЙОГО ПЕРЕКЛАД ТЕКСТУ ДЖЕРЕЛА?

DOI: 10.58407/litopis.240416

© С. Павленко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>

Метою статті є спростування тез історика Вадима Ададурова з його монографії, присвяченій інтелектуальній біографії Ілька Борщака, про те, що відомий український дослідник-емігрант сфальшував джерело – лист французького дипломата Жана Балюза, який у ньому ділиться враженнями про його перебування в Батурині в березні 1704 р. та зустріч із гетьманом Іваном Мазепою.

Завдяки проблемно-аналітичному **методу** автор ретельно дослідив-осмислив наявний великий масив джерел, у яких йшлося про поїздку посланця Людовіка XIV в Україну.

Новизною матеріалу є те, що в ньому вперше подані 14 доказів-аргументів, які піддають сумніву оголошення оприлюдненого І. Борщаком листа французького дипломата фальсифікатом, хudoжньою комбінацією фактів таким чином, аби показати гетьмана І. Мазепу в прикрашено-позитивному світі.

Подані у статті факти не тільки підтверджують зміст нотаток Ж. Балюза, а й доповнюють картину його приїзду важливими подробицями контексту подій 1704 р. І. Борщак не міг у 1933 р. знати про місце перебування гетьмана в Україні, про те, що дипломата супроводжувала почесна варта. Звістки про це з'явилися пізніше. Згадки Ж. Балюза про голландські газети, портрет султана в гетьманській резиденції, особливості мови співрозмовника теж підтверджуються джерелами, опублікованими після смерті публікатора документа.

Висновки. Історик І. Борщак не вигадав, а оприлюднив переклад листа Ж. Балюза, текст якого він бачив та опрацьовував. Сумніви В. Ададурова щодо наявності в реальності такого джерела ґрунтуються в першу чергу на тому, що він не знайшов нічого подібного за вказаним публікатором посиланням. Проте це сталося найпевніше через помилку редакції або архівіста при записі шифру документа, що, на жаль, трапляється у практиці дослідників, або у зв'язку з приховуванням першоджерела місцезнаходження цінного листа від недобросовісних конкурентів.

Ключові слова: фальсифікат, лист, Мазепа, Жан Балюз, Борщак, докази.

Оприлюднена в № 152 «Записок наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка» (1933 р.) стаття Ілька Борщака «Мазепа – людина й історичний діяч» містила додаток – «Лист Жана Балюза про Мазепу (1704)», у якому французький дипломат ділиться враженнями про зустріч з гетьманом (подаємо його текст нижче в авторській редакції¹).

¹ «... З Московщини я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька день гостем володаря (Prince) Мазепи, що держить найвищу владу в цій країні. Я мав до нього листа від канцлера Московщини. На кордоні України мене зустріла почесна козацька варта й з великою пошаною доправила до міста Батурина, де в замку резидує володар Мазепа.

Колись він, хоч козак, але знатного шляхетського роду, мав надворну рангу при королі Казимірі. Батько мій і він знали добре, навіть я замолоду бачив п. Мазепу, гарного й стрункого, при дворі (польському. І.Б.).

Знаючи добре, що найвищі почесні міняють людей та що не завжди безпечно нагадувати високом достойникам їх молодість, я, прибувши до Батурина, привітав володаря як найчемніше, як де належить його ранзі, нічого не згадуючи про минуле. Проте він сам перший запитав мене, чи не буду я сином Антуана Балюза. Одержавши від мене позитивну відповідь, володар Мазепа виявив найприхильнішим способом своє вдоволення, що його Прехристиянська Величність має на своїй службі сина його старого приятеля. П. (Пан. – Авт.) Мазепа сам

Ці нотатки посланця Людовіка XIV, власне, нічого не відкривають кардинально нового в тому масиві свідчень, які сьогодні маємо про володаря булави, але вони загалом дають йому концентровано позитивну характеристику. Саме тому враження французько-дипломата дуже широко цитуються в історичній літературі. Образ зверхника України як просвіченого володаря постає у цьому листі досить привабливо.

Разом з тим із цим свідченням є проблема. Його ніхто не бачив, окрім І. Борщака. Не знайшлося воно й за вказаним архівним посиланням. Отже, маємо справу з фальсифікацією або, просто кажучи, з літературним твором І. Борщака?

Велика монографія В. Ададунова «“Переставляючи слова у століттях”: інтелектуальна біографія Ілька Борщака» (Львів: Вид-во УКУ, 2024. 540 с.) дає підстави, звичайно, добре засумніватися в чеснотах, моральних принципах цього дослідника французьких джерел. Вражаюче-докладне вивчення його життєпису, епістолярії, політичної діяльності, співробітництва то з ОДПУ, то з французькою спецслужбою відкриває для читачів світ вихідця з України, що приховував свою єврейську національність, реальну освіту й підтримував протягом багатьох десятиліть у Франції імідж значного експерта-професора з українських питань.

Скажемо так: можливо, автор дещо згустив чорні фарби щодо його особи. Багато істориків як колись, так і зараз поза своїми текстами виглядали і виглядають не досить привабливо. Здобуття престижних статусів, звань, наукових ступенів часто супроводжується й досі вигідними знайомствами, протекціями, завищеними оцінками, лжехарактеристиками, навіть фінансовими заохоченнями. Маємо не десятки, а сотні монографій-компіляцій у багатьох сферах знань (особливо економіки, педагогіки).

Неідеальними є ідеологічні орієнтації багатьох дослідників, участь їх у певних політичних проєктах. Радянські історики часто видавали бажане за дійсне, на догоду політичній кон'юктурі активно займалися підтасовкою фактів. Зрештою багато поважного віку істориків не згадують, або замовчують у власних біографіях свій успішний досвід роботи на кафедрах історії КПРС в наукових та освітніх інституціях.

І. Борщак багато десятиліть виживав у складних для нього умовах під страхом депортації з Франції, без надійних джерел фінансування, заробітку. Попри це, позитивом його життя було те, що він не відрікся від своєї батьківщини України, а навпаки, зробив свідомий вибір у бік ідентифікації, самовизначення себе як українця. Хоча в еміграції йому, очевидно, було б вигідніше пристати до єврейського середовища з його великими комерційними зв'язками, можливостями. Натомість, ретельно приховуючи своє минуле до 1918 р. (звідси час від часу виникали певні неузгодження в його біографічних свідченнях про освіту, батьків, рід), І. Борщак активно проявив себе як публіцист, український редактор і видавець, а також як архівіст, відкривач-пошуковець матеріалів про Україну у фран-

здавав свою молодість і те, що бачив мене не раз у Кракові, а потім, зітхнувши, пропитував: «Eheu! fugaces la-buntur anni!»

Загалом він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами й щодо перфектного й досконалого знання цієї мови може ривалізувати з найкращими нашими опцями єзуїтами. Мова його взагалі добірна й чепурна, правда, як розмовляє, бо більше любить мовчати та слухати інших. При його дворі два лікарі німці, з якими Мазепа розмовляв їх мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька в гетьманській резиденції, говорив італійською мовою. Я розмовляв із господарем України польською та латинською мовою, бо він запевняв мене, що недобре володіє французькою, хоч у молодих літах відвідав Париж і південну Францію, був навіть на принятті в Люврі, коли святкували піренейський мир (1659. І.Б.). Не знаю тільки, чи в цьому твердженні нема якоїсь особливої причини, бо сам бачив у нього газети французькі та голяндські.

Володар Мазепа вже поважного віку на яких десять літ старший за мене. Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, й їздець із нього знаменитий.

Він дуже поважаний у козацькій країні, де народ, загалом свободолюбний і гордий, мало любить тих, що ним володіють. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою військовою відвагою й розкішними приняттями в своїй резиденції для козацької старшини. Я був свідком такого приняття, в якому багато дечого на польський зразок.

Розмова з цим володарем дуже приємна, він має великий досвід у політиці й, у протилежність до московців, слідує й знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив в життє, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки.

Кілька разів я дуже обережно наvertав розмову на сучасну політичну кон'юктуру, але мушу признатися, що нічого певного не міг витягнути від цього володаря. Він належить до тих людей, що воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Все ж гадаю, що ледви чи любить московського царя, бо ані слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя. Одначе про корону польську п. Мазепа не заховав, що вона, мовляв, іде, подібно до стародавнього Риму, до занепаду. Про шведського короля говорив із пошаною, але вважав його за надто молодого. Що особливо було мені приємне – це почуття пошани, яке володар Мазепа виявляв до особи Його Величності (Людовіка XIV. І.Б.), про якого багато розпитував мене й якому прохав засвідчити свою пошану й відданість. Це не звичайна тільки куртуазія, питома п. Мазени, а відповідь, видно, дійсності: в салі його замку, де висять портрети чужоземних володарів, на найвиднішому місці знаходиться гарний портрет І.В. Там же, але в менше відомому місці я бачив портрети цисаря, султана, польського короля та інших володарів» (Додатки. Лист Жана Баюза про Мазепу (1704) (Борщак І. Мазепа – людина й історичний діяч. Записки наукового товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). 1933. № 152. С. 28–30).

цузьких архівах, книгозбірнях. Це все-таки була здібна, талановита людина, яка швидко, самотужки опановувала фахи журналіста, дослідника-архівіста, розслідувача давнини. Рання успіх його публікацій про минуле України та її діячів, на жаль, не сприяв його зростанню як професійного історика. Це було викликано тим, що емігранту, аби вижити, доводилося співпрацювати з багатьма газетами, журналами, які платили гонорари. Він не міг систематично як науковець займатися улюбленою справою, а час від часу відволікався на різні видавничі, громадсько-політичні проекти, які давали пристойні заробітки. Усе ж, попри цю реальність, він, на наш погляд, був на кілька сходинок вище тих журналістів-популяризаторів історії, які переповідали сенсації, почуті з вуст істориків-науковців. І. Борщак шукав нове не в колі знавців певної історичної теми, а в архівах, сховищах рукописів, бібліотеках. Треба віддати належне досліднику: він у Франції знайшов щоденник Пилипа Орлика, а також купу інших цінних документів (вражає звіт архівіста 1924 р. про його розслідування, опублікований в ЗНТШ²). За результатами цього пошуку він підготував досить пристойні наукові публікації («Гетьман Мазепа та тодішня французька преса»³, «Анна Ярославна – королева Франції»⁴, «Orlikiana. Опис невиданих матеріалів про гетьмана Орлика, його родину і оточення»⁵, «Діарій П. Орлика»⁶, «Орлики й Герцики. Генеалогічні замітки»⁷, «Що читав молодий Григор Орлик»⁸, «Гетьман Пилип Орлик у Салоніках»⁹, «В книгозбірні гетьмана Орлика»¹⁰, «Ідея Соборної України в Європі в минулому»¹¹, «Вольтер і Україна»¹², «Арешт Войнаровського»¹³, «Войнаровський, сестрінок гетьмана Івана Мазепи, друг Аврори Кенігсмарк і сибірський в'язень»¹⁴, «Гетьман Пилип Орлик і Франція»¹⁵, «Великий мазепинець Григор Орлик»¹⁶, «Шевченко у Франції: нарис із історії французо-українських взаємин»¹⁷, «Шведчина й французька дипломатія»¹⁸, «Орликіяна: невидані листи П. Орлика до Станіслава Лещинського й до кардинала Флері в 1725 р.»¹⁹ та ін.). Він був першопроходцем із вивчення тем зв'язків гетьманів Б. Хмельницького, К. Розумовського, письменниці Марко Вовчок із Францією, Наполеона з Україною. Не всі ці роботи бездоганні. Деякі з них – це початкові спроби осмислення роздобутих фактів, перші узагальнення, можливо, й дискусійні, помилкові. Так, у газетній статті «Франція й Україна. Козаки Хмельницького під Дюнкеркином» (1922 р.)²⁰ він без точних посилань на фонди архівів оприлюднив низку документів про участь козаків у військових діях у Франції. Пізніші звинувачення автора цього допису, що його джерела «не відповідають фактам»²¹, піддали сумніву Я. Дашкевич²², В. Голобуцький²³. Останній, зокрема, висловився за продовження досліджень у цьому напрямку: «Питання залишається відкритим ... Доказів слід шукати в інших документах. Такими все ж залишаються документи,

² Звідомлення Ілька Борщака з дослідів в архівах Західної Європи, переслане Українській академії наук у Києві. ЗНТШ. 1924. Т. 134–135. С. 241–249.

³ Борщак І. Гетьман Мазепа та тодішня французька преса. *Громадська думка*. Львів, 1920. № 189. 15 серпня. Збруч. URL: <https://zbruc.eu/node/100065>.

⁴ Борщак І. Анна Ярославна – королева Франції. *Стара Україна*. 1925. № 6. С. 99–104.

⁵ Борщак І. Orlikiana. Опис невиданих матеріалів про гетьмана Орлика, його родину і оточення. *Хліборобська Україна*. 1923. Кн. 4. 36. 7–8. С. 341–371.

⁶ Борщак І. Діарій Орлика. *Стара Україна*. 1924. № 9–10.

⁷ Борщак І. Орлики й Герцики. Генеалогічні замітки. *Стара Україна*. 1925. № 11–12. С. 200–201.

⁸ Борщак І. Що читав молодий Григор Орлик. *Стара Україна*. 1925. № 11–12. С. 202.

⁹ Борщак І. Гетьман Пилип Орлик у Салоніках. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. 1993. Т. 1 (L'hetman Orlyk & Salonique 1723–1724. «Revue des Etudes Slaves». Paris, 1951. Т. 27); Борщак І. Гетьман Орлик у Солуні (1723–1724). *Україна*. 1951. Ч. 5. С. 357–361.

¹⁰ Борщак І. В книгозбірні гетьмана Орлика. *Літературно-науковий вісник*. 1923. Кн. XI. С. 260–266.

¹¹ Борщак І. Ідея Соборної України в Європі в минулому: по невиданих документах і стародавніх працях. Париж: Український друкар, 1923. 26 с.

¹² Борщак І. Вольтер і Україна. За невиданими документами. *Україна*. Київ, 1926. Кн. 16. С. 34–42.

¹³ Борщак І. Арешт Войнаровського. ЗНТШ. 1925. Т. 138–140. С. 131–157.

¹⁴ Борщак І. Войнаровський, сестрінок гетьмана І. Мазепи, друг Аврори Кенігсмарк і сибірський в'язень. Львів: Хортиця, 1939. 160 с.

¹⁵ Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція (Сторінки дипломатичної історії). ЗНТШ. 1924. Т. 134–135. С. 79–136; *Український історичний журнал*. 1991. № 8; 9; 11.

¹⁶ Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик. Генерал-поручник Людовика XV-го (1742–1759). 3 невідомих документів з 7 тогочасними ілюстраціями. Львів: Вид-ча кооператива «Червона калина», 1932. 206 с.

¹⁷ Борщак І. Шевченко у Франції: Нарис із історії французо-українських взаємин. Львів: НТШ, 1933. 66 с.

¹⁸ Борщак І. Шведчина й французька дипломатія. *Науковий збірник за рік 1928 / ВУАН*. Історична секція. Київ, 1928. Т. 27. С. 77–88.

¹⁹ Борщак І. Орликіяна: невидані листи П. Орлика до Станіслава Лещинського й до кардинала Флері в 1725 р. *Україна: Українознавство і французьке культурне життя*. Париж, 1953. Зошит 10. С. 826–834.

²⁰ Борщак І. Франція й Україна. Козаки Хмельницького під Дюнкеркином. *Українська трибуна*. Варшава, 1922. Ч. 5. С. 2–6.

²¹ Вергун І. Чи козаки Хмельницького брали участь в облозі Дюнкерку в 1646 р.? *Визвольний шлях*. 1980. Ч. 5. С. 626.

²² Дашкевич Я. Ілько Борщак, історик (Передмова). *Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський: Історичні есе / Ред. і упоряд. Г. Сварник*. Львів: Червона калина, 1991. С. 9.

²³ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. С. 301–315.

наведені І. Борщак». Як би там не було, у сер. 1920-х рр. молодий, амбітний, вражаюче працездатний Борщак своїми розвідками здобув авторитет потужного фахівця з історії українсько-французьких взаємин. Якби він тоді ж потрапив у бюрократичні сита набуття наукових звань, то, ясна річ, їх успішно подолав би і набув докторське звання тощо. Та натомість ентузіаст, щороку зайнятий добуванням фінансів для прожиття родини, виборов лише почесний статус професора у формі визнання його беззаперечних заслуг як у колі читачів численних статей, так і у фаховому середовищі істориків, літературознавців.

Маючи на руках скопійований сенсаційно-інтригуючий величезний щоденник П. Орлика (більше 2000 сторінок²⁴), переклад якого дослідник зробив, але так і не встиг опублікувати²⁵, І. Борщак мав для підтримки іміджу знаного фахівця з історії французько-українських взаємин ще щось додатково вигадувати?

Чи міг у цьому зв'язку історик піти на авантюру – спрямувати свою енергію на виготовлення фальсифікату? Це при тому, що в 1932 р. він сам спростовував два, на його думку, лжеджерела, які сприйняли на віру відомі професори М. Возняк («чутки»²⁶, покладені в основу повідомлення про гетьмана в Кременецькому молитовнику²⁷) та М. Грушевський («3 останніх днів Мазепи в Бендерах» Михайла Чайковського Садики-Паші²⁸). Отже, автор, висловлюючи, на наш погляд, слушні закиди щодо невідповідності поширених літератором Т. Падурою тез про 1632 р. народження володаря булави, взятих ним із непевного свідчення XVIII ст., вирішив вдатися до подібної практики та самому запустити в світ правдоподібний документ тієї доби?

Літературний досвід, певні історичні знання, ясна річ, у нього для цього були. Про це красномовно свідчить його нарис про І. Мазепу, вміщений у 152 номері ЗНТШ (це була виголошена перед тим доповідь у НТШ). Як на нашу думку, на той час ця студія стала кращим коротким загальноючим текстом про буття володаря булави на основі монографій М. Костомарова, Ф. Уманця, М. Устрялова, С. Соловйова, праць О. Лазаревського, Д. Бантиш-Каменського, М. Молчановського, А. Єнсена, А. Фрікселя, Вольтера, Г. Нордберга, деяких мемуарів (П. Гордона, Амера, Юля Юста, де Бонака, Максиміліана Емануеля Віртемберзького, Адлерфельда²⁹), та відкривала наукову мазепіану з проукраїнських позицій. Чи бракувало цій роботі особливого доповнення у вигляді листа Ж. Балюза? Так, його нотатки справді містили низку цікавих подробиць про буття гетьмана у своїй резиденції, молоді роки майбутнього зверхника Гетьманщини. Проте все ж, чесно кажучи, інформаційний потенціал документа кардинально нічого нового не давав мазепіані – хіба що ряд штрихів-доповнень до портрета володаря булави.

У цьому зв'язку чи була нагальна потреба публікатору вдаватися до фактичних злочинних дій у вигляді компонування фальшивки? І. Борщак навряд чи був таким вже наївним початківцем-дилетантом, який сподівався, що опубліковане джерело після нього нікого вже не зацікавить, ніхто не перевірятиме його справжність.

Думаємо, що про ці ризики потрапити в халепу, бути викритим і знеславленим не завтра, так через 100 років, він знав. Адже сам піддавав сумніву використання істориками підозрілого гатунку джерела (прикметна в цьому його стаття-репліка про популярний фальсифікат «Заповіт Петра Великого»³⁰). Крім того, дослідник редагував свої щоденники, виставляючи себе у вигідному світлі. Тобто він давав про позитивний імідж своєї особи в майбутньому. Отже, з огляду на згадане, І. Борщак, на наш погляд, все ж таки побоювся б переступити поріг, за яким усі його попередні знахідки, напрацювання знецінилися б до нуля. Текст перекладеного листа Ж. Балюза теж дає підстави для попереднього висновку.

Розглянемо уважніше його тези, які засвідчують, що станом на 1933 р. І. Борщак при всіх його знаннях не мав можливості дізнатися про деякі деталі реалій з доби 1687–1709 рр.³¹, що стали відомі вже після його смерті.

Перший доказ правдивості написаного міститься в початковому абзаці джерела: «З Московщини я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька днів гостем володаря (Prince) Мазепи, що держить найвищу владу в цій країні. Я мав до нього листа від канцлера Московщини». Не думаємо, що І. Борщак свого часу мав можливість працювати з ко-

²⁴ Борисюк З. Доля архіву Ілька Борщака. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Острого, 2013. Вип. 21. С. 263.

²⁵ Там само. С. 262.

²⁶ Борщак І. Коли народився Мазепа? *Діло*. 1932. 26 квітня. № 91. С. 2–3.

²⁷ Борщак І. Коли народився Мазепа? *Діло*. 1932. 24 квітня. № 90. С. 2–3.

²⁸ Борщак І. Коли народився Мазепа? *Діло*. 1932. 26 квітня. № 91. С. 2.

²⁹ Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана / Автор. пер. з франц. М. Рудницького. Київ: Вид-во СІП «Свенас», 1991. С. 106–107.

³⁰ Борщак І. «Заповіт Петра Великого». *Україна*. 1950. Ч. 3. С. 178–183.

³¹ І. Борщак ще під час спішної підготовки першого видання «Життя Мазепи», як зазначав історик Д. Дорошенко, не ознайомився навіть з важливими працями Ф. Уманця, О. Лазаревського про гетьмана (Адауров В. «Переставляючи слова у століттях»: інтелектуальна біографія Ілька Борщака. Львів: Вид-во УКУ, 2024. С. 301).

лекцією документів похідної канцелярії О. Меншикова (нині зберігається в Науково-історичному архіві Санкт-Петербурзького інституту історії РАН), в якій знайшов би останній та ознайомився б з його змістом. Регест же цього повідомлення Г. Головіна до І. Мазепи (листа захопили разом з іншими паперами в спаленому Батурині 2 листопада 1708 р.) опублікований Т. Таїровою-Яковлевою в «Батуринському архіві»³². Тут важливе для нас датування цього послання 1 березнем. Отже, отримавши 24 лютого³³ від царя грамоту для французького короля Людовіка XIV (написана 23 лютого 1704 р.³⁴), дипломат ще певний час перебував у Москві. Третього тому «Листів і паперів імператора Петра Великого», де йдеться, що Балюз виїхав з Московії в березні³⁵, немає у фондах Національної бібліотеки Франції³⁶. Схоже, цей багатотомний корпус документів дослідник взагалі не взяв до уваги, бо в його студіїх про І. Мазепу, П. Орлика, Г. Орлика, А. Войнаровського ми не знайшли жодного посилання на це видання. А тому І. Борщак навіть не знав про ймовірний місяць завершення дипломатичної місії послання Людовіка XIV в Москві. У Дипломатичному архіві (Archives diplomatiques) Міністерства Європи та закордонних справ Франції усе ж зберігаються донесення Ж. Балюза про його місію в Московію, зокрема й звіт королю з Варшави від 29 серпня 1704 р., у якому в завершальних рядках повідомлено, що канцлер Головін «дав мені паспорт, лист до Мазепи та екіпажі»³⁷. І. Борщак, ясна річ, міг зауважити, що посланець відправлявся з Москви до гетьмана з проханням передати йому лист головного російського урядовця. Та якого місяця відбулася ця подія? Укладачеві «художньої оповіді» було б важливо знати про зустріч дипломата з гетьманом у Батурині. І. Мазепа ж дуже часто був у походах, у справах поза гетьманською столицею, зокрема в Києві, Глухові. Скажімо, у квітні 1704 р. він забезпечував переправу козацьких військ на правий бік Дніпра³⁸, у травні стояв обозом на Сквирщині (поблизу могили Перепетихи)³⁹, 4 червня він перебував під Фастовом, 9 червня – під Паволочю, 1 серпня – під Бердичевом⁴⁰. А оскільки звіт Балюза позначений був 29 серпня, то дипломат мав можливість зустрітись з володарем булavi десь і в польовому таборі у квітні–липні. Отже, фальсифікатор ризикував би вже з перших рядків зробити фатальну помилку, вказавши найвірогідніший для нього пункт перебування гетьмана. Крім цього, гість Батурина, віддавши поклон володарю булavi, міг, переночувавши, поїхати далі. Натомість, як дізнаємося з листа І. Мазепи від 26 березня 1704 р. Г. Головіну, дипломат забарився з від'їздом: «О послѣ французком вашой велможности ознаймую, иж Замешкал тут через три днѣ перекладаючися з саней на возы, котори як на пріездѣ честно от мене принят и во всем удоволствован, так честно и отпущен»⁴¹. Отже, оці три дні, проведені Балюзом в Батурині, цілком відповідають фразі «був кілька день гостем володаря» в документі, опублікованому І. Борщакком.

Другим доказом невигаданості джерела публікатора є рядки, що «на кордоні України мене (Балюза – С.П.) зустріла почесна козацька варта й з великою пошаною допровадила до міста Батурина». І. Борщак міг ознайомитися в доступний для нього літературі про практику зустрічі значних царських послів, зокрема в жовтні 1688 р. Федора Шакловитого (за 25 км від Глухова⁴²), у квітні 1690 р. Бориса Михайлова (за 5 верст від Батурина⁴³). Проте публікатор листа французького дипломата не мав можливості бачити в архіві статейний список російського посла до Османської імперії Петра Толстого, якого в 1702 р. урочисто приймав гетьман І. Мазепа. Історик В. Станіславський, вивчаючи це неопубліковане архівне джерело, зауважив «присутність почесної варті, якої в інших випадках

³² 1704 г., марта 1. Выписка о содержании письма Ф.А. Головина И.С. Мазепе. Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг. / Рук. проекта и сост. д-р ист. наук Т.Г. Таирова-Яковлева; отв. ред. канд. ист. наук Т.А. Базарова. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2014. С. 106.

³³ Письма и бумаги императора Петра Великого (далі – ПБПВ). Санкт-Петербург: Государственная тип-я, 1893. Т. 3. С. 593.

³⁴ Грамота к французскому королю Людовику XIV (1704, февраля 23). С. 35–36.

³⁵ Там само. С. 593.

³⁶ Див.: *Bibliothèque Nationale de France*. URL: <https://catalogue.bnf.fr/rechercher.do?motRecherche=Pis'ma+i+bumagi+Imperatora+Petra+Velikogo&critereRecherche=0&depart=0&facetteModifiee=ok>.

³⁷ Це та інші повідомлення опубліковані ще в 1881 р.: Донесения де-Балюза королю Людовику XIV. Прощальная аудиенция (Варшава, 29 августа 1704). *Сборник Императорского русского исторического общества*. Санкт-Петербург, 1881. Т. 34. С. 37.

³⁸ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург: Тип-я М. Стасюлевича, 1885. Т. 16. С. 251–252.

³⁹ Там само. С. 252.

⁴⁰ Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / Упор. І. Бутича, В. Ринсевича (далі – УІМ-2). Київ–Львів: НТШ, 2006. Кн. II. С. 664.

⁴¹ Цит. за: Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа – дипломат: Жан Балюз глазами гетмана. *Academia. Terra Historiae*. Студії на пошану Валерія Смоля: У 2-х кн. Київ: Ін-т історії України Національної академії наук України, ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», 2020. Кн. 2. С. 408.

⁴² Востоков А. Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. *Киевская старина*. 1890. Май. С. 201.

⁴³ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Т. 16. С. 51.

(ідеться про документи щодо приїзду в Гетьманщину в останній чверті XVII ст. високопосадовців, дипломатів – С.П.) не згадано»⁴⁴. Російського посла П. Толстого в червні 1702 р. спочатку супроводжували 50 козаків Ямпільської сотні, далі 73 гетьманці – Воронізької, потім 70 вояк – Борзнянської сотень⁴⁵. Зазначимо, що в сер. 1690-х рр. на базі засеймських сотень почалося утворення гетьманської гвардії. «А по взятю Казикермена (1695 р. – С.П.) козаки сей со[тні] Янполской одказани од полку, а прилучени собенно (!) до бунчука г[ет]манского», – зазначено в описі Ямполя близько 1720 р.⁴⁶ Ці гетьманці, а також глухівські козаки, оскільки жили на кордоні з Московією, і стали тими гвардійцями, в обов'язки яких входила церемонія зустрічі, супроводу знатних осіб, дипломатів до Батурина. Тобто важливих гостей гетьман на злами 1690–1700-х рр. наказував зустрічати на кордоні, з церемоніальною почесною вартою. Це й підмітив посол.

Третім важливим доказом реальності написаного є фраза свідка зустрічі: «Загалом він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами». Зазначимо, що багато співрозмовників гетьмана у споминах і щоденниках відзначали добре знання Мазепою латинської мови. Але в нашому випадку йдеться не тільки про вправне володіння нею, а й підкреслюється особливість мовної комунікації володаря Гетьманщини з іноземцями. Звернення гетьмана до польських урядовців, зверхників, відшукані в архівах Польщі та опубліковані завдяки зусиллям О. Субтельного⁴⁷, Ю. Мицика⁴⁸, підтверджують сказане Балюзом. Саме з них дізнаємося про стиль кореспонденції володаря булави – його листи, написані польською мовою, густо помережені латинськими афоризмами, ідіомами. Ці тексти – метафоричні, багатозначні за змістом. Вони були зрозумілі лише випускникам колегіумів, академій того часу. Ясна річ, це листування не міг бачити І. Борщак.

Четвертим доказом правдивості листа Балюза є заувага в ньому, що дипломат «сам бачив у нього (Мазепа – С.П.) газети французькі та голяндські». Річ у тому, що Іван Мазепа знав нідерландську мову, бо вивчав у голландському місті Девентер артилерійську справу⁴⁹. Тут у реєстрі «Хезеллен Бук» є запис: «Йоаннес Колединьскі, нобілес польонус»⁵⁰. У цьому томі історії «Армії Нідерландських Штатів» в додатках, написаних генералами Тер Аа і де Бас, говориться про те, що «Йоаннес Колединьскі, пізніший козацький гетьман Мазепа, був один рік у Нідерландах при відливі гармат Віллема Вегеваарда у Девентер»⁵¹. У цьому місті вчився артилерійському мистецтву і Ю. Немирич, який теж реєструвався як «польонус»⁵². Таким чином володар булави міг читати голландські новини для кращого розуміння політичної ситуації в Європі. Відомості про навчання Мазепа в Девентері з'явилися вже після смерті І. Борщака. Тому дослідник, якби планував скомпонувати фейк, навряд чи б вставив у текст фальшивки фразу про те, що Балюз бачив у гетьмана голландські газети, бо так йому чогось спало на думку. Натомість дослідник у листі від 8 травня 1932 р. до Сергія Шелухіна навіть категорично заперечував «перебування Мазепа в Голландії. Все це добре. Тільки він там ніколи не був»⁵³. У 152 томі ЗНТШ він висловився дещо обережніше: «Польські вказівки про перебування Мазепа в Нідерландах викликають деякі сумніви»⁵⁴. Останні твердження І. Борщака явно йшли врозріз зі змістом листа Ж. Балюза. Фальсифікатор джерела, маючи впевненість, що володар булави ніколи не заїжджав у Нідерланди, не насмівся б натякнути про його зацікавленість пресою цієї країни. Адже для її читання ще потрібно було б мати в Батурині перекладача.

П'ятий доказ нефальшивості джерела криється у фразі Балюза про зізнання самого гетьмана, що він «недобре володіє французькою, хоч у молодих літах відвідав Париж і

⁴⁴ Станіславський В. Подорож російського посла Петра Толстого до Туреччини теренами Гетьманщини та Правобережжя в 1702 р.: дипломатичні прийоми, дорожні випадки, взаємини з Іваном Мазепою та Семеном Палієм. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2017. Вип. 13–14. С. 294.

⁴⁵ Там само. С. 298–299.

⁴⁶ Тарасенко І., Мицик Ю. Не раніше 1720 р. Опис м. Ямпіль і його околиць. *Сіверянський літопис*. 2022. № 3. С. 67.

⁴⁷ Subtelny O. On the eve of Poltava: the letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski 1704–1708 (Напередодні Полтави: листи Івана Мазепа до Адама Синявського 1704–1708). New York, 1975. (Переклад частини цих листів див.: Листи гетьмана Івана Мазепа, написані у 1708 р. до великого коронного гетьмана речі Посполитої Адама Сенявського / Переклад-реконструкція зі старопольської та латини В. Пилипенка. *Сіверянський літопис*. 2016. № 3. С. 81–88).

⁴⁸ Листи гетьмана І. Мазепа до державних діячів речі Посполитої (1703–1708 рр.) / Переклад зі старопольської та латини Ю. Мицика та О. Циганок. *Сіверянський літопис*. 2016. № 5. С. 94–100; Мешковой М., Мицик Ю. Листи гетьмана Івана Мазепа до коронного гетьмана Речі Посполитої Адама Сенявського (Ч. 1). *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 57–65; Їх же. Невідомий лист гетьмана Івана Мазепа до бельзького воєводи Адама Сенявського. *Сіверянський літопис*. 2022. № 3. С. 84–86.

⁴⁹ Мацьків Т. Князь Іван Мазепа – гетьман України (1939–1709). *Український історик*. 1979. № 1–4. С. 59.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само.

⁵³ Ададуров В. «Переставляючи слова у століттях»... С. 317.

⁵⁴ Борщак І. Мазепа – людина й історичний діяч. С. 4.

південну Францію». Сучасний польський історик Р. Антонь у монографії про генерала артилерії Мартіна Конського, розповідаючи про юність цього діяча, писав, що король Ян Казимир «щороку за власний кошт відправляв за кордон трьох молодих і талановитих шляхтичів для вивчення істинно європейської вишуканості, мов, набуття знань і практики в галузі військової науки»⁵⁵. Разом з М. Конським у цю трійку обранців потрапив і юний І. Мазепа (Ян Колединський)⁵⁶. «Це був родовитий шляхтич (ідеться про І. Мазепу – С.П.) руських країв: у молодих літах його послав король Ян Казимир до іноземних країн (бо цей король мав то благочестивий звичай щорічно висилати своїм королівським коштом по три особи з польської шляхти на трирічне навчання до іноземних країн)»⁵⁷ – писав про це відомий польський літописець Еразм II Отвіновський, який жив у ті часи⁵⁸. Правдоподібно третім стипендіатом був український шляхтич, майбутній польський полковник Василь Іскрицький⁵⁹, який «вихований на королівському дворі, навчений тривалими подорожами королівським коштом»⁶⁰. Польські зверхники не випадково посилали його до І. Мазепа із секретними та дипломатичними місіями в 1682 р., 1688 р., 1690 р., хотіли призначити його резидентом при українському гетьмані в 1696 р.⁶¹ Хоча історики не мають одноставності щодо датування років навчання цієї трійці, все ж вони спільні в тому, що воно проходило у Франції, Італії, Нідерландах⁶².

Шостим доказом підтвердження змісту листа Балюза є його спомин про те, що «Мазепа сам згадав свою молодість, і те, що бачив мене не раз у Кракові». Мазепинський канцелярист С. Величко, фіксуючи біографічні подробиці гетьмана, зазначав, що курс філософії той пройшов у Польщі. Цю дисципліну тоді вивчали два роки⁶³. Низка подробиць схиляють нас до думки, що він навчався в Краківській академії. Ян Казимир послав за кордон трьох шляхтичів, у числі яких М. Конський закінчив саме цей навчальний зв'язок⁶⁴. Отже, імовірно, польський король відібрав саме з Краківської академії кращих своїх стипендіатів. Таким чином, Балюз міг таки бачитися з майбутнім гетьманом у Кракові.

Сьомим підтвердженням реальності буття джерела-листа є заувага Ж. Балюза, що «при його (Мазепа – С.П.) дворі два лікарі німці, з якими Мазепа розмовляв їх мовою». Відомо, що в листопаді 1703 р. володар булави приїхав у Москву з кількома генеральними старшинами, зокрема генеральним осавулом Іваном Скоропадським, генеральним бунчужним Михайлом Гамалією та супроводом чисельністю 156 чоловік⁶⁵. У складі цього гетьманського посольства були також аптекар Самійло Вікнер⁶⁶, лікар Анастасій Гречанин⁶⁷. Перший був за прізвиськом явно німець. Пилип Орлик у листі до Стефана Яворського згадував про нього: «Мнѣ приказал (гетьман – С.П.) написать ему инструкцію до графа Пипера латинским діалектом, з которой учинил перевод **по нѣмецку аптекарь его, Мазепы**»⁶⁸. Тобто цей фахівець у медичній сфері продовжував служити і в 1708 р.

А. Гречанин – правдоподібно грек, який міг знати німецьку і спілкуватися нею, оскільки грецькою мовою він не порозумівся б без перекладача з українським зверхником. Француз обох цих фахівців своєї справи ідентифікував як лікарів. Додамо до цього, що Мазепа час від часу звертався в Малоросійський приказ до головних урядовців Московії з проханнями надіслати в Батурин лікарів. У Москві за правління Петра I провідні позиції в медичній сфері займали найняті на службу фахівці-німці⁶⁹.

⁵⁵ Antoń R. Ród Kackich vel Kątskich z Kątów H. Brochwicz: przyczynek do dziejów rodów rycerskich Małopolski: studium historyczno-genealogiczne od połowy XIV w. Krosno: «Ruthenus», 2021. S. 76.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Україна доби Івана Мазепа. 1708–1709 рр. в документальних джерелах (далі – УДІМ) / Упор. С. Павленко. Київ: Мистецтво, 2019. С. 451.

⁵⁸ Мицик Ю. Малоизвестное джерело мазепинської доби. *Воєнна історія*. 2009. № 4. С. 93.

⁵⁹ Дет. про нього див.: Павленко С. Гетьман Іван Мазепа. Перше п'ятиріччя правління. Київ: Мистецтво, 2021. С. 55–60.

⁶⁰ Мицик Ю. З джерел до секретної місії Василя Іскрицького 1682 р. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2005. Вип. 5. С. 560.

⁶¹ Wagner M. Stanisław Jabłonowski (1634–1702). Polityk i dowódca. Zabrze: Inforteditions, 2020. T. II. S. 157.

⁶² Antoń R. Ród Kackich vel Kątskich z Kątów... S. 75–76; Salamon P. Marcin Kazimierz Kątski (1635–1710). Zarys biograficzny. Kraków, 2013. S. 34–37; Marcin K. Polski Słownik Biograficzny. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1966–1967. T. 12. S. 316.

⁶³ Вишне夫斯基 Д. Киевская академия в первой пол. XVIII ст. Киев: Тип-я И.И. Горбунова, 1903. С. 93.

⁶⁴ Wagner M. «Lud ognisty» dawniej Rzeczypospolitej. Studia z dziejów artylerii polskiej XVII w. Połomia: INFORTeditions, 2022. S. 25.

⁶⁵ Выписка о приезде и отпуске гетмана Мазепы октября с 24 ноября по 29 число 1703 г. *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського*. Ф. VIII. Од. зб. 223/96. Арк. 557–558.

⁶⁶ Там само. Арк. 592.

⁶⁷ Там само. Арк. 558.

⁶⁸ Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського. 1/12 липня 1721 р. *Пилип Орлик і мазепинці. Джерела* / Упор. Т. Таїрова-Яковлева. Київ: ТОВ Вид-во «Кліо», 2022. С. 38.

⁶⁹ Дет. див.: Рихтер В. История медицины в России. Москва: Университетская тип-я, 1820. Ч. II. С. 305–352.

Восьмим доказом правдивості інформації, поданої в листі Ж. Балюза, є рядки про те, що гетьман славився «розкішними приняттями в своїй резиденції для козацької старшини». «Я був свідком такого приняття, в якому багато дечого на польський зразок», – додав дипломат. Зайнявши резиденцію Самойловича, у 1687 р. І. Мазепа, як писав С. Величко, «влаштував упродовж немалого часу зі своїми старшинами часті, мало не щоденні, багаті й пишні бенкети та гулянки»⁷⁰. І. Борщак, певна річ, міг запозичити це реальне свідчення як доповнення для компонування власного джерела. «Літопис» він читав і посилався на нього. Разом із тим відомо, що Ж. Балюз був у Батурині орієнтовно в першій половині третьої декади березня 1704 р. (24 березня⁷¹, 26 березня⁷² І. Мазепа звітував про його триденне перебування в резиденції – С.П.). Чи був тоді якийсь збір старшини в гетьманській столиці? Гадаємо, що в ті дні в Батурині проходив старшинський з'їзд, який традиційно збирався щороку після Світлої Неділі. Проте Великдень 1704 р. святкували 16 квітня⁷³. Перенесення старшинського форуму на раніший час було пов'язане насамперед із мобілізаційними заходами. Саме 21 березня⁷⁴, для зачитування полковникам, сотникам, генеральним старшинам, І. Мазепа отримав грамоту Петра I від 15 березня про організацію захисту України від неприятелів⁷⁵. Канцлер Ф. Головін навздогін писав гетьману, «чтоб он, Мазепа, все свои полки к тому имел в готовности»⁷⁶. А вже наступного дня після Великдня, 17 квітня, Мазепа доповідав Ф. Головіну про те, що виступає в похід для підтримки Августа II⁷⁷. Отже, як і в попередні роки, перед військовою кампанією, напередодні походу старшини, значні військові товариші (як дізнаємося з універсалів, 20 березня, зокрема, були в Батурині Андрій Кандиба, Юрій Харевич, Григорій Костенецький⁷⁸; 23–24 березня – Дем'ян Мокрієвич⁷⁹ та Самійло Мокрієвич⁸⁰) зібралися за день-два для швидкого погодження дій. Тому Ж. Балюз якщо й не брав участь у роботі цього з'їзду, оскільки без знання мови не знав би, про що вели мову старшини, але на бенкет верхівки козацького товариства його явно запросили як почесного гостя.

Дев'ятим доказом достовірності листа Ж. Балюза є фраза: «Він (Мазепа – С.П.) показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив в життю, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки». Якщо б І. Борщак фантазував, компонуючи текст джерела, то він не помилився б, пишучи про велику гетьманську книгозбірню. Володар булави практично щорічно отримував книги з друкарень Чернігова, Києво-Печерської лаври з присвятою йому як благодійнику-титору Православної Церкви. Він захоплювався поезією й сам писав. Отже, як поет і державник він цікавився книжковими новинками, які мав можливість діставати з усіх усюд. Що ж до колекції зброї, то писати про неї, не маючи навіть натяку в якихось мемуарах про неї, було б ризиковано. Тим часом в описі майна гетьмана І. Самойловича⁸¹ та його синів фігурувала велика збірка мушкетів, пищалей⁸², пістолів⁸³, карабінів⁸⁴ німецького, турецького та російського по-

⁷⁰ Величко С. Літопис / Пер. з книжної укр. мови, вст. ст., комент. В. Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1991. Т. 2. С. 361–362.

⁷¹ Письмо гетмана Мазепы к боярину Федору Головину ... о проезжавшем через Батурин французском послѣ и о своих с ним разговорах (1704, 24 марта). *Російський державний архів давніх актів* (далі – РДАДА). Ф. 124. Оп. 3.1704. Спр. 1341. Арк. 1–4, 1.

⁷² Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа – дипломат... С. 408.

⁷³ Крылов А. Визит святителя Димитрия Ростовского в Чернигов в 1704 г. *История и культура Ростовской земли*: Мат. конф. 2015 г. Ростов, 2016. С. 99.

⁷⁴ 1704 г., марта 15. Грамота Петра I И.С. Мазепе о защите Украины от неприятеля. Батуринский архив. С. 113.

⁷⁵ Там само. С. 111–112.

⁷⁶ 1704 г., марта 19. Выписка о содержании письма Ф.А. Головина И.С. Мазепе. Батуринский архив. С. 113.

⁷⁷ Письмо гетмана Мазепы к боярину Федору Головину о скором выступлении своем в поход против неповинуящихся королю Августу поляков (1704 г., 17 апреля). *РДАДА*. Ф. 124. Оп. 3.1704. Спр. 1348. Арк. 1–7, 1.

⁷⁸ 1704, березня 20. Батурин. Універсал Івана Мазепи про надання в річну оренду конотопському сотникові Андрію Кандибі та значним військовим товаришам Юрію Харевичу і Григорію Костенецькому горілчаних, тютюнових та дьогтьових шинків. УІМ-2. С. 328.

⁷⁹ 1704, березня 23. Батурин. Універсал гетьмана І. Мазепи Дем'яну Мокрієвичу на села Сібереж та Ямища. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах* / Упор. С. Павленко. Київ: Вид-чий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. № 114. С. 97.

⁸⁰ 1704 березня 24. Батурин. Універсал гетьмана І. Мазепи Самійлу Мокрієвичу на Ройську слободу та млини на річках Снов та Білоус. *Там само*. № 115. С. 97–98.

⁸¹ 1690 г. Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову. *Русская историческая библиотека, издаваемая археографическою комиссией*. Санкт-Петербург: Тип-я Ф. Еллеонского, 1884. Т. 8. С. 949–1204.

⁸² «14 пищалей и мушкетов». (тут і далі: Там само. С. 1148); «6 пищалей винтованных, нарезаны костми. Пищаль турецкая енчарная, насечена золотом и серебром, ложа нарезана костми» (С. 1077); «18 главных и квинтованных пищалей» (С. 1121); «Пищаль, ствол насечен золотом, замок вызолочен сплош, ложа под раковинами» (С. 1137); «пищаль турецкая круглая, ствол красного железа насечен серебром и золотом» (С. 1148); «Пара пищалей русского дела вынтованных» (С. 1148); «Пищаль немецкая с шкоцким замком, круглая» (С. 1148); «2 пищали яничени» (С. 1160); «Пищаль янчарка турецкая, ствол железа вытого, насечена серебром» (С. 1202).

⁸³ «5 пар пистолетов с шкоцкими замками» (Там само. С. 1136); «Пара пистолей в суконных красных мешечках» (С. 1174); «Пара пистолетов двоеручных, насеканы золотом, ложки костяные, 4 пары пистолетов с шкоцкими

ходження. Крім того, володар булави в 1672–1687 рр. став власником десятих коштовних ножів, мечів, палахів⁸⁵, шестоперів⁸⁶, буздуганів⁸⁷, булав⁸⁸, списів⁸⁹, луків⁹⁰, шабель⁹¹. Немає сумніву, що все це стало основою формування мазепинської колекції зброї⁹², до якої додалися трофеї, отримані після взяття Казикермана (1695 р.), Бихова (1702 р.), прибалтійських містечок (1701–1702 рр.)

Десятим доказом правдивості зображеного в листі Ж. Балюза є французький оригінал його тексту, який не був опублікований разом з перекладом, але з яким мав справу І. Борщак. У 1932 р. він повідомив у газеті «Діло» про важливу для нього знахідку, а також про те, що незабаром її оприлюднить⁹³ у французькій пресі⁹⁴. У надрукованій в 152 томі ЗНТШ праці Борщака про Мазепу є фраза «в салі (мається на увазі залі – С.П.) його замку, де висять портрети чужоземних володарів». Так публікатор переклав цей фрагмент тексту, але дещо неправильно. У І. Мазепи з 1700 р. головним осідком його буття був новозбудований палацово-парковий комплекс на Гончарівці. Перекладач же з французької «Івана Мазепи» І. Борщака та Р. Мартеля Михайло Рудницький, додаючи в нове видання для українських читачів знайдений лист Ж. Балюза, подав з останнього цей фрагмент вправніше та правильніше – «в залі його **резиденції**»⁹⁵, тобто мався на увазі вже гетьманський палац, а не Замок (Цитадель), де, може, й відбувалися церемонії зустрічей гостей, але там приміщення офісу було старе, затісне, не відповідало новим вимогам. Саме тому Гончарівська резиденція з великою картинною галереєю, збіркою зброї, бібліотекою стала місцем демонстрування гетьманом величчя його влади як зверхника козаків. Два тексти листа Балюза, опубліковані в 152 томі ЗНТШ («науковий») та накладом «Червоної калини» у Львові⁹⁶ («популяризаційний») дещо відрізняються. Якби це було редагування, то виправлялися б певні слова, вирази. А тут явно перекладач перекладав з французького оригіналу, а не переписував речення на свій смак з наукової праці. Скажімо, І. Борщак переклад одного абзацу для публікації в 152 томі ЗНТШ зробив у такій редакції: «Я мав до нього листа від канцлера *Московицини* (тут і далі курсивом показуємо відмінності в текстах – С.П.). На кордоні України мене зустріла почесна козацька варта й з великою пошаною *допровадила* до міста Батурина, де в замку *резидує* володар Мазепа. Колись він, *хоч козак, але знатного шляхетського роду*, мав надворну рангу при королі Казимирі. *Батько мій і він зналися добре*». М. Рудницький переклав ці речення дещо по-інакшому: «Я мав до нього *лист* від канцлера *московського*. На *кордонах* України мене зустріла почесна козацька варта і з великою шанною *ввела* до міста Батурина, де в замку *править* володар Мазепа. Колись він, *хоча козацького походження, але із славного шляхетського роду*, мав *придворну* рангу при королі Казимирі. *Мій батько знався з ним добре*». Треба зазначити, що перекладач явно робив свою роботу, не знайомлячись із текстом, опублікованим у

замками, дулы и каптуры насеканые золотом. Пара пистолетов з розними замками, дулы насеканы золотом, и коптуры и ложи насеканы серебром. Пара пистолетов з шкоцкими замками, оправа железная» (С. 1196).

⁸⁴ «Карабин двоерульной з замком шкоцким» (С. 1077).

⁸⁵ «Меч, ножны серебряные, на ножнах наконецник, да под крижем и криж и черен золочение местами» (Там само. С. 1083); «Палаш, рукоятки, обвита медью, ножны под красною кожею, криж железной золоченой, наконецник серебряной» (С. 1059); «Палаш, ножны под бархатом под красным, оправа серебряная золоченая сплошь, криж обливной серебряной золоченой, по крижу змеиные головки, рукоятка серебряная золочена сплошь, на конце левик» (С. 1082); «Палаш насеканой золотом и серебром» (С. 1189).

⁸⁶ Ударна ручна зброя, різновид пернача, голівка якого мала 6 металевих пластин: «Шестопер серебряной золоченой, рукоятъ деревеная обшита черною кожею, на рукоятки вверху, ниже шестопера, да на конце оковано серебром. Другой шестопер железной прорезной вызолочен, в том же шестопере вделан в нем пистолет с шкоцким замком» (Там само. С. 1146).

⁸⁷ Ударна ручна зброя, на голівці якої були гострі шипи: «15 буздуганов железных» (Там само. С. 1077); 9 срібних буздуганів (С. 1065–1066).

⁸⁸ В описі представлено 10 срібних булав (вид холодної зброї, а також символ влади), деякі були позолочені.

⁸⁹ «Копье завершеное обшито кожею красною, а по той кожи писано золотом, а в том копье пистол» (Там само. С. 1045); «Одно копье» (С. 1197); «Две списы развертные киевской работы, в них писано леты кожею красною» (С. 1149).

⁹⁰ «5 луков турецкие» (Там само. С. 1084); «2 лука старые турецкие» (С. 1148); «6 луков турецких» (С. 1202).

⁹¹ Сабля, ножны хозу черного, криж и оправа золотые, и в той в оправе 315 каменей больших и малых и искаряхонтовых красных изумрудных, да 30 искор алмазных; полоса булатная, на полосе з одной стороны насечено золотом орабскими литерами, з другой стороны насечено золотом в кругу звезда; по спинке с обе стороны койма насечена золотом же» (Там само. С. 1081); «Сабля ... в оправе 66 каменей изумрудных и яхонтовых красных» (С. 1081) «Сабля ... в оправе 257 каменей ахонтовых красных и изумрудных» (С. 1082); «Сабля ... в оправе 177 каменей яхонтовых и изумрудных» (С. 1082); «Сабля литовская, ножны хозу черного, оправа и криж серебряные золочение сплошь» (С. 1083); «сабля грецкая» (С. 1102).

⁹² «А в той великих государей грамоте написано: которое золото и серебро на ружье и на зброе и на конских нарядех и на иных вещех, велено оддать их великих государей подданому, войска запорожского обоим сторонам Днепра гетману Ивану Степановичу Мазепе в войсковой скрб» (Там само. С. 955–956).

⁹³ Це питання ніким не вивчалось. Можливо, І. Борщак і опублікував цей лист у якійсь з французьких газет.

⁹⁴ Борщак І. Коли народився Мазепа? *Діло*. 1932. 27 квітня. № 92. С. 2.

⁹⁵ Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. С. 38.

⁹⁶ Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. Львів: Червона калина, 1933.

152 томі ЗНТШ. Про це свідчать окремі слова, фрази, які не покращили попередньо опубліковане джерело. Так, М. Рудницький сформулював досить кострубато зміст речення: «Володар Мазепа вже поважного віку, з яких (?) десять років старший за мене». У І. Борщака воно виглядає теж плутано, але краще: «Володар Мазепа вже поважного віку на яких десять літ старший за мене».

Одинадцятим доказом невигаданості листа є спостереження посла, що він «в менше видному місці ... бачив портрети цісаря, султана (виділено нами – С.П.), польського короля». Не думаємо, що у цей перелік І. Борщак наважився б поставити зверхника Османської імперії. Оскільки османи та лівобережні гетьманці переважно вважалися ворогами до 1700 р., а які взаємовідносини між ними настали після укладення Константинопольського мирного договору, необхідно було ще з'ясувати в спеціалізованій літературі. Така дрібниця вимагала досить великих затрат часу, що навряд чи міг дозволити собі комбінатор фальсифікату. У той самий час у Батурині з 23 грудня 1703 р. по 30 січня 1704 р.⁹⁷ перебував турецький посол Ногайли Мехмед Мустафа-ага⁹⁸ (в джерелах фігурує здебільшого як Мустафа-ага⁹⁹ – С.П.), який «у гетьмана несколько позадержен»¹⁰⁰. Через зайнятість Петра I гостя 39 днів стримували в гетьманській столиці. У Москву турецький дипломат потрапив лише 19 лютого¹⁰¹. Думаємо, що це він привіз І. Мазепі в подарунок портрет нового султана Ахмета III (зайняв престол в результаті заклоту яничар у серпні 1703 р.). Традиція дарування «персон» володарів¹⁰², зокрема і прикрашених діамантами¹⁰³, входила в тогочасний дипломатичний протокол, що відповідав «обычаю иностранных государей»¹⁰⁴. Тим паче, Мустафа-ага, «будучи на Москве, зело домогался непрестанно у его царского величества, чтоб ему дать повелел свою персону, ту, которая стояла на триумфальных воротах у архиерея Резанского ... написанная зело изрядно»¹⁰⁵. Зазначимо, що турецький посланець отриманий портрет царя згодом «при отъезде своем кинул под лавку на постоялом своем дворе в Каменном Затоне, изрезав и заморав ону ругательно всяким смрадом»¹⁰⁶. Причиною цього стала образа на Петра I, який, як пізніше розповідав мазепинському посланцю Згурі Стилевичу сераскер Юсуф-паша, «не токмо з обыклого честию, которая от всех монархов Порте дается, не приято на Москве, но и в далекую сторону оного запроважено и там его за так тесный и крепкий караул засажено, что не токмо людей, но и света Божего з людьми своими не мог выдети»¹⁰⁷. Дипломат, як видно, залишив добрі спомины про своє перебування в Батурині, бо Юсуф-паша зауважив, що Мазепа «яко человек благоразумный и в[о] всем всесовершенно искусный, о чом и мы добре знаемо»¹⁰⁸. Тобто в Батурині гетьман справив на турка позитивне враження як своїми розмовами, так і організовуючи його дозвілля (музика, полювання й т. п.). Тому, побачивши в його палаці на Гончарівці портрети володарів, він правдоподібно додав у цю галерею й привезений. До речі, в діаріюш П. Орлик згадує добрим словом цього дипломата в нотатках за квітень 1722 р. – «поїхав у кареті до Мустафи-Аги, чоловіка, якого я знаю»¹⁰⁹. Вони бачилися ще в Батурині під час тих відвідин, коли цей турецький посланець також перекладав для гінців Юсуф-паші з Бендер¹¹⁰.

Тепер розглянемо головні аргументи В. Ададунова щодо фальсифікації листа Ж. Балюза. Він вважає, що І. Борщак потрапив у пастку, компонує нотатки французького дипломата про І. Мазепу з описом зовнішності останнього, пишучи, що у нього «руки тонкі й білі, як у жінки»¹¹¹. На думку доктора історичних наук, фальсифікатор «не мав даних про стан здоров'я гетьмана, котрі стали набутокм пізнішої історіографії: внаслідок руйнівного

⁹⁷ Базарова Т. Визиты иностранных посольств в Ингерманландию в 1703–1704 гг. *Петербург и страны Северной Европы*: Мат. 14-й ежегод. междунар. науч. конф. Санкт-Петербург, 2013. С. 89.

⁹⁸ Базарова Т. Статейные списки русских послов при Высокой Порте 1711–1714 гг. *История создания и перспективы изучения. Вспомогательные исторические дисциплины*. 2014. Т. 34. С. 88.

⁹⁹ 1704., январь 4. Грамота Петра I И.С. Мазепе о встрече Ф. Протасьева. *Батуринский архив*. С. 91.

¹⁰⁰ Письмо Ф. Головина к Г. Долгорукову (1704 г., 28 февраля). *ПБПВ*. Т. 3. С. 549.

¹⁰¹ Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. Київ: Вид-чий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 572. № 223.

¹⁰² ПБПВ. Т. 3. С. 785; ПБПВ. Санкт-Петербург: Гос. тип-я, 1900. Т. 4. Примечания. С. 1017, 1020; ПБПВ. Санкт-Петербург: Гос. тип-я, 1907. Т. 5. С. 426, 441.

¹⁰³ ПБПВ. Т. 3. С. 761.

¹⁰⁴ Там же. С. 875.

¹⁰⁵ Письмо Ф. Головина П. Толстому (1705 г., 27 июля). *ПБПВ*. Т. 3. С. 875.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Цит. за: Коцегаров К. Роль Ивана Мазепы в русско-турецких отношениях первой пол. 1708 г.: поездка Згурі Стилевича к сераскеру Юсуфу-паше. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2010. Вип. 9–10. С. 165.

¹⁰⁸ Там само. С. 164.

¹⁰⁹ Діарій гетьмана Пилипа Орлика / Опрацював до друку Я. Токаревський-Карашевич. Варшава: Український науковий інститут, 1936. Праці. Т. XVII. Кн. 3. С. 88.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Ададунов В. «Переставляючи слова у століттях»... С. 312.

впливу подагри суглоби рук гетьмана зазнали очевидних для сучасників деформацій, тож не могли бути білими й тонкими»¹¹². Насправді в дослідженнях В. Станіславського¹¹³, Т. Таїрової-Яковлевої¹¹⁴ про лікування гетьмана нема нічого про деформацію пальців, долонь володаря булави. Зазначимо, що подагра – це хвороба «аристократична», пов'язана передусім з малорухливим способом життя, а також із частим вживанням м'яса, риби, алкогольних напоїв. Вона насамперед вражає ноги. Виникає швидко запалення суглобу стопи, в результаті з'являється страшний біль. Хворий перетворюється в каліку-інваліда, який практично не може ходити або робить це, докладаючи великих зусиль. Оскільки І. Мазепа щотижня приймав або старшин, або купців, або церковних діячів, або російських стольників-посланців, то йому важко було дотримуватися дієти, що приписували йому лікарі¹¹⁵. Разом із тим подагра – це приступ запалення-болу ноги, що швидко лікується, як нежить, за один-два-три дні (у крайньому випадку тиждень). Загострення можна зняти випитими 1,5–2 літрами води (вона сприяє виведенню надлишку уратів з організму). Отже, ця хвороба для володаря булави не була вже такою страшною, обтяжливою. Вона могла не турбувати місяцями і, як правило, провокувалася сирим холодним погодою, делікатесами (м'ясо рідкісної дичини, копченості, страви з риби й т. п.), надміром випитого спиртного. Як справедливо відмічає Т. Таїрова-Яковлева, у 1704 р. гетьман мав добрий настрій (було приєднане Правобережжя), почувався здоровішим, що навіть забавив одружитися на Мотрі¹¹⁶. Донос В. Кочубея теж засвідчує, що й після 1704 р. він із дружиною часто проводив зі своїм зверхником-своєм (донька генерального судді Ганна вийшла заміж за гетьманового племінника Івана Обидовського) допізна дружньо-приятельські розмови за столом. Хвороба рук («у мене chugogruszna»¹¹⁷ хвороба у руці не допустила до письма)¹¹⁸, «за настоящею своєю хирогричною і головною болѣзнію»¹¹⁹, напевне, стала наслідком збільшення приступів подагри, ігнорування хворим профілактичних заходів, і частіше давала знати про себе в 1708 р., коли правитель Гетьманщини не перебував у звичних умовах гетьманської столиці, а жив протягом багатьох місяців у похідних реаліях, у шатрі, переїжджав з місця на місце. Гетьман писав О. Меншикову в березні того року з Фастова, що «понеже я, для хирокграничной болезни, не всегда могу подписавати листов и универсалов»¹²⁰. Тобто йдеться знову ж таки про те, що час від часу («не всегда») І. Мазепа страждав від болу в пальцях. Бліді, білі долоні є ознакою порушення постачання крові до них. Якби в гетьмана була деформація пальців, ще якісь зміни, то це б зауважили свідки зустрічі володаря булави та Карла XII у жовтні 1708 р. «Він має приблизно 63 роки, хворіє на подагру, на погляд худий, середнього росту, обличчям подібний до блаженної пам'яті графа Дальберга», – зауважив секретар шведського короля Йозеф Цедергельм¹²¹. «Оскільки Мазепа страждав від подагри, йому дозволили сісти в той час, як король залишався стояти і розмовляв з ним», – писав камергер Карла XII Густав Адлерфельд, при цьому він додав важливу свою примітку: «Мазепа ... дуже люблячий жестикулювати»¹²². Отже, остання деталь вказує на те, що під час знайомства зверхника гетьманців та шведського короля руки першого були на видноті й каролінці не помітили на них якихось патологій.

Наступний аргумент В. Ададунова у викритті І. Борщака як фальсифікатора базується на тому, що у відділі III, теці 251 фонду Етьєна де Балюза в Національній бібліотеці

¹¹² Ададунов В. «Переставляючи слова у століттях»... С. 312.

¹¹³ Станіславський В. Лікарі Івана Мазепи. *Сіверянський літопис*. 2009. № 6. С. 77–78.

¹¹⁴ Таїрова-Яковлева Т. Большой старик. *Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства»*. Москва: Центрполиграф, 2011. С. 288–295.

¹¹⁵ Станіславський В. Лікарі Івана Мазепи... С. 77.

¹¹⁶ Таїрова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя... С. 292.

¹¹⁷ У цьому слові перша складова «хиро» означає «рука» (по-грецьки). Можливо, йдеться про хворобу Рейно, основною характеристикою якої є періодичні спазми судин, що призводять до обмеженого кровопостачання в певних ділянках тіла. Перша фаза цього захворювання – поблідніння (пальці, рідко усі кисті рук або стопи стають кольору крейди або білими, як віск, що супроводжується порушеннями чутливості). Спазми судин можуть викликати холод у долонях навіть при невеликому впливі навколишнього середовища, а також оніміння та біль у пальцях.

¹¹⁸ Листи гетьмана Івана Мазепи, написані у 1708 р. до великого коронного гетьмана Речі Посполитої Адама Сенявського / Переклад-реконструкція із старопольської та латини В. Пилипенка. *Сіверянський літопис*. 2016. № 3. С. 82.

¹¹⁹ 1708, після липня 14. Фастів. Лист гетьмана І.С. Мазепи О.Д. Меншикову з аргументацією причин, чому не можна виводити залишок козацького війська з України. *УДІМ*. С. 97.

¹²⁰ 1708, березень. Фастів. Лист гетьмана І. Мазепи до О.Д. Меншикова. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*. № 275.

¹²¹ 1708, листопада 10. Атюша. лист секретаря похідної канцелярії Карла XII Йозефа Цедергельма до свого брата Гермунда про перехід гетьмана І.С. Мазепи з частиною війська на бік Карла XII. *УДІМ*. С. 179.

¹²² Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про перебування шведів восени 1708 р. на Чернігово-Сіверщині. *УДІМ*. С. 204.

Франції він та «дописувач із Парижу під ніком Тегукоо»¹²³ не знайшли листа Ж. Балюза про перебування його в Батурині та зустріч з І. Мазепою. «Після чотирьох років перебування у Франції Борщак, – зауважив автор-розслідувач, – повідомляв українську громадськість про комплексне дослідження ним фонду рукописів Національної бібліотеки, під час якого виявив чимало даних про епоху Мазепи, але жодної звістки про віднайдення опису зустрічі з гетьманом у колекції Етьєна де Балюза не подав»¹²⁴. Але останнє не є доказом у фальсифікації цього документа, придумання його пізніше, в 1932 р.¹²⁵ Якщо такий задум планувався, то чому І. Борщак його не реалізував, коли писав і видав разом із Р. Мартелем «Життя Мазепи» спочатку в скороченому вигляді в літературному альманасі «Revue de Paris» (№ 5) у 1930 р., а потім окремою книжкою в 1931 р.? Адже цей лист був чудовою родзинкою-доповненням художньо-документальної оповіді. Тим часом І. Борщак дає чітку відповідь на це наше запитання: «З початку цього року (1932 – С.П.) я натрапив на вельми цікавий невиданий документ, – писав він, – який приносить нам зменню цікавих відомостей про Мазепу в його молоді роки і з початку 18 в. Документ цей у франц. оригіналі я подам в одному з франц. періодичних видань, де співробітничую, а українською мовою – в книжці, виготовленій до друку “Слідами Мазепи у Франції”»¹²⁶. Далі дослідник інформує, де йому вдалося роздобути вищезгадане: «Рукописний відділ Париської Національної Бібліотеки (Fonde Baluze, vol. CCCLI)»¹²⁷. При цьому він уточнив, що лист дипломата, який недатований, «але мусів бути з кінця 1704 р.», адресований «до якогось його родича»¹²⁸ (тобто не до Етьєна де Балюза!). У науковій публікації ЗНТШ (т. 152) теж повторюються координати Fonde Baluze, vol. CCCLI. На жаль, В. Ададуrow не перевіряв у цьому фонді наявність листа Ж. Балюза, однак зауважив наступне: «Вказівка Борщака на 351-й том ... скидається на одрук (замість 251-го тому) або на спробу збити потенційного розшукувача документа з пантелику»¹²⁹. Але, імовірно, CCCLI том перетворився на CCCLІ під час перекладу, підготовки доповненої листом Балюза книги І. Борщака та Р. Мартеля «Іван Мазепа» (Львів: Червона калина, 1933). Можливо, це проста коректорська помилка. Та найпевніше цифрова невідповідність виникла з інших обставин. Маємо ще дві версії-пояснення цьому. Думаємо, що І. Борщак, переписавши у блокнот у відділі рукописів Національної бібліотеки лист Балюза, зробив з нього рукописну чи друковану копію для роботи. Подаючи її М. Рудницькому для перекладу, розшукувач-дослідник не мав під руками первинних нотаток з позначкою шифру фонду (або їх треба було шукати у стосі архівних виписок¹³⁰), а тому й скористався виданим каталогом Національної бібліотеки, де фігурував фонд іншого Балюза (т. 251). Друга версія теж має право на життя. Цілком імовірно, що первинний цифровий шифр-ідентифікатор документа був прочитаний-розтлумачений дослідником невірно (через своєрідний почерк¹³¹ упорядника

¹²³ Ададуrow В. «Переставляючи слова у століттях»... С. 310, 312.

¹²⁴ Там само. С. 310.

¹²⁵ Там само. С. 326.

¹²⁶ Борщак І. Коли народився Мазепа? *Діло*. 1932. 27 квітня. № 92. С. 2.

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ Там само.

¹²⁹ Ададуrow В. «Переставляючи слова у століттях»... С. 310.

¹³⁰ Багато дослідників, які працюють в архівах, добре знають, як, захопившись знайденими джерелами і зробивши з них чимало виписок, невдовзі вони мають проблеми з адресами-ідентифікаторами документів та архівними шифрами. Найчастіше з вищезгаданим стикаються початківці. Адже під час копіювання кількох джерел з одного фонду чи справи дослідник їх записує під одним шрифтом (на окремому аркуші), а згодом, коли ці документи публікуються чи використовуються по-різному, відокремлені папери можуть залишитися без попередньої шапки-адреси... Публікатори архівних джерел у журналі «Сіверянський літопис» під час вичитування верстки матеріалів не раз вносили корективи в архівні посилання. Крім того, найбільше помилок трапляються у тих дослідників, які мають поганий почерк (записаний шрифтом в архіві чи бібліотеці згодом можуть відтворити у хибній інтерпретації). Зрозуміло, ця практика має бути уроком-попередженням для всіх істориків та орієнтиром-закликом проявляти пильність при оформленні джерельних матеріалів. Неуважність, поспіх у цій справі можуть привести до непривабливих наслідків.

¹³¹ У І. Борщака був «не дуже розбірливий» почерк (див.: Дашкевич Я. Ілько Борщак, історик (Передмова). С. 13). Так, у статті «Шведчина й французька дипломатія» він пише: «Балюз між іншим у 1702 році мав місію до царя Петра. Вертаючися через Україну, він бачився з Мазепою, про що доносив урядові 20. VII–1704 р.» (Науковий збірник за рік 1928 / ВУАН. Історична секція. Київ, 1928. Т. 27. С. 77). Насправді це донесення датується 29 серпнем 1704. Історик І. Вергун теж знайшов похибки у газетній публікації І. Борщака за 1922 р.: «Наприклад, поклавшись на книжку коменданта Бурже “Де Козак”, Борщак подав рік її видання 1917-ий, а насправді має бути 1914-ий. Зацитувавши пралка речень про Хмельницького, він покидається на 17-ту сторінку, а насправді, це 21-ша сторінка» (*Визвольний шлях*. 1977. Кн. 6. С. 743). Отже, можна подумати, що дослідник зробив відповідний запис, а потім «прочитав» його по-новому та відтворив у помилковій редакції. Найпевніше, на нашу думку, все ж причина подібних недоглядів, перекручень крилася у тому, що І. Борщак передавав у редакції рукописні тексти. Українських портативних друкарських машинок тоді ще ніхто не виробляв. Навіть в СРСР перші власні друкарські машинки з літерами російського алфавіту з'явилися лише в кінці 1920-х рр. Отже, лінотиписти, набираючи борщаківські рукописні тексти, часто плутали цифри, а сам автор не мав можливості вчитати гранки та виправити огріхи.

джерела чи вицвітання латинських літер-цифр), а тому пізніше, засумнівавшись, він звернувся до опублікованого каталогу, чим ще більше заплутав місцезнаходження джерела.

Викриваючи І. Борщак як фальсифікатора, В. Ададуров спробував порозмірковувати про те, з яких джерел міг запозичити компонував фальшивки достовірні дані. «Згідно з мою гіпотезою, – зазначає він, – за кілька років Борщаку спала на гадку ідея скористатися треволгом Крмана як структурою для опису подорожі де Балюза, зберігаючи навіть сюжетну послідовність оповіді (юність – вигляд – ученість – багатство – взаємини з підданими)»¹³², «зокрема, використав Крманів опис обличчя Мазепи»¹³³. Якщо в нотатках словацького мемуариста гетьман був «з суворим лицем», то і в балюзівському описі «вигляд у нього суворий»¹³⁴. Але й Г. Адлерфельд писав, що «Мазепа – людина ... суворого виду з вусами на польський манер»¹³⁵. І. Борщак мав можливість читати французький переклад цього твору¹³⁶. Доступною¹³⁷ для нього була й праця французького історика Елеазора де Мовійона «Історія Петра I, прозваного Великим, імператора Всеросійського» (1742)¹³⁸ з таким описом гетьмана: «Мазепа був зросту трохи вищого за середній. Він мав худорляве обличчя, довгу та густу бороду, гордовитий, але **страшний погляд**, що виказував мрійливий характер, худе та струнке тіло»¹³⁹. Проте І. Борщак не вкладає в текст Балюза «вуса», «бороду», важливі деталі, підмічені багатьма свідками 1708–1709 рр. А причина тому банальна: у листопаді 1703 р. гетьман їздив у Москву, а тому голівся, оскільки Петро I увів з 1699–1700 рр. таку «реформу», яка стосувалася всіх та його знаті. Адже згідно з повідомленням російського резидента у Варшаві Любима Судейкіна від 15 квітня 1700 р., І. Мазепа «по указу царского величества велел бороду себе оголить»¹⁴⁰. Вищезгаданий турецький посол Мустафа-ага, який більше місяця прожив у Батурині, теж побачив правителя Гетьманщини, «однако ж без бороды»¹⁴¹.

Дуже правдоподібно, що після московських репресій щодо носіїв борід гетьман не наважувався протиставитися цьому¹⁴². Лише в 1708 р., після прийняття рішення йти проти царської Московії (разом із старшинами вони остаточно визначилися в квітні, будучи під Києвом – С.П.), він знову завів вуса, а далі й бороду. Таким чином французький дипломат у березні 1704 р. не міг зауважити те, що помітили шведські учасники походу в 1708 р.

Примітивні уявлення Д. Крмана про економіку, податкову систему, рангові володіння в Гетьманщині В. Ададуров оцінює як важливі свідчення, бо той, мовляв, «критично висвітлює соціальні підвалини домінування Мазепи в козацькому краї»¹⁴³. Водночас І. Борщак, який, за версією автора інтелектуальної біографії про нього, взяв за орієнтир «Подорожній щоденник» словацького церковного діяча-дипломата, «спотворює ... до невпізнання»¹⁴⁴ «історичного Мазепу»¹⁴⁵. «Перед читачем, – зазначає викривач, – постає образ соціально гармонійного й любленого народом володаря: “Він дуже поважний у козацькій країні, де народ, загалом свободолюбний і гордий, мало любить тих, що ним володіють”»¹⁴⁶. Проте подібне писав і сучасник Мазепи польський мемуарист Еразм II Отвіновський: «Цей Мазепа був чоловік великих гідності й ознак, жив у великому щасті, будучи у всього народу у любові, пошані та шанобливій повазі (in amore veneratio et adoratio timo-

¹³² Ададуров В. «Переставляючи слова у століттях»... С. 315.

¹³³ Там само. С. 315–316.

¹³⁴ Там само. С. 316.

¹³⁵ Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про перебування шведів восени 1708 р. на Чернігово-Сіверщині. УДІМ. С. 204.

¹³⁶ Histoire militaire de Charles XII, roi de Suède, depuis l'an 1700 jusqu'à la bataille de Pultowa en 1709... par M. Gustave Adlerfeld. Amsterdam: J. Wetstein et G. Smith, 1740.

¹³⁷ Див.: *Bibliothèque Nationale de France*. URL: <https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb33998183x>.

¹³⁸ Mauvillon Eléazar de. Histoire de Pierre I, surnommé le Grand, empereur de toutes les Russies, roi de Sibirie, de Casan, d'Astracan, grand duc de Moscovie, etc. etc. Amsterdam-Leipzig: Chez Arkstée et Merkus, 1742. Т. I. 464 р.

¹³⁹ Луняк Є. З праці історика Елеазара де Мовійона «Історія Петра I, прозваного Великим, імператора Всеросійського» (1742). *Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників: хрестоматія*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. С. 322.

¹⁴⁰ Станіславський В. До питання про зовнішність Івана Мазепи. *Сіверянський літопис*. 2006. № 3. С. 22.

¹⁴¹ Цит. за: Станіславський В. До питання про зовнішність Івана Мазепи. С. 22.

¹⁴² Репресивні заходи проти противників «реформи» посилювалися у 1703–1705 рр. Відома *Могильовська хроніка* передає досить правильно дух царських новацій, резонанс про які поширився поза межі Московії: «Того ж року (ідеться про 1703–1704 рр. – С.П.) з московської столиці вийшов суворий указ царя Петра Олексійовича, який, відвідавши різні країни, народи та нації, впровадив німецьке вбрання і тому наказав військовим і містянам одягатися по-німецьки та голити бороди (оскільки раніше в Москві був звичай, що кожен не міг голити бороду). Проте цей указ був великим несприйняттям для простого народу...» (Могилевская хроника Т.Р. Сурты и Ю. Трубницкого. *Полное собрание русских летописей*. Москва: Наука, 1980. Т. 35 (Летописи белорусско-литовские). С. 251).

¹⁴³ Ададуров В. «Переставляючи слова у століттях»... С. 318.

¹⁴⁴ Там само. С. 319.

¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ Там само.

ге); він міг сміливо говорити про своє щастя»¹⁴⁷. Можна б І. Борщаку закинути поцуПЛення й змісту цього речення з видання, яке могло бути в Парижі. Однак тоді б «фальсифікатор» запозичив би з цих нотаток ще деякі деталі (наприклад, трирічне навчання Мазепи за кордоном).

Підсумовуючи вищесказане, ми робимо висновок, що І. Борщак все-таки оприлюднив лист-джерело, а не фальсифікат. На жаль, дослідник, знайшовши чимало інших цінних джерел про Україну та її представників, дав наступним шукачам історичної правди за його слідами серйозний привід засумніватися в їхньому існуванні¹⁴⁸. «Праці Борщака, в основному, написані на доброму науковому рівні, переважно на свіжій, вперше використаній саме ним джерельній базі, – справедливо зауважив відомий історик Ярослав Дашкевич. – Ненормальні умови публікації (у газетах, популярних журналах) деколи примушували Борщака відмовлятися від докладного цитування тих архівних фондів, з яких він черпав відомості. В підрядкових покликаннях, що друкувалися в нефаховій пресі та й без авторської коректури, траплялися помилки. Історики, що особисто знали Борщака, кажуть, що він деколи свідомо приховував справжні назви джерел, архівів, бібліотек, фондів, з яких черпав відомості. Можна думати, що Борщак міг так робити в попередніх публікаціях газетного типу (можливо, ще й побоюючись конкурентів) відкладаючи виготовлення адекватного джерельного апарату до остаточної наукової публікації. Але сподівання на науковий варіант часто були маною, до перетворення якої в дійсність могло і не доходити...»¹⁴⁹

Ми повинні у цьому зв'язку звернути увагу й на важливу публікацію особистого листа дослідника в газеті «Діло» за 1931 р. І. Борщак був обурений виходом того ж року в березнево-му номері французького журналу «Prométhée», що фінансувався впливовими українцями, статті А. Терне «Сторінка з історії України» про гетьмана П. Орлика¹⁵⁰. Ця публікація, стверджував автор репліки, «побудована на моїх розвідках по тій простій причині, що я вперше ввів ці факти в науковий оборот»¹⁵¹. При цьому журнальний матеріал був переказом його напрацювань без посилання на опубліковану розвідку «Орликіана», хоча дописувач-плагіатор запозичив із неї грубу помилку, яку першовідкривач щоденника П. Орлика виправив в іншій студії¹⁵². Крім цього, аналізуючи зміст опублікованого, І. Борщак прийшов до висновку, що «стаття «Прометей» повна фальсифікацій»¹⁵³. Зрештою дослідник оперативнo з'ясував, що під псевдонімом А. Терне ховався Іван (Ян) Токаржевський, який, як повідомляли в «Тризубі» (ч. 270), «з доручення Українського інституту в Варшаві ... готує до друку діяріуш П. Орлика»¹⁵⁴. Це при тому, що на той момент першовідкривач щоденника підготував до друку «три томи»¹⁵⁵. Отже, в березні 1931 р. І. Борщак дізнався про існування в Парижі недобросовісного конкурента, який, скориставшись його архівними розшуками, знахідками, вирішив перехопити в нього славу публікатора та інтерпретатора українських джерел у Франції. На той момент архівіст не бачив його жодної історичної праці¹⁵⁶, а тому сприйняв і публікацію «Prométhée», і наміри Українського наукового інституту в Варшаві як змову-замах проти нього особисто, як зухвале привласнення-«відкриття» чужих багаторічних архівних напрацювань.

Князь І. Токаржевський-Карашевич (нар. у 1885 р. на Поділлі) прилучився до українських справ у червні 1918 р. як радник посла УНР у Відні¹⁵⁷; з серпня 1919 р. він – радник посла УНР в Константинополі¹⁵⁸, з 11 травня 1920 р. – по грудень 1921 – надзвичайний по-

¹⁴⁷ Erazma Otwinowskiego dzieje Polski pod panowaniem Augusta II. Wyd. nowe. Kraków: nakł. i dr. Józefa Czecha, 1849. S. 168–169.

¹⁴⁸ Щоправда, у цьому є теж питання. Деякі дослідники роблять поспішні висновки про нехлюйність, легковажність та безвідповідальність І. Борщака в цитуванні документів, не провівши у вказаних ним архівах і дня. Так, І. Вергун спрямовував до них запити, зокрема до відповідної установи Французького інституту у Шантії про наявність там листа князя Конде до польської королеви Марії-Люїзи з 1665 р. На останній він отримав відповідь: «Лист не може бути зідентифікований без прецизної дати...» (Вергун І. Критичний огляд наукових праць про участь козаків у боях під донкерком у 1645–1646 рр. *Визвольний шлях*. 1977. Кн. 6. С. 744). Тобто в архіві полінувалися пошукати цього листа, але ж яка в тому вина І. Борщака? Що він у популярній статті для газети не поставив ще й дати та місяця цитованого уривку з нього? Тим часом невдоволений І. Вергун поставив під сумнів опубліковане джерело.

¹⁴⁹ Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури: 2-ге вид., виправл. й доповн. Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. Грушевського НАНУ, 2007. С. 465–466.

¹⁵⁰ Борщак І. В інтересах історичної правди (Лист до редакції). *Діло*. 1931. № 72. С. 4.

¹⁵¹ Там само.

¹⁵² Там само.

¹⁵³ Борщак І. В інтересах історичної правди. *Діло*. 1931. № 73. С. 3.

¹⁵⁴ Там само. С. 4.

¹⁵⁵ Там само.

¹⁵⁶ Там само.

¹⁵⁷ Галатир В. Дипломатична діяльність подолянина І. Токаржевського-Карашевича. *Хмельницькі краєзнавчі студії*. Хмельницький. 2015. Вип. 4. С. 29.

¹⁵⁸ Там само. С. 33.

сол УНР в Туреччині¹⁵⁹, з 21 грудня 1921 р. – заступник Міністерства закордонних справ УНР, з 12 січня 1922 р. очолив екзильне МЗС УНР¹⁶⁰. З осені 1924 р. по 1936 р. ексдипломат проживав з дружиною у Франції, де став генеральним секретарем Французького товариства українознавства, редактором бюлетеню «Франція-Україна», головою українського Товариства фашизмознавства¹⁶¹. У Парижі він активно дописував до журналу «Тризуб», захопився історією, читав лекції, зокрема й про Мазепу (5 березня 1932 р.)¹⁶². Отже, факт є фактом – цей амбітний прибулець до Франції у своїх архівних розшуках як початківець йшов спочатку слідами І. Борщака, користувався його студіями. Оскільки князь пишався своїм походженням, колишнім вищим дипломатичним статусом, то, мабуть, звисока дивився на І. Борщака як людину нижчого рівня, що співчувала комуністам, критично ставилася до С. Петлюри. Треба зазначити, що тестем І. Токаржевського-Карашевича був Олександр Лотоцький, який заснував та очолив Український науковий інститут у Варшаві (1930–1939 рр.)¹⁶³. Отже, історик-початківець завдяки родинним зв'язкам міг реалізувати те, що не вдавалося через брак коштів І. Борщаку.

Наміри ж останнього видати книгу «Слідами Мазепи у Франції»¹⁶⁴, п'ятитомник щоденника П. Орлика, багатотомну історію «Європа і Україна»¹⁶⁵ так і залишилися нереалізованими.

Ми погоджуємося з Я. Дашкевичем, що «особливості методики наукової праці Борщака вимагають об'єктивного вивчення, а не декларативних ознак недовір'я»¹⁶⁶. Справді, можливо, головною причиною «заплутаності» окремих покликів історика були не стільки дослідницька халатність, недбалість, неакуратність у поводженні з архівним матеріалом, як його реакція на грубі крадіжки результатів власних розслідувань аматорами, шукачами сенсацій, виражена у такий спосіб. Конкурентам він не давав можливості користуватися оригінальними джерелами, віднайденими ним під час багаторічних архівних пошуків, та видавати їх за свої без посилання на нього. Грандіозним же планам І. Борщака щодо видання багатотомних монографій з точною бібліографією, на жаль, не вдалося збутися. Попри це, він все-таки залишив після себе 465 опублікованих статей, заміток, есе¹⁶⁷, зокрема, і не знайдений дотепер «Вивід прав України»¹⁶⁸. Аби огульно не відкинути цей доробок як фальсифікат, дослідникам життєпису П. Орлика, Г. Орлика варто детальніше вивчити й історію приватного архіву-колекції замку Девенталь¹⁶⁹ (адже його минулі власники могли передавати, дарувати й продавати, переміщати найцінніші документи!). Конкуренти І. Борщака¹⁷⁰, у тому числі й І. Токаржевський-Карашевич, який займався вивченням генеалогії Орликів (в архіві дослідника зберігається 11099 справ¹⁷¹), мали значно більше фінансових можливостей для заволодіння цією спадщиною з метою її опрацювання та видання¹⁷².

¹⁵⁹ Матяш І. Діяльність першого українського представництва в Стамбулі: державна місія дипломатів. *Україна дипломатична*. 2021. Вип. XXII. С. 46–47.

¹⁶⁰ Там само. С. 47.

¹⁶¹ Курас Г. Дипломат, історик, патріот (Іван Токаржевський-Карашевич). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2007. Вип. 9. С. 186.

¹⁶² Там само. С. 186.

¹⁶³ Михайленко Г. Олександр Лотоцький (1870–1939 рр.): інтелектуальна біографія історика. Херсон: Вид-чий дім «Гельветика», 2014. С. 152–156.

¹⁶⁴ Борщак І. Шведчина й французька дипломатія. С. 77.

¹⁶⁵ Ульяновський В. Орликіана академіка Миколи Василенка. «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В.А. Смолій; упорядники М.С. Трофимук, Т.В. Чухліб. НАН України. Інститут історії України; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського; Державна архівна служба України; Центральний державний історичний архів, м. Київ. Львів: Світ, 2011. С. 390.

¹⁶⁶ Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. С. 466.

¹⁶⁷ Шкварець В. Миколаївці: визначні історики і краєзнавці минулого: Підручник: 2-ге вид., випр., доп. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2005.

¹⁶⁸ Борщак І. Вивід прав України. З рукопису родинного архіву Дентевілів у Франції. *Стара Україна*. Львів, 1924. № 9–10.

¹⁶⁹ Замок є приватним і не відкритий для відвідувачів та екскурсій (visitplacesfrance.com/chateau-de-dinteville/). Можливо, із цих причин дослідники отримують негативну відповідь про дослідження фондів або «відмазку», мовляв, подібних документів у них нема.

¹⁷⁰ Його політичні опоненти в 1926 р. заснували Українську бібліотеку ім. С. Петлюри, бібліотечне товариство якої мало «сприяти у Франції студіям, присвяченими вивченню України» (Михайленко Г. Олександр Лотоцький... С. 141).

¹⁷¹ Галатир В., Матяш І. Місце поховання та архів Яна Токаржевського-Карашевича. *Місця пам'яті української дипломатії: енциклопедичний довідник* / Упоряд., заг. ред. І. Матяш. Міністерство закордонних справ України; Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин; Національна академія наук України, Інститут історії України, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського; Фонд Президентів України. Київ: Горобець, 2022. С. 519.

¹⁷² Його тесть О. Лотоцький виступав з лекціями в Парижі (1927 р.), був секретарем президії з'їзду Союзу українських організацій Франції (1929 р.). Відомо, що він придбав архів М. Драгоманова (Михайленко Г. Олександр Лотоцький... С. 141, 153).

Неупереджений аналіз головних дослідницько-пошукових, науково-популярних студій дослідника з історії українсько-французьких взаємин засвідчує його неабияку активність в охопленні-дослідженні великого масиву джерел, в оперативному їх осмисленні. Додавання в ці численні знахідки підробок з вигідними та актуальними політичними акцентами, думаємо, потребувало б певних додаткових зусиль, знань, обережності, ризику та й великих затрат часу на вивчення контексту події, що зрештою не додавало б ніяких особливих преференцій автору, оскільки він захоплювався більше пошуком, відкриттям новинок, ніж опрацюванням належним чином знайдених важливих матеріалів. Ми не бачимо і якоїсь концепції, ідеї, для якої І. Борщаку варто було б «зробити докази» за будь-яку ціну.

References

- Adadurov, V. (2024). «Perestavliaiuchy slova u stolittiakh»: intelektualna biografiia Ilka Borshchaka» [«Rearranging words in the centuries: an intellectual biography of Ilko Borshchak»]. Lviv, Ukraine.
- Borysiuk, Z. (2013). Dolia arkhivu Ilka Borshchaka [The fate of the archive of Ilko Borshchak.]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia» – Scientific notes of the National university of «Ostroh academy»*, 21, P. 258–263. Ostroh, Ukraine.
- Dashkevych, Ya. (2007). Postati. Narysy pro diiachiv istorii, polityky, kultury [Figures. Essays on historical, political, and cultural personalities]. Lviv, Ukraine.
- Halatyr, V. (2015). Dypломатична діяльність подоліанця І. Токарзhevskoho-Karashevycha [Diplomatic activity of I. Tokarzhevsky-Karashevych from Podillia]. *Khmelnyski kraieznavchi studii – Khmelnytsky local lore studies*, 4, P. 28–40. Khmelnytsky, Ukraine.
- Holobutskyi, V. (1994). Zaporozke kozatstvo [Zaporozhian Cossacks]. Kyiv, Ukraine.
- Kocheharov, K. (2010). Rol Yvana Mazepy v russko-turetskykh otnosheniakh pervoi pol. 1708 h.: poezdka Zghury Stylevycha k seraskeru Yusufu-pashe [The Role of Ivan Mazepa in Russian-Turkish relations in the first half of 1708: Zgura Stylevych's trip to the serasker Yusuf Pasha.]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi – Ukraine in Central-Eastern Europe*, 9–10, P. 152–192. Kyiv, Ukraine.
- Kuras, H. (2007). Dypломат, istoryk, patriot (Ivan Tokarzhevsky-Karashevych) [Diplomat, historian, patriot (Ivan Tokarzhevsky-Karashevych)]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia» – Scientific notes of the National university of «Ostroh academy»*, 9, P. 184–190.
- Luniak, Ye. (2013). Z pratsi istoryka Eleazara de Moviona «Istoriia Petra I, prozvanoho Velykym, imperatora Vserosiiskoho» (1742) [From the work of the historian Eleazar de Mauvillon «History of Peter I, nicknamed the Great, emperor of All Russia» (1742)]. Nizhyn, Ukraine.
- Matiash, I. (2021). Diialnist pershoho ukrainskoho predstavnytstva v Stambuli: derzhavna misiia dypломativ [Activities of the first Ukrainian mission in Istanbul: the state mission of diplomats]. *Ukraina dypломатичna – Ukraine diplomatic*, XXII, P. 32–50.
- Meshkovi, M., Mytsyk, Yu. (2022). Lysty hetmana Ivana Mazepy do koronnogo hetmana Rechi Pospolytoi Adama Seniavskoho [Letters of Hetman Ivan Mazepa to the Crown Hetman of the Commonwealth Adam Seniavskiy]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 57–65.
- Mykhailenko, H. (2014). Oleksandr Lototskyi (1870–1939 rr.): intelektualna biografiia istoryka [Oleksandr Lototskyi (1870–1939): intellectual biography of the historian]. Kherson, Ukraine.
- Mytsyk, Yu. (2009). Maloznane dzherelo mazepynskoi doby [A little-known source of the Mazepa era]. *Voienna istoriia – Military history*, 4, P. 93–97.
- Pavlenko, S. (2021). Hetman Ivan Mazepa. Pershe piatyrichchia pravlinnia [Hetman Ivan Mazepa. The first five years of his rule]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (Ed.). (2009). Viiskovi kampanii doby hetmana Ivana Mazepy v dokumentakh [Military campaigns of the Hetman Ivan Mazepa's era in documents]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (Ed.). (2019). Ukraina doby Ivana Mazepy. 1708–1709 rr. v dokumentalnykh dzherelakh [Ukraine in the time of Ivan Mazepa. 1708–1709 in documentary sources]. Kyiv, Ukraine.
- Shkvarets, V. (2005). Mykolaivtsi: vyznachni istoriky i kraieznavtsi mynuloho [Mykolaiv residents: prominent historians and local historians of the past]. Mykolaiv, Ukraine.
- Stanislavskyi, V. (2006). Do pytannia pro zovnishnist Ivana Mazepy [On the question of Ivan Mazepa's looks]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 21–22.
- Stanislavskyi, V. (2009). Likari Ivana Mazepy [Doctors of Ivan Mazepa]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 77–79.
- Tarashenko, I., Mytsyk, Yu. (2022). Ne ranishe 1720 r. Opys m. Yampil i yoho okolyts [Not earlier than 1720. Description of the town of Yampil and its surroundings]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 56–84.
- Tayrova-Yakovleva, T. (2011). Bolnoi staryk. Yvan Mazepa y Rossyiskaia ymperyia. Ystoryia «predatelstva» [Sick old man. Ivan Mazepa and the Russian Empire. History of «betrayal»]. Moscow, Russia.
- Ulianovskiy, V. (2011). Orlykiana akademika Mykoly Vasylenka. «Pakty i Konstytutsii» Ukrainskoi kozatskoi derzhavy (do 300-richchia ukladennia) [Orlykiana of academician Mykola Vasylenko. «Pacts and Constitutions» of the Ukrainian Cossack State (to the 300th anniversary of their conclusion)]. Lviv, Ukraine.

Павленко Сергій Олегович – історик, заслужений журналіст України, шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Pavlenko Sergiy – historian, honored journalist of Ukraine, editor-in-chief of the scientific historical journal «Siverian chronicle» (13/106 Myru Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).
E-mail: PavlenkoSO1955@gmail.com

THE LETTER OF FRENCH DIPLOMATE JEAN BALUZ ABOUT HIS STAY IN BATURYN IN 1704 AND HIS MEETING WITH IVAN MAZEPA – FALSIFICATION BY HISTORIAN ILKO BORSHCHAK OR HIS TRANSLATION OF THE SOURCE TEXT?

The purpose of the article is to refute the thesis of historian Vadym Adamurov from his monograph on the intellectual biography of Ilko Borshchak that the famous Ukrainian émigré researcher falsified a source – a letter from the French diplomat Jean Baluz, who shares his impressions of his stay in Baturyn in March 1704 and his meeting with Hetman Ivan Mazepa.

Using the problematic-analytical **method**, the author carefully researched and comprehended the existing large array of sources that referred to the trip of Louis XIV's envoy to Ukraine.

The novelty of the material is that it presents for the first time 14 evidence-arguments that cast doubt on the declaration of the letter of the French diplomat published by I. Borshchak as a fake, an artistic combination of facts in such a way as to show Hetman Mazepa in an embellished positive light.

Facts presented in the article not only confirm the content of J. Baluz's notes, but also supplement the picture of his arrival with important details of the context of events of 1704. In 1933, I. Borshchak could not have known about the Hetman's whereabouts in Ukraine, or that the diplomat was accompanied by an honour guard. Information about this came later. J. Baluz's references to Dutch newspapers, portrait of sultan in hetman's residence, and peculiarities of the interlocutor's language are also confirmed by sources published after the death of the publisher of the document.

Conclusions. The historian I. Borshchak did not invent, but published a translation of J. Baluz's letter, the text of which he had seen and studied. V. Adamurov's doubts about the existence of such a source are based primarily on the fact that he did not find anything similar at the link provided by the publisher. However, this was most likely due to an editorial or archivist error in recording the document's cipher, which unfortunately happens in the practice of researchers, or due to the discoverer's concealment of the location of the valuable letter from unscrupulous competitors.

Key words: forgery, letter, Mazepa, Jean Baluz, Borshchak, evidence.

Дата подання: 30 червня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 1 серпня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Павленко, С. Лист французького дипломата Жана Балюза про його перебування в Батурині в 1704 р. та зустріч з Іваном Мазепою – фальсифікат історика Ілька Борщака чи його переклад тексту джерела? *Сіверянський літопис*. 2024. № 4. С. 156–172. DOI: 10.58407/litopis.240416.

Цитування за стандартом APA

Pavlenko, S. (2024). Lyst frantsuzkoho dyplomata Zhana Baliuza pro yoho perebuvannia v Baturyni v 1704 r. ta zustrich z Ivanom Mazepoiu – falsyfikat istoryka Ilka Borshchaka chy yoho pereklad tekstu dzherela? [The letter of French diplomat Jean Baluz about his stay in Baturyn in 1704 and meeting with Ivan Mazepa – a falsification by historian Ilko Borshchak or his translation of the source text?]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 156–172. DOI: 10.58407/litopis.240416.

Літопис Широкої війни

УДК 94(477.51):355.01(470:477)

Тамара Дорохіна, Олександр Коваленко

СЕЛО ЧЕРНИШ В УМОВАХ ТИМЧАСОВОЇ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 2022 р. (ЗА ДАНИМИ УСНОІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)

DOI: 10.58407/litopis.240417

© Т. Дорохіна, О. Коваленко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9936-6226>, <https://orcid.org/0000-0001-8382-0159>

Мета статті полягає у відтворенні подій, які відбувалися у с. Черниш на Чернігівщині в період тимчасової російської окупації з 25 лютого по 1 квітня 2022 р., з'ясуванні настроїв та поведінки місцевого населення. **Методологічну основу** дослідження становлять принципи історизму, аналізу, синтезу, порівняння, об'єктивного та неупередженого опрацювання усноісторичних свідчень респондентів. **Наукова новизна** зумовлена залученням усноісторичних джерел, з опорою на які схарактеризовано емоційно-психологічний стан населення, особливості поведінки людей, їхню реакцію на заходи окупантів, а також з'ясовано основні життєві стратегії та способи виживання мешканців села під час активної фази бойових дій. Фіксація фактичного матеріалу може стати в пригоді під час формування джерельної бази й історіографічного підґрунтя для написання узагальнювальних праць з історії російсько-української війни. **Висновки.** У статті відтворено події російського наступу на Чернігівщину, зокрема з'ясовано ситуацію в с. Черниш; схарактеризовано тактику та стратегію загарбників; встановлено збитки, заподіяні виробничій та соціально-культурній інфраструктурі села, господарствам місцевих мешканців. Водночас засвідчено патріотичне піднесення людей, їхню згуртованість та взаємодопомогу, що вплинуло на настрої мешканців в умовах тимчасової окупації.

Ключові слова: російсько-українська війна, тимчасова окупація, усна історія, Чернігівщина, с. Черниш.

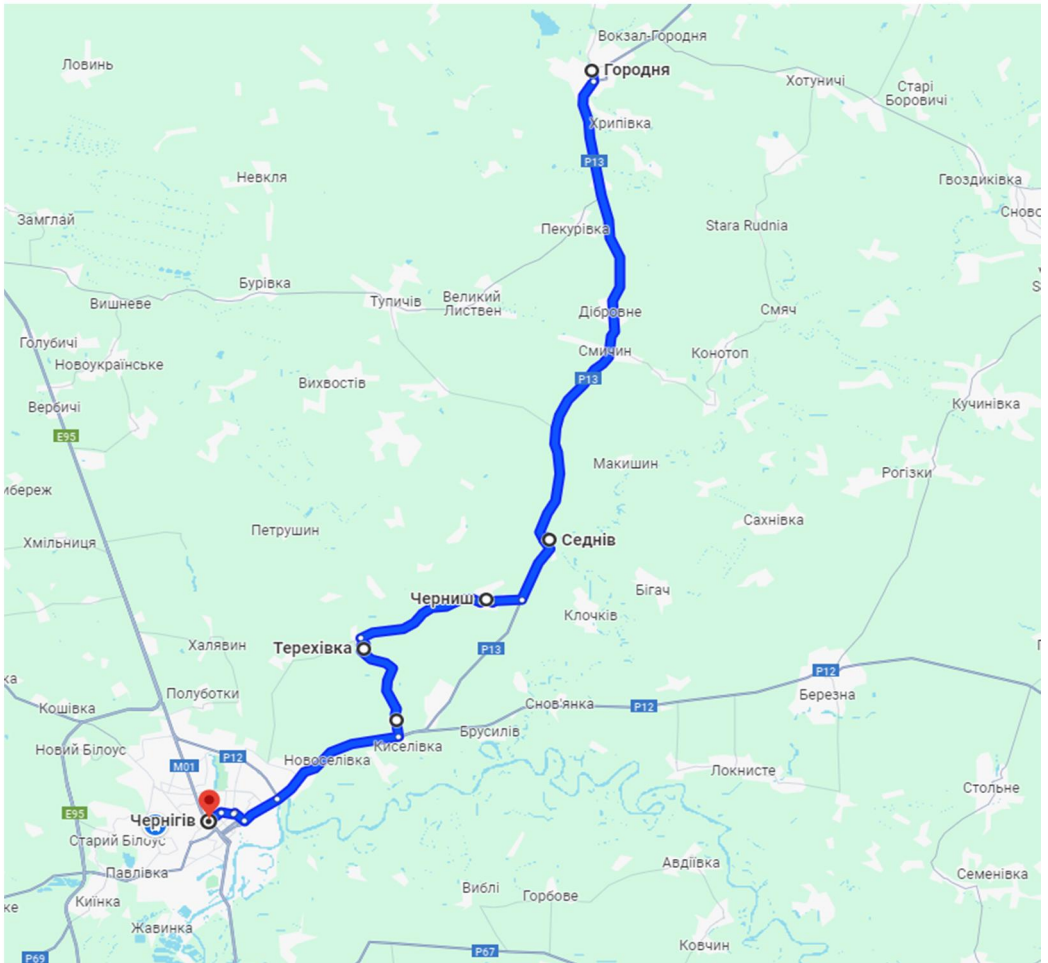
Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка з 2022 р. організовує проведення літньої етнографічної практики на тему «Повсякденне життя населення Чернігівщини в умовах повномасштабного російського вторгнення в Україну». Організація усноісторичних досліджень на Чернігівщині була погоджена із завідувачем відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії України НАН України, доктором історичних наук, проф. О. Лисенком. Напрямок дослідження, розробка опитувальників для респондентів обговорювалися й визначалися колегіально. Під час польових етнографічних досліджень улітку 2022 р. використовувалося два види опитувальників – для населених пунктів, які перебували під окупацією, і тих, що уникнули окупації, проте пережили агресію. Усноісторичні дослідження влітку 2023 р. були доповнені опитувальником для тимчасово переміщених мешканців, які опинилися в інших регіонах України чи за кордоном.

Загалом, у 2022–2023 рр. усноісторичні дослідження проводилися в населених пунктах Тупичівської, Козелецької, Новобілоуської, Київської, Михайло-Коцюбинської, Понорницької, Ічнянської, Бахмацької, Менської, Холминської, Новгород-Сіверської, Коропської, Любецької, Ріпкинської територіальних громад. Крім того, зібрано свідчення жителів Чернігова й тимчасово переміщених осіб за кордоном. Отримана інформація була представлена викладачами та студентами на численних наукових конференціях й оприлюднена в наукових виданнях¹.

¹ Дорохіна Т., Коваленко О. Організація роботи студентів з різновіковими групами населення під час етнографічної практики в умовах воєнного стану. *Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю. Шлях до серця дитини в*

Улітку 2023 р. особливу увагу було приділено Седнівській територіальній громаді Чернігівського р-ну Чернігівської обл., до складу якої входить с. Черниш.

24 лютого 2022 р. місцеві мешканці прокинулися від гучних вибухів, жахливого гулу техніки, яка рухалася від кордонів з Росією та Білоруссю. Жителька с. Черниша пані Тетяна поділилася спогадами про перший день повномасштабного вторгнення: «О 4-20 я почула вибухи... Зразу подумала – війна!» Перша реакція збігалася майже в усіх респонденток – вони телефонували дітям... Пані Тетяна «зайшла в інтернет, прочитала в мережі заступника голови селищної ради Олексія Барановського про події та зателефонувала йому. «Так. Це війна! Заходять руські...» – сказав він»².

Увесь день 24 лютого люди були в стані очікування – «що буде далі?» Телефонували рідним та друзям, дивилися телевізор, читали інформацію в інтернеті. Жінки-керманічки розповіли, що намагалися вирішувати якісь питання: староста с. Черниш пані Світлана була на лікарняному (хворіла на коронавірусну інфекцію), її чоловік як депутат Седнів-

травматичних ситуаціях життя: Електронний зб. мат. XII Міжнар. і XXIX Всеукр. педагогічних читань. Чернігів: НУЧК ім. Т. Шевченка, 2022. С. 67–69; Їх же. Усні історичні джерела про повсякденне життя мешканців Чернігівщини під час російської агресії. Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи: Збірник матеріалів круглого столу (м. Чернігів, 21–22 лютого 2023 р.). Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2023. С. 28–32; Дорохіна Т., Коваленко О., Токарев С. Мікроісторія війни: 36 днів окупації с. Тупичів на Чернігівщині. Український історичний журнал. 2023. № 4. (571). С. 25–42; Їх же. Під ворожим контролем: 36 днів тимчасової окупації с. Тупичів. Україна модерна. 2023. 26 вересня. URL: <https://uamoderna.com/war/pid-vorozhym-kontrolom-36-dniv-tymchasovoi-okupatsii-sela-tupychiv/>; Дорохіна Т., Токарев С. Етнографічна практика в Інституті історії: досвід та перспективи. Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка. Чернігів, 2023. Вип. 24 (180). С. 157–168; Дорохіна Т., Коваленко О. Усна історія сьогодення: події російсько-української війни на Чернігівщині у 2022–2023 рр. Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації. Мат. VI Міжнар. наук. конф. 8–9 грудня 2023 р. Суми, 2024. С. 89–92; Дорохіна Т., Кнуренко Д. Чернігівський хлібокомбінат № 2: історія та сучасність. Сіверянський літопис. 2024. № 1. С. 60–68.

² Респондентка Т.С. Луговська, с. Черниш.

ської селищної ради поїхав у с-ще Седнів, щоб отримати рекомендації від голови Седнівської територіальної громади; завідувачка філії Чернігівського обласного історичного музею ім. В. Тарновського «Садина Лизогубів» пані Тетяна зателефонувала підлеглим, надала вказівки щодо збереження музейного майна, обмінялися думками з директором Чернігівського обласного історичного музею ім. В. Тарновського С. Ласевським.

Оборонних боїв за село не було, але в перший день, за свідченнями кількох респондентів, прибула мобільна група ЗСУ на квадроциклах і обстріляла ворогів із автоматів³.

Окупація села розпочалася зранку 25 лютого⁴: «Стояв неймовірний гуркіт техніки. Було таке враження, що рухається її тьма». Хвилювання в людей було неймовірне. Пані Тетяна поділилася спогадами: «Боже, думала, куди вони ідуть? Може, у Чернігів, а там же донька, онуки на Бобровиці»⁵. Спочатку в Черниш зайшла розвідка, а вже під вечір розпочався активний рух воєнної техніки.

До с. Черниша техніка прямувала кількома дорогами: ґрунтовою дорогою за с-щем Седневом (близько 2 км), яка повертала до Черниша, в'їзд до села був у районі Слободи (місцева назва); центральною дорогою, яка на в'їзді розділялася на два шляхи – один ішов прямо до центру села, а інший – через поворот направо й далі через село на виїзд. Зустрічалася воєнна техніка в одному місці – на виїзді в бік с. Терехівки, яке знаходиться на відстані близько 18 км від Чернігова. Цей шлях був особливо важливий для ворога, оскільки міст на трасі Городня–Чернігів через р. Замглай ЗСУ підірвали.

У районі сільського магазину ворогів зустрів «советский офіцер», місцевий колаборант, який кричав: «Правильно идете, дорога на Чернигов» і т. п. Наступного дня місцеві хлопці його добряче «відгамселили» і, наляканий, він пішки пішов до Чернігова, але пізніше повернувся.

У с. Черниші росіяни розмістилися у двоповерховому адміністративному приміщенні, порожніх домівках, школі та на крохмальному заводі. На всіх в'їздах і виїздах із села були облаштовані блок-пости. На них, окрім чергових, розміщалися снайпери, серед яких були й жінки. Снайпери сиділи й на дахах адмінприміщення та школи, стояли на перехрестях доріг. Щодня воєнна техніка ворога (БМП, БТР та САУ) рухалася селом у бік с. Терехівки, їздила по селу тощо. Усе це наводило на людей страх та хвилювання.

Місцеві жителі з гордістю розповідали, як рахували ворожу техніку й передавали інформацію до ЗСУ. Пані Тетяна зазначила: «Кожного дня спостерігала за рухом техніки з вікна свого будинку (видно центральний в'їзд у село), намагалася рахувати її кількість, а чоловік, працюючи у приватному господарстві на виїзді з с. Черниша у бік с. Терехівки, також збирав інформацію, щоб передавати у Чернігів». Ворог здогадувався про такі дії місцевих жителів, тому намагався «глушити» зв'язок у селі, для цього «поставили тарілку», «забирали телефони, сімки. ФСБ ходили по хатах з обшуками»⁶.

Пані Тетяна розповіла: «На початку окупації, коли заїжджала велика кількість воєнної техніки, в один із днів ми помітили, що рашисти швидко тікають (повертаються назад). Техніка була переповнена ними, машини з хрестами швидко направлялися з боку Терехівки, через Черниш до Седнева. Знайомий з Чернігова по телефону розповів, що ворога під Черніговом добряче розбили, тому він розгублено тікає. Односельці бачили, як багато трупів вивозили на околиці села у покинутому дворі»⁷.

Зі спогадів пані Тетяни: «Один випадок я запам'ятала надовго. Ще коли був зв'язок, я отримала повідомлення від чернігівського журналіста: “Таня, ми до тебе на Любеч послали дрон, зустрічай”. Я трохи розгубилася, не розуміла – при чому тут Любеч? Невдовзі розпочалася стрільба поруч з нами, вороги збили наш дрон. Коли ми з цим журналістом пізніше зустрілися в Чернігові, то він розповів, що вимушений був щось невідповідне написати в повідомленні, то ж написав Любеч. Надалі були ще випадки, коли наші дрони літали над Чернишем, їх розстрілювали, ми знаходили уламки в себе на підвірі»⁸.

Сьогодні, спілкуючись з друзями, я завжди розповідаю, як мені було приємно в умовах окупації приймати дзвінки від моїх колег, авторитетних для мене людей – О.Б. Коваленка, С.Л. Ласевського та ін. Це був “ковток свіжого повітря”, вони підбадьорювали, дарували надію»⁸.

Респонденти розповіли про обшуки домівок, крадіжки (годинники, телефони, самогон, сало та ін.), пропозиції обміняти на самогон продукти харчування. «Одного разу до нас у двір з обшуком зайшло 6 рашистів. Двоє пішли по хлібах, у погреб, двоє навколо будинку ходили, а двоє зайшли в будинок. Чоловік був у дворі, а я знаходилася в хаті. Перше пи-

³ Респонденти С.Г. Кириєнко, В. Кононенко, с. Черниш.

⁴ Респондентка С.М. Апанасенко, староста Старостинського округу.

⁵ Респондентка Т.С. Луговська, с. Черниш.

⁶ Респондентка С.М. Апанасенко, староста Старостинського округу.

⁷ Респондентка Т.С. Луговська, с. Черниш.

⁸ Там само.

тання було про телефон ... Я намагалася пояснити, що ми незабезпечена родина, телефон старий пошкодився, його відвезли до Чернігова – тепер ні телефона, ні зв'язку. Здалося, що повірили, бо більше про телефон не питали, а оглядали кімнати. На щастя, не знайшли рушничі чоловіка ...

На подвір'ї рашист звернувся до чоловіка: «Я русский офицер, мне ничего нельзя у вас брать, я только осматриваю дворы», але потім він побачив два велосипеди в гарному стані і хотів один забрати. Чоловік зміг його умовити залишити, пояснюючи, що вони дуже потрібні йому й дружині»⁹.

Найбільші проблеми, на які вказують респонденти, були пов'язані зі зв'язком та електропостачанням. Коли зникло світло, розпочалися проблеми з холодильниками: продукти, що в них зберігалися, необхідно було терміново використовувати або роздавати, із м'яса готували тушонку. Окупанти ввели комендантську годину, змушували людей пов'язувати на руках білі пов'язки, пояснюючи тим, що це була вказівка на належність до села. «Виходити з хати було страшно, боялася, щоб рашисти не почали стріляти, так як хата знаходилася у полі видимості блок-посту. Світло увечері також майже не включали – боялися. Домашнім господарством займалися засвітло, старалися не попадатися їм на очі ... На нашому городі рашисти застрелили чийось собаку»¹⁰.

Рашисти, які зайшли першими, звернулися до продавчині магазину, щоб вона віддала їм алкоголь та продукти. Наступні вирвали решітку й винесли все, що залишилося в магазині. Така ж ситуація була з фельдшерсько-акушерським пунктом – зайшли й забрали всі медикаменти.

Пані Тетяни розповіла: «Проблеми у нас були з ліками ... Чоловік приносив мені свіжу воду і «лікував» нею, коли мені було погано (я мала проблеми зі здоров'ям) ... Мабуть, я вірила, що це допомагає, і мені ставало краще»¹¹.

У селі були розташовані сховища Седнівського сільськогосподарського підприємства «ЛЕВОНА-С» – жодної картоплини ворог не залишив... У місцевого фермера забрали свиней, кіз, овечок, молоко.

Окупанти, які жили на тракторному стані, порозбирали техніку на запчастини, позливали пальне та організували ремонт своєї техніки.

На в'їзді до села рашисти поставили машину з гуманітарною, пропонували її усім бажаючим. Бажаючих було набагато менше, ніж вони розраховували. Траплялися випадки, коли рашисти розвозили продукти по домівках німечним людям»¹².

Продуктів у більшості людей вистачало. Поки було борошно, пекли хліб. Місцеві підприємці роздавали безкоштовно борошно, молоко, олію. Взаємодопомогу та взаємопідтримку відзначають усі респонденти: «якщо у когось не було їжі – пропонували»¹³, «у сусіда был генератор, и мы ходили к нему заряжать телефоны»¹⁴, «я хліб пекла на шість сімей»¹⁵ тощо.

Респонденти, яким довелося спілкуватися з рашистами, розповіли, що конфліктних ситуацій не було, вони говорили: «Не бійтеся нас, ви нам не треба, нам треба Київ»¹⁶.

Репресій у селі не було. Розповіли про психічно хворого чоловіка з с. Ключкова, який був у с. Черниші, а пізніше його знайшли мертвим в лісі»¹⁷. Багато респондентів розповідали про затриманого АТОшника, якого три дні тримали, проте згодом він повернувся додому. У селі жінка здійснила суїцид, чоловіку дозволили поховати її на кладовищі. Пізніше помер учитель музики, якого поховали на подвір'ї біля дому»¹⁸.

Руйнації с. Черниш не зазнало – згоріли дві «хати» під час обстрілів, від осколків загинуло кілька коней у приватному господарстві, «дороги утробили танками, у фермера барани з'їли»¹⁹.

Пані Тетяна зазначила: «1 квітня зранку на велосипедах ми поїхали на інший кінець села (на місце роботи чоловіка), стояв неймовірний гул техніки. По дорозі додому були здивовані, побачивши, як рашисти з усіх можливих доріг посунули на виїзд з Черниша. Пізніше ми дізналися, що русня залишає Чернігівщину. Розпочалося активне спілкування між односельцями. Село стало оживати, люди намагалися відновити активне заняття гос-

⁹ Респондентка Т.С. Луговська, с. Черниш.

¹⁰ Там само.

¹¹ Респондентка Т.С. Луговська, с. Черниш.

¹² Респондентка Т.С. Луговська, с. Черниш.

¹³ Респондентка Т.С. Луговська, с. Черниш.

¹⁴ Респондент В. Кононенко, с. Черниш.

¹⁵ Респондент О. Ткач, с. Черниш.

¹⁶ Респондент В. Кононенко, с. Черниш.

¹⁷ Респондентка В. Уманець, с. Черниш.

¹⁸ Респонденти С.М. Апанасенко, Т.С. Луговська, с. Черниш.

¹⁹ Респонденти В. Уманець, С.Г. Кириєнко, с. Черниш.

подарством, городами ... Декілька будинків рашисти замінували, про що вони попередили сусідів»²⁰.

Отже, 1 квітня російські війська залишили с. Черниш. Війна не закінчилася, проте настрій був у людей піднесений, переповнювала вдячність ЗСУ, волонтерам: «Не вірилося, що ми залишилися живі, не могли досягнути свого щастя»²¹.

До с. Черниш підприємці почали звозити продукти, насіння різного призначення тощо. Розпочала надходити гуманітарна допомога з Чернігова.

«З квітня я їхала на підводі до Седнева, з обуренням дивилася на весь той бруд, який рашисти залишили після себе з усіх боків шляху Черниш–Седнів ... Кінь боявся будь-якої техніки, яка їхала назустріч чи обгоняла ...

На полі працювали наші сапери. Бачила, яка велика кількість снарядів стирчала з землі. Коли поверталися додому, то бачили “гори” снарядів, які сапери винесли на обочини дороги. Дякуючи саперам, люди мали можливість обробляти землі ... Страшно було, коли трактори виходили у поле, проте жодного трагічного випадку не сталося»²².

Інформація, зібрана під час етнографічної практики, дозволила простежити перебіг подій російсько-української війни в окремому населеному пункті, дослідити повсякденне життя його мешканців, з’ясувати емоційно-психологічний стан та особливості поведінки людей, їхні реакції на вжиті окупантами заходи, дезінформацію та фейкові повідомлення, відзначити прояви взаємодопомоги та взаємопідтримки односельців. Окупація налаштувала людей на любов до своєї великої та малої Батьківщини, на відмову від російського культурного продукту, перехід до Православної Церкви України. Один із респондентів влучно підсумував: «Окупація показала, хто є хто»²³.

References

Dorokhina, T., Kovalenko, O. (2022). Orhanizatsiia roboty studentiv z riznovikovymy hrupamy nase-lennia pid chas etnografichnoi praktyky v umovakh voiennoho stanu [Organisation of students' work with different age groups during ethnographic practice under martial law]. Chernihiv, Ukraine.

Dorokhina, T., Kovalenko, O. (2023). Usni istorichni dzhherela pro povsiakdenne zhyttia meshkantsiv Chernihivshchyny pid chas rosiiskoi ahresii [Oral history sources about the everyday life of Chernihivshchyna residents during the Russian aggression]. Kyiv, Ukraine.

Dorokhina, T., Kovalenko, O., Tokariiev, S. (2023). Mikroistoriia viiny: 36 dib okupatsii s. Tupychiv na Chernihivshchyni [Microhistory of the War: 36 days of occupation of Tupychiv village in Chernihivshchyna]. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 4 (571), С. 25–42.

Dorokhina, T., Kovalenko, O., Tokariiev, S. (2023). Pid vorozhym kontrolem: 36 dnev tymchasovoi okupatsii s. Tupychiv [Under enemy control: 36 days of temporary occupation of Tupychiv village].

Dorokhina, T., Tokariiev, S. (2023). Etnografichna praktyka v Instytutі istorii: dosvid ta perspektyvy [Ethnographic practice at the Institute of history: experience and perspectives]. *Visnyk Natsionalnoho uni-versytetu «Chernihivskiy kolehium» im. T. Shevchenka – Bulletin of the T. Shevchenko national university «Chernihiv collegium»*, 24 (180), С. 157–168. Chernihiv, Ukraine.

Dorokhina, T., Kovalenko, O. (2024). Usna istoriia sohodennia: podii rosiisko-ukrainskoi viiny na Chernihivshchyni u 2022–2023 rr. [Oral history of the present: events of the Russian-Ukrainian war in Chernihivshchyna in 2022–2023]. Sumy, Ukraine.

Dorokhina, T., Knurenko, D. (2024). Chernihivskiy khlibokombinat № 2: istoriia ta suchasnist [Chernihiv bakery № 2: history and modernity]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1 (175), P. 60–68.

Дорохіна Тамара Федорівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії, археології та краєзнавства Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. Лазаревського, Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка (просп. Миру, 13, м. Чернігів, 14021, Україна).

Dorokhina Tamara – candidate of historical sciences, docent of the department of history, archeology and local history of the A. Lazarevsky educational and scientific institute of history and socio-humanitarian disciplines at the T. Shevchenko National university «Chernihiv collegium» (13 Peace Av., Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: tamara-turenok@ukr.net

Коваленко Олександр Борисович – кандидат історичних наук, професор кафедри історії, археології України та краєзнавства Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. Лазаревського, Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка, голова Чернігівської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (просп. Миру, 13, м. Чернігів, 14021, Україна).

²⁰ Респондентка Т.С. Луговська, с. Черниш.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Респондент В. Кононенко, с. Черниш.

Kovalenko Oleksandr – candidate of historical sciences, professor of the department of history, archaeology of Ukraine and local history of the O. Lazarevsky institute of history and social-humanitarian disciplines, at the T.G. Shevchenko National university «Chernigiv Collegium», head of the Chernihiv regional organisation of the National union of local history of Ukraine (13 Peace Av., Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: olexkov@ukr.net

CHERNYSH VILLAGE IN TEMPORARY CONDITIONS OF RUSSIAN OCCUPATION OF 2022 (ACCORDING TO THE DATA OF ORAL HISTORICAL RESEARCH)

The purpose of the article is to reproduce events that took place in the village Chernysh in Chernihivshchyna during the period of temporary Russian occupation from February 25 to April 1, 2022, to find out the attitudes and behavior of the local population. The methodological basis of the research is the principles of historicism, analysis, synthesis, comparison, objective and unbiased processing of oral history testimonies of respondents. The scientific novelty consists in the involvement of oral historical sources, based on which the emotional and psychological state of the population, characteristics of people's behavior, their reaction to measures of occupiers, and the main strategies and ways of survival of villagers during the active phase of hostilities were clarified. Fixation and generalization of factual material can be useful in forming the source base and historiographic background for writing generalizing works on the history of the Russian-Ukrainian war. Conclusions. The article reproduces the course of the Russian offensive on Chernihivshchyna, explains the situation in the village of Chernysh; tactics and strategy of invaders were characterized, damages caused to the industrial and socio-cultural infrastructure of the village, and farms of local residents were determined. At the same time, the patriotic elation of people, their solidarity and mutual assistance, which affected the mood of residents in conditions of temporary occupation by the enemy, was witnessed.

Key words: Russian-Ukrainian war, temporary occupation, oral history, Chernihivshchyna, village Chernysh.

Дата подання: 25 березня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 10 липня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Дорохіна, Т., Коваленко, О. Село Черниш в умовах тимчасової російської окупації 2022 р. (за даними усноісторичних досліджень). *Сіверянський літопис*. 2024. № 4. С. 173–178. DOI: 10.58407/litopis.240417.

Цитування за стандартом APA

Dorokhina, T., Kovalenko, O. (2024). Selo Chernysh v umovakh tymchasovoi rosiiskoi okupatsii 2022 r. (za danymy usnoistorynykh doslidzhen) [Chernysh village in temporary conditions of Russian occupation of 2022 (according to the data of oral historical research)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 173–178. DOI: 10.58407/litopis.240417.

УДК 821.161.2.09

Тетяна Гуменюк

ПОКЛИК ДО ПРАЦІ ТЯЖКОЇ Й ЧАСТО НЕВДЯЧНОЇ: замітки на берегах нової книги М. Тимошика «Материн заповіт у рушнику 1933-го»¹

DOI: 10.58407/litopis.240418

© Т. Гуменюк, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7740-0203>

На завершення тривожного 2022 року мала таки рідкісну насолоду поринути в світ незвичної книжкової новинки – із назвою, що, напевне, кожного зачепить за живе, яка не може не розтривожити душу низкою асоціативних посылів. І то такими, що йдуть із глибини серця: «Материн заповіт у рушнику 1933-го» Миколи Тимошика.

Цю книгу відношу до особливого жанру науково-популярної літератури, де головним героєм є сам автор. Представляти його особливо не треба, бо добре відомий і в Україні, і за кордоном. Зазначу лише новіше, за свіжими даними з цієї книги, що переконливо характеризує одну з визначальних рис Тимошикового характеру – результативну працездатність та працелюбність в обраній раз і назавжди його улюбленій професії журналіста-практика й журналіста-викладача: автор 26 одноосібно написаних книг, понад півтори тисячі (!) журналістських і наукових публікацій, упорядник і видавець майже сотні книг зі своїми передмовами та науковими примітками.

Випадково чи ні, але ця книга стала 25-ю в творчій біографії письменника й вченого. Він присвятив їй, як зазначено на авантитулі, «світлій пам'яті героїв моїх книжок і статей, високий житейський чин яких гартував дух і формував характер».

Така посвята теж знакова, бо книга готувалася до друку з нагоди 65-річчя автора.

Цей так мальовничо, поетично і вагомо-мислительно оформлений саможиттєпис є провідником в унікальний світ видатного вченого, журналіста, письменника, редактора, видавця, педагога, різнобічна діяльність якого багато в чому визначає розвиток національної гуманітаристики в цілому. Тут хочу зауважити, що Микола Степанович вписує власну оповідь у широкий суспільно-історичний і глобально-культурний контекст, відходячи від будь-якого стереотипного уявлення про історію становлення нашої держави.

Аж ніяк не стаючи в позу морального цензора, описуючи й аналізуючи «цехове» письменницько-журналістське життя в дуже складні періоди історії країни, сам автор постає, за влучним визначенням Галини Дацюк, яка написала переднє слово «Правда про вигоду не дбає», взірцем «пряmostояння» в житті та професії: «Микола Тимошик вимірює ці критерії пряmostояння трьома П: порядністю, патріотизмом і професійністю».

¹ Тимошик М. Материн заповіт у рушнику 1933-го. Автобіографічна канва життя. Біобібліографічний показник із нагоди 60-річчя. Київ: Наша культура і наука, 2022. 592 с.

Нова книга професора Тимошика відноситься до тих унікальних наукових праць останнього часу, що являє собою поєднання характерних, можна сказати, провідних тенденцій світової науки: з одного боку – це все більш настійливе прагнення до виявлення «людського фактору», що є надзвичайно актуальним для сучасної антропологічно орієнтованої гуманітаристики, а з іншого – біографіка особистості постає як культурно-історична проблема й передбачає в якості предмету історію індивідуальності в поєднанні всіх тих ознак, із якими вона є даною в контексті певного періоду культури.

Автобіографічна канва життя Миколи Степановича всепроникливо переплетена з його громадською, науковою, педагогічною діяльністю, з його творчістю, і всі його життєві враження, переживання, радощі й печалі так чи інакше втілюються в його Слово та перетворюються на глибокодумні есе, наукові статті та книги.

Хочу підкреслити актуальність і значущість книжкової новинки, обсяг якої – без двох сторінок 600. У сучасній гуманітаристиці відбувається нечуваний (небувалий, надзвичайний раніше) «бум» біографічної літератури: енциклопедії, словники, автобіографії, життєписи, мемуари, переписка користуються величезним читацьким попитом. Виникли біографічні та генеалогічні центри, біографічні альманахи, літературні серії. Зростання інтересу до біографічного методу визначає необхідність обґрунтування інформаційного потенціалу, історичної, наукової, соціальної і культурологічної значущості цієї літератури. Від інструментального використання біографічного методу та біографічного матеріалу сьогодні здійснюється перехід до вивчення біографічного як соціального й культурного феномену. Так, біографія постає як: 1) культурний взірець; 2) засіб культурної інтеграції; 3) культурний горизонт діяльності особистості; 4) реконструкція «слідів особистості в історії культури».

Маючи дуже добрий досвід як письменника, так і науковця, а до того ж і лектора журналістики, організатора видавничої справи, автор веде розмову за кількома сюжетними лініями.

Структура та зміст книги нагадує тричастинну симфонію саме у давньогрецькому сенсі слова – «співзвуччя, злагоджене звучання, злагодженість». Тут біографія-життєпис поступово розгортається в біографію-життерозуміння як реалізацію «справжнього материного заповіту»: болісне до глибини душі прагнення передавати правду своїм дітям і внукам (с. 151). Безперечно, ця умовна тричастинність є внутрішньо виправданою.

Фактично йдеться про глибинну за змістом і взірцеву для наслідування формулу власного життя М. Тимошика. Її він остаточно означив для себе після того, як знайшов по смерті матері в її родинній скрині історію материних пошуків правди про свого батька, який за незгоду написати заяву до колгоспу того зловісного 1932 р. був знищений комуністсько-більшовицькою системою – в числі сотень і тисяч таких самих невпокорених українців був арештований, засланий у сибірські табори ГУЛАГу, де й загинув. Суть цього заповіту в передслові від автора викладена так: «... бути готовим до праці чесною, але тяжкою й часто невдячною; хай там що стояти за правду; не принижуватися перед зверхнім хамом; за будь-яких обставин життя не втрачати власної гідності; завжди пам'ятати, хто ти і звідки вийшов; нічим не огудити й не зганьбити коріння свого роду, його мову й звичаї та рідну Данину».

Насамперед, дуже швидко читач починає відчувати струми, що об'єднують важливі етапи в становленні особистості, спомини автора, опис власного життя, авторське «декодування» культурних смислів, подій, ситуацій, висловів (розділи: «Моє життя», «Коріння роду», «Данина – моя любов і печаль»).

Друга сюжетна лінія – сповнена особливою драматичною напруги. Це роздуми про власну творчість, про призначеність власної діяльності, а також вербальні портрети низки знакових постатей української історії, написані з тієї любов'ю, в якій розкриваються глибини їхнього таланту. Не сумніваюсь, що читач буде вдячний авторові за всебічне осмислення спадку цих обанців тяжкої та водночас щасливої долі справжніх патріотів, геніїв українського народу (розділи: «П'ять інтерв'ю про головне», «Мої книги»).

Є ще одна сюжетна лінія, яка ніби пронизує всі інші. Вона глибоко віддзеркалює постать самого оповідача у сприйнятті колег, сучасників. Ці розділи додають ширості, психологічної переконливості, надзвичайної людської об'ємності всій картині життя істинного вченого, мислителя, письменника, патріота (розділ: «Чин ученого, журналіста, особистості. Із думок колег»).

Завершується книга повним бібліографічним покажчиком наукових, журналістських, художньо-публіцистичних праць, написаних автором упродовж багатьох років і опублікованих у різних виданнях України й закордоння. А тих праць за роки життя в журналістиці, науці та книговидавництві нагромадилася не одна копа. За назвами – понад півтори тисячі. Той масив різножанрових і різнотематичних текстів стало спонукав журналіста й ученого збирати все до купи та систематизовувати. Звісно ж, у сув'язі зі «слідами» побутування

одноосібно написаних книг та статей поза самим автором: оприлюдненими фаховими рецензіями, відгуками знайомих і незнайомих читачів.

Надзвичайно вдало обрано мотто книги. Це міркування відомого німецького філософа Ф. Шпільгагена про поклик і чин особистості: «У мені живе любов до свободи і непохитна рішучість не дати себе нікому поневолити; ніколи не схилити своєї голови, коли проти цього протестує моя совість; жити так, як сам життя я розумію, і йти тим шляхом, що я його собі обрав. Яким би він трудним не був, не даючи нікому ніяким підлещуванням, ніякими погрозами звести себе із цього шляху». По-моєму, така думка надзвичайно суголосна сутності життя автора цієї книги.

Творчість безупинна й людський, національний і науковий «дух неспокою», що ним живе Микола Степанович Тимошик, є надійною запорукою наступного і вельми очікуваного новоявлення правдивого Слова нашого видатного сучасника.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гуменюк, Т. Рецензія : Поклик до праці тяжкої й часто невдячної: замітки на берегах нової книги М. Тимошика «Материн заповіт у рушнику 1933-го». *Сіверянський літопис*. 2024. № 4. С. 179–181. DOI: 10.58407/litopis.240418.

Цитування за стандартом APA

Humeniuk, T. (2024). Retsenziia : Poklyk do pratsi tiazhkoi y chasto nevdiachnoi: zamitky na berehakh novoi knyhy M. Tymoshyka «Materyn zapovit u rushnyku 1933-ho» [Review : A call to work that is hard and often ungrateful: notes on the shores of M. Tymoshyk's new book "A mother's will in a towel from 1933"]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 179–181. DOI: 10.58407/litopis.240418.

ВІКТОР СТЕПАНОВИЧ ПРОКОПЧУК – ЗНАНИЙ ІСТОРИК, ДОСЛІДНИК ПИТАНЬ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ

**До 80-річчя від дня народження доктора історичних наук, професора,
Почесного члена Національної спілки краєзнавців України,
Заслуженого працівника народної освіти України В.С. Прокопчука**

Віктор Степанович Прокопчук народився 20 липня 1944 р. в с. Блищанівка Дунаєвецького району тоді Кам'янець-Подільської області (зараз в складі Маківської сільської територіальної громади Кам'янець-Подільського району Хмельницької області). Батько загинув ще до народження сина під час визволення Польщі. Після закінчення школи майбутній історик почав працювати й уславився успіхами в трудовій діяльності: 17-річний завідувач бібліотеки та старший піонервожатий, 18-річний учитель та перспективний студент з дипломом із відзнакою. Червоною ниткою в житті науковця-професіонала проходить занурення в педагогічну діяльність. Адже, як зазначає сам Віктор Степанович, «у 1896–1911 рр. сільським вчителем був мій дід, у 1930-ті – батько, що й визначило професійний вибір. 1967 р. закінчив історико-філологічний факультет Кам'янець-Подільського державного педінституту. Дружина й обидві дочки також педагоги».

Після річної служби в армії у Сухопутних військах (згодом став офіцером і має військове звання підполковника) продовжив учительську

працю: у 26 років створив перший на Дунаєвеччині сільський історико-краєзнавчий музей, за що був нагороджений Почесною грамотою Міністерства народної освіти УРСР та призначений директором школи. Також цього ж 1970-го р. він став і на весільний рушник – одружившись 22 лютого із Тамарою Костянтинівною Тітовою (Прокопчук, 1948 р. н.).

У непростий час – на поч. 1980-х та в період активізації громадсько-політичного життя й перші роки незалежності України – очолював (загалом два десятиліття) відділ освіти Дунаєвецької районної державної адміністрації. Паралельно Віктор Степанович жив і живе активним громадським життям: у 1988 р. – заступник голови Хмельницької обласної організації Українського фонду культури; у 1990 р. – учасник установчого з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців; у 1993 р. – член правління спілки та член редколегії всеукраїнського фахового журналу «Краєзнавство», а також – член Національної спілки журналістів України. Цього ж року званому освітянину Указом Президента України за значний особистий внесок у розвиток краєзнавчого руху, збереження національної історико-культурної спадщини було присвоєно почесне звання «Заслужений працівник народної освіти України».

Завдяки активним краєзнавчим дослідженням В.С. Прокопчук на зламі 1980–1990-х рр. прийшов у науку. Його науковим керівником став академік та видатний керівник краєзнавчого руху в Україні Петро Тимофійович Тронько. У 1994 р. Віктор Степано-

вич здобув науковий ступінь кандидата історичних наук, підготувавши та захистивши в Інституті історії України НАН України дисертаційне дослідження з історії краєзнавчого руху на Поділлі. Цього ж року голова правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, академік НАН України П.Т. Тронько підписав Свідчення, яким за значний внесок у розвиток краєзнавчого руху, збереження національної історико-культурної спадщини та природних скарбів України В.С. Прокопчуку присвоєно звання «Почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців».

У березні 1996 р. до своєї багатогранної діяльності В.С. Прокопчук додав ще й викладацьку – працюючи за сумісництвом старшим викладачем, а згодом і доцентом кафедри історії Східної Європи та археології Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (з 2008 р. – Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка). У 1999 р. – член-кореспондент Української академії історичних наук. 2001 р. відомому науковцю-історичу було присвоєно вчене звання доцента.

1 вересня 2004 р. Віктор Степанович перейшов на постійну роботу до Кам'янець-Подільського державного університету. Не менш плідно В.С. Прокопчук працював на посаді професора, викладав декілька нормативних та спеціальних курсів, став автором низки навчальних посібників, зокрема «Шкільне краєзнавство» (2010), рекомендованого Міністерством освіти і науки України.

20 лютого 2009 р. в Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності «Історія України». Через два роки – 20 січня 2011-го Атестаційна колегія Мінсосвіти України присвоїла йому вчене звання професора.

З 1 лютого 2019 р. Віктор Степанович працює на посаді професора кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Різноманітна праця професора – це й поява нових навчальних дисциплін, і робота з аспірантами, рецензування дисертацій на здобуття вченого звання доктора філософії в галузі «Гуманітарні науки», але перш за все – публікаційна активність. Професор В.С. Прокопчук – автор понад 80 окремих видань та близько 650 наукових праць, уміщених у наукових збірниках та журналах України, Австралії, Канади, Польщі та інших країн.

Перелік основних наукових праць В.С. Прокопчука

І. Окремі видання:

1. Дунаївці: краєзнавчий нарис. Львів: Каменяр, 1989. 79 с.: іл.
2. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність: монографія. 2-ге вид., допов. Кам'янець-Подільський, 2014. 312 с.
3. Прокопчук В., Телячий Ю. Лисець: історико-краєзнавчий нарис. Київ: Рідний край, 1998. 95 с.: іл.
4. Топоніми рідного краю: методичний посібник. Київ: Рідний край, 1999. 94 с.
5. Два села – одна доля. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2001. 272 с.: іл.
6. Професор М.П. Чорнобровий: нарис життя й науково-медичної діяльності. Хмельницький, 2003. 150 с.: іл.
7. Під егідою Українського комітету краєзнавства: монографія. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. 312 с.
8. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х рр. XX – поч. XXI ст.: від репресій, занепаду – до відродження, розквіту: монографія / Наук. ред. П.Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2005. 600 с.
9. Прокопчук В., Прокопчук Т. Я спасення шукав для народу (Мелетій Смотрицький в доли України). Кам'янець-Подільський, 2008. 64 с.: іл.
10. Прокопчук В., Філінюк Л. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: роки становлення й розвитку: історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 284 с.: іл.
11. Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х рр. XX – поч. XXI ст.: етапи, форми, напрями діяльності: монографія. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2009. 600 с.
12. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька область: монографія / Алещенко М., Баженов Л., Завальнюк О., Прокопчук В. та ін.; редкол.: Завальнюк О. (голова), Прокопчук В. та ін. Київ: Знання України, 2010. 447 с. Автору належить: 2.1.2. Бібліотека і освіта, с. 56–72.
13. Прокопчук В., Комарницький О. Від університету педагогічного – до університету національного (2001–2011 рр.): дослідження, документи. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. 680 с.
14. Завальнюк О., Прокопчук В. Лідер наукової школи (До 65-річчя від дня народження і 40-річчя науково-педагогічної праці професора Л.В. Баженова). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 180 с.: іл. (Серія «Видатні випускники Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка»).
15. Шкільне краєзнавство: навчальний посібник // МОН України, Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка. Київ: Кондор, 2011. 335 с.
16. Прокопчук В., Старенький І. Пам'яткоохоронна діяльність подільського православного духовенства в XIX – на поч. XX ст.: монографія. Кам'янець-Подільський, 2016. 308 с.
17. Айвазян О., Прокопчук В. Бібліотеки Поділля (др. пол. XIX – поч. XX ст.): монографія. Кам'янець-Подільський, 2016. 256 с.
18. Освіта на Дунаєвчині: від перших шкіл – до суспільства знань: монографія. Кам'янець-Подільський, 2018. 412 с.: іл.
19. Заслужені працівники України – уродженці Дунаєвщини / Автор-упорядн. В. Прокопчук; ред. рада: Бернашевський О., Баженов Л., Прокопчук В., Телячий Ю. Дунаївці–Кам'янець-Подільський, 2019. 344 с.: іл.
20. Селище Дунаївці в сузір'ї громад: історико-краєзнавчий нарис / В. Прокопчук, А. Камінська. Дунаївці–Кам'янець-Подільський, 2019. 560 с.: іл.

21. Людина і час: спогади / Прокопчук В. Дунаївці–Кам'янець-Подільський, 2020. 412 с.: іл.
22. Творці історії Подільського краю: персоналії / Прокопчук В. Дунаївці–Кам'янець-Подільський, 2021. 552 с.: іл.
23. Основи краєзнавства: підручник для студентів закладів вищої освіти // НАН України, Нац. спілка краєзн. України / За ред. О. Рєнта; авт. кол.: Л. Баженов, Г. Бондаренко, Р. Маньківська, В. Прокопчук, О. Удод та ін. 2-ге вид., доп. Київ, 2021. 376 с.
24. Пам'яткоохоронна робота в закладах загальної середньої освіти: навчально-методичний посібник / Укладчі: Прокопчук В., Гриценко А. Глухів: Глухівський НПУ ім. О. Довженка, 2023. 146 с.: фото. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2066>.
25. Прокопчук В., Айвазян О. Бібліотечна справа на Хмельниччині (1920–2023): монографія // Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека; Українська бібліотечна асоціація. Хмельницький, 2024. 428 с.
26. Прокопчук В., Гриценко А. Пам'яткоохоронна робота в закладах загальної середньої освіти: навчально-методичний посібник: 2-ге вид., допов. Суми, 2024. 136 с.

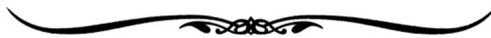
Упорядкування:

27. Лупан Л. Дорога у вічність / Упоряд.: В. Прокопчук, Т. Прокопчук. Хмельницький: Поділля, 1995. 116 с.
28. Просвітницький рух на Поділлі (1906–2011): бібліографічний покажчик / Упоряд.: В. Прокопчук, О. Ко-марницький, Т. Опря. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2012. 76 с.
29. Доктори наук, професори Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка: довідково-бібліографічне видання / Уклад.: І. Конет, В. Прокопчук. Кам'янець-Подільський: Абетка-Світ, 2013. 512 с.: іл.
30. Періодичні видання доби Української революції 1917–1920 рр. у науковій бібліотеці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка: бібліографічний покажчик / Уклад.: В. Прокопчук, Н. Крючко-ва, В. Биковська. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2014. 36 с.
31. Постаті в листах: епістолярій Юхима Сіциньського / Вступ. ст., упор., ком.: В. Прокопчук, О. Кошель, І. Старенький. Київ: Старий світ, 2014. 320 с.: 12 іл.
32. Невтомний життєлюб. Іван Сварник у творчості, спогадах і відгуках / Уклад.: В. Прокопчук, К. Чабан, В. Горбатюк. Житомир: Бук-Друк, 2021. 188 с.: фото.
33. На службі української науки і краєзнавства: біобібліографічний довідник про краєзнавців Хмельниччини / Упор.: Баженов Л., Прокопчук В., Телячий Ю. Хмельницький, 2023. 251 с.: фото.

II. Статті в журналах і збірниках наукових праць:

34. Прокопчук В., Гриценко А. Бібліотеки Хмельниччини у перебудовні 1980-ті рр. *Консенсус*. 2023. № 1. С. 99–118.
35. Прокопчук В., Гриценко А. Краєзнавчий рух 1980-х – 1990-х у поглядах сучасників на прикладі листів М. Іщенка до М. Пономаренка. *Вісник науки та освіти*. 2024. № 2. С. 1660–1663.
36. Гриценко А., Чумаченко О., Прокопчук В. Початковий період кампанії ліквідації неписьменності на Сумщині у 20-х рр. XX ст.: агітація за грамотність, заохочення до навчання та ідеологічний чинник (за документами Державного архіву Сумської обл.). *Сумський історико-архівний журнал*. 2022. № XXXVIII. С. 48–56.
37. Прокопчук В., Гриценко А., Чумаченко О. Листування поетеси Ганни Альбрехт та краєзнавця Михайла Пономаренка (1962–1984). *Вісник науки та освіти*. 2023. № 12. С. 999–1010.
38. Прокопчук В., Гриценко А. Мистецтво відбитку: радянська пропаганда в епоху застою через призму творчості. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. № 3. С. 1179–1191.
39. Гриценко А., Прокопчук В., Чумаченко О. Жанрові особливості радянського образотворчого мистецтва за доби «відлиги» та «застою». *Сумський історико-архівний журнал*. 2023. № XLI. С. 23–32.
40. Гриценко А., Прокопчук В., Чумаченко О. Листи українського фізика П.Г. Борзяка до золотоніського краєзнавця М.Ф. Пономаренка. *Консенсус*. 2023. № 4. С. 123–144.
41. Курок О., Гриценко А., Прокопчук В. Ліквідація неписьменності 20–30-х рр. XX ст. як соціальний та політичний проєкт радянської влади: філософський аспект. *Сумський історико-архівний журнал*. 2023. № XL. С. 12–18.

Андрій Гриценко,
завідувач кафедри історії, правознавства та методики навчання
Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка,
доктор педагогічних наук, доцент

ПАМ'ЯТІ МИКОЛИ МИКОЛАЙОВИЧА ГРИНЯ (1954–2024)

Сумна звістка надійшла із Сан-Франциско (США). 1 червня, не доживши до 70-річного ювілею, помер відомий чернігівський журналіст та краєзнавець-дослідник, активний автор журналів «Сіверянський літопис» і «Літературний Чернігів» Микола Миколайович Гринь.

Він народився 28 липня 1954 р. в с. Козацькому тодішнього Новобасанського району Чернігівської області в сім'ї селян-колгоспників. У 1961 р. пішов де першого класу місцевої школи, а вже за три роки районна газета опублікувала його першу замітку. 1981 р. завершив навчання на факультеті журналістики Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, дипломну роботу захистив на «відмінно з відзнакою».

На початку трудової діяльності працював кореспондентом, фотокореспондентом, літературним редактором у бобровицькій районній газеті. У 1981–1989 рр. був заступником головного редактора райгазети в Коропі. Згодом двадцять літ присвятив роботі в обласній газеті «Деснянська правда». Був помічником народного депутата

Верховної Ради України, працював радником міського голови Прилук. Також очолював кілька багатотиражних газет.

М. Гринь як літописець Чернігово-Сіверщини написав близько 1500 статей про проблеми місцевих жителів, буття громад. Його нариси, есе, проблемні матеріали друкувалися в газетах «Урядовий кур'єр», «Сільські вісті», «Правда України», «Сільське життя», «Селянська газета», «Культура і життя», «Робітничая газета», «Молодь України», «Україна молода», «День», журналах «Хлібороб України», «Перець», «Наш український дім» (Ніжин), «Рідний край» (Полтава), «Визвольна боротьба» (Львів), альманасі «Порт-Фоліо» (Канада). На другому фестивалі журналістів Чернігівщини «Золотий передзвін Придесення» публіцист визнаний лауреатом в номінації «Краща публікація року».

В останнє десятиліття М. Гринь активно займався дослідженням історії рідного краю та України. З-під його пера вийшли розвідки про життя основоположника української преси на Алясці, автора першого Букваря Агапія Гончаренка (2021), письменника Панаса Мирного в Прилуках (2019), майстра бандурної справи Кен Блума (2023), дисидента Петра Рубана (2024). Дослідник написав кілька книг-томів (**Козацьке: Матеріали до історії рідного села над Супій-рікою і його найближчої округи**. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2014. 552 с.; **Кам'яної справи художник [майже повний життєпис українського художника, архітектора і професора Миколи Даміловського]**. Київ: Фенікс, 2020. 269 с.; **Кобишча: від сивої давнини до сьогодення**. Київ: Фенікс, 2021. 701 с.; **Він світильником був, або Українська Голгота Івана Самійленка**. Чернігів: SCRIPTORIUM, 2023. 560 с.).

Активно виступав М. Гринь і як рецензент творів письменників, істориків (його слово про літераторів, колег по перу публікували регулярно «Українська літературна газета», «Україна молода», «Слово Просвіти», «Жінка-Українка», «Письменницький портал», «Літературний Чернігів», «Отчий поріг»).

Знаний публіцист, лауреат Міжнародної літературно-мистецької премії імені Пантелеймона Куліша, більше сорока років був членом Національної спілки журналістів України. Він нагороджений Подячною грамотою Генерального консульства України в Сан-

Франциско за багаторічну сумлінну, наполегливу, самовіддану працю, значний особистий внесок у розвиток та збереження української культури та історії в США.

За високу професійну майстерність у сфері журналістики та великі досягнення в дослідженні історії державотворчих процесів діяльності першого уряду в екзилі Українське Народне Посольство вручило Миколі Гриню Диплом про присвоєння почесного звання Народного посла України.

Поховали Миколу Миколайовича в День журналіста (6 червня) в місті Пало Альто (Каліфорнія) в меморіальному парку Алта Меса.

Пам'ять про цю непересічну особистість, талановитого дослідника залишиться назавжди у наших серцях.

* * *

Мабуть, не випадково, що останнім прижиттєвим виданням Миколи Гриня стала монографія, присвячена життю та діяльності останнього Голови уряду Української Народної Республіки в екзилі – «Він світильник був, або Українська Голгота Івана Самійленка».

Хай ця книга, тепер доступна широкому українському загалові на сайті «Сіверянського літопису» (в розділі «Видатні діячі Сіверщини»: <http://siver-litopis.cn.ua/rab07.htm>), буде доброю й вічною пам'яттю про ще одного знаного українця – Миколу Миколайовича Гриня.

Сергій Павленко, Віталій Шуміло

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Всеукраїнський науковий журнал

Літературні редактори К. Г. Борисенко, С. Р. Молочко.
Технічні редактори Я. О. Сінчук, В. В. Шуміло.
Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко, В. В. Шуміло.
Коректор В. В. Шуміло.
Технічний редактор сайтів О. С. Кондратенко.
Менеджер з адміністративних питань В. О. Солохненко.

Підписано до друку 25.08.2024 р. Формат 70x108¹/₁₆.
Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.
Ум. друк. арк. 10,87. Обл.-вид. арк. 20,32. Тираж 100 прим. Зам. 04/СЛ-04.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.
Тел. 063-2558821, 097-7523316
E-mail: siverian.chronicle@gmail.com